

არტანუჯის მუნიციპალიტეტი

25

ვარდან არეველცი

მსოფლიო ისტორია

ძველი სომხურიდან თარგმნეს
ეკა კვაჭანტირაძემ და ნოდარ შოშიაშვილმა

გამოკვლევა, კომენტარები და საძიებლები დაურთო
ეკა კვაჭანტირაძემ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ

Գրաբարից թարգմանել են **Էկա Կվանանտիրաձեն** և
Նոդար Շոխաշվիլին

Առաջաբանը, ծանոթագրությունները և ցանկերը՝
Էկա Կվանանտիրաձենի

«ԱՐՏԱՆՈՒՋԻ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Թբիլիսի

რედაქტორი

ელენე ცაგარეიშვილი

გამოიცა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (SP-23-1198)

This work was supported by Shota Rustaveli National Science
Foundation of Georgia (SP-23-1198)

ISSN 1512-4452

ISBN 978-9941-513-61-9

© გამომცემლობა ბრტანშუზი, 2024

სარჩევი

ვარდან არეველცი და მისი „მსოფლიო ისტორია“ <i>ეკა კვაჭანტირაძე</i>	7
ვარდან არეველცი	
მსოფლიო ისტორია	43
კომენტარები.....	219
WORLD HISTORY by Vardan Areveltsi (Summary).....	301
საძიებელი	308

პარდან არეველცი და მისი „მსოფლიო ისტორია“

წერილობითი წყაროების პუბლიკაციასა და გამოკვლევას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიული მეცნიერების განვითარებისათვის. ამ წყაროთა შორის მასალების მრავალსახეობითა და მოვლენათა დანვრელებითი აღწერით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლებს ეთმობა. ძველი და შუა საუკუნეების სომხურ ისტორიოგრაფიას სხვადასხვა პერიოდში: V-IX, X-XIII, XIV-XVI და XVII-XVIII საუკუნეებში არათანაბარი განვითარება ახასიათებს. სომხური საისტორიო მწერლობა დანიშნულა და V, IX-XIII და ნანილობრივ XVIII საუკუნეებში და პირიქით, დაქვეითების გზას ადგას VII-VIII და განსაკუთრებით XIV-XVII საუკუნეებში¹.

XIII საუკუნეში სომხური საისტორიო მწერლობის განვითარებამ მაღალ დონეს მიაღწია. ამ პერიოდის ისტორიოგრაფიას ავტორთა ინდივიდუალურ თავისებურებებთან ერთად საერთო, ეპოქალური ნიშნები ახასიათებს. ისტორიკოსთა ნაშრომებში შეინიშნება საკუთრივ სომხეთის წარსულისა და აწმყოს მსოფლიო ისტორიის კონტექსტში გააზრების ცდები, გვხვდება, ერთი მხრივ, მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებები, ხოლო მეორე მხრივ, სომხეთის ისტორიები, განხილული

¹ შანურ ძამანსაკაყიუიუნსურ, Բ, կազմեց Վ. Հակոբյանը, II, Ե., 1956, էջ 16.

მსოფლიო პროცესებთან მჭიდრო კავშირში. აქედან გამომდინარე, ამ ხანის ნაშრომთა უმრავლესობა მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს არა მარტო სომხეთის, არამედ მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხის ისტორიისათვის. თითქმის ყველა ეს ისტორიული თხზულება დიდ ნაწილში წყაროთა ფართო ბაზაზე დამყარებული კომპილაციებია და ამასთან, ავტორები არ იფარგლებიან მხოლოდ სომხური და მხოლოდ წერილობითი წყაროებით. მათ არსენალშია ზეპირ და ეპიგრაფიკულ წყაროებზე მუშაობის და მათი გამოყენების მეთოდები. სომხური წყაროების გარდა, აქ ვხვდებით ბიბლიის, ბერძნული და სირიული წყაროების გამოყენების ფაქტებს. მდიდარია მათი წყაროების სახეობრივი სპექტრიც-საისტორიო-ლიტერატურული, დიპლომატიკური, ეპისტოლარული. მათ მიერ გამოყენებულ წყაროთა შორის არის ზოგიერთი ჩვენამდე მოუღწეველი ძეგლი და სომეხ ავტორთა ეს თხზულებები მათ შესახებ ინფორმაციის ერთადერთი საშუალებაა. თხზულებების მნიშვნელოვანი მონაკვეთის თვითმხილველნი და თანადამხდურნი არიან ამ საუკუნის ისტორიკოსები. ღირებულება ამ ნაწილისა განსაკუთრებით დიდია, ვინაიდან მასში ვხვდებით როგორც უნიკალურ, მხოლოდ ამა თუ იმ ავტორთან შემონახულ ცნობებს, ასევე ისეთ მონაცემებსაც, რომლებიც ადასტურებს და ამოწმებს სხვა წერილობითი ძეგლების ინფორმაციას.

XIII საუკუნის სომხური ისტორიოგრაფია განსაკუთრებით განვითარდა ხორანაშატის, აირივანქისა და ტათევის სკოლების წყალობით. ხორანაშატის სკოლის დამაარსებლად ითვლება ვარდაპეტი ვანაკანი, რომელმაც აღზარდა სომხური კულტურის მოღვაწეთა მთელი თაობა². ვანაკანის თხზულებას

² ლ. მელიქეთ-ბეგი. ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1941, გვ. 132; <. Ոսկյան. Յովհաննէս Վանասկան Վարդապետ եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 12.

მონღოლთა შემოსევების შესახებ ჩვენამდე არ მოუღწევია. სამაგიეროდ მონღოლთა დროინდელი ამბები ვრცლად შემოგვინახეს მისმა მოწაფეებმა თავის თხზულებებში: კირაკოს განძაკეციმ „სომხეთის ისტორიაში“, გრიგოლ აკნეციმ „მოისართა ტომის ისტორიაში“, ვარდან არეველციმ „მსოფლიო ისტორიაში“. ასეთი იყო სომხური ისტორიოგრაფიის დონე XIII საუკუნეში, ვარდან არეველცის მოღვაწეობის ხანაში.

ახლა მოკლედ მიმოვიხილოთ ეს ეპოქა პოლიტიკური თვალსაზრისით. IX-X საუკუნეებში სომხეთი მოიცავდა რამდენიმე, ისტორიულ-კულტურული თვალსაზრისით განსხვავებულ რეგიონს. ანისის ბაგრატუნთა სამეფომ თუმცა დროებით შემოიკრიბა ეს რეგიონები, მაგრამ მათი ერთიან სახელმწიფოდ გაერთიანება ვერ მოხერხდა³. სომხეთი ცალკეულ სამეფოებად დაქუცმაცდა. მათ შორის აღსანიშნავია: ანისის (შირაკის), ვასპურაკანის, ყარსის (ვანანდის), ტაშირ-ძორაგეტის, სიუნიქის სამეფოები.

XI საუკუნეში ბიზანტიის იმპერიამ ექსპანსია დაიწყო სომხეთში: 1022 წელს გააუქმა ვასპურაკანის, ხოლო 1045 წელს ანისის სამეფოც. ამავე პერიოდში იწყება სომხეთში თურქ-სელჯუკთა შემოსევები. წვრილი სომხური სამეფოები ან დამარცხდნენ სელჯუკებთან ბრძოლაში, ან უბრძოლველად დამორჩილდნენ მათ. ქვეყნის ზოგიერთ რაიონში კი წარმოიქმნა სელჯუკური საამიროები: ანისის, დვინის, ყარსის, შაჰ-არმენტა საამიროები⁴. ბრძოლა სელჯუკურ საამიროებსა და

³ К. Н. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 171; ა. აბდალაძე. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეში, თბ., 1988, გვ. 68-69.

⁴ შ. მესხია. საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის მეზობლები და ურთიერთობა მათთან, საისტორიო ძიებანი, III, თბ., 1986, გვ. 58-59.

საქართველოს შორის მთელი XII საუკუნე გრძელდებოდა და საქართველოს გამარჯვებით დასრულდა⁵. საქართველო, ამ დროისათვის უძლიერესი სახელმწიფო მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში, იწყებს ბრძოლას სომხეთის სელჩუკთაგან განსათავისუფლებლად, რის შედეგადაც, ჩრდილო-აღმოსავლეთი სომხეთი მის შემადგენლობაში მოექცა. ისტორიული სომხეთის სამხრეთი პროვინციები შედიოდა ხლათ-მანაზკერტის საამიროში, რომელიც საქართველოს მოხარკეს წარმოადგენდა, დასავლეთი რაიონები კი რუმის სასულთნოს მფლობელობაში იყო. ამრიგად, XII საუკუნეში სომხეთი, როგორც პოლიტიკური ერთეული, უკვე აღარ არსებობდა.

XIII საუკუნეში იწყება სომხეთში მონღოლთა ლაშქრობები. 1236 წლისათვის ჩრდილოეთ სომხეთი მთლიანად დაიპყრეს მონღოლებმა, 1242-1245 წლებში კი დაიმორჩილეს სომხეთის დასავლეთი და სამხრეთი პროვინციები. მიუხედავად მძიმე პოლიტიკური ვითარებისა სომეხი ხალხი ცდილობს აღადგინოს ქვეყნის ეკონომიკა, ხელახლა ააშენოს დანგრეული სოფლები და ქალაქები, განავითაროს ვაჭრობა, შექმნას კულტურული ფასეულობანი. ეს გარკვეულწილად მოხერხდა სომხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში და კილიკიის სამხურ სამთავროში, რომლებიც ნაკლებად დაზარალდნენ სელჯუკთა და მონღოლთა შემოსევებისაგან. ვარდან არეველიც ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა სწორედ ამ ორ რეგიონში.

⁵ ჯ. სტეფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974, გვ. 28-77.

* * *

ვარდან არეველცის ბიოგრაფიას თუმცა არაერთი მკვლევარი შეეხო, მაგრამ ბევრი რამ ჯერ კიდევ არ არის დაზუსტებული. ნაწილობრივ ამის მიზეზი იმაში მდგომარეობს, რომ XII-XIII საუკუნეებში სომხეთსა და კილიკიაში რამდენიმე ავტორი მოღვაწეობდა სახელად ვარდანი. მათ შორის ვარდან აღბატეცის, ვარდან აიგეკცის, ვარდან ბარძრბერდეცისა და ვარდან არეველცის ბიოგრაფიული ფაქტები და ლიტერატურული მოღვაწეობა ხშირად ემთხვევა ერთმანეთს. წერილობითი ცნობები მათ შესახებ ძუნწი და არეულია. ამას გარდა მათი ნაშრომები ხასიათით, ჟანრობრივი კუთვნილებითა და თემატიკით ძალიან ჰგავს ერთმანეთს. ამასთან ბევრ ხელნაწერში ნაწარმოებთა ავტორობა განისაზღვრებოდა მხოლოდ სახელით „ვარდანი“.

ვარდან არეველცის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ წყაროებში შემონახული ცნობები ძალზე მწირია. თვითონ ვარდანი „მსოფლიო ისტორიაში“ გვერდს უვლის ავტობიოგრაფიული ხასიათის ცნობების გადმოცემას, მხოლოდ დაწვრილებით მოგვითხრობს თავისი ცხოვრების ერთ მნიშვნელოვან მომენტზე, კერძოდ თავის სტუმრობაზე ჰულაგუ ყაენთან 1264 წელს.

ვარდანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველ მასალებს გვანვდის მისი მეგობარი და თანამონაფე კირაკოს განძაკეცი თავის „სომხეთის ისტორიაში“. კირაკოსი ბიოგრაფიული ცნობების გარდა, იძლევა ვარდანის შემოქმედების შეფასებასაც, განსაკუთრებით გამოჰყოფს მისი მოღვაწეობის საზოგადოებრივ და პედაგოგიურ ასპექტს⁶. ვარდანის

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանյանյանի, Ե., 1962, էջ 294, 298-299, 310-311, 327, 330, 349.

თანამედროვე და თანამონაფე გრიგოლ აკნეცი „მოისართა ტომის ისტორიაში“ თბილი სიტყვებით იხსენიებს თავის მეგობარს და გვანდის მნიშვნელოვან ცნობას – ვარდანის გარდაცვალების თარიღს (1271)⁷. ვარდან არეველცის მოღვაწეობას მაღალ შეფასებას აძლევენ თავიანთ ნაშრომებში მისი მოწაფეები: გეორგ სკევრაცი, იოანე პლუზ ეზრნკაცი, გრიგოლ ბალუეცი⁸. შემონახულია ბიბლიოგრაფიული სიები, რომლებშიც ჩამოთვლილია ვარდანის ნაშრომები, მისი მისამართით სხვადასხვა დროს გამოთქმული შეფასებები⁹.

მეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა ვარდან არეველცის დაბადების თარიღის საკითხში. მკვლევართა ნაწილის აზრით, ვარდანი დაიბადა 1200-1210 წლებს შორის¹⁰. ზოგიერთი კი ფიქრობს, რომ იგი დაბადებულია 1197-1200 წლებს შორის¹¹. მეცნიერთა აზრი იყოფა აგრეთვე ვარდანის დაბადების ადგილის საკითხშიც. ზოგიერთი ისტორიკოსი აიგივებდა ვარდან არეველცის და ვარდან ბარძრბერდელის, რის გამოც ვარდან არეველცის დაბადების ადგილად მიიჩნევენ

⁷ გრიგოლ აკანელი. მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარებით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1961, გვ. 19.

⁸ Հայոց նոր վկաներ, աշխ. Հ. Մանանդյանի և Հ. Անադյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 105.

⁹ Հ. Անայան. Հայկական մատենագրություն, Ա, Ե., 1959, էջ XLVI, L, LII, LV, LIX-LXI.

¹⁰ М. Х. Абемян. История древнеармянской литературы, Ер., 1975, с. 452; Գ. Չարիհանայան. Պատմության հայ հին դպրության, Վենետիկ, 1932, էջ 795; Գ. Չախուկյան. Բերականական և ուղղադրական աշխատությունները միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1954, էջ 243.

¹¹ Հասարկւմն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, աշխ., Դ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1862, էջ ք. Փ. Անթապայան. Վարդան Արեւելցի, Ա, Ե., 1987, էջ 34.

ბარძრ-ბერდის ციხესიმაგრეს კილიკიაში¹². მკვლევართა ნაწილი ვარდანის დაბადების ადგილად ასახელებს ქალაქ განძას და მის შემოგარენს¹³.

ვარდანმა განათლება მიიღო იმ დროისათვის კარგად ცნობილ ვარდაპეტ ვანაკანთან, ტავეუმის მხარის ხორანაშატის მონასტერში. აქ ვარდანის თანამონაფენი იყვნენ კირაკოს განძაკეცი და გრიგოლ აკნეცი. მაგრამ 1225 წელს ჯალალ ად-დინის ურდოების გამოჩენასთან ერთად ხორანაშატის მონასტერში შეწყდა მუშაობა, ვარდაპეტი ვანაკანი გადასახლდა ტავეუმის სამხრეთით, სადაც განაგრძობდა საეკლესიო და პედაგოგიურ მოღვაწეობას. 1236 წელს გაზაფხულზე მონღოლთა ურდოებმა მოლარ ნოინის მეთაურობით დაატყვევეს ვანაკანი და მისი მონაფეები, მათ შორის კირაკოს განძაკეცი¹⁴. ვარდანი ამ დროს უკვე წასული იყო ხორანაშატის მონასტრიდან ვანაკანის მონაფეთა ერთ ჯგუფთან ერთად კაიენაბერდში სკოლის დასაარსებლად. ვარდანმა კაიენაბერდში დააარსა უმაღლესი ტიპის სკოლა, სადაც გაშალა ფართო პედაგოგიური მუშაობა.

1248-1251 წლებში ვარდანი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა კილიკიაში¹⁵. ვარდანის მოღვაწეობა კილიკიაში ორი მთავარი მიმართულებით მიმდინარეობდა – კულტურულ-ლიტერატურული და საზოგადოებრივ-საეკლესიო. ვარდანი კილიკიაში გახდა მეფე ჰეთუმ I-ის (1226-1270) და კათალიკოს კონსტან-

¹² История монголов по армянским источникам. пер. и объяснения К. П. Патканова, вып. I, СПб., 1873, с. VI; Всеобщая история Вардана Великого, пер. Н. О. Эмина, М., 1861, с. XI.

¹³ М. Х. Абебян. დასახ. ნაშრომი, გვ. 452; Ф. Անթաყան. Վարդան Արևելքի, – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972 №4, էջ 59.

¹⁴ კ. განძაკეცი, გვ. 251.

¹⁵ Ф. Անթաყան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

ტინე I ბარძრბერდესი (1221-1267) მეტად დაახლოებული პირი, მასწავლებელი და მრჩეველი. იგი ხელმძღვანელ მონაწილეობას იღებდა საეკლესიო-ადმინისტრაციული საკითხების გადაწყვეტაში, საეკლესიო კრებების ორგანიზაციაში. კირაკოს განძაკეცი ჩამოთვლის აღმოსავლეთ მხარეების სასულიერო წარმომადგენლებს და სომხური ეკლესიის მოღვაწეებს, რომელთა ავტორიტეტული აზრი აინტერესებდა კათალიკოს კონსტანტინე I-ს სისის საეკლესიო კრებაზე დასმულ საკითხებთან დაკავშირებით. მათ შორისაა ვარდანი¹⁶. ეს ეთუოდ მეტყველებს იმ დიდი როლის შესახებ, რომელსაც ვარდანი თამაშობდა თავისი ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

1264 წელს, როგორც თვითონ ვარდანი წერს „მსოფლიო ისტორიაში“, ჰულაგუ ყაენმა გამოიძახა ის თავრიზში, სადაც დიდი პატივით მიიღო. ვარდანი ჰულაგუსაგან მიიღო სპეციალური იარღიყი, რომლითაც მონღოლებს ებრძანებოდათ ლმობიერად მოპყრობა სომეხი მოსახლეობისადმი, განსაკუთრებით საგადასახადო პოლიტიკის სფეროში. ჰულაგუს კარზე ვარდანი ისეთი ავტორიტეტი მოუპოვებია, რომ მას სთხოვდნენ რჩევა-დარიგებას ყველაზე მნიშვნელოვან ვითარებაშიც კი. ასე, მაგალითად, ჰულაგუს სიკვდილის შემდეგ მისი მეუღლე დოხუზ ხათუნი მიმართავს ვარდანს და მისი რჩევით აყენებს მამის ადგილას, მის უფროს ვაჟს აბალას.

ვარდანი ფართო პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწეოდა. ის ასწავლიდა უმაღლეს სკოლებში კაიენაბერდში, ჰალბატსა და ხორ ვირაპში. ხორ ვირაპში გაატარა ვარდანი თავისი ცხოვრების უკანასკნელი წლები. აქ მან დააარსა შუა საუკუნეების უმაღლესი სკოლა, სადაც სასწავლებლად ჩამოდიოდნენ არა მარტო მახლობელი ადგილებიდან, არამედ

¹⁶ კ. განძაკეცი, გვ. 330.

შორეული კილიკიის სომხეთიდანაც. ბევრი მისი აღზრდილი სომხური კულტურის გამოჩენილი მოღვაწე გახდა¹⁷. 1267 წელს აქ დაასრულა ვარდანმა „მსოფლიო ისტორია“.

სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს ვარდან არეველცის გარდაცვალების თარიღთან დაკავშირებით. მკვლევართა ნაწილის აზრით, ვარდანი გარდაიცვალა 1269 წელს¹⁸. ამ მოსაზრებას საფუძვლად უდევს სამუელ ანეცის გამგრძელების, დავით ვირაპეცის მოსახსენიებლები¹⁹, აგრეთვე ის ფაქტი, რომ ვარდანი „მსოფლიო ისტორიაში“ არ აღნიშნავს ჰეთუმ I-ის გარდაცვალებას (1270). ზოგიერთი მეცნიერი ვარდანის გარდაცვალებას 1271 წელს განაკუთვნებს²⁰. ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად მოტანილია ისტორიულ წყაროთა მონაცემები: ა) მცირე ქრონიკებში ამასთან დაკავშირებით აღნიშნულია 1271 წელს²¹. ბ) ვარდანის თანამონაფე გრიგოლ აკნეცი ასახელებს 1271 წელს²². გ) ნერსეს მშეცი ვარდანთან მონაფეობდა 6 წელი, 1266-1271 წლებში²³. დ) გ. ჰოვსეფიანი თავის ნაშრომში აქვეყნებს ვარდან არეველცის მოსახსენიებებს, რომელიც დაწერილია ხორ ვირაპში და დათარიღებულია 1271 წლით²⁴. ამ არგუმენტების საფუძველზე ვარდანის

¹⁷ Գ. Հովսեփյան. Իսադբասկանք կամ Պոռոջանք հայոց պատուօթեան մեջ, Բ, Տրուսադն, 1944, էջ 191-194.

¹⁸ М. X. Абегян. დასახ. ნაშრომი, გვ. 452; Գ. Ջահուկյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 224; Հ. Գաբրիելյան. Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Բ, Ե., 1958, էջ 155; Ա. Սրայան. Հովհաննես Երզնկացի, Ե., 1958, էջ 34-35.

¹⁹ Դաւիթ Վիրապեցի, Կոնդակ, – «Արարատ», 1886, էջ 193.

²⁰ Փ. Անթապյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

²¹ Մանր ժամանակագրություններ, Բ, էջ 146.

²² Գ. აკანელი, გვ. 71.

²³ Գ. Հովսեփյան დასახ. ნაშრომი, გვ. 194.

²⁴ Իլյე, გვ. 193.

ვარდან არეველცი

გარდაცვალების თარიღად ასახელებენ 1271 წელს, რაც მისალეზად მიგვაჩნია.

ვარდან არეველცი სომხური ისტორიოგრაფიისა და კულტურის ცნობილი პიროვნებაა. მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა შუა საუკუნეების სომხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების, განათლების, ისტორიოგრაფიის, გეოგრაფიის, სამართლის, მწერლობის, სომხური ენის გრამატიკის განვითარებაში, ამ სფეროების გონებრივი და სულიერი გამდიდრების საქმეში. ვარდანის მრავალფეროვან სამეცნიერო-ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში სხვადასხვა ჟანრის ნაშრომები გვხვდება: ხოტბები, საუბრები, ჰიმნები, კომენტარები, შარაკანები, გრამატიკული და საკანონმდებლო ხასიათის ნაშრომები, „გეოგრაფია“, „მსოფლიო ისტორია“.

ვარდაგ არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ შუა საუკუნეების სომხური საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია. თხზულება იწყება ქვეყნის დასაბამიდან და მთავრდება 1267 წლით, კათალიკოს კონსტანტინე I ბარძრბერდუცის გარდაცვალებით. ის სტეფანოს ტარონეცის (ასოლიკის) თხზულების (XI საუკუნე) შემდეგ, მსოფლიო ისტორიის ტიპის მეორე ნაწარმოებია სომხურ ისტორიოგრაფიაში. ვარდანი ამ თხზულებაში თავს უყრის მთელ თავის ისტორიულ ცოდნას. „მსოფლიო ისტორია“ ძვირფასი წყაროა არა მარტო სომხეთის, არამედ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების (რომის, პართიის, ეგვიპტის, ბიზანტიის, პალესტინის, ინდოეთის, სპარსეთის, არაბეთის, საქართველოს, ალბანეთის) ისტორიის, პოლიტიკური, საზოგადოებრივი, სოციალ-ეკონომიკური ცხოვრების, სულიერი კულტურის, რელიგიის შესასწავლად.

სომხური ისტორიული თხზულებების სტრუქტურისათვის დამახასიათებელია დაყოფა ნაწილებად, თავებად, ქვეთავებად. თხზულებებს წინ უძღვის ზოგადი ხასიათის შესავალი.

„მსოფლიო ისტორიას“ ვარდანი იწყებს შესავლით, სადაც მოცემულია სამყაროს შექმნის ბიბლიური სქემა. ვარდანი თავის ნაშრომში არ გამოყოფს თავებს, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ის „მსოფლიო ისტორიის“ წერისას წინასწარ დასახულ გეგმას ემყარება. ავტორი იწყებს თხრობას მსოფლიოს ხალხთა წარმომავლობით, მოცემული აქვს მათი წარმოშობის ბიბლიური სქემა. ეს გზა არ არის ორიგინალური, ის დამახასიათებელი და შეიძლება ითქვას სავალდებულოც კი არის ქრისტიანული მწერლობისათვის.

ვარდანი თხზულებას იმგვარად აგებს, რომ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების ისტორიას ცალ-ცალკე არ გამოყოფს, არამედ ყველა ხალხის თავგადასავალი საერთო თხრობაშია ჩართული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. ვარდანი სომხეთის ისტორიასაც მოხერხებულად უფარდებს საერთო თხრობას. ცალკეულ მომენტებს კი არ რთავს, არამედ მსოფლიოს სხვა სახელმწიფოთა გვერდით, დროისდა მიხედვით, გადმოსცემს თავისი ქვეყნის ისტორიას.

ვარდანი დიდ ყურადღებას აქცევს მოვლენათა დროში განსაზღვრას. დათარიღებას ის გარკვეული დროიდან იწყებს. ყოველი ფაქტი თუ მოვლენა მას მეტ-ნაკლებად ზუსტ ქრონოლოგიურ საზღვრებში აქვს მოქცეული. ერთი და იმავე თარიღის ქვეშ ვარდანი გადმოსცემს არა ერთ, არამედ რამდენიმე ქვეყანაში მომხდარ ფაქტსა თუ მოვლენას. ავტორი ხშირად იძლევა თარიღებს, რომელთა სიზუსტე მტკიცდება ქართული, სომხური თუ უცხოენოვანი წყაროებით.

ვარდანი იყენებს დათარიღების სამ წესს: 1. შედარებითი ქრონოლოგია – გამოჩენილ ადამიანთა მოღვაწეობის მიხედვით; 2. ქრისტეს დაბადებიდან; 3. სომხური წელთაღრიცხვა. შედარებით ქრონოლოგიას და ქრისტეს დაბადებიდან დათარიღებას ავტორი უმეტესად თხზულების დასაწყისში იყენებს.

ნებს. ქრისტეს დაბადებიდან დათარიღების შემთხვევები შედარებით ნაკლებია. თხზულებაში ყველაზე ხშირად გვხვდება დათარიღება სომხური წელთაღრიცხვით²⁵. დათარიღების ეს წესი დამკვიდრებულია იმდროინდელ სომხურ ისტორიოგრაფიაში.

* * *

მედიევალური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა შემოქმედებითი მეთოდის დახასიათებისათვის უთუოდ საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ რა წყაროებით სარგებლობდა ესა თუ ის ისტორიკოსი, რა პრინციპით ხელმძღვანელობდა მათი შერჩევასა და გამოყენების დროს და როდის მიაჩნდა საჭიროდ წყაროების დასახელება.

ვარდანის მიერ გამოყენებულ წყაროთა მიგნებას ართულებს ის გარემოება, რომ შუა საუკუნეებში მიღებული წესის შესაბამისად ავტორი იშვიათ შემთხვევაში იმონებს გამოყენებულ წყაროებს. ვარდანს იმ წყაროთაგან, რომლებითაც უსარგებლია, კონკრეტულად დასახელებული ჰყავს: ასოლიკი (XI საუკუნე), მხითარ ანეცი (XII საუკუნე), ვარდაპეტი ვანაკანი (XIII საუკუნე), ვაჰრამი (XIII საუკუნე), კირაკოს განძაკეცი (XIII საუკუნე), „ქართლის ცხოვრება“. მართალია, სხვა წყაროების გამოყენებაზე „მსოფლიო ისტორიაში“ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ სამაგიეროდ ხშირად გვხვდება გამოთქმები „ჩვენ წაგვიკითხავს და მოგვისმენია“, „ამის ნახვა შეიძლება დანვრილებით ისტორიებში“, „ამას ვნახავთ ისტორიკოსების

²⁵ ე. კვაჭანტირაძე, ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროთმცოდნეობითი დახასიათების ზოგიერთი საკითხი, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბ., 1989, გვ. 77-82.

დანვრილებით მონათხრობში“, „ამის შესახებ დანვრილებით ნერენ ისტორიკოსები“ და სხვა. ყველაფერი ეს მოწმობს, რომ ამ შემთხვევაში ივარაუდება სწორედ ის ზეპირი და დაუსახელებელი ნერილობითი წყაროები, რომელთა ცნობებით უხვად უსარგებლია ვარდანს.

საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ რა შემთხვევებში ასახელებს ვარდანი გამოყენებულ წყაროებს.

ვაჰრამს და მხითარ ანეცის ვარდანი უთითებს სელჯუკიანი ამირას თოღრულ-ბეგის შესახებ თხრობისას. ავტორს მოჰყავს ვაჰრამის ციტატა თოღრულ-ბეგის სულთანად დასმის შესახებ და აღნიშნავს: „ეს ისტორიკოს ვაჰრამ ტიგრანის ძის მიხედვით“, შემდეგ აგრძელებს: „ხოლო საპატიო ბერი მხითარ ანეცი, რომლის ხსოვნა იყოს, ცხოვრების წიგნში ასე ამბობს“ ... და მოჰყავს ვრცელი თხრობა ამავე თოღრულ-ბეგის შესახებ. ამრიგად ვარდანი, რომელიც საერთოდ იშვიათად უთითებს წყაროებს, აქ ერთი და იმავე ამბის აღწერისას ორ წყაროს ასახელებს. ამ შემთხვევაში ვარდანი ერთმანეთს უპირისპირებს ორი სხვადასხვა ავტორის ცნობებს და მკითხველს სთავაზობს, თვითონ გაერკვეს რომელია უფრო სარწმუნო.

მეფე იოანესა და მისი ძმის აშოტის შესახებ საუბრისას ვარდანი კიდევ ერთხელ ასახელებს მხითარ ანეცის, ისევ ციტირების დროს.

ასეთსავე შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როდესაც ქართველთა წარმომავლობის შესახებ თხრობისას ვარდანი წერს: „ქართველთა მეფობის დასაბამზე მათ წიგნებში წერია, რომ თარგამოსი რვა ვაჟით მოვიდა აირარატის თემში“. შემდგომ გადმოგვცემს მათი განსახლების ისტორიას და ბოლოს დასძენს: „ეს ხუცეს მხითარის გადმოცემის მიხედვით“.

ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევაში ვარდანი წყაროებს უთითებს, როცა ახდენს ციტირებას, თანაც ასახელებს არა ერთ,

არამედ ორ-ორ ავტორს. ვფიქრობთ, ეს გამონეული უნდა იყოს იმით, რომ ვარდანი მის მიერ მოთხრობილი ამბების შესახებ თვითონ დაწვრილებით ბევრი არაფერი იცის, ამიტომ მოაქვს ფაქტები წყაროებიდან, რომლებსაც არ ითავისებებს და დასახელებულ მოვლენებს ამაგრებს რამდენიმე ავტორის მონაცემებით. პირველ შემთხვევაში თოლრულ-ბეგის შესახებ საუბრისას, ვაჰრამის თხზულებიდან მოტანილი ცნობა მწირია, სამაგიეროდ იგი იქვე შევსებულია მხითარ ანეცის ვრცელი მონათხრობით. მეორე შემთხვევაშიც, ქართველთა წარმომავლობის შესახებ თხრობისას ვარდანი, საფიქრებელია „ქართლის ცხოვრებას“ იყენებს და იქვე ავსებს მის ცნობებს მხითარ ანეცის ისტორიით. მხითარ ანეცის თხზულებით სარგებლობა ვარდანის „მსოფლიო ისტორიის“ კომპილაციურ ნაწილსაც წყაროს მნიშვნელობას ანიჭებს, რადგანაც მხითარ ანეცის ნაშრომის „სელჩუკების, ივერიელებისა და სომხების ისტორია“ უდიდესი ნაწილი, კერძოდ II და III კარი დაკარგულია და მისი შინაარსის გარკვეულწილად აღდგენა მხოლოდ ვარდანის თხზულებითაა შესაძლებელი.

ვარდანი ასოლიკსაც ციტირების დროს ასახელებს. V საუკუნის II ნახევარში სპარსეთის მეფის იეზდიგერდ II-ის წინააღმდეგ სარწმუნოებრივი ბრძოლის შესახებ თხრობისას, ის წერს ვარდანიანების მონამეობრივი სიკვდილის შესახებ იეზდიგერდის მე-16 წელს. შემდეგ მოჰყავს ასოლიკის ციტატა, რომ ეს მოხდა იეზდიგერდის მე-16 წელს. ე. ი. ასოლიკი იძლევა იმავე თარიღს, რასაც ვარდანი. ამ შემთხვევაში, ვარდანი, როგორც ჩანს, უკვე თავის მოსაზრებას ამაგრებს ასოლიკის ცნობით.

„მსოფლიო ისტორიაში“ დასტურდება წყაროების მითითების მეორე პრინციპიც. როდესაც ვარდანი მონაწილთა შესახებ იწყებს თხრობას, დასძენს, რომ მას აღარ სურს გაი-

მეორეს ვარდაპეტ ვანაკანისა და კირაკოს განძაკეცის მიერ აღრე მოთხრობილი ამბები. ამ შემთხვევაში წყაროები – ვანაკანისა და კირაკოს განძაკეცის თხზულებები დასახელებულია იქ, სადაც ავტორი ამოკლებს თავის თხრობას და აღარ იმეორებს თავის წინამორბედ ისტორიკოსთა მონათხრობს. იმისათვის, რომ მკითხველს აუხსნას თავის თხზულებაში მონალოთა დროინდელი ამბების შემოკლებული სახით გადმოცემის მიზეზი, ვარდანი დასახელებს წყაროებს, სადაც ვრცელადაა მოთხრობილი ამის შესახებ. ამგვარად, აქ შეიძლება ჩანდეს ერთგვარი თავის მართლება, მაგრამ ამავე დროს წყაროთა დასახელება შეიძლება აიხსნას მკითხველისათვის საჭირო ცნობების მიწოდების აუცილებლობით. ისტორიკოსს სურს, რომ მკითხველმა შეძლებისდაგვარად სრული ინფორმაცია მიიღოს და უთითებს კიდევ შესაბამის ნაშრომებს, ე. ი. ამ შემთხვევაში ვარდანის მიერ წყაროების მითითებას ორი მიზეზი შეიძლება ჰქონდეს: ა) ის განმარტებას იძლევა აღნიშნული მოვლენების შემოკლებული სახით გადმოცემის გამო; ბ) დაინტერესებულ მკითხველს უსახელებს დამატებითი ინფორმაციის წყაროს.

ამრიგად, გამოვლინდა ვარდანის მიერ წყაროების დასახელების ორი წესი: 1) როცა ახდენს ციტირებას; 2) როცა აღარ იმეორებს სხვა ისტორიკოსთა მონათხრობს და შემოკლებით გადმოსცემს ეპიზოდებს²⁶.

²⁶ დაწვრ. იხ. ე. კვაჭანტირაძე. წყაროების დამოწმების წესი ვარდან არქივების „მსოფლიო ისტორიაში“, „მაცნე“, ისტორიის სერია. 1988, №3, გვ. 151-155.

* * *

მედიევალური საისტორიო მწერლობის ძეგლთა წყაროთ-მცოდნეობითი კვლევის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტია ძველ ავტორთა მიერ გამოყენებული წყაროების გამოვლენა და ამ წყაროებიდან ამოკრებილი მასალით სარგებლობის ხერხების დადგენა. ეს აუცილებელია როგორც საკუთრივ იმ ავტორთა შემოქმედებითი მეთოდის დახასიათებისათვის, ისე მათ მიერ მონოდებული მასალის სანდოობისა და უტყუარობის დასადგენად.

ვარდანის მიერ გამოყენებული წყაროების შესახებ საყურადღებოა მ. ბროსესა და ჟ. მილდერმანის ნაშრომები²⁷. საინტერესოა აგრეთვე დ. კუიუმჯიანის მოსაზრებანი მხითარ ანეცის თხზულებიდან ვარდანის „მსოფლიო ისტორიაში“ შემონახულ ერთ ნაწყვეტთან დაკავშირებით²⁸. ა. მარგარიანიც იხილავს ვარდანის „მსოფლიო ისტორიისა“ და მხითარ ანეცის თხზულებათა ტექსტების გენეტიკურ კავშირებს²⁹. აღსანიშნავია ვარდანის შემოქმედების შესახებ პ. ანთაბიანის მონოგრაფია, რომელშიც დაზუსტებულია ვარდანის მიერ გამოყენებული წყაროები³⁰.

ვარდანი „მსოფლიო ისტორიის“ შესავალისა და დასაწყისი ნაწილისათვის იყენებს ბიბლიას. ვარდანის, როგორც XIII

²⁷ M. Brosset. Additions et éclaircissements a l'histoire de la geographie, depuis l'Antiquite jusgu' en 1469 de J. C., St Peterburg, 1851, p. 298; J. Muyltermans. La domination arabe en Armenie, – Louvain-Paris, 1927, p. 108.

²⁸ D. Kouymjian. Mxitar of Ani on the Rise of the Seljugs, – “Revue des etudes armeniens”, Nouvelle serie, VI, Paris, 1969, p. 331-353.

²⁹ Մխիթար Անեցի. Մատենան աշխարհավար հանդիսարանաց, աշխ. Հ. Մարգարյանի, Ե., 1983, էջ 26-31, 37-38.

³⁰ Փ. Անթապյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 245-309.

ს-ის ავტორის და სასულიერო პირის (ვარდაპეტი) მიერ ბიბლიის გამოყენება სავსებით ბუნებრივია. მაგრამ დასაწყის ნაწილში ვარდანის თხრობა ზოგჯერ ბიბლიას არ ემთხვევა. ვარაუდობენ, რომ ეს განსხვავებები ვარდანს ალბუელი აქვს სირიელ ავტორთა ნაშრომებიდან, კერძოდ მიქაელ ასურის „ჟამთააღმწერლობიდან“³¹. ტექსტების შედარებისას აღმოჩნდა, რომ ვარდანმა ძირითადად ისარგებლა მოვსეს ხორენაცის (V საუკუნე), ფავსტოს ბუზანდის (V საუკუნე), ლაზარ ფარპეცის (V საუკუნე), სებეოსის (VII საუკუნე), ლევონდის (VIII საუკუნე), იოანე დრასხანაკერტცის (IX-X საუკუნეები), უხტანესის (X საუკუნე), ასოლიკის (XI საუკუნე), კირაკოს განძაკეცის (XIII საუკუნე) თხზულებებით³².

ვარდანი წყაროდ „მსოფლიო ისტორიისათვის“ იყენებს ქართულ წყაროებს, კერძოდ „ქართლის ცხოვრებას“. ქართველთა წარმომავლობის შესახებ საუბრისას ვარდანი იხსენიებს ქართველთა წიგნს, რომლის მიხედვითაც მოგვითხრობს ამ მოვლენების შესახებ, ბოლოს კი დასძენს: „ეს ხუცეს მხითარის გადმოცემის მიხედვით“. ალბათ ამ ადგილზე დაყრდნობით მივიდა ლ. მელიქსეთ-ბეგი იმ დასკვნამდე, რომ ვარდანი ქართული წყაროებით მხითარ ანეცის მეშვეობით სარგებლობს³³. ეს აზრი დამკვიდრდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. პ. ანთაბიანი თავის მონოგრაფიაში „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროებს ეხება და ფიქრობს, რომ ვარდანს საქართველოს

³¹ Хронографическая история составленная отцом Мхитаром, вардапетом Айриванским, пер. К. П. Патканова, СПб., 1869, с. 315.

³² დაწვრ. იხ. ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროების საკითხისათვის, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1989, №1, გვ. 97-107.

³³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, გვ. 133, მისივე, საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები, თბ., 1949, გვ. 261.

შესახებ ცნობები უმეტესად სომხური წყაროებიდან უნდა ამოეკრიბა, ანდა მას გაგონილი და ნანახი მოვლენები გამოუცია, უშუალოდ ქართული მატრიანეებით კი არ უსარგებლია³⁴.

„მსოფლიო ისტორია“-ში წყაროთა დამონშემების წესების კვლევისას გაირკვა, რომ ვარდანის ზემოთ აღნიშნულ ციტატაში მითითებულია ორი სხვადასხვა, დამოუკიდებელი წყარო – „ქართლის ცხოვრება“ და მხითარ ანეცის თხზულება. ამასთან ქართული წყარო არ არის დამონშემებული მხითარ ანეცის ნაშრომიდან, როგორც ეს ლ. მელიქსეთ-ბეგს აქვს აღნიშნული. ერთსა და იმავე საკითხის შესახებ საუბრისას ორი წყაროს დასახელება უცხო არ არის ვარდანისათვის. ამის მსგავსია კიდევ ერთი შემთხვევა, კერძოდ სელჩუკიანი ამირას თოღრულ-ბეგის შესახებ საუბრისას ავტორი წყაროდ ასახელებს ვაჰრამს და მხითარ ანეცის. წყაროთა დამონშემების ამ წესის მიზეზებზე ზემოთ გვქონდა საუბარი. ახლა კი მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ, როგორც ჩანს, ვარდანი კარგად იცნობდა და შესაძლებელია ხელთაც კი ჰქონდა მხითარ ანეცის თხზულება. ნაკლებად ცნობილი მოვლენების აღწერისას მისი საშუალებით ამონშემებს და ამყარებს სხვა წყაროთა მონაცემებს (კერძოდ ვაჰრამისა და „ქართლის ცხოვრების“).

XII საუკუნე და XIII საუკუნის დასაწყისი საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური ძლიერების ხანაა. ქვეყანა იწყებს ბრძოლას სომხეთის სელჯუკთაგან გასათავისუფლებლად. განსაკუთრებული წარმატება ამ ბრძოლებს თამარის მეფობაში ჰქონდა, რის შედეგადაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთი საქართველოს მფლობელობაში შევიდა. სწორედ ამ პერიოდში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ვარდან არეველი ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში. აღსანიშნავია ისიც, რომ

³⁴ Ф. Անթապյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272.

ამ დროისათვის „ქართლის ცხოვრება“ უკვე თარგმნილი იყო სომხურ ენაზე. ამდენად, სავსებით შესაძლებელია, რომ ვარდანს, თავისი დროის განათლებულსა და განსწავლულ ადამიანს, საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში მყოფ მხარეებში მოღვაწეს, სცოდნოდა ქართული წყაროები, კერძოდ, „ქართლის ცხოვრება“ და გამოეყენებინა ის თავისი თხზულებებისათვის.

ამრიგად, ვარდანს ფართოდ გამოუყენებია ადრინდელი ხანის და მისი თანადროული წერილობითი წყაროები. როგორც წყაროთმცოდნეობითმა კვლევამ გვიჩვენა, ისტორიკოსი დიდი სიფრთხილით და სერიოზულობით ეკიდება სხვა თხზულებებიდან მოპოვებული მასალის გამოყენებას. პირდაპირ კი არ იწერს, არამედ აჯერებს ერთმანეთთან სხვადასხვა წყაროდან ამოკრებილ მასალას. ეს ზოგჯერ ართულებს ვარდანის მიერ გამოყენებულ წყაროთა მოძიებას და ნიშანდობლივ დადგენას. ისეთი მოვლენების აღწერა „მსოფლიო ისტორიაში“, რომელთა თანამედროვე ჩვენი ავტორი არ ყოფილა, უმრავლეს შემთხვევაში დადასტურებას პოულობს წინარე ხანის სომეხ ისტორიკოსთა ნაშრომებში.

* * *

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიამ“ ადრევე მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. „მსოფლიო ისტორიის“ პირველი ისტორიოგრაფიული გამოკვლევა XVIII საუკუნის II ნახევრის მკვლევარს მ. ჩამჩიანს ეკუთვნის. მეცნიერი მთლიანობაში სანდოდ მიიჩნევს მას და ფართოდ იყენებს, როგორც მნიშვნელოვან პირველწყაროს³⁵.

³⁵ У. Дамьян. Источники к истории, Ф, Чхенцхих. 1786. № 241.

განსაკუთრებული წვლილი შეიტანა „მსოფლიო ისტორიის“ გამოცემის, თარგმნისა და შესწავლის საქმეში მ. ემინმა. მან 1861 წელს გამოსცა თხზულების სომხური ტექსტი³⁶, ამავე წელს „მსოფლიო ისტორიის“ სრული ტექსტის რუსული თარგმანი. ამ გამოცემის შესავალი თხზულების მოკლე გამოკვლევას წარმოადგენს. მასში მკვლევარი ეხება ვარდანის ბიოგრაფიას, ეპოქას, ლიტერატურულ მემკვიდრეობას, თხზულების წერილობით და ზეპირ წყაროებს³⁷.

მ. ბროსემ მ. ემინის გამოცემის საფუძველზე ჩაატარა „მსოფლიო ისტორიის“ ტექსტოლოგიური და წყაროთმცოდნეობითი კვლევა³⁸. მან ძირითადად ყურადღება გაამახვილა თხზულების იმ ცნობებზე, რომლებიც ეხება საქართველოს ისტორიას, საზოგადოებრივ, სოციალ-ეკონომიკურ ცხოვრებას, სომეხ-ქართველთა ისტორიულ-პოლიტიკურ და კულტურულ კავშირებს.

„მსოფლიო ისტორიას“ იკვლევდა ლ. ალიშანი მის მიერ გამოცემული თხზულების ტექსტის შესავალში³⁹. აქ საუბარია ვარდანის ბიოგრაფიის, მისი მოღვაწეობის შესახებ, გარკვეულია ვარდანის სახელების ცნობილი აღრევა და ნაჩვენებია, რომ ეს თხზულება ეკუთვნის არა ბარძრბერდელის, არამედ ვარდან არეველცის კალამს.

ვარდანის თხზულებას საკმაოდ მაღალ შეფასებას აძლევს უ. მილდერმანსი. ის „მსოფლიო ისტორიას“ სომხური საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთ ძვირფას წყაროდ მიიჩნევს

³⁶ Մեծի՛ն Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիւեզրական, աշխ. Մ. Էմինի, Մ., 1861.

³⁷ Всеобщая история Вардана Великого, с. V-XXIII.

³⁸ M. Brosset. Analyse critique de la “Всеобщая история” de Vardan, St. Peterburg, 1862.

³⁹ Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, էջ Ա-ԺԱ.

ღვთისმეტყველების, სომხური ლიტერატურისა და ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. მკვლევარი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს თხზულების იმ ნაწილს, რომელიც ისლამის წარმოშობის და გავრცელების ისტორიას ეხება⁴⁰.

მ. აბელიანი ვარდან არეველცის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის განხილვისას განსაკუთრებულ ყურადღებას „მსოფლიო ისტორიას“ უთმობს. მკვლევარი დაწვრილებით განიხილავს ამ თხზულების შესავალს, რომელშიც ჩამოყალიბებულია ვარდანის რელიგიურ-ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა და მიიჩნევს, რომ ავტორის თანადროული ხანისათვის ეს საკმაოდ ჩამოყალიბებული, დასრულებული სამეცნიერო-რელიგიური თეორიაა. თუმცა იმდროინდელ საისტორიო ძეგლებთან შედარებით მ. აბელიანი „მსოფლიო ისტორიას“ ლიტერატურული თვალსაზრისით დაბლა აყენებს⁴¹.

„მსოფლიო ისტორიის“ დეტალურ შეფასებას იძლევა თაის ნაშრომებში ლ. ბაბიანი. მკვლევარი ამ თხზულებას ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ მიიჩნევს სამხრეთ კავკასიაში მონღოლთა დაპყრობების ისტორიისა და ქრონოლოგიის, მათი ბატონობის პირველი პერიოდის შესწავლისათვის⁴².

ვარდან არეველცის მთელი შემოქმედებითი მემკვიდრეობა დეტალურადაა შესწავლილი პ. ანთაბიანის შრომებში: მის საკანდიდატო, სადოქტორო დისერტაციებში და მონოგრაფია-

⁴⁰ J. Muyltermans. დასახ. ნაშრომი, გვ. 1-2.

⁴¹ М. Х. Абебян. დასახ. ნაშრომი, გვ. 452-453.

⁴² Л. О. Бабаян. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV вв., М., 1969, с. 8, 85-88, 90-95, 100-103, 152-153, 160, 239, 296, მისივე, Դիվաներ Հայաստանի գարգացած ֆեოდაլիკამի դարաշրջանի պատմության (IX-XII դ.դ.), Ե., 1981, էջ 227, 234, 237, 249.

ში⁴³, სადაც ფართოდაა წარმოდგენილი ვარდანის ცხოვრების და მოღვაწეობის ყველა ძირითადი სფერო თუ ასპექტი, საზოგადოებრივ-კულტურული თუ შემოქმედებითი პრობლემები, ცალ-ცალკეა განხილული მისი ნაშრომები, მათ შორის „მსოფლიო ისტორია“.

„მსოფლიო ისტორიას“ თავიანთ ნაშრომებში ეხებიან და იყენებენ გ. ზარბჰანალიანი, ვ. ფაფაზიანი, ა. ზამინიანი, ჰ. ვოსკიანი, ე. დურიანი, ჰ. მანანდიანი, ვ. ჰაკობიანი, პ. მურადიანი, ბ. ულუბაზიანი, ა. მარგარიანი⁴⁴.

ვარდან არეველცის შემოქმედებითი მემკვიდრეობა და კერძოდ, მისი „მსოფლიო ისტორია“ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცალკე კვლევის საგანი არ გამხდარა. თხზულება აქამდე ქართულად არ იყო ნათარგმნი, მაგრამ ქართველი ისტორიკოსები იყენებენ ვარდანის თხზულებაში დაცულ მდიდარ

⁴³ П. П. Антабян. Литературно-художественные произведения Вардана Аревелци, АКД филол. наук, Ер., 1969; П. П. Антабян. Вардан Аревелци. Общественно-культурные и творческие проблемы, – АДД филол. наук. Ер., 1987; Ф. Անթապյան, დასახ. ნაშრომი.

⁴⁴ Գ. Չարրիանայան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 737-739; Վ. Փափազյան. Պատմություն հայ գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 196; Ա. Չամչյան. Հայ գրականության պատմություն, Ն. Նախիջևան, 1914, էջ 202-203; Հ. Ոսկյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 454-459; Ե. Դուրյան. Պատմություն հայ մատենագրության. Երուսաղեմ, 1933, էջ 226; Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, III, Ե., 1952, էջ 246; Մանր ժամանակագրություններ, Ա, էջ 29, 51-55, 57-60, Բ, էջ 30, 85, 160, 168; П. М. Мурадян. К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в., «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, IX, էջ 125; Բ. Ուլուբաբյան. Խաչենի իշխանությունը X-XVI դ.դ., Ե., 1975, էջ 64, 84-85, 92-95; А. Г. Маргарян. К истории и хронологии внутриклассовой борьбы в Грузии и Северной Армении в 30-50-х гг. XII в., – «Кавказ и Византия», вып. I, Ер., 1979, с. 59.

ფაქტობრივ მასალას საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა სფეროს, პერიოდის, მოვლენის თუ ფაქტის კვლევისას.

ვარდანის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიულ ანალიზს, მისი, როგორც წყაროს მნიშვნელობის განსაზღვრას საქართველოს ისტორიისათვის ეძღვნება ჩემი დოქტორის სამეცნიერო ხარისხზე დაცული დისერტაცია⁴⁵ და სამეცნიერო სტატიები.⁴⁶

* * *

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ მნიშვნელოვანი წყაროა საქართველოს მედიევალური ისტორიის ქრონოლოგიური თუ ფაქტობრივი საკითხების დაზუსტებისა და ახლებური ინტერპრეტაციისათვის. ვარდანის ცნობებში სა-

⁴⁵ Э. Г. Квачантирадзе. «Всеобщая история» Вардана Арвелци, как исторический источник (сведения по истории Грузии), АКД ист. наук, Тб., 1990.

⁴⁶ ე. კვაჭანტირაძე. წყაროების დამონშების წესი ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, მაცნე, ისტორიის სერია, თბ., 1988, №3, გვ. 151-155; ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროების საკითხისათვის, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, თბ., 1989, №1, გვ. 97-107; ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ ქრონოლოგიური საკითხები, მაცნე, ისტორიის სერია, თბ., 1989, №2, გვ. 102-113; ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროთმცოდნეობითი დახასიათების ზოგიერთი საკითხი, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბ., 1989, გვ. 77-83; ე. კვაჭანტირაძე. საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობა ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ ცნობათა შუქზე, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991, გვ. 70-95; ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, VIII, თბ., 1993, გვ. 143-149.

ქართველოს შესახებ გამოვყოფთ რამდენიმე ტიპის მასალას: ა) ესაა ცნობები, რომლებიც შეიცავს ამკარა შეცდომებს. ამ შეცდომების აღმოცენების მიზეზები სხვადასხვაა: ვარდანის მიერ მოპოვებული მონაცემების უხარისხობა, წყაროთა ხარვეზები, აგრეთვე ავტორის მსოფლმხედველობრივი მოსაზრებები და ზოგჯერ ტენდენციურობა; ბ) ცნობები, რომლებიც რაიმე ახალი ნიუანსის შემოტანით რაკურსს უცვლის სხვა წყაროების მიხედვით რეკონსტრუირებულ ისტორიულ მოვლენებს. ამგვარი ცნობების საფუძველს სრული ინფორმაციის გარდა ხშირად ავტორის საკუთარი დაკვირვებებიც წარმოადგენს; გ) ცნობები, რომლებიც სრულიად ახლებურ ინფორმაციას შეიცავს. მათი წყაროების დადგენა ხშირად ვერ ხერხდება, თუმცა მათ სანდოობას გვაფიქრებინებს ისტორიული კონტექსტის გათვალისწინება.

განსაკუთრებით ყურადსაღებია „მსოფლიო ისტორიაში“ XII-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესახებ დაცული ფაქტობრივი მასალა. ამ პერიოდში საქართველოს სამხედრო ძალებმა დაიწყეს სომხეთის სელჯუკთაგან გათავისუფლება, რის შედეგადაც ჩრდილო-აღმოსავლეთი სომხეთი საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა. ბუნებრივია, განსაკუთრებულად იზრდება ისტორიული სომხეთის ფარგლებში და მის გარეთ მცხოვრებ სომეხ ისტორიკოსთა ინტერესი საქართველოს მიმართ. ამის შედეგია ამ პერიოდის სომხურ წყაროებში უხვი მასალა საქართველოს შესახებ. ვარდანის მიერ ამ ეპოქის საქართველოზე თხრობა სწორედ აღნიშნული პოლიტიკური ვითარების ფონზე იშლება. ვარდანი, ბევრი მის მიერ აღწერილი მოვლენის თვითმხილველი და თანადამხვედური იყო. ამასთან, ვარდანი სარგებლობდა სანდო წყაროებით, მათ შორის მხითარ ანეცის თხზულებით, რომლის დიდი ნაწილი დაკარგულად ითვლება. ძეგლის სწორედ ამ ნაწილიდან იღებს ვარდანი საქართველოს შესახებ ზოგიერთ უნიკალურ

ცნობას. ამდენად, ვარდანის თხზულებას დიდი დატვირთვა ენიჭება საქართველოს ისტორიის კვლევაში.

ვარდანის ამ მონაცემებიდან მხოლოდ რამდენიმე საყურადღებო ცნობას მოვიტანთ:

ვარდანთან მნიშვნელოვანი ცნობები მოიპოვება ბაგრატიონთა გვარის წარმოშობისა და მისი შემდგომი აღზევების შესახებ. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ვარდანის მონაცემების შეჯერებით წერილობით წყაროებთან გაირკვა, რომ ის ხშირად განსხვავებულია, ან აზუსტებს, ზოგჯერ კი ავსებს ისტორიოგრაფიულ მასალას. ინფორმაცია ბაგრატიონთა წარმომავლობის შესახებ დაფიქსირებულია როგორც ქართულ, ისე სომხურ და ბიზანტიურ წყაროებში. ქართული და სომხური წერილობითი ძეგლების ჩვენება არ ეთანხმება ერთმანეთს, თუმცა არ არის ერთსულოვნება არც საკუთრივ ქართულ და არც სომხურ წყაროებში⁴⁷. ეს ავტორებია: ჯუანშერი, სუმბატ დავითის ძე, გიორგი მერჩულე, მოვსეს ხორენაცი, ფავსტოს ბუზანდი, სებეოსი, იოანე დრასხანაკერტცი, კონსტანტინე პორფიროგენეტი.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი გვანვდის პირველ ბაგრატიონთა გენეალოგიას: დავით წინასწარმეტყველი – მისი ვაჟები: დავითი და სპანდიატესი – დავითის ვაჟი ბაგრატი – ბაგრატის ვაჟი აშოტი – აშოტის ვაჟი ადარნასე⁴⁸. კონსტანტინე პორფიროგენეტს აშოტის ვაჟად დასახელებული ჰყავს ადარნასე, რაც სიმართლეს არ შეეფერება და რაც ძლიერ აბრკოლებდა მკვლევარებს (მ. ბროსე, ი. მარკვარტი, ე. თაყაიშვილი, ს. ჯანაშია). კონსტანტინე პორფიროგენეტის

⁴⁷ ე. კვაჭანტირაძე. „ვარდან არეველცი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, გვ. 143-149.

⁴⁸ ს. ჯანაშია. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, თსუ შრომები, XVIII, 1941, გვ. 71.

შეცდომა იმაში მდგომარეობს, რომ ადარნასე II კურაპალატი აშოტის შვილი კი არ იყო, არამედ შვილიშვილის შვილი. კონსტანტინეს გამორჩენილი აქვს ორი თაობა. ვარდანს სრულად მოაქვს პირველ ბაგრატიონთა გენეალოგია და სწორედ მისი ცნობების საშუალებით ხდება შესაძლებელი პორფიროგენეტის მონაცემების შესწორება-შევსება.

საყურადღებოა ვარდანის ცნობა, რომელიც ბაგრატიონთა სამეფო გვარს ქართლის სამეფო დინასტიის ფუძემდებელ ფარნავაზთან აკავშირებს. ვარდანის ეს მონაცემები ეთანხმება და ამყარებს სომხურ წყაროთა (მოვსეს ხორენაცი, სებეოსი) პოზიციას, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები ბაგრატიონთა წარმოშობაზე ფარნავაზიანთა დინასტიიდან.

ყოველი საგვარეული სახლის წარმოშობა საძიებელია იმ ადგილის მკვიდრ ტომში, რომელიც მათ პირველსაცხოვრისს წარმოადგენდა. მოვსეს ხორენაციის ცნობით, არტაშეს I-ის (ძვ. წ. 189-161) მმართველობის ხანის ცნობილი მხედართმთავრის სუმბატ ბივრიტიანის (ბაგრატიონის) მამული სპერში იყო⁴⁹. სუმბატ ბივრიტიანი ბაგრატიონთა სახლის პირველი რეალური ისტორიული პირია. ვარდანი ბაგრატიონთა პირველსაცხოვრისად სპერს მიიჩნევს და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, აშოტ მსაკერ ბაგრატიუნს (806-826) სუმბატ ბივრიტიანის შთამომავლად თვლის. ფავსტოს ბუზანდიც საგანგებოდ აღნიშნავს სპერს, როგორც ბაგრატიონთა სამშობლოს. ამრიგად, ვარდანისა და სხვა სომხური წყაროების მონაცემებით, ბაგრატიონები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი მხარიდან სპერიდან წარმომავლობენ.

ვარდანი გვანჯდის ცნობებს პირველ ბაგრატიონთა ქართ-

⁴⁹ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ა. აბდალაძემ, თბ., 1984.

ლში მოსვლის შესახებ და გვეხმარება ჯუანშერის მონაცემების გარკვევაში. ჯუანშერის ცნობით, არჩილის მეფობის დროს (736-786) „პიტიახშნი ვინმე“ არ შეუშვეს კლარჯეთს და ტაოში გადავიდნენ, ხოლო მეორე ნახევარი კახეთში გადავიდა მეფე არჩილთან. ჯუანშერის „პიტიახშნი ვინმეს“ განმარტავს ვარდანი და მათ სომხეთის ცნობილი მთავრის აშოტ მსაკერ ბაგრატიუნის სახლად წარმოგვიდგენს. ჯუანშერის ცნობით, „პიტიახშნი ვინმეს“ მეორე ნაწილი, კერძოდ ადარნასე, რომელსაც ჯუანშერი ადარნასე ბრმის ძმისწულად ასახელებს, მისულა მეფე არჩილთან თხოვნით და მიუღია შულავერი და არტანი⁵⁰. ადარნასეს ვინაობის დადგენა შესაძლებელია ვარდანის ცნობებით. ვარდანის მონათხრობით, ადარნასე ქართლის ცნობილი ერისმთავრის აშოტ დიდი კურაპალატის მამა იყო, ადარნასე კი შვილიშვილი იყო სომეხთა მთავრის აშოტ ბაგრატიუნის. აქ სწორდება ჯუანშერის შეცდომა. ის სწორად აღნიშნავს ადარნასეს ჩამომავლობას ბრმა წინაპრისაგან, მაგრამ ეს ბრმა წინაპარი აშოტ ბრმაა და არა ადარნასე ბრმა. აშოტ ბაგრატიუნი ვარდანის გადმოცემით, მამიკონიანებმა დააბრმავეს. მას ჰყავდა ორი ვაჟი: სუმბატი და ვასაკი, ხოლო ადარნასე, რომელმაც არჩილს მფარველობა სთხოვა, ვასაკის ძე იყო. ამრიგად, პირველ ბაგრატიონთა გენეალოგია ასეთია: აშოტ პატრიკიოსი – ვასაკი – ადარნასე – აშოტ I დიდი კურაპალატი.

ამრიგად, ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“ ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ არსებულ ცნობათა კვლევისა და მათი შეჯერების შედეგად წერილობით წყაროებთან დგინდება: ა) ბაგრატიონთა საგვარეულო უძველესი ქართუ-

⁵⁰ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 244.

ლი სამეფო დინასტიიდან ფარნავაზიანებიდან მომდინარეობს; ბ) ბაგრატიონთა პირველსაცხოვრისი იყო სპერი, ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი მხარე; გ) ვარდანის მონაცემები გვეხმარება ჯუანშერის ცნობათა გარკვევაში აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით.

აღსანიშნავია ვარდანის ცნობა დავით აღმაშენებლის მიერ ახალგაზრდების უცხოეთში სასწავლებლად მივლინების შესახებ. ვარდანის მონათხრობით, დავითმა შეარჩია 40 ახალგაზრდა, გაგზავნა საბერძნეთში ენების შესასწავლად და თარგმანების შესასრულებლად. სამი მათგანი საუკეთესო აღმოჩნდა და ერის მშვენიერად იქცა. ამგვარი ცნობა არ არის დაცული არც ერთ ქართულ, სომხურ თუ სხვა უცხოენოვან წყაროში, რაც ვარდანის ამ ცნობას უნიკალურობას ანიჭებს.

ვარდანის თხოულება უმნიშვნელოვანესი წყაროა დემეტრე I-ის ანისისათვის ბრძოლის ისტორიისათვის, რადგან „ქართლის ცხოვრება“ თითქმის არაფერს ამბობს ამის შესახებ. საქართველოსთვის ანისის ფლობა ჩრდილოეთ სომხეთზე ბატონობას ნიშნავდა, ამას კი ეკონომიკურთან ერთად სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობაც ჰქონდა⁵¹. ვარდანის ცნობით, დავით აღმაშენებელმა აიღო ანისი, მისი მეპატრონე აბულსუარი შვილებით საქართველოში წამოიყვანა, ხოლო ანისის გამგებლად აბულეთი და მისი ძმა ივანე დატოვა. დავითის გარდაცვალების შემდეგ აბულსუარის ვაჟმა ფადლონმა ითხოვა აბულეთისგან მამისეული ქალაქი, აბულეთმა კი დაუთმო. მეტად საკვირველია აბულეთის პოზიცია ასეთი მნიშვნელოვანი ქალაქის თხოვნისსავე გადაცემისას, არც ის ჩანს ფადლონს აბულეთმა მეფესთან შეთანხმებით გადასცა

⁵¹ მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII საუკუნის II მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979.

ანისი თუ მეფის ნებართვის გარეშე. ერთი რამ ცხადია, დემეტრე საერთოდ არ იყო კმაყოფილი აბუღეთის ამ ნაბიჯით და თავის მხრივ, აბუღეთი და მისი ვაჟი ივანე მეფის გულმოდგინე მომხრეებს არ წარმოადგენდნენ, ისინი დემეტრეს წინააღმდეგ შეთქმულების მონაწილედ ჩანან.

აბუღეთმა დაუთმო ქალაქი ფადლონს და დაბრუნდა საქართველოში. როგორ განვითარდა შემდეგ აბუღეთისა და მისი ვაჟის ივანეს ბედი, ან რას საქმიანობდნენ ანისის დატოვების შემდეგ ქართული წყაროებისთვის უცნობია. მხოლოდ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე წერს: „დემეტრემ აბუღეთის ძესა ივანეს თავი მოჰკუთნა ჩხერეს მერეს მეოცესა წელიწადსა მეფობისა მისისასა“⁵². რაში ედებოდა ბრალი ივანეს აღარ ხსნის „ქართლის ცხოვრება“. 1130 წლის ქვეშ ვარდანი გვანჯდის ცნობას ამის შესახებ: „ივანე აბუღეთის ძემ მოისურვა დემეტრესა და მისი ძმის მოკვლა. მამამისი აბუღეთი მის წინაშე თეთრ წვერს იგლეჯდა და უკრძალავდა ამას. ისინი დმანისის ციხეში გამოკეტეს ძმათა შორის სიცრუის გამო, რაც გაიგო დემეტრემ“. ივანე ჯავახიშვილმა იმთავითვე ეჭვი შეიტანა ამ ცნობის სისწორეში და გამოთქვა ორი სხვადასხვა მოსაზრება. ერთი, მან ივარაუდა, რომ უფლისწული დემეტრე I-ის ძე დავითი უნდა ყოფილიყო და მეორე, ვარდანს მხედველობაში ჰყავდა ყივჩაღთა მთავრის ასულისაგან შობილი დემეტრეს ნახევარძმა ან დემეტრეს ბიძაშვილი, დავით აღმაშენებლის იმ ძმის შვილი, რომელსაც მათეოს ურჰაეცი თოტორმეს უწოდებს⁵³. ჯ. სტეფნაძე

⁵² ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 367.

⁵³ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თხზულებანი, II, თბ., 1984.

აჯანყებულ უფლისწულად მიიჩნევს დავით აღმაშენებლის მეორე ვაჟს ცვატას⁵⁴. რ. მეტრეველი იზიარებს მოსაზრებას, რომ ეს უფლისწული დავითია⁵⁵. ჩვენი აზრით, ვარდანთან დასახელებული უფლისწული არის დავით აღმაშენებლის ვაჟი, რომელსაც დავითის ისტორიკოსი და ვახუშტი ბაგრატიონი უწოდებენ ვახტანგს⁵⁶, ხოლო დავითის 1125 წლის ანდერძში და დავითის სვინაქსარულ ცხოვრებაში ცვატა ეწოდება⁵⁷. ეს მოსაზრება ხსნის ვარდანის ამ ცნობის ბუნდოვანებას და სანდოს ხდის მას. თუ რა იყო ივანეს მოკვლის მიზეზი, ესეც ვარდანის ცნობიდან ირკვევა – ივანე იბრძვის დემეტრეს წინააღმდეგ არა პირადი განზრახვით, არამედ დემეტრეს ძმისათვის, რომელიც ეძიებდა მეფობას. დმანისის ციხეში მყოფი ივანე ეუბნება დემეტრეს „მე ხელში ჩაგვიგდე შენ შენი ძმა, რომელსაც სურდა მეფობა“. ვარდანის ამ ცნობით ირკვევა ივანე აბულეთის ძის დანაშაული, რომელიც უცნობია ქართული წყაროებისათვის. ამრიგად, ვარდანის თხზულება ერთადერთი წყაროა XII საუკუნის საქართველოში შინაპოლიტიკური ბრძოლის შესასწავლად, კერძოდ ივანე აბულეთის ძის შეთქმულების შესახებ.

⁵⁴ ჯ. სტეფნაძე, საქართველო XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I მეოთხედში, თბ., 1985.

⁵⁵ რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973.

⁵⁶ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 337; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 159.

⁵⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ი. დოლიძის რედაქტორობით, თბ., 1965, გვ. 19.

ვარდანი ეხება ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კიდევ ერთ საინტერესო საკითხს. ეს არის დემეტრე I-ის ძის დავითის სიკვდილის ამბავი. დავითის შესახებ საუბრისას ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე მხოლოდ ერთი წინადადებით კმაყოფილდება: „დასუა ძე მისი დავით მეფედ, იმეფა ექუს თუე და მოკუდა“⁵⁸. ახალგაზრდა დავითის სიკვდილის მიზეზის განხილვას ქართველი მემატიანე აღარ ეხება. ეს საკითხი ნათელი ხდება მხოლოდ ვარდანის მონაცემების წყალობით. მისი ცნობით, მკვლელობა მომხდარა. ვარდანი ასახელებს მკვლელობის მიზეზს და მკვლელებსაც – სუმბატ და ივანე ორბელებს, რომელთაც ეს აქტი გიორგი უფლისწულთან შეთანხმებით განახორციელეს. ორბელები იმით იყვნენ უკმაყოფილი, რომ დავითმა ამირსპასალარობა თირქაშს უბოძა, გიორგი კი ორბელებს ამ სახელოს დაბრუნებას დაპირდა, რაც აუსრულა კიდეც გამეფების შემდეგ. ვარდანის აზრით, სწორედ ეს გახდა მკვლელობის მიზეზი. ვარდანის ამ მონაცემებს კიდევ უფრო მეტ სანდოობას ანიჭებს მხითარ გოშის ცნობა იმის შესახებ, რომ მეფე დავითი ორბელებმა მოწამლეს⁵⁹. ვარდანი ამ ცნობებით ავსებს ქართულ წყაროს და გვთავაზობს საინტერესო ვერსიას.

ვარდანი ვრცლად ეხება ზაქარია და ივანე მხარგრძელების სამხედრო მოღვაწეობას და ჩამოთვლის მათ მიერ შემოერთებულ ტერიტორიებს: „მათწაართვეს თურქებს ბევრი ციხე-სიმაგრე და გავარი: 640 (1191) წელს აიღეს შირაკის ქვეყანა, 645 (1196) წელს ანბერდი, 648 (1199) წელს ანისი, 650 (1201) წელს ბიჯნისი“. ანბერდისა და ბიჯნისის აღებას ახსენებენ ლაშა-გიორგის ისტორიკოსი და კირაკოს განძაკეცი,

⁵⁸ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 366.

⁵⁹ ლ. დავლიანიძე, მხითარ გოშის „აღბანეთის ქრონიკა“, ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბ., 1968, გვ. 47.

მაგრამ თარიღს არც ერთი არ ასახელებს. ამდენად, ვარდანისეულ თარიღებს უნიკალური მნიშვნელობა ენიჭება.

ვარდან არეველცი, სხვა სომეხ ისტორიკოსებთან შედარებით, კეთილგანწყობილია ქართული ერთობის მიმართ. მაგალითად, ის დიდ სიმბატიებს ამჟღავნებს დავით აღმაშენებლის მიმართ, მაგრამ საქართველოს შესახებ საუბრისას ხშირად მაინც ტენდენციურია. ვარდანი ცდილობს აღგვიწეროს სომხეთის ძღვევამოსილება მსოფლიოს სხვა სახელმწიფოთა შორის, განადიდებს სომეხ მეფეებს, მათ ლაშქრობებს, მათ სარწმუნოებას. ვარდანის ტენდენციურობა ამ მხრივ საქართველოს მიმართაც ვრცელდება. მაგალითად, ვარდანი აღფრთოვანებით მოგვითხრობს აშოტ ბაგრატიუნის მოღვაწეობის შესახებ და იმისათვის, რომ გვიჩვენოს მისი სიძლიერე, აშოტს მიაწერს არა მარტო სომხეთზე ბატონობას, სადაც მან ყველა ნახარარი დაიმორჩილა, არამედ იბერიის მმართველობასაც. ტენდენციურობას იჩენს ვარდანი, როცა ძალიან მოკლედ მოგვითხრობს თამარ მეფის შესახებ, რომლის დროსაც საქართველო ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო იყო მახლობელ აღმოსავლეთში. ვარდანი ამ პერიოდის მოღვაწეა, ცხოვრობს და მოღვაწეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში, რომელიც საქართველოს საზღვრებშია მოქცეული. ამიტომ ავტორის ასეთი თავშეკავება ცხადია არ შეიძლება აიხსნას მასალის ნაკლებობით.

* * *

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ ორჯერაა გამოცემული: 1861 წელს მოსკოვში და 1862 წელს ვენეციაში.

პირველი გამოცემა განახორციელა მ. ემინმა. როგორც აღნიშნულია შესავალში გამოცემა ეყრდნობა ორ ხელნაწერს, „ერთი, რომელიც ჩვენს წიგნსაცავშია, მეორე გადანერილია

თბილისში 1814 წელს არქიეპისკოპოს ნერსეს აშტარაკე-
ცის დავალებით, გაგზავნილი რუმინანცევის მუზეუმისადმი“. ამ უკანასკნელი ხელნაწერის შესახებ დამატებით ცნობებს გვანჯდის შესავლის ბოლოს მოცემული ნერსეს აშტარაკე-
ცის წერილი გრაფ რუმინანცევისადმი. აქედან ირკვევა, რომ ეფრემ კათალიკოსი პირადად საგულდაგულოდ უწყობს ხელს გრაფის სურვილს მისი ძველი ხელნაწერი წიგნებიდან ახალი ასლების გაკეთების შესახებ. დიდი გაჭირვებით მოხერხდა ამ ასლების გაკეთება ორად: ერთი ხსენებული ხელნაწერია, მეორე კი მათეოს ურჰაეცის „ჟამთააღმწერლობის“ ხელნაწერი. ორივე ასლი გაუგზავნეს გრაფ რუმინანცევს⁶⁰. მ. ემინისეული გამოცემა ვერ იმსახურებს მაღალ სამეცნიერო შეფასებას. გამოცემას არა აქვს გამოკვლევა, არ ახლავს შენიშვნები, საძიებლები.

„მსოფლიო ისტორიის“ მეორე გამოცემა შესრულებულია ლ. ალიშანის მიერ. გამოცემას საფუძვლად უდევს ვენეციის მხითარიანელთა წიგნსაცავის №516 ხელნაწერი, რომელიც გადანერილია 1307 წელს, გამომცემლის ვარაუდით ავტორისეული დედნიდან. გამოცემას ახლავს შესავალი, შენიშვნები, განმარტებები, სახელთა საძიებლები, მწვრივებს ქვეშ მოცემულია კითხვასხვაობები⁶¹.

„მსოფლიო ისტორიის“ სრული რუსული თარგმანი შესრულებულია მ. ემინის მიერ 1861 წელს. მ. ემინის თარგმანს აქვს გარკვეული ხარვეზები. თარგმნის დროს დაშვებულია უზუსტობანი. ამასთან ამ გამოცემაში გაკეთებულია საინტე-

⁶⁰ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեսոյ Պատմութիւն տիեզերական, աշխ. Մ. Էմինի, Մ., 1861, էջ. Է, Ժ.

⁶¹ Հասարկւմն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, աշխ., Դ. Ալիշանի, Վենետիկ, 1862, էջ ք. Փ. Անթասպան. Վարդան Արեւելի, Ա, Ե., 1987, էջ 34.

რესო წყაროთმცოდნეობითი დასკვნები, მოძიებული და დასახელებულია ვარდანის წყაროები, თარგმანს დართული აქვს შენიშვნები და დამატებები⁶².

„მსოფლიო ისტორიის“ რუსული თარგმანის მეორე ცდა ეკუთვნის კ. პატკანოვს. მან თარგმნა თხზულების ის ნაწყვეტები, რომლებიც მონღოლთა ისტორიას, დაპყრობებსა და ყოფას შეეხება⁶³.

„მსოფლიო ისტორია“ ნაწილ-ნაწილ არის ნათარგმნი ფრანგულად. ამის პირველი ცდა ეკუთვნის მ. ბროსეს. მისივე მოწმობით, 1839 წელს პეტერბურგში იგი შეეცადა ფრანგულად ეთარგმნა ვარდანის თხზულება⁶⁴. თუ როგორ იქნა შესრულებული ეს თარგმანი, ან როგორი იყო მისი შემდგომი ბედი მეცნიერთათვის უცნობია.

ვარდანის თხზულების ფრანგული თარგმანი ეკუთვნის ე. დიულორიეს. თარგმანი შესრულებულია სანქტ-პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიის მუზეუმის სპეციალური ფონდის №12 ხელნაწერიდან და 1861 წ. მოსკოვის გამოცემიდან. ე. დიულორიემ პირველად თარგმნა ის ნაწყვეტები, რომლებიც შეეხება მონღოლთა ისტორიას, დაპყრობებსა და ყოფას და გამოსცა 1860 წელს⁶⁵. შემდეგ მან თარგმნა ჯვაროსანთა ლაშქრობების შესახებ მნიშვნელოვანი მასალის შემცველი ნაწყვეტები და გამოსცა 1869 წელს⁶⁶.

⁶² Всеобщая история Вардана Великого, пер. Н. О. Эмина, М., 1861, с. 3-210.

⁶³ История монголов по армянским источникам, вып. I.

⁶⁴ M. Brosset. Analyse critique de la “Всеобщая история” de Vardan, p. 26.

⁶⁵ E. Dulaurier. Extrait de Vardan. Les Mongoles d’ apres les historiens armeniens, II, “Journal asiatique”, 1860, p. 273-322.

⁶⁶ E. Dulaurier. Extrait de l’ Histoire Universelle de Vardan, Recueil des Historiens der Croisades, I, 1869, p. 431-443.

ჟ. მილდერმანსმა ფრანგულად თარგმნა „მსოფლიო ისტორიის“ ერთი ნაწილი, რომელიც ეხება სომხეთში არაბთა ბატონობას. თარგმანი ემყარება 1862 წლის ვენეციის გამოცემას, აქვს ვრცელი შესავალი, რომელშიც წარმოდგენილია „მსოფლიო ისტორიის“ ძირითადი ხელნაწერები, მოცემულია ტექსტის შედარებითი განხილვა მოსკოვისა და ვენეციის გამოცემებში გამოყენებული ხელნაწერების მიხედვით, განხილულია ვარდანის თხზულების წყაროები. ამის შემდეგ დაბეჭდილია მის მიერ შესრულებული ფრანგული თარგმანის ტექსტი⁶⁷.

ლ. მარიესმა ფრანგულად თარგმნა „მსოფლიო ისტორიის“ ის ცნობები, რომლებიც ეხება ბაგრატიუნთა ბატონობას, მათი წარმომადგენლებისა და ნანა ასურის შირაკავანის საეკლესიო კრებაში მონაწილეობას⁶⁸.

ჟ. მარკვარტმა გერმანულად თარგმნა ვარდანის თხზულების ის ნაწილი, რომელიც ეხება ბაგრატიუნთა წარმოშობის ისტორიას⁶⁹.

⁶⁷ J. Muyltermans. დასახ. ნაშრომი, გვ. 1-29, 73-141.

⁶⁸ L. Maries. Un commentaire sur l' Evangile de Saint Jean... par Nonos (Nana) de Nisibe – “Revue des etudes armeniens”, I, Paris, 1921, p. 273-296.

⁶⁹ J. Marquart. Osteuropaische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, p. 391-465.

* * *

„მსოფლიო ისტორიის“ წინამდებარე სრული ქართული თარგმანი შესრულებულია სომხური ტექსტის ორივე გამოცემის (მოსკოვისა და ვენეციის) მიხედვით. მწკრივებს ქვეშ ვუთითებთ სომხური ტექსტის გამოცემებში არსებულ კითხვასხვაობებს. „მსოფლიო ისტორიის“ ტექსტის ქართულად თარგმნისას ვეცადეთ ქართული თარგმანი ზედმინევენით ახლოს მდგარიყო დედანთან, როგორც შინაარსობრივად, ისე ავტორისეული ტერმინებისა და წინადადებების წყობის შენარჩუნებით. ამისათვის უმჯობესად მივიჩნიეთ პირთა, გეოგრაფიული, ეთნიკური სახელები და ტერმინები გადმოგვეცაძირითადად დედნის ფორმით, თუმცა ხშირ შემთხვევაში ტრადიციულად მიღებული ფორმით ითარგმნა საყოველთაოდ გავრცელებული სახელები. ტექსტში გარკვეულობის შესატანად ჩვენ მიერ ჩამატებული სიტყვები ჩასმულია ფრჩხილებში.

ეკა კვაჭანტირაძე

პარლან არეველცი

მსოფლიო ისტორია

შესავალი

უპირველეს ყოვლისა ჩვენ, [ღვთისაგან] შექმნილნი, ჩავნ-
ვდეთ უსასრულობას არა იმისათვის, რომ შევიცნოთ იგი
მთლიანად, რაც მხოლოდ მას ერთადერთს ხელენიფება, არა-
მედ [შევიგრძნოთ] მისი მიუწვდომელი დიდების ნაპერწკალი.
ამით დავიკმაყოფილოთ ჩვენი შინაგანი მოთხოვნილებანი
არა მხოლოდ საკუთარი ძალებით, არამედ სხვისი მეშვეობით.
ეს არის ღვთის მეგობარი დიდი მოვსესი, ყველაზე მშვიდი
ადამიანთა შორის, რომელსაც არ ეთაკილება გამოგვიწოდოს
ხელი და ღვთისაგან [ბოძებული] კვერთხი. ამით ჩვენ აღვივსე-
ბით სიბრძნით. როცა [მოვსესმა] ჰკითხა უფალს სახელი, გაი-
გო რომ ის წმინდაა. ამით ჩასწვდა მისი სიბრძნის სიღრმეს,
გაამაყებულმა უწოდა მას ღმერთი და უფალი, ყოვლისშემქმ-
ნელი და შემოქმედი. [მან] გაიგო ღვთისაგან დაწვრილებით
ყველაფრის შესახებ, დარწმუნდა რომ ის ღმერთია, ის „ასტ
ანოღია“, მისი სახელია უფალი, მის მიერ შექმნილი [სამყა-
როს] ბატონი და მსაჯული. ჭეშმარიტი მუდამ არსებობს, ის
არ არის ქმნილება, რადგანაც ჭეშმარიტი ნიშნავს ყოფას,
ხოლო ღმერთი შემოქმედებას. ამიტომ [მოვსესმა] თავის პირ-
ველ წიგნს უწოდა „შექმნა და დაბადება“. მასში ასახულია
ქმნილებისა და შემოქმედის, დაბადებულისა და შემქმნელის
ურთიერთობა. [მოვსესმა] იცოდა, რომ ჭეშმარიტი ერთადერ-
თია, როცა ქმნილებანი ბევრია, რომ არ არსებობს სიმრავლე
ერთის გარეშე, ერთი კი არსებობს სიმრავლის გარეშე. მან
აღიარა წმ. სამება და ჩასწვდა მის არსს ადამიანის შექმნის,

ენების განყოფის შესახებ საუბრისას. სხვა ქმნილებანი ან ერთზე მალაა, ან სამზე მეტია, რადგან არასრულყოფილნი არიან მაშინ, როდესაც წმ. სამებას აქვს დასაწყისი, გული და დასასრული. იგი ღმერთია პირველი, შუა და უკანასკნელი. სხვა ამგვარი არის მხოლოდ მისი მსგავსი და არა ნამდვილი. [მოვსესმა] ჭეშმარიტი საწყისად აღიარა, რადგანაც ყველაფერი რაც იქმნება და არსებობს თავდაპირველად ჭეშმარიტი იყო და ჭეშმარიტისაგან გახდა ყოფითი. იგი მიხვდა, რომ ჭეშმარიტი მარტივია, ამიტომ ყველა ქმნილება სცნო [როგორც] რაღაც მკვრივი, [როგორც] სხეული. თუ ქმნილება კეთილია, [მაშინ] უცვლელი, უსასრულო, უთვისებო და განუზომელია რაგვარობის გარეშე. კეთილ ქმნილებას მხოლოდ თავისთვის არ სურს სიკეთე. [ღმერთმა] შექმნა კეთილი ქმნილებანი, რათა ისინი დატკბნენ შემოქმედის ამოუწურავი მადლით. [მოვსესი] ასე იწყებს: თავდაპირველად ღმერთმა შექმნა ცა და მიწა. ის არ მოგვითხრობს ნივთიერის შესახებ, რადგან [შემოქმედს] ის არ სჭირდება. [ღმერთმა] შექმნა ოთხი სტიქია: ცხელი და მსუბუქი ცეცხლი და ჰაერი, ცივი და მძიმე წყალი და მიწა, რომელთათვისაც დამახასიათებელია სიმშრალე და ნესტიანობა. [მოვსესმა] თქვა: თავდაპირველად ვაჩვენოთ ქმნილების უსასრულობა, რადგან მას წარმოედგინა ქმნილება სამი პირობით: უსასრულობით, უკმარობითა და უადგილობით. რადგან დასაწყისს არა აქვს დრო, არც წელი, არც დღე, არც საათი, არც დროის ნაწილი, არავის ძალუძს ჩასწვდეს მთელ სამყაროს და არავინაა იმაზე მაღლა, როგორც თვითონ ღმერთია. ცვლილებით, მოძრაობით, ზომით, ხარისხით და ყოფით ის განსხვავდება შემოქმედის ბუნებისაგან.

ღვთის სიბრძნე [არის] ხელოვნება და ძალა, მადლი კი უსხეულოა, რომელიც გაანივთა მისმა მდიდარმა ნებამ. [მან] არაფრისაგან შექმნა ცის და მიწის ფორმა და მოუშზადებელ ნიადაგზე დაამკვიდრა ისინი. არსებობს სამი კამარა, ერთი

მეორეზე მაღალი: ცეცხლის, მის ქვემოთ წყლის და ჰაერის, რომელიც არის სიმყარე. ქარისაგან ამოძრავებული ეს სამი კამარა ბრუნავს დედამიწის გარშემო. მიწის ზემოთ უამრავი წყალია, რომელიც ზემოთ მიაქვს ქარს. წყალს თავისი ბუნებრივი სიმძიმე ხელს უშლის ავიდეს მაღლა. უფსკრულთა ზემოთ მქროლავი კი იჭერს მას ვარდნისაგან. ღვთიური სიტყვა შექმნისთანავე მთლიანად სიმსუბუქითაა დატვირთული. ცა გაბრწყინდა ცეცხლოვანი ანგელოზებით, როგორც მათი ცეცხლოვანი სამყოფელია. ის დაყოფილია ათ დასად, რომლებიც განსხვავდებიან ადგილით, დიდებით და ძალით, გარდა უცვლელი და უკვდავი ოთხი სტიქიისა. ზედა ცა კი საფარია მათსა და ღმერთს შორის.

ბრძენნი ამბობენ, რომ ცის პირველი ბრუნვისას შეიქმნა ბუნება, რომელიც არის ღვთის ხელოვნება – მქმნელი ძლიერებისა ღმერთის შემდეგ, გავლენის მომხდენი ოთხ სტიქიაზე. მეორე ბრუნვისას [ღმერთმა] შექმნა ხმელეთი და ასწია წყლის ნახევარი ორი მიზნისათვის: მიწის ზემდეტი სიმძიმის დასაკავებლად და ცეცხლოვანი ცის სიმხურვალისაგან სხეულის დასაცავად. ღვთის კარნახით მესამე ბრუნვისას ამოიწვერა მცენარეულობა და ბალახი, რომელთა საწყისი მიწის ფორებშია, ხოლო დასასრული მის თესლში. [აქედან] აღმოცენდება ხეები. მათი საწყისია ხავსი – ახლოა მცენარეებთან და მთავრდება პალმით – ახლოა ცხოველებთან. მათ შორის არის მამრი და მდედრი. მეოთხე ბრუნვისას უფლის ბრძანებით იქმნა სინათლე, რომელიც მზისაგან გამოყოფილი ნაწილია. ის დაიყო სამად და [გადაეცა] მზეს, მთვარეს და მრავალ ვარსკვლავს. ისინი ზოდიაქოს ნიშნების მიხედვით უკავშირდებიან მზეს, მთვარეს და შვიდ ვარსკვლავს. ზოდიაქოს სამი ნიშნის გავლის შემდეგ მზე ქმნის გაზაფხულს, გაივლის რა შემდეგ [სამ ნიშანს], ქმნის ზაფხულს, მიაღწევს რა სასწორის [ნიშანს], ეშვება სამი ნიშნით დაბლა და ქმ-

ნის შემოდგომას. ჩამოდის რა ისევ ქვემოთ სამხრეთისაკენ, ქმნის ზამთარს. ქვეყნების სიმაღლეზე [განლაგების] მიხედვით დღე იმატებს ოცით და იკლებს ოთხი საათით. ბრძენთა თქმით, ჩვენი სამყარო იყოფა 14 კლიმატურ ნაწილად, მათგან 7 დაუსახლებელია ადამიანებით. დედამიწის დაბალ [მხარეებში] სიცივე და სიბნელეა, რადგან 6 თვე დღეა ვერძიდან სასწორამდე, სასწორიდან თევზებამდე კი 6 თვე ღამე. ღრმა ინდოეთში [დღე და ღამე] მუდმივად თანაბარია, რადგან იქ საათი არც იმატებს, არც იკლებს, სულ თორმეცია. მეხუთე ბრუნვისას და მეექვსეზე გადასვლისას [ღვთის] ბრძანებით შეიქმნა ადამიანის განვითარების დონემდე მისული წყლისა და მიწის ცხოველების ათასი სახეობა, რომელთა შორის უმთავრესია ლევიათანი წყალში და მარტორქა ხმელეთზე. ეს არის არისტოტელეს მიხედვით სიცოცხლის მიმნიჭებელი საყოველთაო სული.

ბუნებას მოჰყავს მოძრაობაში დედამიწა. ის [ატყობინებს] დროის ცვალებადობას სტიქიებს, მცენარეებს, ცხოველებს და მინერალურ ნივთიერებებს: ოქროს, ვერცხლს, ძვირფას ქვებს, რომლებსაც, როგორც განსწავლულნი ამბობენ, ბუნება ქმნის გოგირდისა და ვერცხლისწყლისაგან. [ღმერთმა] თავი დაადგა [სამყაროს] წევრებს, როგორც გაბედულმა შემოქმედმა, ფეხებიდან დაწყებული შექმნა ახალი ბუნება – ცა, მიწა და რაც მათ შორისაა. ექვსი ხელი იღწვის ერთი სახის შექმნისათვის, რათა ეს ერთი სამის ტოლფასი იყოს. სწორედ ამ ერთით განისაზღვრება შემოქმედის ბუნება, მისი არსი და ღვთიურობა. [ღმერთმა] იცოდა [ადამიანის] შეცოდებათა გარდუვალობა, მაგრამ [ღვთის] ამ წინასწარმეტყველებამ ვერ შეაჩერა მისი გულუხვი მადლის მოქმედება. ამ ძალით მოვიდა ის იმ ავადმყოფის სანახავად, რომელიც თვითონ შექმნა. [ღმერთი] მიაბარებს ადამიანს მიწას, გადასცემს მას ჯალათს და სიკვდილით წერტილს უსვამს მის ცოდვებს, დევნის მის-

გან ბოროტებას, მიუთითებს გველისაგან მიყენებულ ზიანზე, ეშმაკის მზაკვრობაზე, რათა არ უსმინოს მას და დაიმკვიდროს სასუფეველი. ღვთის მოწყალების გამო არ აღსრულდა ის განაჩენი, რომელიც [ადამიანს] თვითონვე გამოუტანა. რადგან სული უკვდავია მინა იქცა მინად, მოკვდავი კი დარჩა. შემოქმედი ძლიერი და მოწყალეა. მის ხელშია სამყარო, მასში კი მარადიული აღდგომის ჟამი.

წმიდათა წმიდაო! სიკეთე და წყალობა, დიდება და მადლობა შენ!¹

სერაფიმთა საშუალებით ღმერთმა ცეცხლის ალში გაახვია სამოთხე – სავსე უღვევი ნაყოფითა და უჭკნობი ფოთლებით, მდებარე სამყაროს აღმოსავლეთით, მაღალი მთის მწვერვალზე, რომელიც მთვარის ბირთვის ტოლია. [სამოთხეზე] არა აქვს გავლენა მზისგან წარმოქმნილ დღესა და ღამეს, რადგანაც ის ნათდება ეთერით ან ღვთის დიდებულის სხივებით, როგორც მისი დიადი საქმე და საოცარი ადგილი. მისი ერთხელ ხილვის ღირსიც არ გახდა მოკვდავი. [ღმერთმა] ყოველი მხრიდან მოუკიდა [სამოთხეს] ცეცხლი, გვერდებიდანაც და ზევიდანაც, როგორც ელვისებური ცეცხლი, რომელიც დავარდნის ჟამს მაღავს [ადამიანთა] თვალთაგან თავის თავსა და ადგილს, რათა ვერავინ გაბედოს მისი მოძებნა ღვთის სურვილის გარეშე.

ადამმა და ევამ 30 წელი [გაატარეს] უბინოდ და იგლოვეს თავისი უგუნურება, შემდეგ კი შეიცნეს ერთმანეთი, დამდაბლდნენ ცხოველურ დონემდე და შვეს კაენი – ავადმყოფი მშობლების მტკივნეული ნაყოფი, როგორც იტყვიან მკურნალები, როცა ერთ ... იწოდნენ². 30 წლის შემდეგ შვეს აბელი და მისი და აბელუჰი. კიდევ 30 წლის შემდეგ კაენმა მოკლა აბელი, იმის გამო, რომ მშობლებმა ასწავლეს მათ ღვთის პატივისცემა პირველი შესანიშნავებით, ერთმანეთის სიყვარულით საკუთარი და ძმის [სახელით] შეწირვა. აბელმა შესწირა პირველშობილი და მსუქანი კრავი თავისი და თავისი ძმის [წილ]. ამიტომ ღმერთმა მოხედა უწინ აბელს და მის შესანიშნავს, კაენს კი არ მოხედა, რადგან მან მოიტანა უარე-

სი [შესაწირავი] და ისიც მხოლოდ თავისი წილი და არა ძმისა. [მისი შეწირულება] არ იქნა მიღებული ცეცხლზე ზემოთ, როგორც აბელისა. ამის გამო კაენმა იფიქრა აბელზე, რომ მას ღმერთი წაიყვანდა სამოთხეში მიღებული შეწირულობის გამო და შურით აღძრულმა მოკლა ის. ეს რომ გაიგეს ადამმა და ევამ დასტიროდნენ მას 140 წელი. როდესაც ღმერთმა მოწყალედ მოუხმო კაენს მოსანანიებლად, მან იცრუა და დაამატა ცოდვა ცოდვაზე, მიიღო თეთრი ნიშანი შუბლზე, როგორც ამბობენ, და კანკალი მთელ სხეულში. მან შვა ვაჟები და შვილიშვილები, გაუგრძელდა ტანჯვა და მოკვდა შერცხვენილი. მისი ვაჟები: ენოსი, ლამედი, მალეღელი, მათუსალა და ლამექი მამის მსგავსად ბოროტები იყვნენ. ლამექმა აღიარა ცოლებთან, რომ მოუკლა ქმრები და ყრმები, რომლებიც, როგორც ამბობენ, იყვნენ წრფელი ენოსის ძმები. მან ისინი დახოცა და წაიყვანა მათი ცოლები და არა კაენი და მისი ვაჟები, რომლებიც მამის მსგავსნი იყვნენ. მისი მოკვლა ღმერთს არავისთვის დაუვალება.

ლამექის ვაჟებმა – თობელმა, იუბალმა და მათმა დამ ნოემმა გამოიგონეს ქნარი, სიმღერა და სინგური. მათგან მოდის სპილენძისა და რკინის ჭედვის ხელოვნება.

სამოთხიდან გამოსვლიდან 230 წლის შემდეგ იშვა ადამის ნუგეშის შვილი სეთი, რომელმაც 205 წლის შემდეგ შვა ენოსი. იგი ჩანდა წრფელი, სასოებით მიენდო ღმერთს და მოიხმომო უფალი ღმერთის სახელი საშველად. მან შექმნა ასოები და დაწერა სპილენძის და თიხის ფილებზე, იწინასწარმეტყველა ქვეყნის აღსასრული ორჯერ წყლითა და ცეცხლით. მან დაწერა ეს და აგრეთვე ყველა ნივთის სახელი, რომელიც დააწესა ადამმა, რათა შენარჩუნებულიყო [ამ] ფილებზე. წყალში, ამბობდა ის, სპილენძი გადარჩება, ხოლო ცეცხლში გამოიწვევა თიხა. ამის გამო ის ღმერთად იწოდა, ხოლო მისი ვაჟები ღვთის შვილებად. სხვები ამბობენ, რომ მისი ვაჟებიდან ორასმა

კაცმა გაიხსენა სამოთხეში ცხოვრება და ავიდნენ მთებში უბინოების შესანარჩუნებლად, რის გამოც ეწოდათ ღვთის შვილები. შემდეგ, როცა მოსწყინდათ, ჩამოვიდნენ აპერმონის მთიდან და განდევნეს ისინი ძმებმა.

კაენის ვაჟებმა და ქალებმა ქნართა და სინგურით შეაცდინეს ისინი და თავისკენ გადმოიბირეს, რომ შეერთოთ მათგან ცოლები, რომლებსაც ამოარჩევდნენ. ისინი ასეც მოიქცნენ, რითაც დაარღვიეს საღვთო აღთქმა – არ დამოყვრებოდნენ მათ. ამბობენ, რომ სამოთხიდან გამოსვლიდან 1000 წლის შემდეგ კაენის ვაჟებმა დასვეს თავიანთ მეფედ სამიროსი, ისევე როგორც სეთის შვილებმა ალოროსი, რომელმაც დაადგინა ციური ნიშნების და პლანეტების რიცხვი. მისგან მიიღო სახელწოდება ქალდეველობამ, რაც ნიშნავს ვარსკვლავთმრიცხველობას. მისგან ითვლიან 10 მეფეს, რომელთა [მეფობა] გრძელდებოდა 1180 წელი: ენოსმა 190 წლის ასაკში შვა კაინანი; კაინანმა 170 წლის ასაკში შვა მალელეილი; მალელეილმა 165 წლის ასაკში შვა იარედი; იარედმა 162 წლის ასაკში შვა ენოქი; ენოქმა 165 წლის ასაკში შვა მათუსალა*^{*}; მათუსალამ** 165 წლის ასაკში შვა ლამექი; ლამექმა 188 წლის ასაკში შვა ნოე. ის გარდაიცვალა 753 წლის, მამაზე 29 წლით ადრე. ნოე დაიბადა ადამის [სამოთხიდან] გამოსვლიდან 1666-ე წელს. [ნოეს] დროს გამრავლდა ბოროტება და გახშირდა უკანონობა, რადგან ეშმაკმა აირჩია თავის იარაღად ჯერ სიხარბე, შემდეგ მრუშობა და შემდეგ მკვლევლობა. ეშმაკმა ეს გააკეთა იმისათვის, რომ ძლიერი აღრევით ქალები გამხდარიყვნენ უშვილონი, სულიერთ დაეხოცათ ერთმანეთი და გადაშენებულიყო კაცობრიობა. ოცი კაცი კვდებოდა ერთი ქალისათვის და როგორც ამბობს წმ. მამა ეფრემი – მხო-

* ენოქმა... მათუსალა > – მოსკოვის გამოცემა (ქვემოთ: მ)

** ენოქმა (მ)

ლოდ ქალებთან ჰქონდათ მშვიდობა. უფლის მზრუნველობამ ბოროტის სანინააღმდეგოდ ხშირი აღრევა აქცია საოცარი გოლიათების დაბადების მიზეზად. რადგან ეს ვნება [მოდოდა] ქალების სურვილიდან, გოლიათი არსებების შობისას დედები კვდებოდნენ და ნაშობნი რჩებოდნენ. გაზრდილებმა და თავიანთი უზარმაზარი ტანის ჭვრეტით გაამაყებულებმა თავიანთ თავს უწოდეს მარადიული კაცები. ღმერთმა იმის გამო ქმნა ისინი დღეგრძელი, რომ დამწერლობის მაგიერი ყოფილიყვნენ თავიანთი შთამომავლობისათვის და მრავალი [შვილი] ეშვათ. ისინი გაამაყებულები არასოდეს მოელოდნენ სიკვდილს, მაგრამ შემოქმედმა შეუმოკლა [დღენი] და წაართვა მათ – შებიღნულებს სულიერი მადლი. [შემოქმედმა] თქვა: „იქნება მათი წლები 120 და ჩემი სული არ დარჩება მათთან“. 120 წელი [განკუთვნილი იყო] არა ყოველი ადამიანისათვის, არამედ იმ დროის კაცთათვის ცოდვათა მოსანანიებლად.

ნოეს შეუსრულდა 500 წელი და ცხოვრობდა უდაბნოში უბიწოდ. ღმერთმა უბრძანა [ნოეს] მოეყვანა ცოლი, ეშვა ვაჟები და აეგო კიდობანი, რომელიც წყალზე ისრიალებდა. [ნოე] შესრულდა 600 წლის. [ღმერთმა] მისცა [ხალხს] მოსანანიებლად დრო. მაგრამ რადგან არ მოინანიეს, [ღმერთმა] შეამოკლა [მიცემული] დრო, რომელიც, როგორც ამბობენ, იყო 962 წელი მიმატებული მათუსალას წლები და [წლები] გატარებული წყლის ქვეშ. ამის გამო 600 წელს იყო წარღვნა, დაიღუპა ყოველი ცოცხალი, იმათ გარდა, რომლებიც ნოესთან იყვნენ კიდობანში რვა მეტყველთან ერთად.

სამოთხეში ადამის [მიერ გატარებული] წლების რიცხვი არავინ იცის. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ დროის შემქმნელი ეს მზე არ ემსახურებოდა სამოთხეს. მეორე იმიტომ, რომ სანამ ადამი უცოდველი იყო, მისი ხვედრი უკვდავებთან იყო, რომლებიც არ ექვემდებარებოდნენ წლებს. დანაშაულის ჩადენის შემდეგ [ადამი] აღარ დარჩენილა სამოთხეში, რად-

გან სიკვდილის განაჩენს დაექვემდებარა. ღმერთისათვის მოკვდა და საფლავი ეკუთვნოდა, სამოთხე კი უკვდავთა ადგილსამყოფელია. ამის გამო [ღმერთმა ადამი] მიწაზე განდევნა და [ის] დაექვემდებარა დროს.

ამ დროიდან სული აღრიცხავს წლებს მოვსესის საშუალებით, რაც შეადგენს 70 [განმმართველის] თარგმანის მიხედვით სამოთხიდან გამოსვლიდან წარღვნამდე 2242 წელს, ხოლო ებრაელთა მიხედვით 1656 წელს, ე. ი. 786* წლით ნაკლებს. ამის მიზეზად ასახელებენ იმას, რომ ურიები ქალთმოყვარულები იყვნენ. ამის გამო მათ შეკვეცეს პირველ [ადამიანთა] დაქორწინების წლები, რომ არავის აეკრძალა მათთვის ყრმობაში ცოლის მოყვანა, რადგან მათი უთანხმოება წინ უსწრებდა ქორწინებას.

ადამმა, როგორც ამბობენ, 130 წლის ასაკში შვა სეთი. სეთმა 105 წლის ასაკში შვა ენოსი. ქორწინების შემდგომ ებრაელები ეთანხმებიან დროში 70 [განმმართველს]. იარედიდან, მათუსალადან და ლამექიდან ისინი კვლავ თანხმობაში მოდიან, რაც უფრო ცხადად აჩვენებს მათ სიცრუეს, რადგან თუ უმცროსებმა დიდხანს დაიცვეს უბინოება, უფრო მეტად [არ უნდა შეენარჩუნებინათ] ის უფროსებსა და უკეთესებს?

ნოემ 500 წლის ასაკში შვა სემი, ქამი და იაფეტი. მათთან ერთად გადაურჩა წარღვნას, რაც მოხდა 600 წელს. კიდობნიდან გამოსვლის შემდეგ [ნოე] ცხოვრობდა კიდევ 350 წელი და, როგორც ამბობენ, შვა ერთი ვაჟი, სახელად მანიტონი და ერთი ასული, სახელად ასტიკი³, რომლებსაც გაუყო მთელი ქვეყანა. [ნოემ] გამოჰყო სამი ნაწილი იმ სამი ვაჟის მიხედვით, რომლებიც გამოვიდნენ კიდობნიდან: ევროპა, ლიბია და აზია. ევროპა, ამბობენ, [ნიშნავს] „მოცილებულს“, რადგან ნოემ გამოჰყო დასავლეთი, გამიჯნა აღმოსავლეთისაგან

* 586 (ვ)

ემავონის მთით და მისცა ის იაფეტს. ის განსახლდა კასპიისა და კავკასიის მთებამდე და აავსო [თავისი მოდგმით] კუნძულები. დასავლეთის რაღაც ნაწილი [ნოემ] გამოჰყო და მისცა მანიტონს. მან ითხოვა ადამის ძვლები, რომლებიც ნოეს ჰქონდა კიდობანში. [ნოემ] მისცა მას [ადამის] მუხლები და [ის] წავიდა. მან იცოდა ფრინველთმისნობა და იყო ბივრიტანიის მცხოვრებლების წინაპარი. ლიბია, ამბოზენ, [ნიშნავს] „სავსე ნაწილს“, რომელიც მოიცავს სამხრეთ ეგვიპტის დიდ სასაზღვრო მხარეს, მთელ ინდოეთს და ეთიოპიას. ის [ნოემ] მისცა ქამს. სურნელოვანი ქვეყანა, წოდებული ბედნიერ არაბეთად, მისცა თავის ქალიშვილს ასტიკს, საიდანაც მოვიდა საბაელი დედოფალი. მის შემდეგ ქალები იმკვიდრებენ ამ [მინას]. ხოლო აზია, ამბოზენ, [ნიშნავს] „ღვთიურს“, რომელიც მდებარეობს აღმოსავლეთში. [ნოემ] ის მისცა სემს წითელი ზღვიდან, ევილიდან, პალესტინიდან და ასურეთიდან ვიდრე პართიამდე, ჰირკანიამდე და მზის ამოსვლამდე⁴. მას მისცა აგრეთვე პირველდაბადებულთა ძვლები ყუთით, რომელიც მის წინააღმდეგ ქამის აღდგომის დროს დაფლა გოლგოთაზე – ბეთლემში და დასწყევლა ვინც მოიტაცებდა.

მონყალეო უფალო, სიხარული და მშვიდობა შენს ქმნილებებს და კეთილ წილს! პატივი და მაღლიერება შენ სამარადისო, ამინ!*

მსოფლიო წარღვნიდან მეორე წელს სემმა 102 წლის [ასაკში] შვა არფაქსადი. არფაქსადმა 135 წლის ასაკში შვა კაინანი. მან განავითარა ასტროლოგია და აღმოაჩინა ვარსკვლავთმისნობა. ამის გამო მისმა შვილებმა შერაცხეს ღმერთად, გააკეთეს მისი ხატი მის სიცოცხლეში და მსახურებდნენ მას. კაინანმა 140 წლის ასაკში შვა სალა. სალამ 130 წლის ასაკში შვა ებერი. ებერმა 134 წლის ასაკში შვა ფალეკი, რაც

* მონყალეო... ამინ > – ვენეციის გამოცემა (ქვემოთ: ვ)

ნიშნავს გაყოფას. ნოესაგან მიღებული წილით უკმაყოფილო [ხალხი] დაობდა, ვიდრე ხელმეორედ არ გაიყვნენ ადამიანთა მოდგმის დიდი და მცირე გამრავლების მიხედვით. ამის შემდეგ გაერთიანდნენ სიყვარულით, განიზრახეს წასულიყვნენ აღმოსავლეთით, ეხილათ სამოთხე, რადგან გაგონილი ჰქონდათ, რომ იქიდან გამოვიდნენ პირველშობილნი. იარეს მრავალი დღე, [იხილეს] დიდი ზღვა, რომელიც ჰყოფდა [სამოთხეს] ქვეყნისაგან. იქიდან გამობრუნდნენ და ფიქრობდნენ ასე – ცოდვებისათვის წყალმა ააოხრა ქვეყანა და გამოჰყო ის სამოთხისაგან. ეს ცოდვები დღესაც იპოვება ჩვენს შორის და არ მცირდება ქვეყანაზე. მოდით ახლა ჩვენ ავაგოთ კოშკი, [რათა მან] დაგვიცვას [ხელახალი] წარღვნისაგან ცოდვათა გამო. ფალეკმა 134 წლის ასაკში შვა რაგავი. ქვეყნის მთავრები მოვიდნენ სენაარის მიწაზე, ქალანის ველზე, ჩაუყარეს საფუძველი ქალაქს და სწრაფად ააშენეს. შემდეგ რაგავის პირველ წელს იწყეს კოშკის შენება ოქროსა და ვერცხლის საძირკვლით, გარშემო შემოწყობილი ცეცხლში გამომწვარი აგურით, [რომელშიც] შერეული იყო თაბაშირი, კირი და კუპრი. [კოშკი იყო] ფართო საძირკვლიანი, შუაში ვრცელი სივრცით, განიერი ქუჩით, გაღებული სარკმლებით, საიდანაც შემოდიოდა სინათლე. ამბობენ, რომ სარკმლებთან მათ დადეს ბრჭყვიალა ძვირფასი თვლები. ისინი დაულალავად მუშაობდნენ ზამთარ-ზაფხულ და მიწაც ეხმარებოდა [მათ] და ჭიანჭველების რიგიც, რომელიც ყოველ მხარეს ადიოდა და ჩადიოდა. კაცი კაცს აქეზებდა და ქალი თავის მეგობარს. არავინ ამბობდა, რომ მე მეტი გავაკეთე, ვიდრე შენ, არამედ [პირიქით], შენ მეტი გავაკეთე, ვიდრე მე, რადგან [მაშინ მათ] ჯერ კიდევ უსწეულო და შეურყვნელი ბუნება ჰქონდათ. რაგავის მე-40 წლამდე ისინი შეუსვენებლივ საქმიანობდნენ, ვიდრე არ აიყვანეს [კოშკი] უხილავ, მწველ, შემხუთავ და მომაკვდინებელ ჰაერამდე, სადაც ჩიტიც კი ვერ აფრინდე-

ბა, ხოლო თუ გაბედავს, ფრთებდამწვარი ძირს ეცემა. ამბობენ, რომ მათ გაიყვანეს შუაში ოქრო, ძირიდან დაწყებული [კოშკის] თავამდე. [ოქრო] დნებოდა სიმხურვალისაგან, ხოლო ხალხი მთელი ძალ-ღონით ცდილობდა უვნებელი დარჩენილიყო და არ წყვეტდა მუშაობას, ვიდრე თვით უფალმა არ შეინწყნარა და არ შეანწყვეტინა უსარგებლო შრომა.

ნებროთის სახლში არსებობს გადმოცემა, რომ ჯერ ანგელოზი მივიდა ნებროთთან⁵, რომელიც იყო მთავარი, ნადირობდა მშენებელთა გამოსაკვებად და უთხრა მას: „მე ვარ ღვთის ანგელოზი, აღმოსავლეთის მხარის უფროსი. უფალი ღმერთი ზეცისა და ქვეყნისა ასე ამბობს: „დადუმდით, შეწყვიტეთ ჩემსკენ სვლა, რადგან [ამას] ვერ შესძლებთ. მე [თვითონ] მოვალ თქვენთან თავის დროზე და მოგცემთ კიბეს, რომლითაც თქვენ შეგეძლებათ ჩემთან მოსვლა“. [მათ] არ დაუფერეს ანგელოზს. მაშინ თვით [ღმერთმა] უთხრა თავის თანაარსებებს: „ნამოდით, ჩვენ ჩავიდეთ და გავყოთ მათი ენა“. რადგან მისი ხელითშექმნილები იყვნენ, [ღვთის] რისხვის შიშით ილტვოდნენ მასთან. [ღმერთმა] არ დასაჯა ისინი, არამედ დაათრო სამოთხის სურნელით, რადგან კოშკის თავი იყო სამოთხის პირისპირ. ამგვარად, ისინი დაწყნარდნენ, დატკბნენ დიდებული სურნელით და დაავიწყდათ თავდაპირველი ენა. [ღმერთმა] არ გასარჯა ისინი [კოშკის] დანგრევით და ეს საქმე დაავალა ქარს. მათგან არავინ მოკლა, რადგან კი არ დააქცია [კოშკი], არამედ დაშალა. [ამის შედეგად] მრავალი სიკეთე იქმნა: ერთი ის, რომ ადამიანებმა შეიგნეს თავიანთი უძლურება, ხოლო მეორე [ის, რომ ეს იქმნა] სიბრძნისა და სიმშვენიერის მიზეზი. პირველი უხეში ენისაგან წარმოიქმნა რბილი ელინთა [ენა], მაგარი რომაელთა, მრისხანე ჰუნთა, მვედრებელი ასურთა, მრავალფეროვანი სპარსთა, ლამაზი ალანთა, სასაცილო გუთთა, ყრუ ეგვიპტელთა, ჟღურტულა ჰინდოთა, ყოვლად შემკული და სასიამოვნო სომეხთა. ისევე

როგორც სხვადასხვა ფერები ქმნის სილამაზესა და მრავალფეროვნებას, ასევე [ქმნის სილამაზეს] ენათა ნაირგვარობა.

პირვანდელი ენა დარჩა ებერს, რომელიც არ შეუერთდა სხვებს. როგორც ცოდვამ გაჰყო კაცობრიობა ორ სახლად: კაენისა და სეთისა, ასევე ადამიანთა მოდგმა გაიყო ორად: ებერი და 72 მამასახლისი. ძლიერი და უნეტარესი ღმერთი იძულებულია დაგვსაჯოს და იწოდება ღმერთად და უფლად და ჩვეულებრივი აღდგომისას ებერაში ასე ამბობენ. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ სხვადასხვაგვარი და მრავლის-მომთხოვნი ჩვენი ბუნება როცა იწმინდება და იხვეწება, მომთხოვნი აღარ არის და როგორც ამბობს წმ. ელიშე, იღებს ანგელოზთა ენას, რომლითაც საუბრობს ღმერთთან და ერთმანეთთან. უფალმა დააკმაყოფილა ადამიანთა მოთხოვნილებანი, მისცა მათ ჯვარი კოშკის მსგავსად ცაში ასასვლელად და ზნეობრიობის ხარისხად აჩვენა იაკობის მაგალითი. სულმა, რომელმაც გაჰყო მათი ენები, მოიხმო ღვთის ანგელოზები ადამიანთა ნაცვლად, რადგან [ადამიანებმა] მოინდომეს ანგელოზებამდე ამაღლება. ამბობენ, რომ ტომთა საზღვრები დაადგინა ღვთის ანგელოზთა რიცხვის მიხედვით და გაუყო [ისინი] ანგელოზებს. ყოველ ენას დაუდგინა მეთვალყურედ [ერთ-ერთი] ღვთის ანგელოზი, რათა წარმართნი არ დაშორებოდნენ ღმერთს.

ბელი გაზვიადდა თავისი შეუსაბამო სიმაღლით, რომელიც 60 წერთას აღწევდა და დაიმორჩილა ყველა მთავარი, როგორც ღმერთმა. შემდეგ გაუშვა [ყველა] გარდა ჰაიკისა, რომელიც იყო ნოეს ვაჟის იაფეტის ძის, გამირის ვაჟის თირასის ძის, თარგამოსის ვაჟი, რადგან [ჰაიკი] არ მსახურებდა მას, როგორც ღმერთს. [ბელი] მოვიდა მის წინააღმდეგ მრავალრიცხოვანი ბრბოთი და ჰაიკმა მოკლა ის, სპილენძის აბჯრით [აღჭურვილს] ისრით განუგმირა გული.

ქამის შვილები წავიდნენ თავიანთ სამფლობელო ქვეყანაში, იხილეს პალესტინა და ნოყიერი და მოსავლიანი იორდანის მხარე, დასახლდნენ იქ თავისი ნათესავის ბელის ძალით, წაართვეს რა ის სემის შვილებს. ამის გამო დაიწყო სასტიკი ომი. იექტანის ვაჟებმა საბამ, ევილმა და უფირმა გაიგეს რა მათი მზადყოფნა, დაიწყეს ვრცელი ადგილის ძიება, რათა გავრცელებულიყვნენ გამრავლების დროს. მათგან გადასახლდა ხალხი თვითნაკეთ სიმაგრეებში. შემდეგ იწყეს ციხეების შენება. მეომრებმა გამოიგონეს სიმაგრეების ასაღები მანქანები. ბოლოს ამ ტომებს მობეზრდათ და [შესთავაზეს] მათ აერჩიათ ის ქვეყანა, რომელიც სურდათ. საბამ აიღო სურნელების მომცემი ქვეყანა, რომელსაც უწოდა საბა; უფირმა – ქვეყანა ოქროს საბადოებით, რომელიცაა ინდოეთი; ევილმა კი პატიოსანი თვლების ქვეყანა, რომელსაც უწოდა თავისი სახელი ევილატი.

რაგავმა 132 წლის ასაკში შვა სერუქი. სერუქმა 130 წლის ასაკში შვა ნაქოვრი. სერუქმა ააშენა სრუჭი. ნაქოვრმა 79 წლის ასაკში შვა თარა. თარამ 70 წლის ასაკში შვა აბრაამი. ამბობენ, რომ ამ ხანებში ცხოვრობდნენ ამაზონები – მეომარი ქალები, რომ თარგამოსის მოდგმიდან სამეფოს მემკვიდრედ დარჩა ქალი და შეწყდა მამაკაცთა ხაზით მემკვიდრეობა. ის იყო მამაცი და უშიშარი და დაარბია მრავალი ტომი. [მის] ჯარში მოხდა უთანხმოება, [რის გამოც] გაანადგურა ის და შეადგინა ჯარი ქალებისაგან. იგივეს აკეთებდა, [ვიდრე] დაადგინა თავისი სამეფო ტახტი ქალაქ ალიონში.

მოკლედ გავიხსენოთ ჩვენი წინაპარი იაფეტი, რომელმაც წარღვნის შემდეგ შვა გამირი, მისგან [წარმოიქმნენ] გამირები⁶; მაგოგი, რომლისგანაც [მოდიან] კელტები⁷ და გალატიელები⁸; მედა, რომელმაც ააშენა მარსი; თობელი, რომლისგანაც [წარმოიქმნენ] თეტალები⁹; მოსოქი, რომელმაც აიღო ლირიკია¹⁰; თირასი, რომლის [შთამომავალია] ჩვენი ასქანასი და

თარგამოსი. ბერძნების თანახმად თარშიდან [წარმოიქმნენ] ქართველები და ტიურენელები, კიტიმისაგან რომაელები და ლათინები*.

თარგამოსმა შვა ჰაიკი და მისი 7 ძმა: ქართლოსი, კავკასი და სხვები¹¹, რომლებსაც წილად ხვდათ ჩრდილოეთი. ჰაიკის შთამომავალია არამანეაკი, რომლისგანაც მიიღო სახელი არაგანის მთამ¹². არამანეაკის [შთამომავალია] არმაისი, რომელმაც ააშენა არმავირი¹³. არმაისმა შვა ამასია, რომლისგანაც მიიღო სახელი მასისის მთამ¹⁴. ამასიამ შვა გელამი, რომელმაც ააშენა გელარქუნი¹⁵. გელამმა შვა სისაკი, საიდანაც წარმოიქმნა სიუნიქი¹⁶ და ჰარმა, რომელმაც შვა არამი. [მის მიხედვით] ყველა ტომი გვიწოდებს ჩვენ არმენებს. [არამმა] განავრცო სომხეთის საზღვრები და [დაპყრობილ] კაპადოკიელებს, პროტს, კლიმს, თავისი სახელის მიხედვით არმანეაკი უწოდა. [ეს ქვეყანა] არმანეაკიდან პონტომდე [იწოდა] პირველ სომხეთად; პონტოდან ქალაქ მელიტენემდე¹⁷ მეორე სომხეთად; იქიდან ნოფის გავარამდე მესამე სომხეთად; იქიდან ქალაქ მარტიროპოლამდე¹⁸ და აღძნიქამდე¹⁹ მეოთხე სომხეთად. თავის სასეფო ქვეყანას კი [არამმა] უწოდა დიდი სომხეთი²⁰. [არამმა] შვა არა მშვენიერი, რომელიც დაიღუპა შამირამისაგან²¹ და დატოვა ვაჟი ანუშავანი. მისგან მოდის ტომთა რიგი ამგვარად: პარეტი, არბაკი, ზავანი, ფარანი, სური (იესუს დღეებში), იონაკი, იამბაკი, არნაკი, ნორაირი, ვსტაკი, კარგრაკი, იუვანი, ენნაკი, გლაკი, ჰავანი, ზარმაირი, რომელიც დაიღუპა ილიონის ომში ეთიოპელთა ჯარის სათავეში მყოფი²²; პერჭი – მეფე დავითის დროს, არბუნი, ჰოინი, იუსაკი, კაპაკი, რომელსაც გვირგვინი დაადგა ვარბაკეს მარმა და რომელმაც წაართვა სამეფო სარდანაპალს, დაეუფლა ასურეთს და ნინევიას. მასთან მოვიდნენ სენექერიმის

* თარგამოსი ... ლათინები > – მ

ვაჟები. ისინი პატივით მიიღო პარუირმა, რომლის მემკვიდრე გახდა მისი შვილი ჰრარჩე. ის ახლდა ნაბუქოდონოსორს იერუსალიმში და წამოიყვანა სომხეთში შამბატი, რომლისგანაც წარმოიქმნა ბაგრატიუნთა გვარი.

ჰრარჩეს შემდეგ იყო ფარნავაზი²³, პაჭოიჭი, კაინაკი, ფოვა, ჰაიკაკი, ერუანდი, რომელმაც შვა ტიგრან დიდი. მან მოკლა აჟდაჰაკი, შეიპყრო და გაათავისუფლა კრესასი, ბაბი, ტრანი, ვაჰაგნი²⁴, არავანი, რომლისგანაც [წარმომავლობენ] არაველეანები, ნერსეჰი, ზარეჰი, არმოგი, პაიგამი, ვანი, ვაჰე²⁵, რომელიც მოკლა ალექსანდრე მაკედონელმა. ქამისაგან, რომელზეც დაგვრჩა სათქმელი, [წარმომავლობენ] ქუში, მესტრიმი, ნებროთი, იგივე ბელი, ბაბი, ანებისი, არბელი, ქაიალი, მეორე არბელი*, ნინოსი – შამირამის ქმარი.

მოვიყვანოთ აგრეთვე მეფეთა რიგი: ნებროთი სერუქის 56-ე წელს იკურთხა ბაბილონში დაწული გვირგვინით და არა ნაჭედით. მან ააშენა ქალაქი შოში, რომელსაც უწოდებენ ისფაჰანს²⁶ და მოკლულ იქნა თარგამოსის ვაჟის ჰაიკის მიერ. გამეფდა ქალდეველი თიროსი, რომლის დროს დაიწყო ოქროსა და ვერცხლის მოპოვება. მის შემდეგ მეფობდა სამიროსი სემის ტომიდან 72 წელი. მან დაიწყო დრაჰკანის და დრამის მოჭრა ზედწერილი [თავისი] სახელით. მის დროს შემოვიდა გამოსახულებათა ამოკვეთა, ფეიქრობა, სანყაო, წონა და ყოველგვარი სასარგებლო საქმე. მასზე ამბობს მენანდროს მოგვი, რომ სამი თვალი ჰქონდა.

ნაქოვრის 25-ე წელს განდევილი გახდა იობი, ესავის ვაჟის რაგუელის ძის ზარეჰის ვაჟი, რომელიც 38 წელი ებრძოდა სატანას, სძლია მას მოთმინებით და დიდებით შეიმოსა.

თარას მე-7 წელს გამეფდა არფიაზატი და [იმეფა] 18 წელი, მის შემდეგ ვილოს ათურელი [მეფობდა] 62 წელი. [მან]

* ბაბი ... არბელი > – მ

გადიგანა [დედაქალაქი] ბაბილონიდან ათურში, იგივე ნინე-
ვიაში²⁷. ბაბილონიში გამეფდა ქსაროსი. ის მოკლა საჰირონი, მისმა ძმამ*, თავისი სათაყვანო კაინანის წართმევისათვის, რომელიც იყო ქურუმთა თავი. ამ დროს არამ ჰითელმა ააშენა დამასკო.

აბრაამის დედას მალქათუ ერქვა სახელად. აბრაამის დაბადებიდან 10 წლის შემდეგ თარას გაუჩნდა სარა თავისი ცოლის ზმრუთასაგან და არა აბრაამის დედისაგან, როგორც თვით მან უთხრა აბიმელექს: „ჩემი და ხარ მამიდან და არა დედიდან“. აბრაამმა იწყო ღვთის ძიება 15 წლისამ, ვიდრე 70 წლამდე. იმის გამო, რომ ქალღველთა ნოყიერი და მოსავლიანი მიწა აღძრავდა მათ ყოველგვარ ბოროტებაზე, ღმერთი ეწვია მათ და უბრძანა თოლიებს ენადგურებინათ მათი პურის ყანები და ვენახები დიდი ხნის განმავლობაში. ზოგიერთები მხოლოდ მცირედს მოიპოვებდნენ შრომით, ინახავდნენ მარაგს და [ბოლოს] ჩავარდნენ სიღარიბეში. ხოლო აბრაამი იყო მცველი თავის სამშობლოში, ღამე სწავლობდა ვარსკვლავთმრიცხველობას, ხოლო დღე იცავდა პურის ყანებს. [მისი თანამემამულეები] ოპით, აღთქმით და ლოცვის აღსრულებით ემსახურებოდნენ თავიანთ კერპებს, მაგრამ შეღავათი მაინც ვერ მიიღეს. ამასვე იქმოდა აბრაამიც, რომელიც თავის ფიქრებში წავიდა: „[ეს] სასჯელი არ არის ჩვენ კერპთაგან, რადგან [მათ] არ ძალუძთ მისი აცილება. არ უნდა ჩავთვალოთ აგრეთვე ეს ვარსკვლავთა გავლენად, რადგან [ისინი] იმყოფებიან მუდმივ მოძრაობაში და [ექვემდებარებიან] აუცილებლობის კანონს. ცხადია, არის ჩვენთვის უცნობი ვიღაც ამის შემძლე“. შემდეგ იწყო ლოცვის წარმოთქმა: „უცნობო ღმერთო, შემოქმედო ყოველივესი და ამ ჩიტებისაც, განდევნე ისინი შენი!“ და იმავ ჟამს [ჩიტები]

* თარას ძმამ (ვ)

გაქრნენ. აბრაამმა თქვა: „აჰა ვიპოვეთ ღმერთი, კურთხეულ იყოს უფლობა შენი, შენმა დიდებამ აავსოს მთელი ქვეყანა“. ეს ამბავი მოყვა თავისი მამის სახლში, მაგრამ მათ ყურადღება არ მიაქციეს.

ამ ხანებში გარდაიცვალა მეფე ვილოსი და გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ნინოსმა, რომელმაც დადგა მამის ოქროს კერპი, გააფართოვა ქალაქი ათური და უწოდა მას თავისი სახელი ნინევია. მის დროს მელქისედეკმა ააშენა იერუსალიმი. აბრაამს არ შეუწყვეტია ძიება ღვთის გამოსავლენად. უსმინა მას [ღმერთმა], გამოეცხადა და უთხრა: „გამოდი შენი ქვეყნიდან და შენი ხალხიდან და წაგიყვან შენი დაკარგული ხვედრისკენ და დაგიბრუნებ [ნილს] შენ და შენს შვილებს“. ეს სიტყვები [აბრაამმა] გადასცა მამას, გამოვიდა მასთან ერთად, მივიდა ხარანამდე და იქ დაიდო ბინა. აქ თარამ ააშენა ბომონი კერპებისათვის, რომელიც დაწვა აბრაამმა. არანმა, მისმა ძმამ, სცადა ჩაქრობა და დაიწვა იქვე. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ვირები მისი გამჭრიახობის [წყალობით არსებობენ] და [ამის გამო] მოკლა უფალმა. ხელახლა ესმა აბრაამს ღვთის ხმა, [რომელმაც მოუწოდა] გამოსულიყო ხარანიდან. ის გამოვიდა ღვთის სიტყვისამებრ. ამბობენ, რომ აბრაამმა მოიყვანა სხვა ცოლი და [მისგან ეყოლა] ვაჟი, სახელად ორესტე. [აბრაამმა] დატოვა ყველანი და 75 წლის წავიდა პალესტინაში, 87 წლის წავიდა ეგვიპტეში და გამოვიდა იქიდან დაუვიწყარი უფლისაგან. 115* წლის [ასაკში] მან წაიყვანა ვაჟიშვილი სამსხვერპლოზე, ხოლო 127** წლის [ასაკში] მოიყვანა ქეტურა და მისგან შეეძინა 6 ვაჟი. აღესრულა 175 წლის [ასაკში], იაკობის 37-ე წელს. ისააკმა 40 წლის [ასაკში] მოიყვანა რებეკა, [რომელიც] 60 წლისა დაორსულდა, წავიდა მელქისედეკთან

* 117 (ვ)

** 148 (ვ)

საკითხავად და მან უთხრა: „ორი ტომი და ორი ხალხია შენს საშობი“.

საჰაკის 72-ე წელს ეგვიპტეში X დინასტიის დროს მთავრობდა აპისი, [რომელსაც] ღმერთადაც თვლიდნენ და ზოგიერთები უწოდებდნენ სარაპისს. საჰაკის 137-ე წელს იაკობი წავიდა ხარანში ლაბანთან და 80 წლის ასაკში მოიყვანა ლია – ლაბანის ქალიშვილი. იაკობის დღეებში ეგვიპტის მეფემ ფარაონმა განაწესა კანონები და მსაჯულები და ოგეგისმა ააშენა ელევსია ატიკაში. 100 წლის იაკობი მოვიდა ისააკთან, თავის მამასთან. მაშინ ლევი იყო 11 წლის, რადგან 89 წლის ასაკში შვა ის. იოსები გაყიდეს 17 წლის და 30 წლის ის წარსდგა ფარაონის წინაშე. 130 წლის წავიდა იაკობი ეგვიპტეში და გარდაიცვალა 147 წლის*. ლევიმ 46 წლის ასაკში შვა კაჰადი. ამ დროს მიაკუთვნებენ ზოგიერთები იობის ცდუნებას. კაჰადმა 60 წლის ასაკში შვა ამრამი. ამრამმა 70 წლის ასაკში შვა მოვსესი. იოსები 110 წლის მიიცვალა, ამრამის მე-6 წელს.

ღვთის აღთქმიდან 226-ე წელს ეგვიპტეში გამეფდა ქებრონი 13 წლით. მის შემდეგ [მეფობდა] მენაფთისი 43 წელი. მან დაახრჩობინა ისრაელელი ყრმები, რასაც გადაურჩა მოვსესი. ის ამოიყვანა თერმოთეამ, ახლად [კურთხეული] მეფის ასულმა, რომელიც გახდა ქალაქ მემფისის მეფის ქანთარას ცოლი. 350 წელი გავიდა ღვთის აღთქმიდან. მოვსესი გახდა 10 წლის. ის მიაბარეს სასწავლებლად იანესს და იამრესს. მოვსესის 22-ე წელს ისრაელელმა ვაჟებმა იწყეს თიხის ზელა. 27 წლის მოვსესი გახდა მთავარი და ააშენა ქალაქი თერმუჰოლისი, წოდებული თერმუთეად, რომელსაც მარისსაც უწოდებდნენ. ეგვიპტელთა მოხარკე ეთიოპელები აჯანყდნენ, თავს დაესხნენ [ეგვიპტეს], დაატყვევეს ეგვიპტელები და მოვსესის დედობილიც. მოვსესი წავიდა და ებრძოდა მათ 10 წელი. [ზო-

* 147 წლის გარდაიცვალა ლევი (მ)

ლოს] წამოიყვანა მათი დედოფალი თესბასი, დედამისი და დაბრუნდა ეგვიპტეში. მის მიმართ შურით აღიძრა მარისის ქმარი თერმოთისი. როცა მარისი გარდაიცვალა, მოვსესმა დამარხა ის. მისმა ქმარმა გაგზავნა ისრაელის მწვალებელი ქსანთისი მოვსესის მოსაკლავად, მაგრამ მოვსესმა მოკლა ის და გაიქცა მადიამში.

იანესმა და იამრესმა წაიყვანეს ისრაელელი ვაჟები 15 დღის სავალზე უდაბნოში. 15 წელი ისინი აშენებდნენ თავიანთ სამოთხეს. მშენებლობის დასრულებისას წაიყვანეს ისრაელელი ვაჟებისაგან 980 ყრმა და შესწირეს ავ სულებს, შემოიკრიბეს [ავი სულები] და დააყენეს სამოთხის მცველებად. იმ დროიდან ავი სულები მთლიანად ემორჩილებოდნენ ჯადოქრებს. ამბობენ, რომ 400 ავი სული არ დამორჩილდა, ვიდრე ხელმეორედ არ შესწირეს მსხვერპლი მათ სახელზე, შემდეგ მოვიდნენ და შეურიგდნენ მათ. მაგრამ შუატის თვეში მაინც ურჩობენ და ისრულებენ სურვილს – მიჰყავთ ვინმე ადამიანთაგან.

მოვსესმა მოიყვანა ცოლად სეფორა – ქეტურას ძეთაგან [ერთ-ერთის] იექტანის ძის დათანის ვაჟის რაქუელის ასული და შვა მისგან 2 ვაჟი. როგორც ამბობენ, დევკალიონის დროს [მოხდა] წყალდიდობა თეტალიაში, ხოლო ფაეთონის დროს ეთიოპიაში [იყო] ხანძრები და ადგილ-ადგილ სხვა მრავალი აოხრება, როგორც მოგვითხრობს პლატონი. დევკალიონი მეფობდა პარნასელთა მხარეებში. მოვსესი 70 წლის იყო, [როცა] ღვთის ხილვის ღირსი გახდა. [მას ღმერთმა] უბრძანა ნასულიყო ეგვიპტეში და გამოეყვანა იქიდან ისრაელი, ხოლო ის [ნასვლას] აყოვნებდა 10 წელი. [როცა მოვსესი] გახდა 80 წლის, წავიდა ეგვიპტეში 430 წელს ღვთის აღთქმიდან, აბრაამის 70-ე წელს, 205-ე წელს იაკობის ეგვიპტეში შესვლიდან*.

* 205-ე ... შესვლიდან > – მ

[ისრაელელები] იყვნენ ეგვიპტეში 245* წელი. ათმაგი დარტყმით ეგვიპტელთა დასჯის შემდეგ, სასწრაფოდ გაიყვანეს [ეგვიპტიდან] ისრაელის ვაჟები 3842 წელს სამოთხიდან გამოსვლის შემდეგ. გამოვიდნენ ხუთშაბათს და კვირას გაიარეს წითელი ზღვა. აქედან იწოდებიან ებრაელებად, რადგან „ებრა“ ითარგმნება გადმოსასვლელად²⁸. [მათ] მიიღეს საჩუქრად ახალი ენა, რომელზეც მღეროდნენ „გვაკურთხე“-ს. [ეს ენა] ჰგავდა მათ მშობლიურ ენას. 7 თვის მანძილზე [მინა] იძვროდა ეგვიპტეში და დაიქცა მრავალი ნაგებობა, მცხოვრებლები გამოვიდნენ შენობებიდან. იმავე წელს დაისაჯა ამალიკი იესუს მიერ. იმავე წლის მესამე თვეს მოვსესი ავიდა სინას მთაზე. ებრაელი ფილოსოფოსი აპოლიმოსი ამბობს, რომ ჯერ მოვსესმა, ღვთისაგან დაბრძენებულმა, შექმნა 22 ასო, რომლითაც ღმერთმა დაწერა 10 მცნება და მისცა მოვსესს. ამ [ასოებით] მოვსესმა დაწერა ჯერ გამოსვლის წიგნი, ხოლო შემდეგ დაბადების წიგნის 22 [თავი] და სხვა 3 წიგნი. [მოვსესმა] აჩვენა შემოქმედების თვალსაჩინო მაგალითი საკურთხევლის აშენებით, რომელიც იქმნებოდა 7 თვე, ქვეყნის შვიდდღიანი დაბადების მსგავსად. მოვსესის 5 წიგნი ეგვიპტიდან მიხედვით მოიცავს 3730 წლის ამბავს.

ღვთის მხილველი მოვსესი აღესრულა 120 წლის. მისი კვერთხი მიიღო იესუ ნავემ 27 წლით. იესუ დანავის მე-6 წელს ეგვიპტის მეფის ეგვიპტოსის ძმამ თავისი 50 ქალიშვილით თავისი ძმის 50 ვაჟი მოკლა, გამეფდა გადარჩენილი ლიმბოსი, რომელიც, როგორც ამბობენ, ყველგან იმარჯვებდა, რადგან ბრძენი იყო. იესუს მე-18 წელს ფინიკი და კადმოსი წავიდნენ თებაელთაგან ასურეთში, გამეფდნენ და ქვეყანას დაერქვა ფინიკია, ხოლო [სახლს] კადმოსის სახლი. მათ შემოიტანეს იქ სიბრძნე, ისევე, როგორც კიკროპსმა მიიყვანა ქალაქ მემფი-

* 227 (ვ)

სის მცხოვრებლები ათენში, რომელიც გახდა ბრძენთა სახლი. კიკროპსმა შეუქმნა ბერძნებს დამწერლობა, სხვები კი [მის შემქმნელად] კადმოსს²⁹ ასახელებენ.

იესუ აღესრულა 107 წლის და მსაჯული იყო გოდონიელი 40 წელი. აფრიკანოსი იესუსა და გოდონიელს შორის სდებს 30 წელს. ბერძნები გოდონიელს აძლევენ 50 წელს, რადგან 8 წელი ემსახურებოდნენ ქუსას, რასაც მას მიათვლიან. ამ დროს გამეფდა არგიელებზე პელაპოსი, რომლისგანაც წარმომავლობს მეიგავე ფილადოსი. გოდონიელის შემდეგ ემსახურებოდნენ ისრაელები ეგლომს, მოავიის მეფეს 17 წელი, რასაც მიათვლიან აოდის წლებს, რომელიც მსაჯულობდა ისრაელში 80 წელი. აქ შესრულდა 4000 წელი ადამიდან. აოდის შემდგომ ისრაელები ემსახურებოდნენ უცხოტომელებს 20 წელი. გაძლიერდა სამეგარი და მოკლა 600 ფილისტიმელი გუთნის სახელურით. ბარაკი დებორასთან ერთად მსაჯულობდა ისრაელში 40 წელი, თუ მას მივათვლით უცხოტომელთათვის მსახურებას. მის დროს იოინი გახდა ათენელების სარდალი, რომლებიც ამის გამო იწოდნენ იონელებად. მის დროს ასმა ბრძენმა იხილა ერთი ზმანება ერთ ღამეს – 7 მზე. ქალმა სიბილამ მიაწერა ის 7 საუკუნეს, მე-6 მზე მან მიაწერა ქრისტეს, რომლის სხივები აბნელებდა სხვა [მზეებს]. ბარაკის შემდეგ მაკედონელები ბატონობდნენ 7 წელი. გედეონი მსაჯულობდა ისრაელში 40 წელი, თუ მას მივათვლით უცხოელთა ბატონობასაც. აქ გამოჩნდა მოქანდაკე და მხატვარი დედალოსი*, რომელზეც ამბობენ, რომ თითქოს მის მიერ შექმნილი სურათები მოძრაობდნენ.

გედეონის 70 ვაჟი სცემა აბიმელექმა, რომელიც მსაჯულობდა ისრაელში 3 წელი, ხოლო მის შემდეგ თოლა – 22 წელი. ამბობენ, რომ ამ დროს ჰერაკლემ ააოხრა ილიონი

* დედალი (მ)

და მოკლა ანტეოსი, რომელსაც თვლიდნენ მიწის ნაშობად. აირ გალადელი [მსაჯულობდა] 22 წელი, მის შემდეგ [ისრაელელები] ემსახურებოდნენ უცხოელებს 8 წელი, ზოგნი კი ასახელებენ 18 წელს, მიათვლიან რა მას იეფთას 6 წელსაც. ალექსანდრემ აილო ილიონი და დაანგრია. ამის გამო მიმდინარეობდა ომი 10 წლის განმავლობაში. ილიონის ალების დროს დაჭრილმა ჰერაკლემ ცეცხლში დაიწვა თავი. ესებონი [მსაჯულობდა] 7 წელი, მის შემდეგ ელონი – 10 წელი, რაც არ არის 70 განმმარტებელში, არის მხოლოდ ებრაელებთან. აბდონი [მსაჯულობდა] 8 წელი. შეიქმნა რომის სახელმწიფო. მათი პირველი მეფე იყო ანიასი. აბდონის შემდეგ [ისრაელელები] ემსახურებოდნენ ფილისტიმელებს 40 წელი, ხოლო შემდეგ გამოვიდა სამსონი, იხსნა ისინი და [მსაჯულობდა] 20 წელი. მისი მსაჯულობის 25-ე წელს მოხდა რუთის ამბავი. მის დროს მოკვდა ზევსი და დამარხეს კრეტაზე. მასზე ამბობენ, რომ იცხოვრა 850 წელი და ხანგრძლივი სიცოცხლის გამო ზევსად იწოდა, ხოლო დაბადებისას დია დაარქვეს სახელად.

ებრაელები ამბობენ, რომ სამსონი მსაჯულობდა 40 წელი. იოანემ სამსონის შემდეგ დააყენა მსაჯულად ემაგორი 40 წლით. მაგრამ აფრიკანოსი ამბობს, რომ 40 წლის მანძილზე არ ყოფილა მსაჯული და იყო მშვიდობა. ილი 70 განმმარტებლის თანახმად [მსაჯულობდა] 20 წელი, ხოლო ასურელების თანახმად – 40 წელი. მაგრამ შეხვდები იმასაც, რომ წმინდა მოციქულები თვლიან 450 წელს სამუელამდე. და ეს ასეც იქნება, როცა არ ჩათვლი საულისა* და სამუელის წლებს, რადგანაც სამუელი მსაჯულობდა ისრაელში 40 წელი ებრაელების თანახმად, ხოლო 70 განმმარტებლის თანახმად – 20 წელი. მისი [მმართველობის] მე-20 წელს ითხოვეს [ისრაელელებმა] მეფე და ამის შემდეგ იწყება მეფეთა ხანა.

* იესუ (ვ)

ვიდრე ცოცხალი იყო სამუელი, საულის ცხოვრების წლებს, რომლებიც არ იყო სასურველი ღვთისათვის, გარდა 2 წლისა, მიათვლიდნენ სამუელს. საული მეფობდა 40 წელი. საულის მეფობის მე-10 წელს იშვა დავითი, რომელიც იკურთხა 23 წლის. მან 28 წლის [ასაკში] მოკლა გოლიათი. დავითის შობის 30-ე წელს გარდაიცვალა სამუელი და 5 წლის შემდეგ სამუელის სიკვდილიდან მოაკვლევინეს საული და იონათანი. დავითი მეფობდა 40 წელი. [მან] თავისი მეფობის მე-10 წელს გამოიტანა კიდობანი აბიათარის სახლიდან. აბიათარი მღვდელმთავარი იყო, ხოლო წინასწარმეტყველნი – გადი, ასაფი და ნათანი, რომელიც ზრუნავდა დავითზე. მეფობის 38-ე წელს გამოარჩია დავითმა 288 კაცი ლევიტელთაგან და დაყო ისინი 24 დასად, 12 კაცი თითო დასში – მეფსალმუნეები და უფლის კიდობნის მსახურნი. [დავითი] ცხოვრობდა 70 წელი, გარდაიცვალა და გადასცა თავისი გვირგვინი 40 წლით სოლომონს, რომელიც 12 წლის იყო. პირველ წელს ეყოლა მას რობოამი თავისი ცოლის ნამი ამონელისაგან. მეფობის მეოთხე წელს [სოლომონმა] იწყო ტაძრის შენება, ეგვიპტელთა ქვეყნიდან [ისრაელელთა] გამოსვლის 480-ე წელს. ეს მეფეთა წიგნის და 70 განმმარტებლის მიხედვით, ებრაელები კი 440 წელს ასახელებენ. სიმართლე კი ასეთია: 40 წელი მოვსესის, 27 – იესუსი, რაც შეადგენს 67 წელს. 450 წელი – მსაჯულები, უცხოელებისადმი სამსახურთან ერთად, რაც შეადგენს 515 წელს. ამის შემდეგ სამუელი და საული – 40 წელი და 40 წელიც დავითის, შეადგენს 597 წელს, 4 წელიც სოლომონის და იქნება ჯამი 601 წელი.

[სოლომონის] ტაძრის ზომა: სიგრძე 60 წყრთა, 20 სიგანე, 120 სიმაღლე. [სოლომონმა] ააშენა 7 ქალაქი. მასთან მოვიდა სამხრეთის დედოფალი, ხოტბა შეასხა ტაძრის მსახურებს, 24 დასს, დაწესებულს დავითის მიერ, რომელიც სოლომონმა 12 დასად განაწესა, თითო დასში 24000 კაცს, 6000 მსაჯულს,

4000 ქნარზე დამკვრელს, 4000 კარისმცველს, სხვა ყოველგვარ მონყობილობას და დედოფალი წავიდა. სოლომონმა შესცოდა თავისი მეფობის 37-ე წელს და გარდაიცვალა 52 წლის.

წინასწარმეტყველები იყვნენ სადოკი, აქია და სამა, ფილოსოფოსები – ჰომეროსი და სიდოსი, მღვდელმთავარი – სადოკი, ელიაზარის შთამომავალი, ზოგიერთები კი ამბობენ, რომ თამარის შთამომავალია, როგორც არის ეს მეფეთა წიგნში. ფინიკიელთა წიგნში აღნიშნულია, რომ ტაძარი იერუსალიმში აშენდა 144 წლით ადრე, ვიდრე ტიურენელები ააგებდნენ ქალდეკონს. სოლომონი და ქირამი წერდნენ ერთმანეთს არაკებს და არ შეეძლო ქირამს სოლომონის [არაკთა] ამოხსნა. მაგრამ ტიროსში აღმოჩნდა ერთი კაცი, სახელად აფგამანოსი, რომელმაც შესძლო მათი ამოხსნა. [ის თავის არაკებს] წერდა სოლომონს და სოლომონი ვერ იგებდა მათ.

რობოამი, სოლომონის ძე, მეფობდა მამის შემდეგ 17 წელი იუდეაზე და ბენიამინზე. სხვა ათმა გვარმა გაამეფა იერობოვამი, ნაბატის ვაჟი ეფრემის ტომიდან. მის დროს ეგვიპტელთა მეფე სოსაკიმი გამოვიდა, გაძარცვა უფლის ტაძარი და წავიდა. რობოამის შემდეგ მეფობდა ძე მისი აბია 3 წელი; მის შემდეგ მისი ძე ასა 41 წელი. იერობოვამის შემდეგ მეფობდა ისრაელში მისი ძე ნაბატი 2 წელი, ხოლო მის შემდეგ ბაასი 24 წელი. მათ დროს წინასწარმეტყველები იყვნენ: აქია, სამა, იოველი, აზარია, იგივე ადა, ანანია, იოა, რომელსაც სხვები ზაქარიას უწოდებენ, ეპიფანე, რომელსაც იუდას უწოდებენ და რომელიც მოკლა ლომმა.

ასას 29-ე წელს გამეფდა ისრაელში ილა 2 წლით. ის მოკლა მონა ზამბრიმ და თვითონ იმეფა 7 დღე. გვირგვინი მიიღო ამრიმ 12 წლით. მან ააშენა სამარია, რომელსაც ეწოდა სებასტია, ხოლო ახლა უწოდებენ მამლუზს. ასას შემდეგ მეფობდა იოსაფათი 29 წელი. 2 წლის შემდეგ ისრაელში 23

წლით გამეფდა ამრის ძე აქაბი, რომელმაც ცოლად შეირთო სიდონის მეფის ქთილის ასული იზაბელი. იოსაფათის 28-ე წელს ისრაელში გამეფდა ოქოზია 1 წლით, მის შემდეგ მისი ძმა იორამი 12 წლით, მის შემდეგ იეუ 28 წლით, მის შემდეგ იოაქაზი 17 წლით, იორამი მეფობდა იუდეაზე 8 წელი, მის შემდეგ ოქოზია 1 წელი; იორამის მე-7 წელს აღზევდა ელია. ოქოზიას შემდეგ [მეფობდა] მისი დედა გოთოლია, იზაბელის ასული. შემდეგ მღვდელმთავარმა იოვიდამ გაამეფა იუდეაში ოქოზიას 7 წლის ვაჟი იოასი. მოვსესის შემდეგ მარტო დარჩა იოვიდა 106 წელი, რომლის შვილი აზარია წინასწარმეტყველებდა და გახდა მღვდელმთავარი მამის შემდეგ. ის მოკლა იოასმა თავისი მეფობის 30-ე წელს, ხოლო 35-ე წელს მოკვდა ელისე. იოასი მეფობის მე-20 წელს მოკლეს თავისმა მონებმა. იუდეაში გამეფდა ამასია 29 წლით. მისი [მეფობის] მე-10 წელს გამეფდა ისრაელში იოასი 16 წლით, მის შემდეგ რობოამი 40 წლით. ზოგნი ამბობენ, რომ მან მოკლა* ამასია, და დაანგრია იერუსალიმის კედელი – 400 წყრთა. იუდეაზე გამეფდა ოზია 52 წლით. მისი მეფობის 29-ე წელს ისრაელში გამეფდა ზაქარია – 6 წლით; მის შემდეგ სელუმი – 1 თვით, მის შემდეგ მანასე – 10 წლით.

24-ე წელს კეთროვანი გახდა ოზია და დადუმებული იყო ესაია მის სიკვდილამდე 29 წელი. ესაია ხელმეორედ წინასწარმეტყველებდა 61 წელი, ხოლო თავის დადუმებამდე 24 წელი. ოზიას 30-ე წელს მოვიდა ფუა და აიღო მანაი-მისგან 1000 ოქროს ტალანტი. ოზიას მე-40 წელს ისრაელში გამეფდა ფაკე კიდევ 10 წლით. ოზიას 48-ე წელს მოვიდა ტიგლათფალასარი და ტყვედ წაიყვანა 10 გვარის დიდი ნაწილი. ოზიას შემდეგ მეფობდა მისი ძე იოათამი 10 წელი. [იმ დროს] სახელგანთქმულნი იყვნენ პოეტი ჰორფირე და

* მოკლა > - მ

წინასწარმეტყველნი: ესაია, იონანი, ამოსი, ოსე. კუკრაქისი იყო კანონმდებელი. მის დროს ალაპარაკდა კრავი. იოათამის შემდეგ მეფობდა აქაზი 16 წელი, მის დროს ფაკემ და დამასკოს მეფე ჰრასონმა გაჟლიტეს იერუსალიმში 12 ბევრი³⁰ კაცი. აქაზმა დაიქირავა ტიგლათფალასარი, მოვიდა, აიღო დამასკო, მოკლა დამასკოს მეფე ჰრასონი და ტყვედ წაიყვანა ედომი. აქაზის მეორე წელს ოვსემ მოკლა ფაკე და იმეფა 9 წელი. აქაზის 30-ე წელს მოვიდა სალმანასარი, დაადო ხარკი ისრაელს და წავიდა. აქაზის შემდეგ გამეფდა იეზეკია. მისი [მეფობის] მე-8 წელს მოვიდა სალმანასარი, აიღო სამარია, დაატყვევა 10 გვარი და წაიყვანა ბაბილონში. მოისპო ისრაელის სამეფო 250 წლის არსებობის შემდეგ. ადამიდან გასული იყო 4330 წელი: რობოამი, ნაბატი, ბაასი, ილა, ზამბრი, ამრი, აქაზი, ოქოზია, იორამი, იეუ, რომელმაც მოკლა იორამი და თავისი დედა იზაბელი; იოაქაზი, იოასი, იერობოვამი, ზაქარია, სელუმი, მანაიმი, ფაკე, მეორე ფაკე, ოსე უკანასკნელი.

ისრაელი დაატყვევეს იეზეკიას მე-6 წელს, რომელიც მეფობდა იუდეაში 29 წელი. მისი მეფობის 30-ე წელს რომულუსმა ააშენა რომი. მანასეა [მეფობდა] 55 წელი; ამოვსი – 17 წელი; იოსია – 31 წელი; იოაქაზი – 3 წელი; მისი ძმა ელიაკიმი – 11 წელი; იეჟონია – 3 წელი; სედეკია – 11 წელი. ის დაატყვევეს და ტაძარი დაანგრის. იუდეას მეფეები მმართველობდნენ 432 წელი, ხოლო ტაძარი მთლიანი რჩებოდა 442 წელი.

ნაბუქოდნოსორმა თავისი მეფობის მე-8 წელს დაატყვევა იეჟონია და ჩასვა საპყრობილეში 37* წლით. ნაბუქოდნოსორი და მისი ვაჟი ნაბოპალასარი მეფობდნენ 42 წელი. [ნაბუქოდნოსორმა მეფობის] მე-8 წელს დაატყვევა იეჟონია, ჩასვა საპყრობილეში და ჰყავდა მთელი თავისი [მეფო-

* 35 (ვ)

ბის] ხანი, რაც შეადგენს 34 დარჩენილ წელს. ილმაროდაქმა მიიღო მამის ტახტი 3 წლით. თავისი მეფობის პირველსავე წელს მან გამოუშვა საპყრობილედან იექონია, რომელიც ამიერიდან სადილობდა მეფის სუფრასთან. [ილმაროდაქის] შემდეგ [მეფობდა] მისი ძმა ბალტასარი 1 წელი, რომლის დროს დანიელმა ამოიკითხა წარწერა ქალდეველთა სამეფოს აღმოფხვრის შესახებ. ის დაიმორჩილა მარელთა მეფე დარეჰმა, შესაძლოა [იგივე] აჟდაჰაკმა, რომელზეც ამბობენ, რომ ორი სახელი ჰქონდა და მარელებზე თავისი მეფობის 36-ე წელს დაიპყრო ქალდეველთა [სამეფო] 2 წლით. კიროს სპარსელმა მოკლა ის და ბატონობდა მარელებზე, სპარსელებზე, ქალდეველებზე და ასურელებზე 30 წელი. ამბობენ, რომ [თავისი მეფობის] პირველ წელს მან ააწიოკა ურიები და დახოცა ანანიას მიმდევრები. მას უფალმა ტანჯვა მოუვლინა სიზმარში და დაემუქრა. შეშინებულმა [კიროსმა] ბრძანა გაეშვათ დატყვევებული ურიები და მისცა ტაძრის ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭლეული სალმანასარს, იუდეველთა მეჭურჭლეთუხუცესს, რიცხვით 1443. მაგრამ [ეს ყველაფერი] არ მოიტანეს იერუსალიმში ზორაბაბელის მოსვლამდე. აქ აღსრულდა იერემიას მიერ წარმოთქმული 70 წლიანი განაჩენი, რაც უნდა დაითვალოს მეფე იოსიას მე-18 წლიდან, ისე როგორც იეზეკიელი [ადგენს] 30 წელს იექონიას დატყვევების მე-7* წლიდან, როცა მან დაიწყო წინასწარმეტყველება, რადგან იოსია მეფობდა 31 წელი და მე-18 წელს წარმოითქვა განაჩენი 70 წელზე: 14 წელი იოსიას, 11 იოაკიმს – იქნება 25. 5 წელი ტყვეობისა – იქნება 30, ნაბუქოდონოსორის 34 წელი – იქნება 64, ილმაროდაქის 3 წელი, 1 ბალდასარის და 2 დარეჰის – იქნება 70. რადგანაც შესრულდა 70 წელი და კიროსი კი აყოვნებდა, განრისხდა მასზე უფალი. ანგელოზ-

* მე-5 (ვ)

მა უთხრა დანიელს: „სპარსელთა მთავარი მებრძვის და არ მადღევს საშუალებას გაუშვა ტყვეები შენი ლოცვის მიხედვით“. პირველად მოვიდა 7000* კაცი, რომლებმაც აღმართეს საკურთხეველი და ჩაყარეს ტაძრის საძირკველი. გარემომცველი ტომებისაგან შევიწროებული [ტაძარი] დარჩა დაუსრულებელი მეფე დარეჰამდე.

კიროსის შემდეგ [მეფობდა] მისი ძე კამბიზი 8 წელი. ურიები მას უწოდებენ ნაბუქოდონოსორს. ორი ძმა მოგვი [მეფობდა] 5** თვე; ვეშტასპ დარეჰი – 36 წელი; ქსერქსე, დარეჰის ძე – 41*** წელი. მამამისის მეფობის მეორე წელს ზორაბაბელი წავიდა იერუსალიმში და ააგო ტაძარი. მის დროს აღსრულდა მეორე სამოცდაათწლეული, რასაც ემატება 2 წელი ტაძრის აოხრებიდან: ნაბუქოდონოსორისა და მისი ძეების [მეფობის] 32 [წელი], 2 მარ დარეჰის და 38 კიროსის და მისი ძის – იქნება სულ 72. თუ ამას დაემატებთ დარეჰის 2 წელს – იქნება 74. ეს წანამატი იყო ურიათა ბოროტებისა და სიზარმაცის და არა ღვთის მოწყალების შედეგი.

არტაშეს მხარგრძელი [მმართველობდა] 41 წელი. მის დროს ეზრა და სუფრაჯი ნოემია მოვიდნენ იერუსალიმში და ააშენეს კედელი. დარეჰი, ხარჭის შვილი [მმართველობდა] 15**** წელი, არტაშესი – 40 წელი. მის დროს ცხოვრობდა ესთერი; არტაშეს ოქოსი – 4 წელი; დარეჰი, არტამის [ძე] 6 წელი; ის მოკლა ალექსანდრემ და თვითონ იცოცხლა კიდევ 6 წელი; დარეჰ ვეშტასპის მეორე წლიდან ალექსანდრეს სიკვდილამდე გავიდა 171 წელი. მის შემდეგ მეფობდა ეგვიპტეში პტოლემეაიოსი, ლაგოსად წოდებული, 40 წელი; პტოლემეაიოს

* 5000 (ვ)

** 7 (ვ)

*** 21 (ვ)

**** 19 (ვ)

ფილადელფოსი – 38 წელი; მის დროს თარგმნეს ებრაული წიგნები; პტოლემეაიოს ევერგეტი – 24 წელი; პტოლემეაიოს ფილუპატორი – 21 წელი; პტოლემეაიოს ეპიფანე – 22 წელი; პტოლემეაიოს ფილუპატორი – 33 წელი; მის დროს ანტიოქოს ეპიფანემ შეავიწროვა ებრაელები; ის მეფობდა 51* წელი; ანტიოქოს ევპატორი – 2 წელი; იმავე წელს პტოლემეაიოს ფილუპატორს შეუსრულდა მეფობის 17 წელი.

იუდა მაკაბები ამბოხებული იყო 3 წელი; ზორაბაბელის მეფობიდან იუდა მაკაბეიმდე გავიდა 332 წელი; იუდა მაკაბები [მმართველობდა] 3 წელი; იონათანი – 10 წელი; სიმეონი – 5** წელი; ჰირკანოსი, იგივე იოანე – 26 წელი; არისტაბულოსი – 1 წელი; იანუსი, იგივე ალექსანდრე – 27 წელი; ალექსანდრეს ცოლი – 9 წელი; ჰირკანოსი – 34 წელი; ჰეროდე უცხოელი – 37 წელი. მისი [მეფობის] 32-ე წელს იშვა ქრისტე ღმერთი; იუდა მაკაბეიდან ქრისტეს დაბადებამდე გავიდა 151 წელი; ზორაბაბელიდან ჰეროდეს 32-ე წლამდე, როცა უფალი იშვა, 483 წელი [გავიდა], მაგრამ დანიელის მიხედვით გავიდა 7 შვიდეული და 62 შვიდეული, რაც შეადგენს 69 შვიდეულს, კიდევ 1 შვიდეული და ნახევარი შვიდეული; რადგან თუ შვიდეულს გავამრავლებთ 70-ზე მივიღებთ 490-ს. ამ სათვალავში, რაც შეადგენს 483 წელს მოგვები მეფეებად იყვნენ 7 წელი. ეს ერთი შვიდეულია და ამას არ მიათვლიან. თუ ამას 483-ს მივუმატებთ, იქნება 490, რადგან ეს შვიდეული ითვლება 7 წლად. ხოლო შვიდეულის ნახევარი 33 1/2 წელია, როცა ჯვარს ეცვა უფალი. სხვა 7 შვიდეული ითვლება 49-ად. ეს ნახევარი შვიდეული ითქმება იმიტომ, რომ არ არის შესრულებული 49, არამედ ნახევარია, ე. ი. ნაკლებია, რადგან ჩვეულება გვაქვს, რომ ნახევარი ვუნოდოთ არასრულს. თუ

* 11 (ვ)

** 9 (ვ)

გსურს მიიღე ეს ასე, თუ არა – სასოება მიიღე უფლისაგან. სამარადისო დიდება ქრისტეს, ჩვენ ღმერთს, ამინ!

მრავალშვილიანი დიდი აბრაამი გახდა ჩვენი ხალხისათვის სახელოვანი ხორციელი და სულიერი მამა. მას 6 ვაჟი ეყოლა ქეთურასაგან: ემრანი, იექტანი, მადანი, მადიანი, იესბოკი და სოიე. უფროსმა ვაჟმა ემრანმა მოკლა იექტანი და მადანი. ამის გამო ის გაგზავნა მამამ აღმოსავლეთში, [შორს] თავისი ვაჟის ისააკისაგან. მისგან წარმომავლობს პართელთა ტომი, საიდანაცაა მამაცი არშაკი³¹. ის ალექსანდრეს სიკვდილიდან 60 წლის შემდეგ აუჯანყდა მაკედონელებს და გამეფდა ქუშანთა ქვეყანაში, ბაჰლ შაჰასტანში³² 6* წლით, ბატონობდა მთელ აღმოსავლეთში და ასურეთში, მოკლა ანტიოქოსი, განდევნა ბაბილონიდან და ქალდეველთა ქვეყნიდან მაკედონელები. ამბობენ, რომ ის იყო მარელთა მეფის არშავირის ძე. მან მოიყვანა ცოლი მოვსესის შვილთა ტომიდან, რომელიც სახლობდა ტაფნასში და დაუნათესავდა ტაჭიკთა მოდგმას. ის მოვიდა და დაემკვიდრა მარებსა და სპარსელებს, სომხებსა და ქუშელებს შორის. რადგან წინა და უკანა [მხრიდან], მარჯვნიდან და მარცხნიდან გარს ერტყმოდა 4 ტომი, პართელებად³³ ინოდნენ, ე. ი. 4 ტომის მომცველი, ხოლო ქალაქ ბაჰლის გამო ინოდნენ სამეფო პაჰლავებად. ის შეცვალა მისმა ძემ არშანმა, რომელსაც არტაშესსაც უწოდებენ – მშვენიერმა ვაჟკაცმა, წარმოსადგემა და მედგარმა მეომარმა. მას ეყოლა ვაჟი არშაკი, რომელიც ინოდა დიდად³⁴. მასზე ამბობენ, რომ ბატონობდა ქვეყნიერების ერთ მესამედზე – აზიაზე, ლიბიაზე, და ევროპის დიდ ნაწილზე.

[არშაკმა] გაამეფა თავისი ძმა ვალარშაკი³⁵ სომხებზე და დაუნესა საზღვრად: პალესტინა, ასურეთი, შუა ხმელეთი³⁶, თეტალია³⁷ – პონტოს ზღვიდან იმ ადგილამდე, სადაც

* 26 (ვ)

კავკასიონი დასავლეთის ზღვას უერთდება³⁸, სხვა კი იტყვის: „აქ რა ზომითაც სიბრძნე შენი და იარაღი მოკვეთავს“. [ვალარშაკმა] მოკლა მორფილიკენი*, რომელსაც დაპყრობილი ჰქონდა პონტოს მხარე, მოაწყო სამეფო მამასახლისობის დანესებით, დანიშნა საპატიო თანამდებობებზე სახელოვანი ბაგრატიანი გვირგვინდამდგმელნი, ბაგრატის შთამომავლები, რომელიც იყო ებრაელ სმბატის ტომიდან, იუდას მოდგმიდან; თავის შემმოსველად [დაიყენა] გნთუნები, ქანანელთა ტომიდან, ხორხორუნები და არნრუნები** კი ჰაიკის მოდგმიდან თავის მცველებად, შემდეგ ვარაჟუნები, არნრუნები, გნუნები, გაბელეანები, ძიუნაკანები, ჰავუნები, სისაკანები – სივნიეთის მფლობელები; მურაცანები, რომლებიც დასვა თავის შემდეგ მეორე პირად, წარმომავლობენ მარელთა მეფე აჟდაჰაკისაგან და მურაცანის უფლად იწოდებიან; ალუანელები და არანელები***; ჰაიკის შვილიშვილებიდან ვინმე არანი დაადგინა ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარის მთავრად, მისი ჩამომავლები არიან უტიელები, გარდმანელები³⁹, გარგარელები**** და ნოფელები⁴⁰; გუშარელებს შარას დარჩენილი შვილებიდან მისცა დაბურული მთა კანგარი და ჯავახეთის ნახევარი. კავკასიის ჩრდილოეთის მხარის მპყრობელს [ვალარშაკმა] უწოდა გუგარელთა ბდეშხი⁴¹ და დაადგინა ის გამგებლად ვერიელ ტყვეებზე, რომლებიც წარმოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ვერიიდან – ლიბიის დასავლეთიდან⁴². მათი ნაწილი დაასახლა პონტოს ზღვასთან⁴³ და დუნინი უწოდა ბასიანის დიდ მთავარს ჰაიკის შთამომავალთაგან; ანგეასი უწოდა დასავლეთის მხარის მპყრობელს ტორქს, ჰაიკაკის [შთამომავალს], რომელ-

* მარნ-ფილიკა (ვ)

** არნრუნები > – ვ

*** არანელები > – მ

**** გარგარელები > – მ

საც როგორც ამბობენ, ჰქონდა 120 სპილოს ძალა, კლდეს ხელით ძერწავდა და გორაკის ფორმის ქვით ჩაძირა მრავალი ნავი პონტოს ზღვის ნაპირთან. სამხრეთ აღმოსავლეთის [მხარის] მფლობელს შარაშანს [ვალარშაკმა] უწოდა სასანაკანი და დაადგინა მდინარე ტიგროსის [აუზის გამგებლად]; მოკელები მსგავსი სახელწოდების გავარიდან, კორდუელები, ანძველები და აკეელები, ტრაპატუნები და ანძტაელები და კიდევ სხვანი – ძლიერი და გონიერი კაცები [განანესა]: მწიგნობრებად, კარისმცველებად და სიკეთის შემხსენებლებად მრისხანების ჟამს⁴⁴.

გვსმენია და გვინახავს დანერილი, რომ [ვალარშაკი] იყო არშაკ დიდის ძე და არა ძმა. ასეთი იყო თხრობა: „სპარსელთა მეფემ მოითხოვა მარმარილოს სვეტი, რომელიც იყო მწბინში, სომეხთა სამეფო სასახლეში. [მასზე] ნახეს ბერძნული წარწერა: „ვწერ მე აგათანგელოსი: დიდ არშაკს ჰყავდა 4 ვაჟი: პირველი გაამეფა თეტალებზე, მეორე ლირიკიელებზე, მესამე პართელებზე, მეოთხე სომეხებზე და მისცა ამ უკანასკნელს ის საზღვარი, რომელიც ჰაიკის და მისი შთამომავლობის, მისი 7 ქალიშვილის ვაჟების მონაღვანი იყო“⁴⁵.

მოაწყო რა სამეფო კარი, ვალარშაკმა თავისთან დაიტოვა თავისი ძე არშაკი, ხოლო მისი ვაჟი არტაშესი და სხვა უფლისწულები გაგზავნა ჰაშტენის გავარში. ამის შემდეგ ეს იქცა კანონად ყველა სომეხი მეფისთვის: ერთი რომელიმე უფლისწული ჰყავდათ თავისთან მემკვიდრედ და სხვებს გზავნიდნენ ჰაშტენში დამოუკიდებლად საცხოვრებლად⁴⁶. ვალარშაკი მეფობდა 22 წელი და გარდაიცვალა მწბინში⁴⁷. მისი ვაჟი არშაკი მეფობდა 23 წელი*. მან პონტოს ზღვის ნაპირზე, კლდეზე აღმართა შუბი გაჟღენთილი შხამიანი გვე-

* მისი... წელი > – მ

ლების სისხლით, რომელსაც ემსახურებოდნენ პონტოელები, როგორც ღმერთის ქმნილებას.

მის შემდეგ მეფობდა მისი ვაჟი არტაშესი⁴⁸ 24 წელი. სპარსეთის მეფე არშაკანის* [მმართველობის] მეორე წელს, რომელიც მეორე [პირად] დაადგინა თავის შემდეგ, გაბატონდა მთელ ზღვაზე და ხმელეთზე, გავიდა ოკეანის იქითა მხარეს, მიაღწია ესპანეთამდე, დაბრუნდა უკან და შეიპყრო ლიდის მეფე კრესოსი⁴⁹. მას ჰყავდა უთვალავი ჯარი. მეორედ დასავლეთში წასვლის დროს [არტაშესი] მოკვდა ზღვაზე.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ტიგრანმა⁵⁰. არშაკანის მეფობის 27-ე წელს მან დაიპყრო იერუსალიმი და მოკლა რომაელთა მხედართმთავარი კრასოსი. მან მაჟაქმი დაადგინა მირდატი⁵¹, რომლის ვაჟი აჯანყდა და წავიდა რომაელებთან. [მან] აიღო ქალაქი პერგეა, გააფართოვა მაჟაქი და უწოდა მას კეისრის სახელი. შემდეგ ბარზაფრანმა მეორედ აიღო იერუსალიმი, დაატყვევა მღვდელმთავარი იურკიანოსი და გადასახლა ვანში. ტიგრანმა იმეფა 33 წელი და გარდაიცვალა.

გვირგვინი მიიღო მისმა ძემ არტავაზდმა⁵². მან დაასახლა თავისი ძმები და დები ალიოვიტსა და არბერანში⁵³, ისევე როგორც სხვა არშაკუნები [დაასახლეს] ჰაშტენში. თვითონ [არტავაზდი] წავიდა შუამდინარეთში. ანტონიუსმა გაიგო [არტავაზდის გამოლაშქრების შესახებ], წავიდა, გაჟლიტა მისი ჯარი, თვით [არტავაზდი] ტყვედ ჩაიგდო, წაიყვანა ეგვიპტეში და მიართვა საჩუქრად დედოფალ კლეოპატრას.

გვირგვინი მიიღო ტიგრანის ძმის არტაშესის ძემ არშამმა. ის ხარკს უხდიდა რომაელებს შუამდინარეთში, ჰეროდეს დროს, რომელიც დააყენა ანტონიუსმა ებრაელთა მეფედ. სპარსელთა მეფის არშავირის დროს, რომელიც ძალიან ახალგაზრდა იყო, [სპარსელებმა] ვერ შესძლეს დახმარებოდნენ

* არშაკანი > – მ

არშამს, რის გამოც ის დაემორჩილა კეისარს და მისცა ჰეროდეს მუშები ანტიოქიაში ქუჩების მოსაკირწყლად. ის მეფობდა 20 წელი და გარდაიცვალა.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ავაგ აირმა, რომელსაც ასურელები აბგარს⁵⁴ უწოდებენ. მისი მეფობის მეორე წელს იშვა ქრისტე* და გამოვიდა კეისარ ავგუსტუსის ბრძანება ქვეყნის აღწერის შესახებ. მისი გამოსახულება მოიტანეს სომხეთში და მთელი სომხეთი მოექცა [რომაელთა] ხარკის ქვეშ, ისე როგორც ასურეთი, ეგვიპტე და მთელი ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები ებრაელთა მსგავსად**.

ადამის [სამოთხიდან] გამოსვლის შემდეგ, ებრაელთა მიხედვით [გავიდა] 4000 წელი***, 70 განმმარტებლის მიხედვით 5198 წელი, ენანოსის მიხედვით 5091, ასურელთა მიხედვით 5026. [იგულისხმება] თორმეტთვიანი მთვარის წელი.

ავგუსტუსი იყო მეორე თვითმპყრობელი იულიუსის შემდეგ, რომელსაც უწოდებდნენ მუცლიდან გამოღებულს და აგრეთვე კეისარს, რომელიც გამეფდა რომში მეფობის გაუქმებიდან 462 წლის შემდეგ. ავგუსტუსი უფრო განდიდდა, როცა დაიბადა დიდი ღმერთი და ყოვლისმპყრობელი მეუფე. ამ დღეებში მოვიდნენ მოგვები 12000 ცხენოსნით და ესმათ რა რომ პალესტინაში შიმშილია, დატოვეს თავიანთი ლაშქარი აბგართან, ხოლო უფროსები წავიდნენ 12 მთავრით და 1000 მხედრით: მელქონ სპარსი, გასპარ ჰინდი, ბალდასარ არაბი, თან ჰქონდათ ოქრო, გუნდრუკი და კუპრი. ამის შესახებ ვინმე ფრანგმა ლუკიანოსმა, რომელიც იმყოფებოდა ასურეთში, მისწერა კეისარ ავგუსტუსს: „იცოდეს თქვენმა თვითმპყრობელობამ, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მო-

* უფალი (ვ)

** ებრაელთა მსგავსად > - ვ

*** ებრაელთა ... წელი > - მ

ვიდნენ სახელოვანი კაცნი პალესტინაში დაბადებული ერთი ყრმის თაყვანსაცემად, მიიღეს რა ამაზე ბრძანება ზემოდან, დიდი ვარსკვლავიდან, რომელიც წინ უძღვოდა მათ“. როცა მოგვნი სხვა გზით წავიდნენ თავიანთ ქვეყანაში, ჰეროდემ დახოცა 1462 ყრმა. უფალი წავიდა ეგვიპტეში. ავგუსტუსმა ეგვიპტეში მოკლა თავისი მხედართმთავარი ანტონიუსი, რომელიც აუჯანყდა მას და გამეფდა. აბგარმა ააშენა ურჰა⁵⁵ და აქ გადაიტანა მნზინიდან თავისი ტახტი და არქივი, ისევე როგორც ტიგრანმა ააშენა ტიგრანაკერტი, რომელსაც უწოდებენ ამითს.

33-ე წელს უფლის დაბადებიდან გარდაიცვალა სპარსეთის მეფე არშავირი. მას დარჩა სამი ვაჟი და ერთი ასული, რომლებიც დაობდნენ მეფობაზე. აბგარი მივიდა და მშვიდობიანად შეარიგა ისინი. უფროსი ვაჟი არტაშესი გაამეფა, ხოლო სურენს, კარენს და მათ დას კომშს უბოძა პალჰავის საპატიო სახელი⁵⁶, უკან გაბრუნებისას კი დაავადდა კეთრით. [აბგარი] მოვიდა ედესაში, გაგზავნა რომაელთა მხედართმთავარ მარინოსთან აღძვევლთა პიტიახში მარ იჰაბი, აპაჰუნელთა მამამთავარი შამშაგრამი და თავისი ერთგული ანანე, რათა [მარინოსს] ღალატად არ ჩაეთვალა მისი აღმოსავლეთში წასვლა. მარინოსს შეხვდნენ ელევთრაპოლისში⁵⁷, მოისმინეს მისგან კეთილი სიტყვები და წავიდნენ იერუსალიმში. აქ მათ ნახეს უფალი, რომელიც ახდენდა დიდ სასწაულებს და ირწმუნეს ის. მათ მოუტანეს აბგარს [ამბავი] მათ მიერ ხილულ სასწაულებზე, კვლავ გაბრუნდნენ, განადიდეს [უფალი] და მოიტანეს მისი ხატი, რომელიც იყო ურჰაში, ვიდრე ბერძენთა მეფე ნიკიფორემ⁵⁸ ეს ხატი გადაიტანა კონსტანტინოპოლში აბრაამ მიტროპოლიტის ხელით. [აბგართან] მოვიდა თადეოს მოციქული, მონათლა ის⁵⁹ და მთელი ქალაქი. შემდეგ წავიდა სანატრუკთან და აღესრულა მისგან არტაშესში⁶⁰. იგივე ხვედრი ერგო ბართლომე [მოციქულს], რომელიც

იმავე მეფემ მოკლა ქალაქ არაბისონში. აზგარი მეფობდა 38 წელი და აღესრულა. სანატრუკი ბატონობდა შუამდინარეთში და გააშენა მწინი⁶¹, რომელიც დაანგრია მინისძვრამ. ის დაიღუპა ნადირობის [დროს], იმეფა 20 წელი*.

გვირგვინი მიიღო არშაკუნი ქალის ვაჟმა ერუანდმა, რომელმაც დახოცა სანატრუკის ყველა შვილი. გადარჩა მხოლოდ ერთი ყრმა, სახელად არტაშესი, რომელიც წაიყვანა სმბატმა სპარსეთში, მეფე დარეჰ უკანასკნელთან. ერუანდმა დაუტოვა შუამდინარეთი ტიტეს⁶², ააშენა ერუანდაქარი და არმავირიდან იქ გადაიტანა სამეფო სასახლე. მისგან შორს მდინარე ახურიანზე ააშენა კერპების სახლი – ბაგარანი. ქურუმად [ბაგარანში] დააყენა თავისი ძმა ერუაზი [თავისი მეფობის] 21-ე წლამდე. ამ დროს დაბრუნდა არტაშესი, გამეფდა და ბრძოლა გაუმართა [ერუანდს] მარელთა ველზე, მდინარე ახურიანთან. ერუანდი გაიქცა კლდეებში და მოკვდა ეს ბოროტთვალისი კაცი.

გვირგვინი მიიღო არტაშესმა⁶³. ის აშენებს არტაშატს, იმ ადგილზე, სადაც [მდინარე] მენამორი ერთვის ერასხს⁶⁴. მან მოიყვანა ტყვეები ყოველი მხრიდან, არ დატოვა დაუმუშავებელი ადგილი სომხეთში, ოთხნახნაგა კლდეებით მონიშნა საზღვრები. [არტაშესმა] დაანესა კვირები, თვეები და სრული წელი, განავითარა ნაოსნობა, თევზჭერა. ის მეფობდა 41 წელი და გარდაიცვალა. მასთან ერთად დაიღუპნენ დიდი რაოდენობით მისი მსახურნიც.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა არტავაზდმა, რომელიც რამდენიმე ხნის შემდეგ, ნადირობის დროს დაიხრჩო მდინარე მენამორის ხიდთან, გონებაარეული ეშმაკისაგან⁶⁵. გვირგვინი მიიღო მისმა ძმამ ტირანმა, პეროზ I-ის [მეფობის] მესამე წელს 21 წლით. ამბობენ, რომ მას ჰყავდა ორი სწრაფი ცხენი,

* იმეფა... წელი > – მ

რომლებსაც ფრთიანებს უწოდებდნენ. ის დაიღუპა ეკელეა-ცის⁶⁶ გზაზე, ძლიერად ნასროლი ისრით.

გვირგვინი მიიღო მისმა ძმამ ტიგრან უკანასკნელმა და [მეფობდა] 22* წელი. ის შეცვალა მისმა ვაჟმა ვალარშმა⁶⁷, თავისი თანამოსახელე სპარსეთის მეფის⁶⁸ 32-ე წელს. მან ააშენა ვალარშავანი ბასიანის გავარში, სადაც დაიბადა და შემოარტყა კედელი სოფელ ვარდგესს, მდინარე ქასალზე. [ვარდგესი] ააშენა ჰაიკიდ ერუანდ ხანმოკლის სიძემ ვარდგესმა. [ვალარშმა] შემოარტყა მას კედელი და უწოდა ვალარშაპატი⁶⁹, რომელიც ნორ-ქალაქადაც იწოდებოდა. მის დროს გაერთიანებული ბულგართა და ხაზართა⁷⁰ ტომების მეფე იყო ვინმე ვნასეპ სურჰაპი. ისინი მოვიდნენ მდინარე მტკვართან ურიცხვი ბანაკით. ვალარშმა ხოცვა-ჟლეტით განდევნა ისინი ჩორის კარებში⁷¹, მაგრამ ისრით დაიჭრა და უეცრად დაიღუპა, იმეფა 20 წელი.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ხოსრომ⁷², სპარსთა მეფის არტავანის⁷³ [მეფობის] მეორე წელს და მაშინვე გადაიარა კავკასიის მთა მამის სიკვდილისათვის შურისსაძიებლად. მან მახვილით მოსრა ორივე ტომი, წამოიყვანა ასიდან ერთი წარჩინებული მიძველად და გამობრუნდა. თავისი ბატონობის ნიშნად დადგა იქ სვეტი ელინური წარწერით. მის დროს არტაშირ სტაჰრელმა მოკლა არტავანი. ეს რომ გაიგო ხოსრომ, აცნობა ფილიპე კეისარს⁷⁴ და წაიყვანა ეგვიპტის ჯარები უდაბნოს პირიდან, აოხრებდა სპარსეთის ქვეყანას პონტოს ზღვის სანაპირომდე 10 წლის განმავლობაში, გააქცია არტაშირი ინდოეთში, [შემდეგ] მოვიდა ანაკი და ლალატით მოკლა მამაცი [ხოსრო], თვითონ ანაკიც დაიღუპა თავისიანებით. ანაკის ვაჟი გრიგორი წაიყვანა ბუნდარ სპარსმა, რომელიც მოვიდა ანაკის შემდეგ, წავიდა კესარიაში და ცოლად შეირთო

* 42 (ვ)

ევთალეას და სოფი. ერთი წლის შემდეგ [ბუნდარი] დაბრუნდა სპარსეთში, მას დაენია სიმამრი და გააჩერა ქალაქ ვალარშაპატში. აქ სოფი გახდა ყრმა გრიგორის ძიძა, რომელიც მიაბარა მას ქმარმა. [ბუნდარს ეს ყრმა] ოგუჰმა მისცა ანაკის ტომის გაჟლეტის დროს, რომელიც წაიყვანა კესარიაში და აზიარა ქრისტეს [რჯულს]. აქ მას ასწავლეს ბერძნული და ასურული ენები. როცა შეიქმნა 12 წლის, ვინმე დავითმა დააქორწინა თავის ქალიშვილ მარიამზე. მათ ეყოლათ ორი ვაჟი და გაშორდნენ ერთმანეთს. მარიამი უფროსი ვაჟით წავიდა დედათა მონასტერში, ხოლო უმცროსი გაჰყვა განდევნილს, ვინმე ნიკომაქს. ვრთანესი დააბრუნა დედამ თავის ძიძასთან, რომელმაც აღზარდა ის და დააქორწინა კიდევ.

ხოსროს სიკვდილის შემდეგ არტაშესმა* მოსპო მისი ხსოვნა, მაგრამ ერთი ყრმა სახელად თრდატი გააპარა მანდაკუნმა ნახარარმა არტავაზდმა საბერძნეთში, სადაც აღიზარდა მთავარ ლიკიანესთან. როცა გრიგორმა გაიგო ყოველივე, რაც დაემართათ თავისიანებს, წავიდა თრდატთან და მსახურებდა მას, ხოლო გრიგორის მეორე ძმა სურენი წაიყვანეს არტაშირთან და აღიზარდა მამიდასთან, ჰეფთალელთა მეფის ჯუანშერის** ცოლთან. როცა [სურენი] გაიზარდა, გაემართა ჭენტა ქვეყანაში და დარუბანდში და გამეფდა მათზე. ზოგიერთები ამბობენ, რომ გრიგორის ძმა იყო ვინმე იაკობი, მეტსახელად ბრძენი. მაგრამ იაკობი იყო მეფე ტირანის ცოლის, ანაკის დის ხოსროვუჰეს ვაჟი, რომელიც მოკლა ლეფინთა მეფემ არიდესმა. იაკობმა წაიყვანა თავისი და საკდენი, მისი ვაჟი ჰრაჩე და მშობლების სიკვდილის შემდეგ წავიდა გუთების ქვეყნებში, სადაც ჰრაჩე ბედნიერი შემთხვევის წყალობით გამეფდა. ის გაემართა ბერძენთა მეფის წინააღმდეგ

* არტაშირმა (ვ)

** ჯუანშერის ძის (ვ)

და გამოიწვია ბრძოლაში კეისარი დიოკლეტიანე. მან ჰრაჩეს-გან შეშინებულმა დაიწყო სხვა ვინმე უფრო ძლიერის ძებ-ნა და იპოვა თრდატი. ის გამოეწყო კეისრის მსგავსად, შე-იპყრო ჰრაჩე და მიჰგვარა კეისარს. ამისათვის [თრდატმა] მიიღო მეფობა, მოვიდა სომხეთში გრიგორისთან ერთად, თავისი მეფობის პირველსავე წელს ანამა წმინდანი ღვთისა და ჩააგდო ღრმა ორმოში. თრდატის [მეფობის] მე-15 წელს სომხეთში მოვიდნენ წმ. ქალწულები და ეწამნენ⁷⁵. მეფეს ამის გამო უბედურება ეწვია. წმ. გრიგორი ამოვიდა [ორმოდან], ხუთი დღე იმარხულა და სამოცდღიანი ქადაგებით გაათავი-სუფლა ქვეყანა დევთმსახურებისაგან. თრდატის [მეფობის] მე-15^{*} წელს ის მღვდლად იკურთხა უფლისგან, სამარადისო დიდება მას, ამინ^{**}.

იულიუს კეისარი მეფობდა 4 წელი და 7 თვე. ის ფარუ-ლად მოკლა ერთმა საჭურისმა და დაწვა ცეცხლში. მისგან მოყოლებული რომის მეფეებს უწოდებენ კეისრებს, მისი წარ-მატებების გამო. ავგუსტუსი [კეისარი იყო] 56 წელი. ის ან-ტონიუსის მოკვლის, ეგვიპტისა და ასურეთის აღების შემდეგ იწოდა სებასტოსად და ოქტავიოსად, რაც ნიშნავს „ძლევამო-სილს და ბედნიერს“. მისი [მმართველობის] 43-ე წელს იშვა უფალი. ტიბერიუსი [კეისარი იყო] 22 წელი. მისი [მმართვე-ლობის] მე-16^{***} წელს მოინათლა ჩვენი უფალი იესო ქრისტე. გაიუსი [კეისარი იყო] 4 წელი. მან ბრძანა მისთვის ღმერთი ეწოდებინათ და ღმერთმა მოკლა ის. კლავდიუსი [კეისარი იყო] 13 წელი და 9 თვე. მისმა ცოლმა და ვაჟებმა ირწმუნეს ქრისტე და მოიპოვეს უფლის ჯვარი. ნერონი [კეისარი იყო] 13 წელი. მან დახოცა წმ. მოციქულები. ვესპასიანე [კეისარი

* მე-17 (ვ)

** სამარადისო ... ამინ > - ვ

*** მე-15 (ვ)

იყო] 10 წელი, მისი ვაჟი ტიტე – 2 წელი. მან აიღო იერუსალიმი. დომიციანე, ტიტეს ძმა [კეისარი იყო] 15 წელი. მან გაგზავნა იოანე პატმოსში, ნერვა – 1 წელი. მან დააბრუნა იოანე აზიაში; ტრაიანე – 19 წელი, მან მოკლა იგნატიოსი; ადრიანე – 21 წელი. მან გააშენა იერუსალიმი თავისი სიმამრის აკილასის დახმარებით; ტიტე ანტონიუსი, რომელიც იწოდებოდა ღვთისმოსავად, შვილებთან ერთად – 24* წელი. ავრელიუსი – 59** წელი; კომოდუსი – 13 წელი; პერტინაქსი – 6 წელი; სევერუსი – 19*** წელი; ანტონიუსი, სევერუსის ვაჟი – 4 წელი; ალექსანდრე სევერუსი**** – 13 წელი; მაქსიმინე – 3 წელი; გორდიანე – 6 წელი. მასზე ამბობენ, რომ ირწმუნა უფალი; ფილიპე – 6 წელი. მან კავშირი შეკრა ჩვენს ხოსროსთან; დეციუსი – 1 წელი; გალიენე – 3 წელი; ვალერიანე – 17 წელი; კლავდიუსი – 1 წელი; ავრელიანე – 7 წელი; ტაციტუსი – 6 წელი. მან შური იძია ხოსროს სიკვდილისათვის და მოკლეს; პრობუსი – 6 წელი. ზოგიერთები ამბობენ, რომ მან დაადგა გვირგვინი თრდატს; კარუსი თავისი ვაჟებით – 2 წელი; დიოკლეტიანე და მაქსიმინე – 19 წელი.

[დიოკლეტიანეს მმართველობის] მესამე წელს გამეფებული თრდატი მოვიდა სომხეთში, ნახა აქ მთავარი ოტა, რომელმაც დაიცვა სამეფო განძი და [გადამალა] მისი და ხოსროვიდუხტი ანისის ციხე-სიმაგრეში⁷⁶. მრავალი სომეხი ნახარარი გამოვიდა [თრდატის] წინაშე. თრდატის [მეფობის] მე-17^{*****} წელს წმ. გრიგორი⁷⁷ დაჯდა წმ. თადეოს მოციქულის ტახტზე. კესარიის პატრიარქ ლევონდისაგან წამოიღო

* 22 (ვ)

** 19 (ვ)

*** 18 (ვ)

**** მამე (ვ)

***** მე-15 (ვ)

წმ. იოანე კარაპეტის ნეშტი [სომხეთში], რომელიც იოანესმა პატროსიდან დაბრუნებისა და იერუსალიმში წასვლის დროს მოიტანა ეფესოში. დეციუსის დროს ფერუშიანოსმა ეს ნეშტი გადაიტანა კესარიაში. წმ. გრიგორმა სთხოვა ნეშტი წმინდა-თა წმინდა ლევონდს, მაგრამ მას არ სურდა მიცემა, ვიდრე არ მიიღო ბრძანება ანგელოზისაგან. ამის შემდეგ მისცა მას [ნეშტი] ორ ძვირფას თვალთან ერთად, რომლებიც რომის პატრიარქისაგან ჰქონდა, აგრეთვე წმ. ათანაგენის ნეშტი, რომელზეც ამბობენ, რომ იყო წმ. გრიგორის ცოლის, მარია-მის ძმა. გადმოიტანა ეს ნეშტი და დათესა სომხეთის მიწაზე, ნაწილი კი შეინახა აშტიშატში, ორი ინდოელი ძმის, მთავრების დემეტრესა და გისანის ადგილებში. [ეს ინდოელი ძმები] მოვიდნენ მეფე ვალარშაკთან და 15 წლის შემდეგ მოკლეს იმ ადგილებში. მათმა შვილებმა სამემკვიდრეოდ [მიიღეს] ტარონი. ისინი იყვნენ გრძელთმიანები და ეხლაც ზოგიერთები თმებს იტოვებენ, რის ნებაც არავის ეძლევა.

იმ ხანებში ირწმუნა უფალი ესპანელმა კონსტანტინემ⁷⁸, რომელიც მეფობდა 34 წელი. მან დაიპყრო მთელი ევროპა, ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები და შუამდინარეთი. ეს რომ გაიგეს თრდატმა და წმ. გრიგორმა გაეშურნენ მასთან 70000 მხედრით და შეკრეს კავშირი. მაშინ წმ. კონსტანტინემ მოისმინა გრიგორისაგან ქრისტეს ხორცშესხმის ამბავი. კონსტანტინემ ბრძანა მთელ იტალიაში ეზეიმათ მათი მოსვლა მსხვერპლშენივით და თან წარმოეთქვათ: „მივუძღვნათ თავი ზეციურ ძალებს“. წმ. გრიგორმა ბრძანა მოეტანათ მარილი, აკურთხა და გაგზავნა მთელ ქვეყანაში, რათა ამ [მარილის] გარეშე არ შეეწირათ მსხვერპლი, რადგან ის, რაც არ არის სამღვდელთა პირის მიერ ნაკურთხი, კერპთმსახურებად ჩაითვლება. ებრაელებიც კი ჯერ განიბანდნენ და შემდეგ ჭამდნენ. წმ. გრიგორმა თქვა: „მათი ვაჟები არიან, რომლებიც წინდაცვეთას წინდაუცვეთაობად აქცევენ“. ორივე მეფემ⁷⁹ და

ორივე პაპმა გრიგორმა და სელვესტროსმა დადეს ალექსანდრის ეპისკოპოსად და მომკვდარიყვნენ ერთმანეთისათვის. ამბობენ, რომ ალექსანდრის წერილის წერისას ანობდნენ წმ. საიდუმლოებაში⁸⁰.

დასავლეთიდან დაბრუნების შემდეგ მათ [დახვდათ] ალბანთა მხარე ჩრდილოეთის ხალხებით გავსებული სპარსთა მეფის შაპურის⁸¹ ნაქეზებით. სლკუნთა ტომის მამამთავარი აჯანყებულიყო და შეფარებოდა ულკანის ციხეს⁸². აქ შეიჭრა ჭენი მამგუნი, მოჭრა თავი მას და გაუგზავნა თრდატს. [თრდატმა] მისცა მას ეს გავარი და მისი სახელის მიხედვით უწოდა მამიკონიანთა სახლი⁸³. გოლიათმა თრდატმა დაამარცხა ჩრდილოეთის ტომები გარგარელთა გავარში, სადაც მოკლა ბასილთა გოლიათი მეფე ქამანდის სროლით.

წმ. გრიგორმა, თავისი მოღვაწეობის 30-ე წელს, კესარიისში ხელდასასხმელად გაგზავნა არისტაკესი, იმის გამო, რომ თადეოს მოციქულმა აქ მოახდინა პირველი ხელდასხმა და საძირკველი ჩაუყარა ეკლესიას. ეპისკოპოსს, რომელიც აქ დააყენა წმ. მოციქულმა, ერქვა თეოფილე. როდესაც არისტაკესი დაბრუნდა კანონიკური წესებით ნიკეის საეკლესიო კრებიდან⁸⁴, წმ. პატრიარქი გრიგორი წავიდა ტარონში, დაჰყო იქ 4 თვე ანტონთან და კრონიდესთან, რომლებმაც უთხრეს მას: „დამალე სიბერის ჟამს გადამეტებული დიდებისაგან თავის დასაღწევად, ისევე, როგორც დიდი მოვსესი, რათა თაყვანი არ სცეს შენს ძვლებს ახლადმოქცეულმა ხალხმა, ან არ შეცდნენ შენი სიკვდილის დროს არასწორი აზრებით“. მან შეასრულა ეს, წავიდა იქიდან მანის გამოქვაბულში⁸⁵ და აღესრულა მთაში დაყრდნობილი თავის კვერთხზე. ის იპოვეს მწყემსებმა და დამარხეს, ისე რომ არ იცოდნენ ვინ იყო. შემდეგ, როცა გაიგეს, განადიდეს ეს ადგილი. ამბობენ, რომ როცა იმპერატორი ზენონი ეძებდა მის ნაწილებს, [წმ. გრიგორი] სიზმარში გამოეცხადა ვინმე განდევნილს და სთხოვა

ნაელო და დაემალა ის საიდუმლოდ თორდანის ეკლესიის საძირკვლის ქვეშ, რომელიც „მე ავაშენეო“ – თქვა მან. და არის [ნმ. გრიგორის ნაწილები] აქ ფარულად. კეისარს კი, როგორც ამბობენ, მისცეს რაც კი იპოვეს, ზოგიერთი ნაწილები არშარუნის ეპისკოპოსისა, რომელსაც ერქვა სახელად გრიგორისი და მისი ამ სახელის გამო განდიდდა. ის იყო კაცი ქველი და კეთილი.

ნმ. კონსტანტინემ გაანადგურა მაქსიმიანე, მაქსენციუსი, მაქსიმიანე* და უკანონო ლიცინიუსი⁸⁶, რომელმაც გაგზავნა ვინმე ასისტავი თავისი რაზმით კაპუტაკის გავარში და თევლაზუნის, ანატოლიის, ხარასნექის, არამენაკის, დაზიმონის თემებში, რომ ეწამებინა ვისაც კი ჰპოვებდა ქრისტიანს. მისგან შეშინებულები გაიქცნენ სებასტიის მხარეში, ზოგიერთები კი მელესიტში – ციხე-სიმაგრეში მთიან მხარეში, სხვები გაიქცნენ ტახალასონის მთაში, მაგრამ შეპყრობილები გამოიყვანეს და დახოცეს ეკელეცადორში. მათ ხსოვნას დღემდე სცემენ პატივს⁸⁷. მათგან 40 წმინდანი წავიდა და დაიშალა გამოქვაბულში, რომელიც მდებარეობს მდინარე ალისთან და ახლა იწოდება ქაჯაჰანად. იქ მათ აღმართეს ჯვარი და დაწერეს კლდეზე თავიანთი სახელები, რაც გაიგეს და უამბეს ლიცინიუსს. მისი ბრძანებით მოვიდნენ და გამოდევნეს ისინი იმ გამოქვაბულიდან არეგის⁸⁸ თვის 17-ს. უხტანესმა ამ დღეს დააწესა საეკლესიო დღესასწაული. [ეს დღე] იყო მათი გმირობის დასაწყისი, ხოლო აღესრულნენ – 9 მარტს.

ამის შემდეგ, თრდატ მეფის მიერ შევიწროებულმა სპარსთა მეფემ შაპუჰმა მშვიდობა სთხოვა კონსტანტინეს. [კონსტანტინე] დათანხმდა და მოსთხოვა [შაპუჰს] დავით წინასწარმეტყველის გვირგვინი, რომელიც წაიღო იოაბმა ამონის შვილებისაგან, მელქომის სახლიდან და დაადგა თავზე

* მაქსენციუსი, მაქსიმიანე > – მ

დავითს*. ის ჩაუვარდა ხელთ ქალდეველებს, შემდეგ კიროსს და დარეჰს, დარეჰიდან ალექსანდრეს. [ამ გვირგვინით] იკურთხებოდნენ მაკედონელები ანტიოქოსამდე, რომელიც მოკლა არშაკ პართელმა და წაიღო მისგან [ეს გვირგვინი]. ასე მიაღწია [გვირგვინმა] შაპუჰამდე, რომლისგანაც ითხოვა კეისარმა, რათა მისი ნიმუშით გაეკეთებინა თავისი გვირგვინი და შემდეგ მისი გვირგვინი მისთვისვე დაებრუნებინა. როდესაც მზად იყო, დასდო ორივე [გვირგვინი] სეფაზე და უთხრა შაპუჰის მსახურებს, რომ წაეღოთ თავიანთი. მათ დაათვალიერეს, წაიღეს ახალი [გვირგვინი] და წავიდნენ, რადგან კონსტანტინე სთხოვდა ღმერთს, რომ მასთან დაეტოვებინა წმ. დავითის ხსოვნა.

წმ. თრდატი, რომელიც მონათვლის დროს იწოდა იოანედ, თავდაჭერილი ცხოვრებისა და ბოროტების სიძულვილის გამო მოწამლეს და მოკლეს ვილაც უღმრთოებმა, 56 წლის მეფობის შემდეგ. რესტაკესი მოკლა მეოთხე სომხეთის მთავარმა არქელაიოსმა, წოფის გზაზე, განუწყვეტელი საყვედურების გამო მის ბოროტ საქმეებზე. ტახტი დაიკავა მისმა ძმამ ვრთანესმა⁸⁹, ჯერ კიდევ თრდატის სიცოცხლეში, მისი მეფობის 54-ე წელს. რესტაკესი წაასვენეს და დაკრძალეს თორდანში, მამის გვერდით.

თრდატის სიკვდილის შემდეგ სანატრუკ მეორე არშაკუნი დამკვიდრდა ფაიტაკარანში, დაიდგა გვირგვინი და განიზრახა გაბატონება მთელ სომხეთში. მან მოსაკლავად მისცა ყრმა გრიგორისი ბარბაროს ტომს ვატნიანის ველზე. მისი გვამი გადაიტანეს და დაკრძალეს ამარასში⁹⁰. ეს რომ გაიგო აღძნეველთა დიდმა მთავარმა ბაკურმა, კავშირი შეკრა სპარსელთა მეფე ორმიზდთან და განიზრახა [იგივე, რაც] სანატრუკმა. ეს რომ შეიტყვეს სომეხმა ნახარარებმა, შეიკრიბნენ დიდ ვრთა-

* მეფე დავითს (ვ)

ნესთან და გაგზავნეს ორი მთავარი კონსტანტინე დიდის ვაჟთან, კონსტანტისთან, რომელიც მამის სიკვდილის შემდეგ მეფობდა 24 წელი, რათა შესწეოდა სომხებს და გვირგვინი დაედგა თრდატის ვაჟის ხოსროსთვის⁹¹. [კონსტანტიმ] შეინყნარა მათი თხოვნა და გაგზავნა მხედართმთავარი ანტიოქოსი, რომელმაც გვირგვინი დაადგა ხოსროს და გაემართა სანატრუკის წინააღმდეგ. [სანატრუკმა] ეს რომ გაიგო გაიქცა სპარსეთში, ხოლო სომეხთა ჯარმა ააოხრა მისი ქვეყანა და გაბრუნდა.

მანაჭიპრ რმტუნი გაემართა ბაკურის წინააღმდეგ, მოკლა ის, წაიყვანა მრავალი ტყვე მწბინის მხარიდან, მათ შორის წმ. იაკობის 7 დიაკონი და გაბრუნდა. [მას] უკან გაჰყვა წმ. იაკობი და სთხოვა [ტყვე დიაკვნები], მაგრამ მან არ მისცა. [იაკობს] სურდა წასულიყო მეფესთან, მაგრამ [მანაჭიპრმა დიაკვნები] მდინარეში ჩაყარა. ეს რომ შეიტყო წმ. [იაკობმა] დაბრუნდა თავის ადგილსამყოფელში, დაწყევლა მანაჭიპრი და მისი ქვეყანა. ამის გამო [მანაჭიპრი] მოკვდა საშინელი სიკვდილით, ხოლო ის მხარე უნაყოფო გახდა, ვიდრე მანაჭიპრის ვაჟმა ღირსეულად არ მოინანია. მან მოიტანა წმინდანის სიკვდილის შემდეგ მისი საფლავიდან მინა, აკურთხა თავისი ქვეყანა ღმერთთან შერიგებით და წმ. იაკობის კეთილი სიტყვით.

კონსტანტინე დიდს ჰყავდა ერთი ძმა (სახელად დალმაციოსი, რომელსაც ჰყავდა ორი ვაჟი: გალოსი და იულიანე) და სამი ვაჟი. უფროსი კონსტანტი ატარებდა მამის სახელს და მას მისცა კონსტანტინოპოლი. ანდერძის მიხედვით, შუათანას, აგრეთვე თავის მოსახელეს, მისცა ანტიოქიის ტახტი და უმცროსს – რომი⁹². შუათანამ მოატყუა ანდერძისმცველი და მიიღო კონსტანტინოპოლი, შეპირდა მისი მწვალებლობის დაცვას, რადგან ის არიოსის მიმდევარი იყო. უფროსმა აიღო ანტიოქია და წავიდა უმცროსის წინააღმდეგ რომის [წასარ-

თმევადა. გამოვიდა მის წინააღმდეგ მისი ბიძა დალმატიოსი და მოკლა ის. უმცროსმა კონსტანციუსმა მოკლა ის* ძმის გამო, ხოლო მისი შვილები გაიქცნენ შუათანა ძმასთან. კონსტანციუსის [მეფობის] მეექვსე წელს გაძლიერდა მაგნენციუსი და ხელთ იგდო იტალია, აფრიკა და გვირგვინი დაიდგა სერმში. ამით გამხნეებულმა ვილაც ბოროტმა კაცებმა მოკლეს კონსტანციუსი და მისი ძმისშვილი. ეს რომ გაიგო შუათანა ძმამ, მოვიდა, მოკლა მაგნენციუსი და თვითმპყრობელი გახდა. [მან] გალოსი დაადგინა ანტიოქიის კეისრად, ხოლო იულიანე გაგზავნა სასწავლებლად ათენში. ამის შემდეგ აჯანყდა გალოსი და დაილუპა, ხოლო იულიანე გადარჩა დედოფლის თხოვნით. [იმპერატორმა იულიანე] დაადგინა დასავლეთის კეისრად, მისცა მას ცოლად თავისი და ალინე, თვითონ კი ანტიოქიაში წავიდა. იულიანემ დაამარცხა ბარბაროსები, დაიდგა თავზე გვირგვინი და მოვიდა კონსტანტინოპოლში. მის წინააღმდეგ გამოემართა კონსტანტი, რომელიც მონათლა ზოიამ და დაილუპა კილიკიასა და ისავრიას შორის. ამბობენ, რომ მან სიკვდილის წინ მოინანია და მართლმადიდებლური რწმენით მიიცვალა უფალ ქრისტესთან. მის შემდეგ იულიანე [მმართველობდა] 2 წელი და 9** თვე. მის შემდეგ – იოვიანე 1 წელი, რომელსაც აქებს სოკრავტი. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ის იყო არიოსის მიმდევარი, შურს იძიებდა მართლმადიდებლებზე, რის გამოც მოახრჩეს. მის შემდეგ [მმართველობდა] ვალენტი 14 წელი, რომელიც არიოსის მიმდევარი იყო. 40 დღის შემდეგ მისი ძმა ვალენტინიანე შეუერთდა მას და [მეფობდნენ] 12 წელი. ის მოკვდა ბარბაროსების წინააღმდეგ მიმართული მუქართ ალსავსე ბევრი ლაპარაკის გამო. ვალენტი, რომელმაც გააძევა ჩვენი წერსე-

* უმცროსმა ... ის > - მ

** 8 (ვ)

სი და შანთით დადალა, დაილუპა ადრიანოპოლში, მიხმობილი ჯოჯოხეთისგან.

ხოლო ჩვენი ხოსრო სპარსთა მეფის ორმიზდის მეორე წელს და კონსტანციუსის მეფობის მერვე წელს [გამეფდა] თავის სამშობლოში 9 წლით, ააშენა დვინი⁹³, რაც ნიშნავს გორაკს. იქ მათივე სურვილით გადაასახლა არტაშატის მკვიდრნი და ცხელი ჰავის გამო ააშენა აქ თავისი სამეფო სასახლე. მის დროს ჩრდილიან მხარეებში გაერთიანებული 30 000 კაცი თავს დაესხა აირარატს, სადაც სათნო ვაჰან ამატუნმა მოკლა მათი მხედართმთავარი შემოსილი სქელი ქეჩით. მისი ძლეული ლაშქარი უკან გაბრუნდა ზარალით. ამ ბრძოლაში დაეცა სარდალი ვაჩე⁹⁴. წმ. ვრთანესმა ბრძანა მისი სახელი მოეხსენიებინათ წირვის დროს. ხოსრო გარდაიცვალა და დაკრძალეს მამის [გვერდით] კამახში.

თვითმპყრობელმა კონსტანტინემ თავისი [მეფობის] მე-17 წელს გვირგვინი დაადგა [ხოსროს] ვაჟს ტირანს⁹⁵ და გაგზავნა სომხეთში. ის არ წავიდა თავის ქველმოქმედ მამა-პაპათა გზით. მისი [მეფობის] მესამე წელს წმ. პატრიარქი ვრთანესი წავიდა ამ ქვეყნიდან და დაკრძალეს თორდანში.

წმინდა ტახტი დაიკავა მისმა შვილმა იუსიკმა 6 წლით. ის სასტიკად კიცხავდა მეფეს მისი საზიზღარი საქმეებისათვის. მის დროს მოიტანეს იულიანეს გამოსახულება ტირანთან, რომელმაც მოისურვა მისი დადება წოფის გავარის ეკლესიაში. წმ. იუსიკმა ფეხქვეშ გათელა და დაფშვნა ის ფილაქანზე. განრისხებულმა მეფემ ბრძანა ეცემათ ის ღვედით სულის ამოხდომამდე. ის წაიღეს და დაასვენეს მამის გვერდით. მაშინ მოვიდა მსცოვანი ქორეპისკოპოსი წმ. დანიელი, წმ. გრიგორის ყოფილი მოწაფე და დასწყევლა ტირანი. ამაზე განრისხდა მეფე და ბრძანა მისი დახრჩობა. ის დაკრძალეს თავის მონასტერში, რომელიც „იფნის სამოთხედ“ იწოდებოდა. [პატრიარქის] ტახტი მიიღო კარგმა კაცმა ფარნერსეჰმა

აშტიშატიდან 4 წლით. მის დროს მოვიდა სპარსელთა სარდალი დიდი ლაშქრით და მოტყუებით თავისთან იხმო ტირანი, რომელსაც თვალები დასთხარა აპაჰუნის გავარის [ერთ] სოფელში, რომელიც ამ შემთხვევის გამო იწოდა არწივად⁹⁶. ამით ღმერთმა მისცა ტირანს ნება ეთქვა: „ორი მნათობი ჩავაქრე და ამის გამო ჩაქრა ჩემი ორივე თვალის [სინათლეც]“.

ამბობენ წმ. იუსიკი მხოლოდ ერთხელ იყო თავის ცოლთან, რომლისგანაც ეყოლა ორი ტყუპი ვაჟი – პაპი და ათანაგინესი. ისინი დიაკვნებად იყვნენ ხელდასხმულნი, მაგრამ შემდეგ თავი მისცეს უწმინდურებას, [რის გამოც] მეხმა განგმირა ისინი ერთ და იმავე დღეს. ათანაგინესს დარჩა ერთი ვაჟი ნერსესი⁹⁷, რომელიც სასწავლებლად იყო წასული კესარიაში. ტირანის შვილის არშაკის⁹⁸ მეფობაში [ნერსესი] მივიდა მასთან, იყო მისი მორჩილი და ატარებდა [მეფის] მახვილს. ბევრი ხვეწნა-მუდარის შედეგად ის დაითანხმეს და გაგზავნეს კესარიაში წმ. თადეოსისა და გრიგორის ტახტის მისაღებად. სულიწმიდამ მოახდინა სასწაული, დაეშვა მის თავზე მტრედის სახით, მხილველთა განსაცვიფრებლად. [ნერსესმა] დაბრუნების შემდეგ მოაწესრიგა ჩვენი ქვეყანა: ააშენა მონასტრები, სასტუმროები, თავშესაფრები, სწეულთა და კეთროვანთა სახლები, ცდილობდა აღმოეფხვრა შუღლი, უღმობლობა, ტირილი მიცვალებულებზე და ნათესავთა შეუღლება. ამ დროიდან ჩვენი ქვეყანა დაემსგავსა ზემო იერუსალიმს, აივსო ყოველგვარი კეთილსახიერებით. ეს რომ დაინახეს მეფემ, ნახარარებმა და ეკლესიის ბრძენმა ხელმძღვანელებმა, უწოდეს მას პატრიარქი. ისინი ამბობდნენ: „იმიტომ რომ ჩვენთან არიან ურყევი სვეტნი: ბართლომე, თადეოსი და წმ. ნათლისმცემელი, რომელიც რომში პაპად იწოდებოდა, იმის თანასწორად, ვინც იჯდა პეტრე მოციქულის ტახტზე“. თავდაპირველად მხოლოდ ოთხი [ტახტი] იყო: ანტიოქიაში – მათესი, რომში – ლუკასი, ეფესოში – იოანესი

და ალექსანდრიაში – მარკოზისა. კონსტანტინე დიდის შვილების დროს, კონსტანტინოპოლელეებმა და იერუსალიმელებმა გაბედეს და პატრიარქები უწოდეს თავიანთ წინამძღოლებს. კონსტანტინოპოლში [პატრიარქის ტახტი დაანესეს] იმიტომ, რომ აქ გარდაისახა იოანე, ხოლო იერუსალიმში იმიტომ, რომ იქ მოხდა [უფლის] ხორცშესხმა⁹⁹. [სომხებმა] თქვეს: „ჩვენ დავემყარებით ჩვენს დიდ სიამაყეს“. ქალაქების სებასტიის, მელიტენეს და მარტიროსის ეპისკოპოსებს ეწოდათ მიტროპოლიტები. სომხეთში დაანესეს 9 სასულიერო დასი, ესენია: პატრიარქი, მიტროპოლიტი, ეპისკოპოსი, მღვდელი, დიაკონი, დიაკვნის თანაშემწე, მედავითნე, ბერი და მრევლი.

ამ ხანებში განუდგა არშაკი ვალენტინიანე¹⁰⁰ კეისარს. მან განრისხებულმა მოკლა არშაკის ძმა თრდატი, რომელიც მძევლად იყო მასთან. დიდი ნერსესი წავიდა კეისართან, რომელმაც პატივით [მიიღო], მიულოცა მას პატრიარქის ხარისხი, მისცა მოკლულის ვაჟი, მრავალი საჩუქარი და გამოისტუმრა სომხეთში. ვალენტინიანეს სიკვდილის შემდეგ ბოროტმა ვალენტმა¹⁰¹ დაარღვია სომხეთთან მშვიდობა და თავისთან დაიბარა არშაკი სარდალ თეოდოსის საშუალებით. წმ. პატრიარქმა [ნერსესმა] წაიყვანა არშაკის ვაჟი პაპი, წავიდა თეოდოსთან და [წარსდგა] კეისრის კარზე. [ნერსესმა] იხილა მეფე, უქადაგა მას მართლმადიდებლობა, რომელსაც არ იზიარებდა და [რის გამოც] მოკვდა მისი ვაჟი. განრისხებულმა [მეფემ] გადაასახლა ის დაუსახლებელ კუნძულზე 70 კაცთან ერთად 9 თვით. აქ ისინი ღვთის წყალობით იკვებებოდნენ შაბათობითა და კვირაობით თევზით, რომელსაც ზღვის ტალღები გამოუგდებდნენ ხოლმე შეშასთან და ცეცხლთან ერთად. როგორც ამბობენ, მონამე გიორგიმ მოკლა ვალენტი და მისი გვამი დაიწვა. გვირგვინი მიიღო დიდმა თეოდოსმა¹⁰². მან დააბრუნა წმ. [ნერსესი] კუნძულიდან და მასთან ერთად მოიწვია სულთმობრძავთა წინააღმდეგ 150 ეპისკოპოსის

კრება, რომელმაც დასწყევლა მაკედონი და ყველა მის მიერ გზაცდენილი¹⁰³. პატრიარქი ნერსესი განმტკიცდა 150 ეპისკოპოსის მონობით და დაბრუნდა სომხეთში.

არშაკმა მოკლა თავისი ძმისშვილი გნელი, მისი ცოლის ფარანძემის გამო, ტირითის ჩაგონებით. წმ. ნერსესმა დასწყევლა ის და თვითონ კი წავიდა საბერძნეთში, დატოვა თავის ადგილზე ხადი, ბაგრევანდის ეპისკოპოსი, რომლის ბელღები უხვად ივსებოდა ისე, როგორც ელიას ქვრივისა.

ამ ხანებში სპარსეთის მეფე შაპუჰი¹⁰⁴ მოვიდა ადარბადაგანში და თავისთან იხმო არშაკი, შეიპყრო და ბორკილდადებული გაგზავნა ციხე-სიმაგრე ანუში. აქ [არშაკმა] თავი მოიკლა. ეს რომ გაიგო წმ. ნერსესმა, სთხოვა კეისარს, გაემეფებინა პაპი¹⁰⁵ – არშაკის ვაჟი, რაც მან აღუსრულა კიდეც. [კეისარმა] გაგზავნა ჯარი სომხეთში პატრიარქ ნერსესთან ერთად. ისინი ჩამოვიდნენ და ნახეს ქვეყანა ქრისტეს მგმობი მეჭრუჟან არწრუნის ხელისუფლების ქვეშ, სავსე სპარსელთა ჯარით, რომელიც დაამარცხეს წმ. [ნერსესის] ლოცვით. მეჭრუჟანი შეიპყრო სმბატ ბაგრატიუნმა, ამონვა ის გახურებული გვირგვინით და ასე შერცხვენილი დაიღუპა. ქვეყანა გაძლიერდა პაპის შვიდწლიანი [მმართველობისას]. მის დროს ბერძნეთა სარდალმა ანატოლიმ ააშენა [ქალაქი] თეოდოსიოპოლი¹⁰⁶ კეისრის სახელზე. პაპი განრისხდა ნერსესზე მისი საყვედურების გამო და დააღვიძნა სანამლავი სოფელ ხახში, ეკლესიის გაგარში¹⁰⁷. ის დაკრძალეს თილში. [ნერსესს პატრიარქის] ტახტი ეპყრა 34 წელი. პაპმა მის ადგილზე დააყენა ვინმე შაჰაკი* მცირე ხნით, შემდეგ პატრიარქთა წესის მიხედვით საჰაკი**, აპაჰუნიქის გავარიდან, კესარიის მიტ-

* ჩუნაკი (ვ)

** შაჰაკი (ვ)

როპოლიტიკის თანხმობის გარეშე, რომელიც ფლობდა ტახტს 4 წელი.

სარდალმა ანატოლიმ მოტყუებით იხმო [თავისთან] პაპი, დაადო ბორკილები და გაგზავნა თეოდოსთან, რომელმაც ნახვის ღირსადაც არ ჩათვალა ის და ბრძანა გადაეგდოთ ზღვაში¹⁰⁸. [მან] გაამეფა სომხებზე ვინმე ვარაზდატ¹⁰⁹ არშაკუნი 4 წლით. მეორე წელს მიიცვალა უფალი საჰაკი და შეეცვალა ის მისმა ძმამ ზავენმა, რომელიც ისეთივე კარგი იყო, როგორც [საჰაკი]. ის [პატრიარქი იყო] 4 წელი.

ვარაზდატმა განიზრახა მამაცი მუშელის მოკვლა, რისთვისაც დევნილ იქნა მამიკონიანთა გვარის მიერ. თეოდოსმა გადაასახლა ის კუნძულ თულისზე და სომხეთში გაამეფა პაპის ორი ვაჟი – არშაკი და ვალარშაკი.

არშაკის [მეფობის] მესამე წელს მიიცვალა ზავენი და [პატრიარქის] ტახტი დაიკავა ასპურაკესმა – მათმა ძმამ და [მათივე მსგავსად] კეთილმოქმედმა 7* წლით. [სომხეთი] გაიყვეს სპარსეთის [მეფემ] შაპუჰმა და არკადიმ – თეოდოსის ვაჟმა¹¹⁰, რომლებიც სიყვარულით დაუკავშირდნენ ერთმანეთს. არშაკმა აიღო [სომხეთის] ბერძენთა კუთვნილი მხარე ერთმორწმუნოების გამო, ხოლო ვალარშაკს ჰქონდა [სომხეთის] სპარსთა ნაწილი – აღმოსავლეთი მხარე. ის გარდაიცვალა და მის ადგილზე შაპუჰმა დააყენა ვინმე ხოსრო არშაკუნი, რომელიც 3 წლის შემდეგ განდევნეს ხელისუფლებიდან ქვეყნის აგენტების დაბეზლების გამო. მან დასვა საპატრიარქო ტახტზე წმ. საჰაკი – დიდი ნერსესის ვაჟი, რომელიც განაგებდა წმ. ტახტს 50 წელი.

სპარსთა მეფემ ხოსროს ადგილზე დააყენა მისი ძმა ვრამ-შაპუჰი¹¹¹ 15 წლით. მისი [მეფობის] მე-7 წელს და შაპუჰის ვაჟის არტაშირის [მეფობის] პირველ წელს წმ. მესროპმა შექმნა

* 5 (ვ)

სომხური ანბანი. 22 ასო, რომელიც მოიპოვა დანიელ ასური-საგან და არსებობდა უძველესი დროიდანვე, არ იყო საკმარისი [სომხური] ენის მრავალფეროვნების გამოსახატავად. წინაპრები აღარ ზრუნავდნენ მის [შევსებაზე], რადგან დიდი ნაწილი ბერძნული, ასურული და სპარსული ასოებით იყო შევსებული. ასე რომ მესროპს არ შეეძლო საღვთო წიგნების თარგმნა სომხურ ენაზე. ამიტომ მან ლოცვას მისცა თავი და წმ. საჰაკის შეწევნით ღმერთმა მისცა 14 ასო, რომლებიც თავისი მარჯვენით გამოსახა მის წინ, ისევე როგორც დიდ მოვსესს [გამოესახა] სინას მთაზე, ასევე მას ბალუს მთაზე¹², სადაც ჯერ ისევ ჩანს ღვთის მიერ გამოსახული ასოები კლდეზე. ადგილობრივი მცხოვრებნი – ტაჭიკებიც და ქრისტიანებიც პატივს სცემენ ამ ადგილს სანთელ-საკმეველით. ის, რომ არსებობდა სომხური დამწერლობა ძველი დროიდანვე დამოწმდა ლევონ მეფის ხანაში. [ამ დროს] იპოვეს კილიკიაში დრამა, რომელზეც სომხური ასოებით ეწერა წარმართი ჰაიკიდი მეფის სახელი. [სომხური დამწერლობის] ეს ნაკლოვანება შეავსო ღვთის მადლით აღსავსემ, ახალი ისრაელის განმანათლებელმა და მომწესრიგებელმა ჩვენმა ახალმა ეზრამ. [მესროპმა] ღვთისგან ბოძებული ამ ძღვენით ნათელი მიიღო წმ. სამებისაგან და წინასწარმეტყველებთან, მოციქულებთან, მახარობლებთან, დასებთან და ყოველ წრფელთა გუნდთან ერთად მოვიდა, შემოიტანა სომხეთში და ჩვენი ეკლესიების საგანძურში წარმოუდგენელი სიმშვენიერე სულთა და სხეულთა შესამკობად და მარადიული დიდებისათვის. ეს ყველა ერისათვის არ გაუკეთებია უფალს, რადგან არა მაცდუნებლებმა და არა შუაკაცებმა [ჩაგვაგონეს] სიბრძნე და წარგვიძღვნენ მასთან, არამედ ზეციდან გამოწვდილმა ქვენისშემქმნელმა მარჯვენამ დაგვიწერა ჩვენ სასწავლო დამწერლობა. ჩვენი უფლის და ღმერთის ხსოვნა ცოცხალია ჩვენს მატრიანებში, რომლებიც ძალასა და მადლს ანიჭებდნენ

იმათ, ვინც რწმენითა და გონიერებით მიდის [ამ წიგნებთან]. ამის გამო დიდება, პატივი და მაღლი, ვინც უფლისაგან მოიტანა ჩვენთან [ეს დამწერლობა]. დიდება მესროპის სახელის ხსოვნას ცხოვრების წიგნში, რომელიც არის მარადმწვანე, ე. ი. მუდამ მხიარული და სიხარულით აღსავსე ადგილი ჩვენი მამისა. დაე იყოს მისი ხსოვნა უწმინდესებთან ერთად. ჩვენ კი – მის მონაფეებსა და სულიერ შვილებს მისი ღოცვით მოგვენიჭოს ღვთის წყალობა და მოწყალება.

წმ. პატრიარქმა საჰაკმა, გახარებულმა ამ ზეციური საჩუქრით, გამოარჩია გონიერი ყრმები და გაგზავნა სხვადასხვა ხალხებში, რათა ყველა ხალხისაგან გადმოეღოთ წიგნის ხელოვნება: ოსები, ლევონდი, იოანე, აბრაამი, არძანი, მუშე, ეზნაკი, კორიუნი და სხვები. ცოტა ხნის შემდეგ გაგზავნა: მოვსესი, დავითი, ელიშე და მამბრე – მოვსესის ძმა. მათ შემდეგ – არძან არწრუნი, ხოსრო და ისტორიკოსი ლაზარე¹¹³. მათ გადმოთარგმნეს ყველა მატრიანე წმ. ლევონდის ზუსტი სიის მიხედვით. წმ. საჰაკმა განაახლა შაჰუჰის მიერ აოხრებული წმ. რიფსიმინების ტაძარი. მათი ნეშტი დაფარული იყო და [წმ. საჰაკის] თხოვნით ღმერთმა გამოაჩინა ის. მან იხილა მეფობის გაუქმება, ფაჰლავუნთა ტომის ღვთიურობა და ხელახალი განახლება დროთა განმავლობაში. [საჰაკს] ჰყავდა ერთადერთი ქალიშვილი, რომელიც მიათხოვა ჰამაზას მამიკონიანს. მისგან იშვა წმ. ვარდანი.

შემდეგ ღვთის საკვირველი კაცი მესროპი გაემურა საქართველოში და შეუქმნა მათ დამწერლობა თავისი მონაფის ვინმე ჯალელის¹¹⁴ ხელით. შემდეგ ნავიდა ალბანეთში და შექმნა მათი ენის შესაფერი დამწერლობა ბენიამინის ხელით, რომელიც ასევე მისი მონაფე იყო.

ვრამშაჰუჰმა კეთილად დაასრულა თავისი სიცოცხლე. წმ. საჰაკი ნავიდა იაზკერტთან¹¹⁵, სთხოვა ხოსროზე, რომელიც იმყოფებოდა საპყრობილეში და ხელმეორედ გაამეფა ის. მაგ-

რამ [ხოსროს] ერთ წელზე მეტი აღარ [უმეფია] და აღესრულა. იაზკერტის სიკვდილის შემდეგ ტახტზე დაჯდა ვრამ III¹⁶, რომელმაც განიზრახა მრავალი ბოროტებით აევსო ჩვენი სარწმუნოება*. ეს გაიგო წმ. საჰაკმა, წავიდა ბერძნებთან და გაგზავნა წმ. მესროპი და თავისი შვილიშვილი ვარდანი თეოდოსთან – არკადის ძესთან. [თეოდოსმა] ისინი სიხარულით მიიღო, უბოძა ვარდანს სტრატელატის, ხოლო მესროპს – ვარდაპეტ-ვარდაპეტის წოდება. თეოდოსმა და პატრიარქმა ატიკმა ბრძანეს გაეხსნათ სკოლები და დაუნიშნეს ჯამაგირი სამეფო სალაროდან. დაბრუნებული [მესროპი და ვარდანი] მივიდნენ წმ. საჰაკთან და შეასრულეს ბრძანება. ამის შემდეგ [წმ. საჰაკმა] გაგზავნა ვარდანი ვრამთან ზავისა და სომხეთში ვრამშაპუჰის ძის არტაშირის გამეფების სათხოვნელად. [ვრამმა] შეუსრულა ეს. მოვსესი კი ამბობს, რომ ხოსროს შემდეგ იაზკერტმა გაამეფა თავისი ვაჟი შაპუჰი¹⁷ 3 წლით. მამის სიკვდილის ამბავი რომ გაიგო, ის გაეშურა [სპარსეთში] და მოკლულ იქნა ლაშქრის მიერ. ამბობენ, რომ [სომხეთში] სუფევდა უმეფობა და არეულობა 11 წელი. შემდეგ გამეფდა არტაშირი¹⁸, რომელიც შეიძულეს ნახარარებმა საშინელი მრუშობისათვის. ამის გამო სთხოვეს დიდ საჰაკს გაეძევინა ის. ის არ დაეთანხმა მათ. მაშინ თვითონვე წავიდნენ ვრამის კარზე, უხმეს არტაშირს და გადაასახლეს ხუჟასტანში. მათ გადააყენეს წმ. საჰაკიც და მის ადგილზე დაადგინეს სურმაკი, მათი დაბეზლების [თანამონაწილე], რომელიც 1 წელიც კი არ ყოფილა და განდევნილ იქნა. [შემდეგ] დააყენეს ბრგეშო ასური 1 წლით; შემდეგ შმუელი, იმავე ტომიდან, ბოროტი და უკეთური, რომელიც შეიზიზღეს სომეხმა ნახარარებმა, განდევნეს და სთხოვეს წმ. საჰაკს მიეღო [პატრიარქის] ტახტი, რაზეც ის არ დათანხმდა. მაგრამ [წმ. საჰაკს] არ შეუწყვე-

* სომხეთი (ვ)

ტია მოღვაწეობა, არამედ კვებავდა თავის სულიერ ცხვრებს ზეციური წყაროდან დღე და ღამე. ზოგიერთები ამბობდნენ, რომ ბრგიშოსა და შმუელის შემდეგ [საპატრიარქო] ტახტი მიიღო სურმაკმა 7 წლით. წმ. საჰაკმა დაჰყო მცირე ხანი ბაგრევანდის გავარის სოფელ ბლურში, მიიცვალა ქრისტესთან და დამარხეს აშტიშატში.

ვრამის დაღუპვისა და მის შვილის იაზკერტის მმართველობის 6 თვის შემდეგ აღესრულა წმ. მესროპი ვალარშაპატში და დაკრძალეს სოფელ ოშაკანში. ჯვრისებური ზეციური ნათელი ადგა მის კუბოს, ვიდრე არ ჩაასვენეს საფლავში. პატრიარქის ტახტს, როგორც მოადგილე, განაგებდა იოსები – მესროპის მოწაფე ვაიოც ძორიდან¹¹⁹, სოფელ ჰოლოციმიდან. ამბობენ, რომ სურმაკი სიკვდილამდე ასრულებდა ხელდასხმას 7 წლის განმავლობაში. ნახარარები შეიკრიბნენ ერთ ადგილზე და დაადგინეს მეფისნაცვლად წმ. ვარდანი.

ამ ხანებში დაბრუნდნენ სათარგმნელად წასული ლევონდი, კორიუნი და არძანი. ისინი შეხვდნენ ერთმანეთს ეფესოს კრებაზე¹²⁰, რომელიც მოიწვია თეოდოსმა თავისი მეფობის მე-11 წელს ბოროტი ნესტორის [დასაგმობად]. იქიდან მათ ჩამოიტანეს 6 თავისგან [შემდგარი] კანონები.

სომეხთა ჯარი ხან ემორჩილებოდა სპარსელებს, ხან ბრძოლას უცხადებდა, როცა ისინი სარწმუნოებრივად ძლიერ ავიწროებდნენ. უფროსმა ნახარარებმა შავასპ არწრუნმა და ვენდომ უღალატეს სარწმუნოებას, ააშენეს დვინში ორმიზდის და ცეცხლის სახლი, ქურუმთა უფროსად კი დაადგინეს ვენდოს შვილი შერო. ეს რომ გაიგო ვარდანმა, მოვიდა თავისი ჯარით, მოკლა შავასპი, მარზპანი მეშკანი გააქცია, ბილნი ვენდო ატროშანის ცეცხლში ჩააგდო და დანვა, ხოლო შერო ჩამოკიდა ბაგინზე ამართულ ძელზე და ამ ადგილას ააშენა წმ. გრიგორის სახელობის ეკლესია. კათალიკოსად აკურთხეს წმ. იოსები. მან მოიწვია საეკლესიო კრება შაჰაპი – ვანში,

სადაც დააწესეს სასჯელის კანონები. 2 წლის შემდეგ მოვიდა სპარსელთა ჯარი, შეიპყრო [იოსები], საჰაკი, ლევონდი და სხვები, ჩასვეს [ისინი] საპყრობილეში, როგორც ვარდანის მრჩეველები. [სპარსელები] ადრევე ცდილობდნენ ამ წმინდანთა ხელში ჩაგდებას. მათ სიხარულით დაიდეს ბორკილები ქრისტესთვის და არ თანხმდებოდნენ მათ ვადამდე მოხსნაზე. ამის გამო შეიკრიბნენ სომეხი მთავრები, დაადგინეს პატრიარქად გიუტი¹²¹ და დვინში გადაიტანეს [საპატრიარქო] ტახტი იოსების ბრძანებით. ამ დროიდან მთელი სომეხი ნახარარები მუდამ მორჩილებდნენ წმ. ვარდანს, რომელიც მათთან ერთად ებრძოდა სპარსელებს 19 წელი. თავის მოწამეობრივ აღსასრულამდე მან გაიმარჯვა 42 ომში წმ. საჰაკის კურთხევით, რომელმაც თავისი სიკვდილის ჟამს, ნავასარდის¹²² თვის 30-ში, თავის დაბადების დღეს აკურთხა ის და მისი ძმები: ჰმაიაკი და ჰამაზასპიანი; ასევე [აკურთხა ისინი] წმ. მესროპ-მა თავისი აღსასრულის ჟამს, მეჰეკის¹²³ თვის 13-ში. [მათი] ლოცვა-კურთხევით [ისინი] გაძლიერდნენ და [გვირგვინით] შეიმკნენ.

ამ ხანებში მოვიდა [სომხეთში] იაზკერტის ათასისთავი ბოროტი ნერსეჰი. მასთან მივიდა სეპუჰი ვარაზ ვალიანი, სივნიელი მთავრის ვასაკის სიძე, იმავე ტომიდან, შეძულე-ბული და დევნილი თავისი სიმამრისაგან. მან უარყო ქრისტე [სიმამრისაგან] აგულიანებულმა და ბევრი დანაშაული ჩაიდინა სომხეთში. ეშმაკის იმავე ორმოში ჩავარდა მისი სიმამრი ვასაკი და ორივე გახდა იმ უბედურების მიზეზი, რაც დაატყდა თავს სომხეთს და რაც ჩანს ვრცელ ისტორიებში. ჰროტიცის¹²⁴ თვის 30-ში ეწამნენ ვარდანისანები – 1230* კაცი იაზკერტის [მეფობის] მე-16 წელს. 2 წლის შემდეგ [ეწამნენ] წმ. ხუცესი სამუელი და წმ. დიაკონი აბრაამი – ჰროტიცის თვის

* 1232 (ვ)

7-ში. ჰროტიცის 10-ში [ენამა] მწარე ტანჯვით ბასიანის წმ. ეპისკოპოსი თათიკი, რომელიც ადრე წაყვანილი იყო ხუჟას-ტანში. წმ. კათალიკოსი იოსები, წმ.* საჰაკი, წმ. მღვდლები:** ლევონდი, მუშე, ხუცესი არსენი და წმ. დიაკონი ქაჯაჯი – ექვსივე ისინი აღესრულნენ ჰროტიცის 25-ში აპარის ქვეყანაში ღვთის სადიდებლად, ხოლო ნეტარი მოგპეტი – მარგაცის¹²⁵ თვის 10-ში. ასოლიკი ამბობს: „შევამონწმეთ, რომ ეს მოხდა იაზკერტის მე-16 წელს და მარკიანეს მე-3 წელს“.

ამ დღეებში წმ. მოვსესი, მამბრე და დავითი დაბრუნდნენ სასწავლებლიდან და მართავდნენ საკათალიკოსო სახლს. ვგონებ, რომ ქალკედონის კრების¹²⁶ დროს [უკვე] გარდაცვლილი იყო [პატრიარქი] გიუტი და ჯერ არ იჯდა [ტახტზე] იოანე მანდაკუნი¹²⁷. მათთან მოიტანეს [ქალკედონის კრების] აღსარების სიგელები. მათ არ მიიღეს, რადგან არ ეთანხმებოდა ყველა წმ. მამების გადმოცემებს. მაშინ წავიდნენ მოვსესი და დავითი, რომ, თუ შესაძლებელი იყო, ეშველათ მართლმადიდებლობისათვის. ამის შესახებ არსებობს ასეთი თხრობა ჩვენს [წიგნებში], რომ დავითი დიდხანს ესაუბრა იუბენალს, პულქერიის კარის ხუცესს და კორინთოს არქიეპისკოპოსს მამბრეს, დაადუმა ისინი და შეარცხვინა. შემდეგ ფეხზე წამოდგა მაკედონიის მიტროპოლიტი მელიტოსი და ეუბნებოდა მოვსესს: „კარგად გიცნობ შენც და შენს მოწაფეებსაც. ყრმობიდანვე გაწრთვნილი და გაქნილი ხართ ფილოსოფოსთა მახვილსიტყვაობასა და ქედმაღლურ ტრაბახში, ამიტომ არავის შეუძლია თქვენი დამარცხება. აგრეთვე შურიტ ხართ აღსავსე, რომ არ გიხმეთ [კრებაზე], რადგან არ გყავდათ პატრიარქი“. მოვსესი პასუხობს: „კარგად გვიცნობთ ჩვენ, [ისიც იცით] რომ ჩვენ ვიყავით პირველები ეკლესიაში და

* უფალი (ვ)

** წმ. მღვდლები > – მ

საპატრიარქოს მოსამართლეები¹²⁸. მაშ რატომ არ გვიხმით ჩვენ [კრებაზე], ჩვენს დიდ ცოდნას დანაშაულად გვითვლით? მაგრამ თქვენი შეკრების მიზანი არავისთვის არ არის დაფარული. ხოლო ჩვენ არ ვულაატებთ ჭეშმარიტებას და კვლავ ვალიარებთ ხორცშესხმული ღმერთის ერთბუნებოვნებას“. მელიტოსი ეკითხება: „როგორ აღიარებთ ერთბუნებოვნებას? განარჩევთ ძეს მამა ღმერთისაგან და აერთიანებთ სხეულში?“ მოვსესი პასუხობს: „არ განიყოფება [ძე] მამისაგან და შეერთებულია სხეულთან“. და ასე წარმოთქვა მან მრავალი ამგვარი სიტყვა¹²⁹.

აქედან, ჩვენ ვფიქრობთ, ასეთია [პატრიარქთა] თანმიმდევრობა: 6^ე წელი ტახტი ეპყრა გიუტს და აღესრულა. ის შეცვალა ფილოსოფოსმა და ღვთიური სულით აღსავსე იოანე მანდაკუნომ. მან დააკანონა ხელდასხმისა და ლიტურგიის წესი და [დაგვიტოვა] რჩევა-დარიგებები. მან თარგმნა მესამე ეპისტოლე კორინთელებისადმი, იოანეს [ეპისტოლე] და სხვა მრავალი სასარგებლო საქმე გააკეთა თავის სიცოცხლეში. ამბობენ, რომ [სომხეთის] ბერძენთა მხარეში კათალიკოსი იყო გიუტი და იმავდროულად სპარსელთა მხარეში იოანე. მათ დროს ცხოვრობდა განდევნილი ანტონი, იგივე თათული¹³⁰, რომელმაც დატოვა მთელი ქონება ქრისტეს გამო და თავის ღვიძლ ძმასთან ვაროსთან ერთად წავიდა ბერად იმ ადგილას, რომელსაც ახლა ჰქვია წმ. თათული.

წმ. წამებულთა სიკვდილის შემდეგ ბოროტმა ვასაკმა ჰმაიაკის ცოლი და 3 ვაჟი წაიყვანა [იაზკერტის] კარზე, როგორც სიკვდილმისჯილის შვილები. ქართველთა პიტიახშმა არშუშამ¹³¹ გამოსთხოვა ისინი იაზკერტს და მისცა მათში ძვირფასი საჩუქარი. მათგან უფროსი ვაჰანი გახდა სომეხთა სპარაპეტი. იაზკერტის სიკვდილის შემდეგ, მისმა ვაჟმა პე-

* 10 (ვ)

როზმა მოკლა თავისი ძმა და გამეფდა. მან მშვიდობიანი ურთიერთობა დაამყარა [სომხეთთან] და ვაჰანი დანიშნა სამეფო ხარკის ამკრეფად. ცილისმწამებელთაგან შევიწროებულმა ვაჰანმა უღალატა სარწმუნოებას, მაგრამ ბოლოს შეაწუხა სინდისმა, აუჯანყდა მეფეს და მრავალჯერ დაამარცხა სპარსელთა ჯარი.

ვარაზ ვალიანი გაბატონდა სივნიეთში. [ის] სარწმუნოებიდან განდგომის გამო მრავალი დღე იტანჯებოდა ავი სულეზისაგან და მოკვდა მონანიების გარეშე. ამავე დროს მოკლულ იქნა სარწმუნოებისაგან განდგომილი ვარსქენი¹³². მან და სხვა მრავალმა სარწმუნოების უარმყოფელმა დაიმკვიდრა [ადგილი] ჯოჯოხეთში.

ამის შემდეგ სპარსთა სარდალი მიჰრანი მრავალრიცხოვანი ლაშქრით მოდის ქართველთა მეფე ვახტანგის წინააღმდეგ¹³³. მან სთხოვა დახმარება ვაჰანს, რომელიც ხალისით დათანხმდა. ბრძოლის დაწყებამდე გაიქცა მხდალი ქართველთა ჯარი თავის მეფესთან ერთად და ზოგიერთი მშვიდარა სომეხი. მონამეობრივად აღესრულა ვაჰანის ძმა ვასაკი. [მისი] სახე აღჭურვის ჟამს ისეთივე ნათელით ბრწყინავდა, როგორც მოვსესის, ისე რომ მხილველებს არ შეეძლოთ მზერა და მიხვდნენ რომ მოკვდებოდა იმ დღეს. [მონამეობრივი] გვირგვინი დაიდგა აგრეთვე სივნიელმა დიდებულმა იაზდმა ჰორის თვის 16-ში ბაგუანში. [ის] შეიპყრო მიჰრანმა, აიძულებდა უარყო სარწმუნოება და ეცხოვრა დიდებით, მაგრამ უარი მიიღო. [იაზდი] მოკლულ იქნა ქრისტესთვის და [მონამეობრივი] გვირგვინით [შეიმოსა]. ასევე მამაცი მხედართმთავარი საჰაკი აღესრულა ბრძოლის ჟამს წმ. სარწმუნოებისათვის.

ამის შემდეგ ჰეფთალეებმა¹³⁴ მოკლეს პეროზი და [მისი] 7 ვაჟი. გამეფდა მისი ძმა ვალარში¹³⁵, რომელმაც იხმო ვაჰანი და უბოძა სომეხთა მხედართმთავრობა, ხოლო შემდეგ კი

მარზპანობა¹³⁶. ვალარშის შემდეგ [ტახტზე] დაჯდა მისი ვაჟი კავადი, ხოლო მის შემდეგ ხოსრო¹³⁷ 48 წლით.

ვაჰანმა აღადგინა სპარსელთა მიერ აოხრებული ეკლესიები არტაშატში. მის დროს ნეტარმა ტანთამ არშარუნიდან, სხვა მრავალთან ერთად, [მონამეობრივი] გვირგვინი დაიდგა სპარსელთა მხედართმთავარ ზარნავუხტის [ხელით]. უფალ იოანეს ეყრა [პატრიარქის] ტახტი 6 წელი; მის შემდეგ უფალ ბაბგენს – 7*; მის შემდეგ უფალ სამუელს – 5**, მის შემდეგ უფალ მუშეს – 8; მის შემდეგ უფალ საჰაკს – 7; მის შემდეგ უფალ ქრისტეფორეს – 7. ვაჰანი კეთილი [ცხოვრების შემდეგ] აღესრულა და ძალაუფლება მიიღო მისმა ძმამ ვარდმა 4 წლით. ზოგიერთის გადმოცემით, ვაჰანი მმართველობდა 20 წელი, ხოლო ნაწილის თქმით – 31 წელი. უფალ ქრისტეფორეს ადგილი დაიკავა უფალმა ლევონდმა 2 წლით; შემდეგ უფალმა ნერსესმა 9 წლით. მის დროს სპარსელთა მეფე ხოსრომ მოაწყო თავდასხმა ვარდის შესაპყრობად. დიდი ბრძოლა მოხდა ხაზამახის ველზე, სადაც პატრიარქ ნერსესის ლოცვის წყალობით მოისრა სპარსელთა ჯარი.

ამ ხანებში წმ. იზიტუზიტი¹³⁸, რაც ნიშნავს „ღმერთისაგან გადარჩენილს“, მოკლა დვინში მარზპანმა ვაჰანმა. ვარდის შემდეგ სპარსელები ინიშნებოდნენ მარზპანებად. წმ. მონამის გვამი წმ. პატრიარქმა ნერსესმა დამარხა კათალიკოსის სასახლის ახლოს და მასზე ააშენა ეკლესია თლილი ქვისაგან. ამ ხანებში ეზრას ანგელაციის [წყალობით] რიტორთა დასები გამრავლდნენ. უფალ ნერსესის შემდეგ [პატრიარქის ტახტი ეყრა] უფალ იოანეს 15 წელი; მის შემდეგ უფალ მოვსესს¹³⁹ ელივარდიდან 30 წელი; თავისი პატრიარქობის მე-10 წელს, კავადის ვაჟის ხოსროს [მეფობის] 31-ე წელს, იუსტი-

* 5 (ვ)

** მის... 5 > – მ

ნიანეს [მეფობის] მე-14 წელს, რომელმაც ააშენა წმ. სოფია, [მოვსესმა] შემოიღო სომხური წელთაღრიცხვა და კალენდარი¹⁴⁰, როცა შესრულდა 532 წელი. სომხეთის მარზპანს მეფე გნუნს ეპყრა ძალაუფლება 31 წელი. წელთაღრიცხვის დაწესებას ესწრებოდნენ: სივნიელი ეპისკოპოსი პეტრე, ნერშაპუჭი ტარონიდან და აბდიშო სასუნიდან, რომელიც ეპისკოპოსად ხელდასხა მოვსესმა.

[მოვსესმა ხელდასხა] კირიონიც, რომელიც ტომით ქართველი იყო, ჯავახეთის გავარის სოფელ სკუტრიდან და იცოდა სომხური და ქართული მნიგნობრობა. ის იკურთხა ქართლის კათალიკოსად და შემდეგ გახდა ქალკედონიკი, რადგან ყმანვილობაში წავიდა საბერძნეთში, კოლონიის მხარეში და დასახლდა სოფელ ნიკოპოლისში, მდინარე გაილის ნაპირზე, სადაც გაინაფა ბერძნულ მნიგნობრობაში. 15 წლის შემდეგ მოვიდა მოვსესი დვინში და დანიშნა [კირიონი] წმ. კათოლიკე მონასტრის უხუცესად და არარატის ნაჰანგის ქორეპისკოპოსად 7 წლით. როდესაც გარდაიცვალა ქართველთა კათალიკოსი, [ქართველმა] მთავრებმა გაგზავნეს უფალ მოვსესთან [მოციქული] ძველი წესის თანახმად, რომ მიეცა მათთვის [სულიერი] წინამძღვარი. [მოვსესმა] მოისურვა გაეგზავნა [კათალიკოსად კირიონი], რადგან მათი ტომისა იყო. [კირიონი] წავიდა და დაიმორჩილა მთელი ქვეყანა. შემდეგ მოვიდა მასთან ერთი ხუჟასტანელი ნესტორიანელი, სახელად კისი, რაც ნიშნავს „სისასტიკე“-ს, როგორც ის იყო სინამდვილეში. [ის] იყო კოლონიიდან, სოფელ ზუტარიმიდან, რომელიც მდებარეობდა ნიკოპოლისის ახლოს. [კირიონი და კისი] იყვნენ თანამონაფეები და თანამესექტეები. [კისი] ხელდასხა ეპისკოპოსად [კირიონმა] და დაილუპა ამით მთელი ქვეყანა. ეს გაიგო ცურტაველმა ეპისკოპოსმა მოვსესმა, რომელსაც ახლა უწოდებენ განძენქს და აცნობა პატრიარქ მოვსესს. მან მოსწერა [კირიონს] გამკიცხველი წერილი და დაემუქრა. ის

მთლიანად განუდგა თავის სარწმუნოებრივ მიმდინარეობას. რამდენიმე ხნის შემდეგ გარდაიცვალა პატრიარქი [მოვსესი] თავისი მამამთავრობის 30-ე წელს და კირიონმა უზრუნველად აღიარა ქალკედონის კრების მოძღვრება¹⁴¹.

სპარსელთა მეფე ხოსრომ სიკვდილის მოახლოებისას ირწმუნა ქრისტე და იხმო თავისთან ნეტარი კათალიკოსი, რომელიც ხელდასხა უფალმა გიუტმა სხვა ეპისკოპოსებთან ერთად პეროზ მეფესთან მისი წასვლის წინ. [კათალიკოსმა] გააკიცხა სპარსელთა სარწმუნოება. სიკვდილის მომლოდინე [ხოსრო] მონათლა ერანას მიერ და ეზიარა, მცირე ხნის შემდეგ კი აღესრულა და დაკრძალეს ის ქრისტიანებმა სამეფო სასაფლაოზე. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ორმიზდმა, რომელიც გამცემთა მიერ იქნა მოკლული თავის სასახლეში¹⁴². გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ხოსრომ, რომლის წინააღმდეგ აღსდგა მხედართმთავარი ვაჰრამი და გააქცია ის. [ხოსრო] წავიდა კეისარ მავრიკესთან, მიიღო მისგან დახმარება, დაბრუნდა და დაეუფლა თავის მემკვიდრეობას¹⁴³. მაღლიერების ნიშნად [ხოსრომ] დაუთმო მავრიკეს შუამდინარეთი, სომხეთში ქვეყანა, რომელსაც ეწოდება ტანუტერაკან გუნდი, გარდა დვინის და ორი გავარის: ოტნ მასიაცის და არაგანის¹⁴⁴, აგრეთვე [ტერიტორია] იმ მთიდან მოყოლებული, რომელსაც ეწოდება ენნაკი სარი¹⁴⁵, სოფელ არესტამდე და ჰაციუნამდე¹⁴⁶. [იმპერატორი] გაკადნიერდა და შეცვალა მეფის მიერ დარქმეული სახელები: მის მიერ დარქმეულ არმენიას – პირველ სომხეთს უწოდა მეორე სომხეთი, რომლის დედაქალაქია სევასტია; კაპადოკიას, რომლის დედაქალაქია კესარია, უწოდა მესამე სომხეთი და აქცია ეპარქიად; მელიტენეს, რომელსაც აქვს იმავე სახელწოდების გავარი, უწოდა პირველი სომხეთი; პონტოს, რომლის დედაქალაქია ტრაპიზონი, უწოდა სომხეთის დიდი ნაწილი; მეოთხე სომხეთს, რომლის დედაქა-

ლაქია ნეფრკერტი*, იგივე მუფარლინი, იუსტინიანოპოლად ჩანერა სამეფო არქივში; კარინის ქვეყანას, რომლის ქალაქია თეოდოსიოპოლი, უწოდა სომხეთის დიდი ნაწილი; ხოლო იმ ნაწილს, რომელიც დიდ სომხეთშია, ბასიანის მხრიდან ასურეთის საზღვრამდე, უწოდა დიდი სომხეთი. ტაოს მხარეს, თავისი საზღვრებით, უწოდა შიდა სომხეთი¹⁴⁷, დვინის მხარეს ქვედა სომხეთი უწოდა**. მან ყველა ეს სახელი ჩააწერინა არქივში.

ამ ხანებში სმბატ ბაგრატიუნმა მამაცურად დაამხო ხოსროს ფერხთა წინ ყველა მისი მტერი. [მან] კეთილგანწყობილების ნიშნად მისცა [სმბატს] ვრკანის¹⁴⁸ ქვეყნის მარზპანობა. ის წავიდა და ნახა აქ სომხების ტომი ტყვედ წაყვანილი და დასახლებული თურქესტანში, დიდ უდაბნოში, რომელსაც საგასტანი ეწოდება. [მათ] დავინწყებული ჰქონდათ [თავიანთი] ენა და მწიგნობრობა. გახარებულებმა სმბატის ნახვით მათ განაახლეს [თავიანთი] ენა და დამწერლობა. დიდმა პატრიარქმა მოვსესმა აკურთხა მათ ეპისკოპოსად ერთი ბერი, სახელად აბელი და დაადგინა ისინი წმ. გრიგორის წილხვდომილად. [სმბატმა] მიიღო მეფის ნებართვა და მოვიდა თავისი ქვეყნის სანახავად, ჩამოვიდა დვინში, დაიწყო წმ. ვარდანის მიერ ხისგან ნაშენი წმ. გრიგორის ეკლესიის გადაკეთება. ციხის მცველები ჩიოდნენ [მეფის] კარზე, რომ [ხის ნაგებობა] საშიშია ციხისთვის. გამოვიდა [მეფის] ბრძანება – დაენგრიათ ციხე და აეგოთ მოშორებით [ახალი]. გაუხარდა სმბატს და ქრისტეს სადიდებლად ააშენა თლილი ქვისაგან ეკლესია. მან აკურთხებინა პატრიარქად უფალი აბრაამი¹⁴⁹, რმტუნის ეპისკოპოსი, რომელიც ძლიერ ცდილობდა პეტრეს საშუალებით გაგზავნილი ეპისტოლეებით კირიონის მოქცევას მართლ-

* ნეფრკერტი > – მ

** დვინის... უწოდა > – მ

მადიდებლობაზე, მაგრამ ვერ შესძლო. ამის გამო მოიწვიეს დვინის საეკლესიო კრება¹⁵⁰, სადაც შეაჩვენეს კირიონი, როგორც მწვალებელი.

მავრიკემ [სომხეთის ბერძნულ] ნაწილში კათალიკოსად დაადგინა იოანე, რომელიც იჯდა სოფელ ავანში და ააშენა აქ ეკლესია. [ის იყო] წმინდა კაცი, რომელსაც არასდროს უღალატია ბერძენთა სარწმუნოებისათვის. ამ ხანებში ბერძენმა დიდებულებმა მოკლეს მავრიკე და დასვეს მეფედ ფოკა¹⁵¹, რომელიც მოვიდა ბასიანში და ცდილობდა დაემორჩილებინა სომხეთი. აქ მის წინააღმდეგ გამოილაშქრა აშოტმა ხოსროს ბრძანებით, უკან დაახევინა ურიცხვი მსხვერპლით, აიღო კარნუ ქალაქი და გადაასახლა მცხოვრებნი აჰმადანში¹⁵², თან წაიყვანა კათალიკოსი იოანე, რომელიც იყო იქ მალულად. [იოანე] გარდაიცვალა, წამოიღეს და დაკრძალეს სოფელ ავანში. ის კათალიკოსი იყო 26 წელი. 3* წლის შემდეგ გარდაიცვალა წმ. პატრიარქი აბრაამი და შეცვალა ის უფალმა კომიტასმა¹⁵³ სოფელ აღცქიდან.

მთავართა რიგში მეფეის შემდეგ [მარზპანებად] დააყენეს სპარსელები: ჯერ დენშაპუჰი, რომელმაც გააძლიერა კერპთაყვანისმცემლობა, მის შემდეგ ვინმე ვარაზდატი; შემდეგ სურენი, ხოსროს ნათესავი, რომელიც მრუშობდა მთავართა ცოლებთან. ამის გამო შეიძულა ის ვარდანმა, ვასაკ მამიკონიანის ვაჟმა, მოკლა ის და თავისი სახლეულით წავიდა კონსტანტინოპოლში.

ჰერაკლემ მოკლა ფოკა და გაამეფა თავისი ვაჟი, ხოლო თვითონ გაემართა აღმოსავლეთში სალაშქროდ. ხორეშმა ააოხრა საბერძენი ხოსროს ბრძანებით მავრიკეს სიკვდილისათვის შურისსაძიებლად, წარტყვევნა იერუსალიმი, დაატყვევა მხსნელი ხე და იერუსალიმის პატრიარქი ზაქარია.

* 23 (ვ)

ამ ხანებში პატრიარქმა კომიტასმა, წმ. მოწამე რიფსი-მიანების¹⁵⁴ [ტაძრის] გაფართოებისას, იპოვნა მათი ნეშტი, რის გამოც დიდი სიხარული განიცადეს ქრისტიანებმა. [ეს ნეშტი] დაბეჭდილი იყო წმ. გრიგორისა და წმ. საჰაკის ბეჭდებით. [კომიტასმა] ვერ გაბედა მათი მოხსნა, არამედ დაასვა თავისიც მათზე. რიფსიმეს ტანის სიმაღლე იყო 10 მტკაველი და 4 გოჯი. ამბობენ წმ. გრიგორი იყო 9 მტკაველი, ხოლო თრდატი 11 მტკაველი.

[კეისარმა] ჰერაკლემ¹⁵⁵ გაგზავნა დესპანი საჩუქრებით ხოსროსთან და სთხოვა ზავი, მაგრამ მან არ გასცა პასუხი. ჰერაკლე განრისხდა, წაიყვანა თავისი ძმა თეოდოროსი და ანტიოქიასთან ორჯერ დაამარცხა სპარსელთა ჯარი, გაემართა სომხეთის გავლით ხოსროს წინააღმდეგ. მას შეუერთდა ხოსროს ვაჟი კავადი. მან მოკლა ხოსრო, ზავი ითხოვა ჰერაკლესაგან და დაუთმო მას შუამდინარეთი. ჰერაკლე გაბრუნდა და მივიდა კარნუ-ქალაქში. ამ დროს წმ. კომიტასის ტახტი ეპყრა უფალ ქრისტეფორეს, რომელიც განდევნა, რათა უთანხმოება ჩამოეგდო მთავრებს შორის და დაადგინეს [პატრიარქად] ეზრა¹⁵⁶ ნიგიდან. ის იხმო [ჰერაკლემ] კარნუ-ქალაქში [ეზრა] თავისი უმეცრების გამო ქალკედონიკი გახდა და სარწმუნოების დათმობის ფასად მიიღო მარილის საბადოები და კოლბის მესამედი. დაბრუნებულ [ეზრას] საყვედურით შეხვდა კათალიკოსის სასახლის მოძღვარი იოანე, რომელმაც უთხრა: „სამართლიანად გქვია ეზრა, რადგან მართლმადიდებლობის ზღვარს გადახვედი“¹⁵⁷. თვითონ [იოანე] წავიდა ალბანეთში, გარდმანის გავარის¹⁵⁸ საზღვართან და იწყო განდეგილის მკაცრი ცხოვრება. მან დაწერა 3 ნაშრომი, რომელთაც არ დააწერა თავისი სახელი. პირველს უწოდა „ცხოვრების რჩევა“, მეორეს – „რწმენის ფესვი“, მესამეს – „ნოიემაკ“-ი. მას ჰყავდა ერთი მონაფე, სახელად სარგისი, რომელსაც საბე-

ლის¹⁵⁹ უკეთურება გადაედო და [იოანემ] გააგდო ის. უმეცარნი კი მას მიანერენ [სარგისის] შეხედულებებს*.

ამ ხანებში გარდაიცვალა მეფე კავადი და გამეფდა მისი ყრმა ვაჟი არტაშირი. ეს რომ გაიგო ჰერაკლემ ურჩია ხორემს მოეკლა ყრმა და წაერთმია მისთვის გვირგვინი, რაც მან შეასრულა კიდევ, ხოლო ჰერაკლეს მისცა წმ. ჯვარი. ხორეში ლაშქარმა მოკლა და გვირგვინი გადასცეს ხოსროს ასულს ბორს. მის შემდეგ [მეფობდა] მისი და ზამრიკი; ხოლო მის შემდეგ ორმიზდი, ხოსროს შვილიშვილი, რომელიც დაახრჩვეს და [მეფედ] დაადგინეს იაზკერტი, [ასევე] ხოსროს შვილიშვილი¹⁶⁰. ჰერაკლემ წაიღო ჯვარი იერუსალიმში და აღმართა თავის ადგილზე¹⁶¹.

ამ ხანებში სომეხთა მხედართმთავრად [ჰერაკლემ] დანიშნა მეფეჟი, რომელიც მოკლა დავით საჰარუნმა და თვითონ გახდა მთავარი ჰერაკლეს ბრძანებით 3 წლით. [მან] ააშენა ეკლესია მრენში, შემდეგ შეურაცხყოფილი განდევნეს მთავრებმა. სომხეთში დაიწყო დიდი არეულობა და ხან ერთი ადიოდა [ტახტზე], ხან მეორე. ამ ხანებში ეზრამ გააფართოვა წმ. გაიანეს [ეკლესია]. უფალმა ქრისტეფორემ ააშენა მონასტერი ოტნ-მასიაცში და ილწვოდა ლოცვით.

ამ ხანებში ედესაში შეიკრიბა 12000 ებრაელი და განუდგა ჰერაკლეს. [ჰერაკლე] წავიდა, ალყა შემოარტყა ურჰას, აიღო, გაუშვა ებრაელები ცოცხლები და ნება დართო, სადაც სურდათ წასულიყვნენ. [მან] არ დაუჯერა თავის ძმას თეოდოროსს, რომელსაც სურდა მათი დახოცვა. [ებრაელები] უდაბნოს გავლით მივიდნენ ტაჭკასტანში¹⁶², ისრაელის შვილებთან, როგორც თანატომელებთან და სთხოვეს დახმარება. მათი ნაწილი დათანხმდა, ხოლო ზოგიერთები კი არა მათი სხვადასხვა სარწმუნოებრივი მიმდინარეობის გამო, ისევე რო-

* უმეცარნი... შეხედულებებს > - ვ

გორც ადრე ეგვიპტელები მათი განსხვავებული ღვთისმსახურების გამო.

ამ ხანებში [გამოჩნდა] ერთი კაცი ისმაილის შვილთა შორის – ვაჭარი მუჰამედი¹⁶³. [ის] დაიბადა ქალაქ მედინაში, მექადან 2 დღის სავალზე, წარმომავლობდა გვარიდან, რომელსაც ერქვა კორეში. იგი იყო აბდალას ვაჟი, რომელიც მოკვდა და დატოვა ობლად. [ის] დადგა სამუშაოდ ერთ ვაჭართან და გახდა მის სახლში უპირველესი. ვაჭარი მოკვდა და [მუჰამედი] დაეუფლა მისი პატრონის სახლს, შეირთო მისი ცოლი. [ის] მიდიოდა აქლემებით ეგვიპტეში და შეხვდა ერთი განდევნილი, სახელად სარგისი, არიოსისა და კერინთოს მიმდევარი. მან ასწავლა [მუჰამედს] ძველი აღთქმიდან ღვთის ცნება და [გააცნო] წიგნი ჩვენი უფლის ყრმობის შესახებ. როდესაც [მუჰამედი] დაბრუნდა სახლში, ქადაგებდა იმას, რაც მოისმინა. მაგრამ მისმა ტომმა გააძევა და წავიდა ის ფარანის უდაბნოში. როდესაც მოვიდა 12000 ებრაელი განტევებული [ჰერაკლე კეისრის მიერ], ისარგებლა შემთხვევით და უქადაგა ისრაელის შვილებს აბრაამის ღმერთი, აღუთქვა მათ, რომ თუ თაყვანს სცემენ მას, მიიღებენ იმ მემკვიდრეობას, რომელიც ღმერთმა მისცა აბრაამს. გაუგონეს მას და შეიკრიბნენ ევილიიდან სურამდე, რომელიც ეგვიპტის პირდაპირაა. 12000 ებრაელი, ისრაელის ტომთა [რიცხვის] მიხედვით გაყვეს 12 მამამთავარს შორის, ე. ი. ათას-ათასი მიათვალეს თითოეულს. ამრიგად, ისინი გახდნენ 12 მამამთავრის წილხვდომილი, რომლებიც დაადგინეს თავიანთი ტომის მთავრებად და რომელთა სახელით იწოდნენ კიდევ: ნაბაიუთი, კიდარი, აბდალა, მარსამი, მარსმა, იდუმა, მასე, ქოდადი*, თემანი, იეტური, ნაპესი, კედმა. ისინი წავიდნენ ბანაკ-ბანაკ ფარანის უდაბნოდან რაბოით მოიაბში და გადავიდნენ იორდანის მეორე მხარეს, რუბენის

* ქოშე, დიდი (მ)

წილხვდომილ მხარეში. [ამ დროს] ბერძენთა ჯარი იყო არაბეთში, რომელიც დაამარცხეს, კეისრის ძმა თეოდოროსი გაიქცა. [მთავრები] დაბრუნდნენ არაბეთში და დასახლდნენ ტომების მიხედვით. მათთან შემოიკრიბნენ ისრაელის ყველა დარჩენილი შვილები და შეიქმნა დიდი ჯარი.

მათ შეუთვალეს კეისარს, რომ დაეთმო მათთვის ის ქვეყანა, რომელიც მისცა ღმერთმა აბრაამს. ამაზე მან შემოუთვალა უარყოფითი პასუხი, შეკრიბა 70000-იანი ჯარი ერთი ერთგული საჭურისის ხელქვეით და უბრძანა წასულიყო არაბეთში ისმაილის წინააღმდეგ. ეს ჯარი მოისრა და მუჰამედის ბანაკი აივსო ნადავლით. ეს იყო ჩვენი წელთაღრიცხვით 65 წელს. რადგან მათ გაიმარჯვეს მუჰამედის რჩევით, სთხოვეს მას კანონი. მან იმ ადგილს, სადაც [იდგა] გველის ტაძარი, რომელსაც თაყვანს სცემდნენ, უწოდა ალ-ქაუბა, რაც ნიშნავს „ღვთის კარს“, თავის საცხოვრებელ ქალაქს კი უწოდა „აბრაამის სახლი“.

როდესაც გაძლიერდა ქრისტიანობა, დამასკოს კერპი რემანი, რომელიც არის თვით კოჭლი ჰეფესტოსი, წაიღეს და დააგდეს უდაბნოში. ის იპოვეს ტაჭიკებმა და წაიღეს გველის ტაძარში, მაგრამ გველის ქურუმებმა არ ისურვეს იქ მისი დადება და გააგდეს გარეთ, ამოჭრეს ერთი ფეხის ადგილი ქვაში და იქ დადგეს. აქედან ის მოიპარეს ეთიოპელმა ვაჭრებმა ოქროსთვის, რისგანაც ის იყო ჩამოსხმული ისმაიტელების მიერ. სასტიკი ომი მოხდა ორ ხალხს შორის. როდესაც ეს დავიწყებულ იქნა [მუჰამედმა] თქვა, რომ ეს არის აბრაამის ფეხის კვალი, რომელიც მან დატოვა, როცა მოვიდა თავისი ვაჟის ისმაილის სანახავად. რადგან ამ დროს ისმაილი სანადიროდ იყო წასული, [აბრაამმა] ჰკითხა მის ცოლს: „სად არის შენი ქმარი?“ ხოლო მან უპასუხა: „წადი აქედან, დაუძღურებულო ბებერო“. [აბრაამმა] კი უთხრა: „როცა მოვა სახლში შენი ქმარი, უთხარი შეცვალოს სახლის კარი“. როდესაც მო-

ვიდა ისმაილი და იყნოსა მამის სუნი, გამოჰკითხა ცოლს და მან უთხრა რაც მოისმინა. მიხვდა ისმაილი, გააგდო ცოლი და სხვა მოიყვანა, ვიდრე მეშვიდე ცოლამდე, რომელმაც სთხოვა აბრაამს ჩამოსულიყო ვირიდან, რათა დაეზილა მისთვის ფეხები. ამბობენ, რომ მან ჩამოდგა ერთი ფეხი, დადგა ქვაზე და ქვამ ადგილი მისცა ფეხს. მეორე ფეხი მას არ ჩამოუდგამს საპალნე პირუტყვიდან, რადგან ფიცი მისცა სარას, რომ არ ჩამოვიდოდა. [სარას] ეშინოდა მისი აგარასთან შეხვედრის. ეს ყველაფერი შეთხზა მუჰამედმა და ბრძანა ყოველი მხრიდან მოსულიყვნენ და თაყვანი ეცათ, ქვის გარშემო შემოევლოთ ცალ ფეხზე და ეთქვათ: „ლბაიქ, ლბაიქ“, რაზეც თითქოს ვილაცა უპასუხებდა ხოლმე: „აი, აი, ავას, ავას“. აქედან ისინი მიდიან ველზე, კლავენ პირუტყვს, ჯდებიან ცხენებზე და მიაჭენებენ მექას მთამდე. ამ გაქცევის დროს ტანისამოსი სძვრებოდათ და ვერავინ ბედავდა უკან მოხედვას. ორ კლდეს შუა გავლისას, რომელთაც ეწოდებოთ საბა და ერმა, კლდიდან კლდეზე მიანყდებიან შვიდჯერ შეუსვენებლივ, ესვრიან ქვას და ამბობენ, რომ მუჰამედიც ასე აკეთებდა და გვასწავლიდა.

ცალ ფეხზე სირბილი დანესებულია [აბრაამის] ფეხის კვალის გამო. ველზე პირუტყვის დაკვლა და გაქცევა, ამბობენ იმიტომაა დანესებული, რომ მუჰამედმა მსხვერპლი შესწირა ყველა ბოროტ სულს, რათა ეჩვენებინათ მისთვის ხილვა, ხოლო როდესაც მოევილინენ მას ბოროტი სულები, [მუჰამედი] გაიქცა. ორ კლდეს შუა სირბილი და ქვის ძგერება დანესებულია იმის გამო, რომ კერპებზე ადრე ისინი თაყვანს სცემდნენ ქვებს. აგრეთვე, როდესაც მუჰამედი ასრულებდა ჩვეულების მიხედვით ღვთისმსახურებას, მას თავს დაესხა ცოფიანი ძაღლი. მან ესროლა ძაღლს ქვები და იგივეს გაკეთება უბრძანა სხვებსაც. გველებსა და ქვეწარმავლებს ისინი არ კლავენ, რადგან მათ თაყვანს სცემდნენ [ადრე]. ძაღლის

მოკვლა, ამბობენ ნიშნავს იმას, რომ როცა მუჰამედი მოკვდა, არ სურდათ მისი დამარხვა, რადგან იმედი ჰქონდათ რომ აღსდგებოდა 3 დღის შემდეგ ჩვენი უფლის მსგავსად. ძალებმა შეუჭამეს მას სახე*. როცა ეს შეიტყვეს, დახოცეს ძალები და ყოველ წელს**, იმავე თვეში ბრძანეს იგივეს გაკეთება. ის გვასწავლიდა: „ერთია ღმერთი და არავინ არის მისი ტოლი, მუჰამედი კი მისი მოციქულია“. როგორც ამბობენ ერთი ებრაელის სიტყვების მიხედვით, წინასწარმეტყველები ქადაგებდნენ როგორც ქრისტეზე ისე მუჰამედზე, იმას ეხება, რომ ესაიამ იხილა ორი მხედარი: ვირზე და აქლემზე.

ერთხელ მუჰამედი მოულოდნელად, ჯადოქრობის მეშვეობით უხილავი გახდა, ცოტა ხნის შემდეგ გამოჩნდა და თქვა: „მშვიდობა, ღვთის წყალობა და მაღლი თქვენდა“. ხოლო ისინი შეძრწუნებულები ეკითხებოდნენ: „საიდან მოხვედი, რა არის ეს ახალი მოსალმება და რომელი ღმერთის მაღლი მოგაქვს ჩვენთან?“ ხოლო ის პასუხობს: „წამიყვანა მე ღმერთმა მექაში, ჩვენი მამის აბრაამის სახლში და მამცნო თავისი ნება. ხვალ გამოგზავნის კანონს“. მან წამიყვანა ერთი ძროხა, რომელმაც ხალხის შეკრების ადგილზე დაბადა ხბო, გააშორა ხბოს, დანერა რაც სურდა და მიამაგრა რქებზე. ერთგული კაცების საშუალებით გაგზავნა ძროხა უდაბნოში*** და უბრძანა [მეორე დღეს] გამოეშვათ. თვითონ [მუჰამედი] ხალხით გარშემორტყმული ელოდებოდა. მოვარდა ძროხა ბლავილით, შეიჭრა ბრბოში და ეძებდა ხბოს. [მუჰამედმა] ბრძანა შეეპყროთ [ძროხა], მოხსნა წერილი, ეამბორა და თქვა: „ღმერთისაგან მოვიდა“. ამის გამო დღემდე ყურანის დასაწყისში წერია: „სურათ ალ-ბაკარა“, რაც ნიშნავს: „ძროხის კანონები“.

* ჩვენი... სახე > - ვ

** ყოველ წელს > - ვ

*** დანერა... უდაბნოში > - ვ

[მუჰამედმა] ბრძანა შეიდჯერ შეესრულებინათ ლოცვა განბანვით. ისმაიტელების საყვირების ნაცვლად მან ბრძანა მალლიდან ეხმოთ სალოცავად, რადგან ნათქვამია: „მახარობელო ადი სიონის მთაზე!“. მახარობელს უწოდებენ „მუდინ“-ს, რაც ნიშნავს „რწულმდებელს“. ყურზე თითის მიდება ნიშნავს, რომ ნებით თუ უნებლიეთ უნდა მოისმინონ ყურით. [მუჰამედმა] ქრისტეს უწოდა ღვთის სიტყვა და სული. ამბობენ, რომ ის სასწაულებს ახდენდა: მთვარე ჩამოჰქონდა ქვემოთ, ოთხად გაჭრიდა, ხელახლა გაამთელებდა და ცაში გზავნიდა. ადრე ისმაიტელების მთავარი იყო ქალერთი, ხოლო შემდეგ მათ ჰპოვეს მუჰამედი და ირწმუნეს მისი ყოველი სიტყვა.

როდესაც [ისმაიტელები] გაძლიერდნენ, იერუსალიმელებს შეეშინდათ მათი, უფლის ჯვარი და ყველა საეკლესიო ნივთი წაიღეს გემით და ჩაიტანეს კონსტანტინოპოლში. თვითონ [იერუსალიმელები] დაემორჩილნენ ისმაილს, რადგან კეისარმა ვერ შესძლო მათ წინააღმდეგ ჯარის გაგზავნა. [ისმაიტელები] გაიყვნენ 3 ნაწილად: ერთი ნაწილი [გაემართა] ეგვიპტეში, ერთი – საბერძნეთში, ერთი – სომხეთში და ყველგან იყვნენ გამარჯვებულნი. მათ, რომლებიც წავიდნენ სომხეთში ასურეთის გავლით, მიაღწიეს დვინს, აიღეს ის და დახოცეს უამრავი [ადამიანი], ტყვედ წაიყვანეს 37000* კაცი თეოდოროს რშტუნის¹⁶⁴ მთავრობის დროს, რომელიც იყო დავითის შემდეგ. მათ დაამარცხეს ბერძენთა მხედართმთავარი პროკოფი, რომელიც 60000 კაცით იდგა სომხეთის საზღვართან.

ამ ხანებში გარდაიცვალა ეზრა და [საპატრიარქო] ტახტზე დაჯდა ნერსესი, ტაოს ეპისკოპოსი¹⁶⁵, ეზრას [მმართველობის] 10 წლის შემდეგ. მაგრამ იმის გამო, რომ იყო რბევა და უწყალო ხოცვა-ჟლეტა, [ნერსესმა] განიზრახა გაქცეულიყო [იმ

* 35000 (ვ)

საბაბით, თითქოს არ იყო ღირსი ამ დიდი წოდებისა, მაგრამ მრავალთა თხოვნის შედეგად დარჩა, [ბრძანა] შეეკრიბათ მრავალი გვამი და დაემარხათ. მან განაახლა მოწამე სარგისის დამწვარი ეკლესია, ამავე ადგილას ააშენა წმინდანთა ტაძარი ღრმა თხრილზე და საფუძველი ჩაუყარა კლდოვან ადგილზე წმ. გრიგორის სახელობის დიდ ტაძარს¹⁶⁶. 4 სვეტის ქვეშ მან მთლიანად მოათავსა წმ. გრიგორის ნაწილები, ხოლო თავი ჩადო კიდობანში, რომელიც შეინახა სწულთა განსაკურნებლად. აქვე ჩადეს წმ. იზიტუზიტის და მოწამე დავითის¹⁶⁷ ნაწილები. ამბობენ, რომ წმ. გიორგის ნეშტი ჩამოიტანა სომხეთში გრიგორ მამიკონიანმა¹⁶⁸, კონსტანტინოპოლში ელჩად ყოფნის დროს. მას მისცა [ნეშტი] რომელიდაც დიდებულის ცოლმა, რომელსაც ჰქონდა ის თავისთან. ის გავიდა ზღვაში და ქალაქისაგან ფარულად წამოიღო წარუვალი დიდების განძი. მან თავის ქალა მისცა ალბანელებს, ჯუანშერისა და მისი დის თხოვნით, რომელიც გრიგორ [მამიკონიანის] ცოლი იყო.

ამ ხანებში კეისარი კონსტანტინე შეთქმულებს მოაკვლევინა დედამისმა მარტინამ და დასვა [მეფედ] თავისი ვაჟი ჰერაკლეონი. მხედართმთავარმა ვალენტინმა მოკლა მარტინა და ჰერაკლეონი*. გამეფდა კონსტანტინეს ვაჟი კონსტანტი¹⁶⁹. რადგან [ამ დროს] ამბოხებული იყო ვარაზ ტიროცი¹⁷⁰, სთხოვა მის შესახებ [კეისარს] პატრიარქმა ნერსესმა და დაადგინა ის [კეისარმა] სომეხთა კურაპალატად. მთავრობის მიღებისთანავე ის გარდაიცვალა და დაკრძალეს ტარონში, თავისი მამის, მამაცი სმბატის გვერდით. მხედართმთავარი თეოდოროს რშტუნი და სმბატი დაიმარხნენ მამა-პაპათა პატივით**.

* მხედართმთავარმა... ჰერაკლეონი > - მ

** სმბატი დაიმარხნენ > - მ

მუჰამედს ეპყრა ძალაუფლება 40* წელი და მიიცვალა. მის შემდეგ ხელისუფლება მიიღეს ომარმა, ამრმა და აბუბეკრმა.

მოკლულ იქნა ხოსროს შვილიშვილი იაზკერტი და შეწყდა მეფობა სპარსეთში¹⁷¹, რომელიც გრძელდებოდა 481 წელი. მათ შემდეგ ძალაუფლება მიიღო მოავიამ¹⁷². ჰერაკლეს შვილიშვილმა კონსტანტინემ წაართვა ხელისუფლება თეოდოროსს და უბრძანა კილიკიის მხედართმთავარს გაელაშქრა მოავიას წინააღმდეგ. თეოდოროსის ვაჟმა ვარდმა მზაკრობა ჩაიდინა ბერძენთა ჯარის მიმართ – გადაჭრა ხიდის კამარა ევფრატზე, ბერძენთა გაქცევის დროს. მოავიამ სომეხთა მთავრად დაადგინა გრიგორ მამიკონიანი და დაადო სომხებს ხარკად 500 დრაჰკანი¹⁷³. ზოგიერთი ამბობს, რომ თორდანიდან გადმოიტანეს გრიგორ განმანათლებლის მთელი სხეული. ისრაელი მოვიდა ალბანელთა მთავრის ვარაზ გორდატის ბრძანებით, გამოსთხოვა განმანათლებლის თავის ქალა, წაიღო და დადო გლხოვანად წოდებულ ადგილზე¹⁷⁴.

სომხები იძულებით დამორჩილდნენ აგარიანებს. ამაზე განრისხებულმა კეისარმა გამოილაშქრა სომხეთზე, მაგრამ ნერსეს კათალიკოსმა თხოვნით გააჩერა ის დვინში, კათალიკოსის სასახლეში. კათალიკოსი და კეისარი ერთად ეზიარნენ და შემდეგ 8 დღე ჩაფიქრებული იყვნენ ბერძენთა სწავლების თანახმად და იწყეს ქალკედონის კრების [დადგენილებების] ქადაგება. ერთი ვინმე ეპისკოპოსი გამოვიდა საკუთრთხევლიდან და შეერია ბრბოში. შემდეგ ჰკითხა მას კეისარმა: „რატომ არ ეზიარე შენს პატრიარქთან ერთად?“ [ეპისკოპოსმა] უპასუხა: „თვითონ ის არის ამის მიზეზი, რადგან 2 წლის წინ მოიწვია კრება და შეაჩვენა ყველა მწვალებელი და განსაკუთრებით ქალკედონის კრება“. მეფემ გაამტყუნა [პატრიარქი] ვერაგობისათვის, შემდეგ ეზიარა ეპისკოპოსი და და-

* 20 (ვ)

ლოცა მეფე, მეფემ კი ის. მეფის წასვლის შემდეგ ნერსესს შეეშინდა რშტუნის მფლობელის და წავიდა ტაოს¹⁷⁵. 6 წლის შემდეგ დაბრუნდა, როცა შეიტყო თეოდოროსის სიკვდილის ამბავი. მან ააშენა სენაკები დიდი ეკლესიის ახლოს და დააყენა იქ 2 კაცი ქალკედონიტთა წესის მიხედვით, გამოიყვანა წყალი მდინარე ქასახიდან და მოაშენა ტყე და ვენახები. მან მოიწვია დიდი კრება ფერისცვალების დღესასწაულზე 10 მამის* მონაწილეობით¹⁷⁶. [მგალობლები] ვერ აგრძელებდნენ ერთიმეორეს [გალობას]. ამის გამო ბრძანა გამოერჩიათ ღირსეული და მხოლოდ ერთი [გალობა] ესწავლათ, რაც შეასრულეს კიდევ წმ. ბარსელის საშუალებით, რომელსაც მეტსახელად ერქვა ჭონი. ის იყო ანისის გავარის წმ. მონასტრის წინამძღვარი, რომელსაც ეწოდებოდა დპრავანქი¹⁷⁷. მასზე ამბობენ, რომ ის ღირს იქნა საოცარი შემართებით 7-ჯერ ეხილა ქრისტე. ამის შესახებ [არსებობს] შარაკანი, რომელსაც ამჟამადაც მსახურებენ ჩვენს ეკლესიაში და ეწოდება ჭონენტირი.

ნერსესის ტაოში ყოფნისას თეოდოროს რშტუნიმ გააშენა კუნძული ალთამარი¹⁷⁸. დპრავანქიდან წაიღეს წმ. ღვთისმშობლის სახელობის ჯვარი, რომელიც ახლა ვარძიისად იწოდება, მაშინ კი ეწოდებოდა ჭონელთა [ჯვარი]. ის საიდუმლოდ წაიღო სარგის ჭონელმა უცხო ტომთაგან იქ, სადაც მოახდინა სასწაულები ტიმოთე მოძღვრის ხელით: ქართველთა მეფის დემეტრეს ცოლი სავსებით მოარჩინა კეთრისაგან, რის გამოც წაიღეს ის სომხეთიდან. ის ნაკურთხია მესროპის მიერ, ან წმ. ბარსელ ჭონელისგან და აქვს სომხური წარწერა მარჯვენა მკლავზე. დიდი პატრიარქი ნერსესი აღესრულა და დამარხეს თავის ხელითნაგებ ადგილზე. ტახტი მიიღო ანასტასმა აკორიდან¹⁷⁹, ნერსესის სახლთუხუცესმა, რომელმაც [ნერსესის] ბრძანებით ააშენა წმ. გრიგორის ეკლესია, სანამ

* 8 საკითხი (ვ)

ის იყო ტაოში. მის დროს გრიგორ მამიკონიანმა ააშენა კათოლიკე ეკლესია არუჭში¹⁸⁰ და ელივარდის მონასტერი. ანასტასმა ააშენა ეკლესია აკორში და განანესა ის საძმოდ და საავადმყოფოდ. მთავარ გრიგორთან მოვიდა სურჰან სპარსი¹⁸¹ სამეფო გვარიდან, რომელსაც სურდა გაქრისტიანება. ის მონათლა ანასტასმა და გახდა მისი ნათლიმამა, უწოდა თავისი მამის სახელი დავითი და აჩუქა ძაგი კოტაიქში.

ამ ხანებში ცხოვრობდა ანანია შირაკუნი¹⁸², რომელმაც მიიღო ბრძანება ანასტასისაგან და შეადგინა მუდმივი კალენდარი. ვიდრე პატრიარქი დაამტკიცებდა მას კრებაზე, აღესრულა. ის შეცვალა ისრაელმა¹⁸³ ანასტასის 6 წლიანი ღვთისმსახურების შემდეგ. მის დროს ტაჭიკთა მხედართმთავარი ვინმე ბარაბა, რომელიც სომხეთში იდგა, დაამარცხა და განდევნა ქართველთა მთავარმა ნერსემ. ისრაელი იჯდა [წმინდა] ტახტზე 10 წელი და აღესრულა. [პატრიარქის] საბურველი მიიღო წმ. საჰაკმა¹⁸⁴, რომელიც იყო ძოროფორის დიდებულთა გვარიდან. მისი პატრიარქობის მე-7 წელს სომხეთს შემოესივნენ ხაზარები¹⁸⁵, მოკლეს მთავარი გრიგორი და დაატყვევეს ვინც კი მოახერხეს. ძალაუფლება მიიღო სმბატის ვაჟმა აშოტ ბაგრატიუნმა.

ისმაიტელების მთავარმა მოავიამ განიზრახა აღმოეფხვრა ბერძენთა სამეფო, ისევე როგორც სპარსელთა, აღჭურვა 300 დიდი გემი – თითოეული 1000 კაციით და 1000 პატარა გემი – თითოეული 100 კაციით და გაუშვა ისინი ზღვით, ხოლო თვითონ ხმელეთით მიაღწია ქალკედონს. მაგრამ ყველა მისი გემი დაიღუპა. თვითონ გაიქცა ღამით და მოკვდა ასურეთში¹⁸⁶. ხელისუფლება მიიღო მისმა ვაჟმა მრუანმა. [მან] გაგზავნა სომხეთში ვოსტიკანად¹⁸⁷ ვინმე მუჰამედი, რომელმაც ააოხრა კუნძული სევანი და დაატყვევა იქ მყოფნი¹⁸⁸, მოტყუებით ააოხრა წმ. გრიგორის ეკლესია, მოაკვლევინა ერთი თავისი მონა და ჩააგდო ღრმა ორმოში. შემდეგ დაიწყეს [მოკლულის]

ძიება და როცა იპოვეს, შური იძიეს – კიდურები მოაჭრეს ბერებს და ძელზე ჩამოჰკიდეს 40 კაცი. მუჰამედი წავიდა და [მრუანმა] სომხეთში გამოგზავნა სხვა ვოსტიკანი, სახელად აბდალაჰი*¹⁸⁹, რომელსაც სურდა აღმოეფხვრა სომხეთის აზატობა. [მან] ბორკილები დაადო კათალიკოს საჰაკს და გააგზავნა დამასკოში, სომეხი მთავრები სმბატი და წმ. დავითი ჯვარზე გააკრა.

დარჩენილმა სომეხმა მთავრებმა სმბატმა, აშოტმა და ვარდმა განიზრახეს საბერძნეთში გაქცევა. მათ გამოედევნა 5000 ისმაიტელი, დაენია ვარდანაკერტთან და შეებრძოლა. ისინი ღვთის შემწეობით სწრაფად ამოხოცეს ჩვენმა მთავრებმა. [სმბატმა] დახოცილებს ცხვირები მოაჭრა და გაუგზავნა კეისარს, რისთვისაც მიიღო კურაპალატობა აშოტის შემდეგ¹⁹⁰. მან ააშენა ეკლესია ტარონში მაცხოვრის ხატის სახელზე, რომელიც ჩამოიტანა მისმა ვაჟმა დასავლეთიდან და დღესასწაულის წინ ხოტბა შეასხა ჯარს ამ გამოსახულებით¹⁹¹. ის შეცვალა სმბატ ბაგრატიუნმა, რომელიც წავიდა ტაოში და გამაგრდა თუხარისში¹⁹². ეს რომ გაიგო აბდულმელიქმა¹⁹³, უბრძანა თავის მხედართმთავარს მუჰამედს ნასულიყო სომხეთის დასარბევად. ეს რომ ესმა ბორკილებში მყოფ საჰაკს, მისწერა თხოვნის [წერილი], რომ მუჰამედს ებრძანებინა საჰაკის მასთან მისვლა. [საჰაკი] წავიდა ხარანში, სადაც ავად გახდა და მისწერა მას სათხოვარი წერილი, რომ ეპატიებინა სომხებისათვის დანაშაული. მუჰამედმა წაიკითხა საჰაკის წერილი, ჩაცხრა მისი რისხვა და არ შევიდა [სომხეთში] ბოროტი ზრახვებით. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ის, ვისთანაც საჰაკი მივიდა, იყო ამირათათავი ოკბა, რომელმაც დაწერა მშვიდობის სიგელი და წმ. ცხედართან ერ-

* აბდალა (ვ)

თად გაგზავნა* [სომხეთში]. [საჰაკის] პატრიარქობის 27 წლის შემდეგ წმ. ტახტზე ის შეცვალა ელიამ.

კვდება აბდულმელიქი და მის ადგილს იჭერს მისი ვაჟი ვალიდი¹⁹⁴, რომელმაც უბრძანა მუჰამედს გაენადგურებინა სომეხი აზატები ვინმე კამსას საშუალებით, რომელიც იყო ნახიჭევანის მბრძანებელი. მან მოტყუებით შეყარა ზოგი ხრამის ეკლესიაში, ნაწილი ნახიჭევანის ეკლესიაში და დაანვევინა ისინი 150 (701) წელს¹⁹⁵, დიდი ნახარალები ძელზე ჩამოკიდა და აწამა, ხოლო მათი ცოლები და შვილები ტყვედ წაასხა¹⁹⁶. მათთან იყო გოლთნის მფლობელის ვაჟი ვაჰანიც¹⁹⁷, რომელიც ეწამა.

ვალიდი შეცვალა მისმა ძმამ სულეიმანმა, ის კი ომარმა, რომელმაც მოაკვლევინა წმ. ვაჰანი. [სომეხი] მთავრების დანვის შემდეგ სმბატ კურაპალატი და მასთან ერთად სხვა ნახარალები წავიდნენ ეგრისში, წაართვეს კეისარს ქალაქი ფოთი¹⁹⁸ და დასახლდნენ იქ. შემდეგ მათ ააოხრეს [ქალაქი], მოიტაცეს საეკლესიო ნივთები და მოვიდნენ სომხეთში. ბერძნები განრისხდნენ მათზე და შეაჩვენეს, რასაც აღდგომის დღესასწაულზე კითხულობენ.

დიდი ელია წავიდა ალბანეთში და ომარის საშუალებით გაკიცხული განდევნა ქალკედონის კრების მიმდევარი ნერსეს ბაკური და მისი თანამორწმუნე დედოფალი¹⁹⁹. [ნერსეს] ადგილზე მან ხელდასხა სხვა, დაბრუნდა სომხეთში და აღესრულა თოთხმეტწლიანი პატრიარქობის შემდეგ. ის შეცვალა დიდმა** ფილოსოფოსმა იოანემ²⁰⁰, რომელსაც შიგნით ეცვა თხის ბენვისაგან ნაქსოვი ჯვალო, ხოლო გარედან ირთვებოდა ბრწყინვალე ტანსაცმლით და წვრილად დაფშვნილ ოქროს იყრიდა ქალარა წვერზე. ეს რომ გაიგო ომარმა, იხმო თავის-

* ზოგიერთები ... გაგზავნა > - ვ

** დიდმა > - მ

თან, 7 სამეფო სამოსელი აჩუქა მას და გაგზავნა სომხეთში. [იოანე] ჩამოვიდა და ენეოდა განდევილის ცხოვრებას მარხვაში, ლოცვაში და [ქადაგებდა] ნათელ მოძღვრებას. მან მოიწვია მანაზკერტში საეკლესიო კრება²⁰¹ სომხებისა და ასურელების [მონაწილეობით] და განმინდა საწმენოება ეზრას სექტისკენ გადახრისაგან.

ამ ხანებში ომარმა მისწერა ლეონ კეისარს მრავალი კითხვა და მათ შორის ასეთიც: „გვესმა ჩვენ, თითქოს ქრისტიანები 72 [მიმდინარეობად] არიან დაყოფილნი“. ხოლო მან მოსწერა პასუხი: „12 ხალხია [ქრისტიანი]: ბერძნები, რომაელები, ბაბილონელები, ეგვიპტელები, ეთიოპელები, ინდოელები, ასურელები, სომხები, სარკინოზები, სპარსელები, ალბანელები, ქართველები*. თქვენ რისთვის იწოდებით [მრავალი სახელით]?: ქუზი, საბრი, თურაფი, კნარი, მურჯი, ბასლი (უღმერთო), ჯერდე, რომლებიც უარყოფენ ღმერთის არსებობას, აღდგომას და წინასწარმეტყველ ჰარიუს; აგრეთვე არის 2 [სექტა], რომელთაგან ერთს სძულხართ თქვენ და ერთი არ არის ჩხუბისმოყვარული. თქვენი წიგნები დაწერა ომარმა, აბუთურაბმა და სულეიმან სპარსმა. სპარსელთა ტომის მეთაური ჰაჯაჯი შეეცადა მათ გადაკეთებას. ჩვენი [წიგნები] კი ისეთივეა, რადგან ისინი სულიწმიდისგანაა. წარტყვევნის დროს ყველა წიგნი არ მოისპო, არამედ დარჩა გაფანტული [ხალხთა] შორის და როდესაც ეზრამ დაწერა შინაარსი, ის საესებით ეთანხმებოდა ძველს. [ამ წიგნების რიცხვი] ანბანის რიცხვის მიხედვით იყო, თუმცა [რიცხვი] 7** მეორდებოდა დიდი მნიშვნელობის გარეშე“. წმ. პატრიარქმა იოანემ ომარის ბრძანებით მთელ სომხეთში ხმარებიდან ამოიღო გავრცელებული ბერძნული [ენა]. ამბობენ, რომ [კეისარმა] ლეონმა

* ქართველები > - მ

** 5 (ვ)

გაგზავნა დესპანად მთავარი ვასიდი იოანესთან და [ჰკითხა]: „რატომ სჩადიხარ ასეთ ბოროტებას?“ ეს მთავარი ავად გახდა, სიკვდილის პირას იყო, მას თავს დაახვეის მკურნალები, მაგრამ ვერ უშველეს. [მაშინ მას] ხელი დაადო წმ. იოანემ და მაშინვე გამოჯანმრთელდა. იხილა რა [ეს] სასწაული, [ვასილმა] ირწმუნა ჩვენი სარწმუნოება, აღარ დაბრუნებულა საბერძნეთში, აღიკვეცა ბერად და განდევილი იყო 15 წელი გამოქვაბულში, რომელსაც მისი სახელის მიხედვით ეწოდა ჰორომ-აირი. როდესაც რომიდან [სომხეთში] ჩამოვიდა, ამ მთავარს ჰქონდა ჯვარი. ასე გვსმენია ჩვენ და თუ გსურს შენც მიიღე [ეს] სიყვარულით. იოანე 11 წლის შემდეგ აღესრულა და ტახტი მიიღო დავით კოტაიელმა* სოფელ არმორიკიდან, რომელიც საკათალიკოსოს საკუთრება იყო თრდატ მეფიდან მოყოლებული. [დავითმა] ააშენა ეკლესია და აქ გაატარა თავისი ცხოვრების დარჩენილი 13 წელი, შევიწროებულმა დვინში მყოფი ტაჭიკთა გარყვნილი ტომისაგან. ის შეცვალა თრდატმა სოფელ ოთმუსიდან, კაცმა კარგმა და ქველმა. მისი ლოცვის წყალობით 22 წლის მანძილზე იყო მშვიდობა.

ომარი შეცვალა იზიდმა, კაცმა ბოროტმა და ეშმაკეულმა**. მან აღმოფხვრა ჯვარი და ხატი ქვეყნიდან და ხოცავდა ღორებს, ვიდრე არ მოიშთო ბოროტი სულის მიერ***. მის შემდეგ მოვიდა ჰეშმი, რომელმაც გაგზავნა თავისი ძმა მესლიმი 70000 კაცით ბითვინიაში. მეორე ლაშქრობის დროს [მესლიმს] ქრისტეს ჯვრის ძალით ზღვაში დაეღუპა 50000 კაცი****. კეისარმა გაუშვა მესლიმი, რათა მას მოეთხრო ღმერთის დიდების შესახებ. ჰეშმმა გაგზავნა სომხეთში მუჰა-

* კოტაიელმა > - მ

** კაცმა ... ეშმაკეულმა > - ვ

*** ბოროტი... მიერ > - ვ

**** გადაურჩა 50 კაცი (ვ)

მედის ვაჟი მერვანი²⁰², რომელიც მოვიდა და დაადგინა აშოტ ბაგრატიონი კურაპალატად²⁰³ ანუ პატრიკად. მისი შურდათ სმბატ, დავით და გრიგორ მამიკონიანებს. მერვანმა გაილაშქრა ჰუნების ქალაქ ვარაჩანზე²⁰⁴ და დაბრუნდა გამარჯვებული. ჰეშმის შემდეგ [ტახტზე] დაჯდა გარყვნილი ვალიდი, რომელიც კურაიების²⁰⁵ ბრძანებით იქნა მოკლული. [მის ადგილზე] დააყენეს სულეიმანი. ის მოკლა მერვანმა და თვითონ გაბატონდა.

სომეხთა ჯარი იღებდა ყოველ წელს 100 000 ვერცხლის დრაჰმას. მერვანმა აიღო დამასკო და შეარცხვინა [მცხოვრებლები] – ამაგრებდა კაცს 4 მარგილზე და სცემდა მათ სახეში 3 და 4* შეცოდებისათვის, რომელიც იყო მკვლელობა, ვერცხლისმოყვარეობა, ავხორცობა და მეოთხე – ღმერთის სასჯელს რომ არ ელოდნენ.

ამ ხანებში სომეხმა მთავრებმა განიზრახეს ამბოხება [არაბთა წინააღმდეგ], რაც არ მოისურვა აშოტ პატრიკმა. ის შეიპყრეს და დააბრმავეს გრიგორ და დავით მამიკონიანებმა²⁰⁶. ეს აშოტი იყო სომეხ და ქართველ მეფეთა წინაპარი.

შემდეგ გამოვიდა ორი აბდალაქი, ჰეშმის ვაჟები და სისხლისმღვრელი ბრძოლა ჰქონდათ მერვანთან 2 წელი, ისე რომ ერთ ბრძოლაში დაეცა 30 000 კაცი და მოკლულ იქნა მერვანიც. გაბატონდნენ აბდალაქები, რომლებმაც ხარკი დაადეს მკვდრებსაც კი. მათ გაგზავნეს სომხეთში იზიდი, სასტიკი მჩაგვრელი, შემდეგ ბაქრი, შემდეგ ცოფიანი ჰასანი, რომლის დროს გამწარებული მუშელ მამიკონიანი აჯანყდა და მოკლა ისმაიტელთაგან 200 კაცი, ხოლო შემდეგ – 600**. შემდეგ [სომხებმა] მოტყუებულებმა ერთი ბერის მიერ, რომელიც ხილვასა და ცრუ სიზმრებს ყვებოდა და ამბობდა, რომ

* 3 და 4 > - ვ

** 400 (ვ)

„დასრულდა ისმაილის ჟამი“, შეკრიბეს 5000 [კაცი], რომელთა მეთაურები იყვნენ მუშელი და სმბატი²⁰⁷. ისინი შეებრძოლნენ 30 000 [კაცს], დაიღუპნენ მუშელი და სმბატი 3000 [მებრძოლ-თან] ერთად*.

თრდატის შემდეგ მეორე თრდატი დამკვიდრდა წმ. ტახტზე 3 წლით. შემდეგ [პატრიარქი იყო] სიონი²⁰⁸, აღძნიქის ეპისკოპოსი, კაცი წმინდა და სასწაულმოქმედი, რომელმაც სიმის მთის ძირას დამშრალი წყარო კვერთხის დარტყმით ამოაჩქეფა. 8 წლის შემდეგ [სიონი] აღესრულა. ტახტი მიიღო უფალმა ესაიამ²⁰⁹ ელაპატრუშიდან, რომელზეც ამბობენ, რომ ის გაზარდა დედამ სილატაკეში, ღია ცის ქვეშ, მათხოვრობით ყინვიან ზამთარში და სიცხიან ზაფხულში. [ერთხელ როცა] ვილაცა აგდებდა მას მამამთავრის კარიდან, დედამ უთხრა: „განა არ იცით, რომ პატრიარქად ვზრდი ჩემს ყრმას?“, რაც აღსრულდა კიდევ. ჯერ ეპისკოპოსი, ხოლო შემდეგ პატრიარქი გახდა ღვთის მადლით. 13 წლის შემდეგ [ესაია] აღესრულა. ტახტი მიიღო სტეფანოსმა²¹⁰ – 2 წლით, შემდეგ იობმა – 6 თვით, მის დროს სოფელ ბაგრევანდში ეკლესიის ოქროს შემკულობის [ხელში ჩასაგდებად] ვოსტიკანმა ცილი დასწამა 40 კაცს, დახოცა ისინი და წაიღო მიდიდრული განძი. იობის შემდეგ ტახტი მიიღო სოლომონმა²¹¹ გარნისიდან, მაქენაცის მონასტრის წინამძღვარმა, რომელიც წავიდა სოფელ ზრესკში, შირაკის გავარში, განმარტოებულ სენაკში და ფრიად იგვემდა ხორცს. აქედან გაიყვანეს ის და აიყვანეს [პატრიარქის] ტახტზე. ხედავდნენ რა [გზაში მას] ფრიად დაუძღურებულს განდევილობისაგან ეკითხებოდნენ: „სად მიდიხარ?“ ის პასუხობდა: „[ჩემი] სახის გამოსახატავად შავი საღებავით სხვა პატრიარქების გვერდით“. ასეც მოხდა – 1

* ისინი ... ერთად > – მ

წლის შემდეგ გარდაიცვალა და გამოხატული იქნა სხვა [პატრიარქებთან] ერთად. ის შეცვალა გეორგიმ არაგან-ოტენიდან.

აბდალაჰის შემდეგ მისმა ვაჟმა მუჰამედმა გაგზავნა ლეონ [კეისართან] 2 ფუთი მდოგვის თესლი და მას უკან გააყოლა ჯარი, რომელმაც ვერ შესძლო რაიმე ზიანის მოტანა²¹².

დიდი ომის გადახდის შემდეგ²¹³ გადარჩნენ: აშოტის ძის სმბატის 2 ვაჟი, რომელთა სახელებია აშოტი და შაპუჰი; სამუელის 1 ძმა სახელად შაპუჰი; მუშელის 4 ასული და 2 ვაჟი, [მათ შორის] სიყრმის შვილი ჰაპუჰი, რომლებიც მოხვდნენ ვასპურაკანის ქვეყანაში და ორივე მოკლა მეჰრუჟან არწრუნმა, თითქოს იმ მიზეზით, რომ მათი მამა იყო [სომხეთში დატრიალებული] დიდი უბედურების [მიზეზი]. ერთ-ერთი და გათხოვდა ვილაც ისმაიტელ ჯაჰასპზე, რომ გაეხადა ის მფარველად. სმბატის ვაჟებმა აშოტმა და შაპუჰმა თანაბრად გაიყვეს თავისი მამული. რადგან ჯაჰასპმა მიიტაცა არშარუნჩის²¹⁴ რალაც ნაწილი და განზრახული ჰქონდა თავისი ცოლის საშუალებით გაბატონებულიყო [სომხეთის] მთელ ქვეყანაზე, აშოტმა და შაპუჰმა წაართვეს მას ეს [ნაწილი არშარუნჩისა]. ისინი შევიდნენ შირაკის გავარში, განდევნეს იქ მდგომი ისმაიტელთა ჯარი, დაიპყრეს შირაკი, აშოცი და ტაოს გავარი²¹⁵. ასე ბედმა გაუღიმა მამაც აშოტს, ააშენა კამახი და იქ დაასახლა თავისი სახლეულები, ხოლო თვითონ ჰბაძავდა თავის წინაპარს სმბატ ბივრიტის ძეს, მთავარს სმბატოვანისა, რომელიცაა ციხე სპერის გავარში²¹⁶. ერთ დღეს მას ალყა შემოარტყა მტერმა ლოცვის დროს. ეს რომ დაინახა, მან არ შეწყვიტა საუბარი ღმერთთან, ვიდრე არ დაასრულა. შემდეგ გამოვიდა მათ წინააღმდეგ, გაჰკვეთა ორად მათი მთავარი, რომლის სახელი იყო ლიპავონ აბდალაჰი და დახოცა 500 კაცი. მას თხოვნით მიმართა გნუნის გვარმა²¹⁷, რათა ეხსნა ისინი ისმაიტელთაგან. [აშოტი] წავიდა 1000 კაცით ალიოვი-

ტის გავარში, წამოიყვანა მთელი ეს გვარი თავისი ქონებით, მიიყვანა და დაასახლა ტაოში.

ამ ხანებში არეულობა ატყდა ისმიატელებს შორის და სომეხთა ქვეყანამ დაისვენა. იწყეს გაძლიერება მთავრებმა თავ-თავის ადგილებზე. ისმიატელთა მთავარმა მისცა აშოტს – სომეხთა მთავრის აშოტის ძის ვასაკის ვაჟის ატრნერსეჰის ძეს – ქართველთა ქვეყანა. [აშოტი] წავიდა და დაიმორჩილა, ხოლო კეისარმა უბოძა მას კურაპალატობა. ჯაჰასპი აუჯანყდა თავის მთავარს, მოვიდა და ძალით დაჯდა დვინში თავისი შვილით აზდალაჰით. ეს რომ იხილა აშოტ კურაპალატმა, გაგზავნა კეისარ ლეონთან თხოვნა სომხეთის დასახმარებლად. მას არ ეცალა, რადგან ვინმე მიქაელმა სცადა მისი მოკვლა, მაგრამ ვერ მოახერხა. ეს რომ გაიგო კეისარმა, გადანყვიტა მისი დასჯა, მაგრამ დათანხმდა დედოფლის თხოვნას, რომ ვიდრე არ გაივლიდა დიდი აღდგომის დღე, საპყრობილეში ჩაესვა [და არ მოეკლა]. ციხის უფროსი იყო მიქაელის კეთილისმსურველი, რომელმაც მოისყიდა მეფის პალატის მცველები და დაახლოებული პირები. ისინი მოულოდნელად მახვილებით დაესხნენ თავს კეისარს ეკლესიაში წირვის დროს. ის გაიქცა საკურთხევლისაკენ და ხელებით ჩაეჭიდა, ხოლო მათ შეუბრალებლად, როგორც მხეცებმა, მოკლეს ის ადგილზე. გამეფდა მიქაელი²¹⁸. მან იხმო თავისთან დიდი მხედართმთავარი მანუელ მამიკონიანი, რომელიც 150 კაციტ გადავიდა კამახში და იქიდან ისმიატელთა მთავარ მამუნთან²¹⁹, რომელმაც მოკლა მუჰამედის ძმა და თვითონ ბატონობდა ტაჭიკებზე. [მამუნმა] დიდი პატივით მიიღო ის, დაუნიშნა ჯამაგირი დღეში 1306 წონა ვერცხლი და ყოველ დღე [აძლევდა] აურაცხელ და შეუფასებელ საჩუქრებს. აშოტ კურაპალატი²²⁰ ბატონობდა კლარჯეთიდან თბილისამდე²²¹ მთიანი თემების ჩათვლით.

ჯაჰასპის სახლი გაძლიერდა დვინში და 5000 კაცით სურდა წასულიყო ტარონზე, აშოტ სმბატის ძის სამფლობელოზე. კეთილგონიერი, მამაცი და სარწმუნოებით განმტკიცებული [აშოტი] არ დაელოდა შეკრებილი ჯარის მოსვლას, 200 მხედრით და 300 ქვეითით გამოვიდა მის წინააღმდეგ, მოსრა მათგან 3000 კაცი, მიაღწია მათ ბანაკს, ხელთ იგდო მთელი მათი სიმდიდრე, გამობრუნდა სიხარულით და ადიდებდა ქრისტეს. მისი ძმა შაპუჰი კი თავს დაესხა დვინის შემოგარენს, ხელთ იგდო დიდი ნადავლი და გამობრუნდა. მას უკან გამოედევნა ქალაქიდან ჯარი. მოქალაქეები თავს დაესხნენ აბდულმელიქს, მოკლეს ის და მიიტანეს ქალაქის კარებთან. ასე [სომხები] ხელახლა გაძლიერდნენ, ხოლო [ისმაიტელებმა] რომ გაიგეს მომხდარი ამბავი, გაიფანტნენ.

ამ ხანებში აშოტთან მოვიდა ერთი ეპისკოპოსი, სახელად აპიკურა და ცდილობდა მოექცია ის ქალკედონურ სარწმუნოებაზე. ეს რომ გაიგო შუამდინარეთის ერთმა მოძღვარმა ბივრატმა, გაგზავნა დიაკონი ნანა, რომელიც მოვიდა, შეებრძოლა აპიკურას და დაამარცხა ის სულიწმიდის ძალით²²². მთავარმა [აშოტმა] განდევნა [აპიკურა] და კიდევ უფრო მეტად განმტკიცდა წმ. გრიგორის სარწმუნოებაზე. ამის შემდეგ აშოტი აღესრულა და მიიღო ძალაუფლება მისმა ვაჟმა სმბატმა 1 წლით. [სმბატი] შეებრძოლა 500 კაცით 4000 ისმაიტელს და დაიდგა ქრისტეს [მონამეობრივი] გვირგვინი. მისმა ძმებმა: დავითმა, საჰაკმა, მუშელმა და ბაგრატმა წაიყვანეს დედა და წავიდნენ მუფარლინში^{*223} ამირა ხალაფთან, რომელმაც სიყვარულით მიიღო ისინი.

ვინმე სევადა, ჯაჰასპის სახლიდან, 4000 კაცით ებრძოდა აშოტს და მის ძმას შაპუჰს. შაპუჰი დაიღუპა ბრძოლაში. 2 წლის შემდეგ თავის სახლში გარდაიცვალა აშოტი და ძალა-

* ნეფრკერტში (ვ)

უფლება მიიღო მისმა ვაჟმა სმბატმა, რომელმაც იზრუნა შაპუჰის ობლად დარჩენილ შვილებზე, დაასახლა ისინი ანისში უსაფრთხო ადგილას. მან ზავი დადო სევადასთან და მიიღო მისგან სპარაპეტის მემკვიდრეობითი პატივი, იქორწინა დავითის დაზე და ეყოლა 2 ვაჟი: აშოტი და შაპუჰი. მათი და გათხოვილი იყო ბაგრატზე, აშოტ კურაპალატის ვაჟზე. სმბატის ძმამ დავითმა ააშენა ოძ-ბერდი²²⁴.

ამ ხანებში მოვიდა ბალდადიდან ერთი კაცი სპარსთა ტომიდან, სახელად ბაბი, მრავალი განგმირა და მახვილით მოსრა ისმაიტელთა ტომიდან, მრავალი დაატყვევა, ხოლო თავის თავს აცხადებდა უკვდავად. ისმაიტელებთან ერთ ბრძოლაში დახოცა 30 000 კაცი, მოვიდა გელარქუნამდე და ჟღერდა მახვილით დიდს და პატარას. [ამ დროს] მამუნი იყო ბერძენთა მხარეებში. [მან] 7 წლის [შემდეგ] აიღო მიუდგომელი სიმაგრე ლულუა და დაბრუნდა შუამდინარეთში. მანუელი ხელმეორედ გაეშურა საბერძნეთს. მოკვდა მამუნი და მიიღო ძალაუფლება მისმა ძმამ აბუსააკმა. მან გაგზავნა აფშინი მთელი ძალებით ბაბანას წინააღმდეგ სომხეთში, რომელმაც გაჟლიტა ბაბანას ლაშქარი.

სმბატის ვაჟმა საჰლმა შეიპყრო ბაბანა და მოითხოვა აფშინისაგან გამოსასყიდი მილიონი ნონა ვერცხლი და მიიღო მისგან 100 000. ბაბანას მოაჭრეს ფეხები და ხელები და ჩამოჰკიდეს ძელზე²²⁵. აფშინი წავიდა საბერძნეთს, დაამარცხა კეისარი, აიღო ქალაქი ამურა, წარტყვევნა ის და დაბრუნდა მშვიდობით.

ამ ხანებში ვინმე აბლჰერთი, ჯაჰსაჰის სახლიდან, თავს დაესხა 4000 კაცით სივნიეთის ქვეყანას. მის წინააღმდეგ გამოვიდა ბაბგენი 200 კაცით და სრულიად გაანადგურა მისი ჯარი.

პატრიარქთა რიგში გეორგი შეცვალა იოსებმა 11 წლით, ხოლო ის დავითმა – 13 წლით. მის დროს სომხეთში მოვი-

და ვოსტიკანად ჰოლი, რომლის წინააღმდეგ გამოვიდნენ და დაილუპნენ სმბატი და საჰაკი – სივნიეთის უფალი. [პატრიარქის ტახტზე] იოსები შეცვალა იოანემ, კაცმა წმინდამ და თავმდაბალმა. 8 წლის შემდეგ ის დაასმინეს ტავროსის მთის მფლობელ ბაგრატიან, რომელმაც განიზრახა მისი ტახტიდან ჩამოგდება, მაგრამ ცილისმწამებლები დაისაჯნენ უფლის მიერ. მოვიდა ვოსტიკანი აბუსეთი, რომელმაც ბორკილებგაყრილი გაგზავნა ბაგრატი ამირასთან. ტავროსის [მოსახლეობა] აჯანყდა და განრისხებულმა მოკლა აბუსეთი²²⁶. ეს რომ გაიგო ამირამ, გამოგზავნა მრავალრიცხოვანი ჯარი თავისი ყმის ბუღას²²⁷ ხელქვეით და უბრძანა მას ამ ქვეყნის ნახარალები დატყვევებულნი გაეგზავნა მასთან. [ბუღა] მოვიდა და შეასრულა ბრძანება: შევიდა ტარონში, შეიპყრო ტყვე ბაგრატის ვაჟები: დავითი და აშოტი, არწრუნთა სახლის დიდი მთავარი აშოტი*, მშვენიერი ატომი, სხვა 150 კაცი და აიძულებდა უარეყოთ ქრისტეს ღვთიურობა**. ამაზე ისინი არ დათანხმდნენ და მწარე სატანჯველით, მახვილით, ცეცხლითა და ჯვრით [მონამებორივი] გვირგვინი დაიდგეს ქრისტესთვის მეჰეკისთვის 25-ში. [ამ დღეს] წმ. პატრიარქმა იოანემ დაანესა დღესასწაული, თვითონ კი აღესრულა თავისი პატრიარქობის 22 წლის შემდეგ. წმ. ტახტი მიიღო ზაქარია, სოფელ ძაგიდან. ბუღამ შეიპყრო: სივნიეთის მთავარი ვასაკი, მისი ძმა აშოტი, დიდი მთავარი ატრნერსეჰი ხაჩენის გავარში და გარდმანის მთავარი კტრიჭი. შემდეგ წავიდა უტიქში, შეიპყრო სტეფანოს კონი, რომელმაც თავისი სატომო სახელი, სევეკო-ორდიქი მიიღო თავისი წინაპრისაგან, და ალბანთა მთავარი ისაია. ყველა ისინი მიიყვანა ამირათათავთან და მოტყუებით უხმო აგრეთვე სპარაპეტ სმბატს, რომელიც, როგორც კი მოვიდა,

* არწრუნთა ... აშოტი > – მ

** ღვთიურობა > – ვ

საპყრობილეში ჩააგდეს და მოითხოვდნენ მისგან [სარწმუნოების] უარყოფას. მაგრამ მამაცი აღმსარებელი სმბატი არ დათანხმდა, ციხეში აღესრულა ქრისტესთვის და დაფლეს წინასწარმეტყველ დანიელის საფლავში. მისი ძალაუფლება მიიღო მისმა ვაჟმა აშოტმა. დიდი ტანჯვით ეწამა აგრეთვე სტეფანოსი, მეტსახელად კონი იმავე ადგილზე.

გრიგორ მამიკონიანმა ვაჟკაცურად დაიცვა სარწმუნოება, გამოვიდა საპყრობილედან, მოვიდა, შევიდა ბაგრევანდის გავარში²²⁸ და სურდა გამაგრებულიყო გაბელიანქის²²⁹ გავარში, გაზანანაკში, მაგრამ 7 დღის შემდეგ გარდაიცვალა. ეს რომ გაიგო ვოსტიკანმა მუჰამედმა, რომელიც სომხეთში იყო, შეატყობინა აშოტ სმბატის ძეს, რომ სადაც არ უნდა ყოფილიყო [გრიგორ მამიკონიანი] შეეპყრო და მასთან გაეგზავნა. [აშოტმა] მოკვეთა თავი მკვდარს, გაგზავნა მასთან და შეუთვალა: „უნდოდა გადასულიყო საბერძნეთში, მე დავადევნე [ხალხი], მოვკალი და აჰა მისი თავი“. მუჰამედს გაუხარდა და აცნობა ჯაფარს²³⁰, რომელმაც ბრძანა დაენინაურებინათ აშოტი, მიეცათ მისთვის ბაგრევანდის გავარი და 70 000* ვერცხლი. ამ დროიდან აღმოიფხვრა სომხეთში მამიკონიანთა გვარი.

აქ უნდა ვთქვათ სომეხთა და ქართველთა მეფობის დასაბამზე, რომელიც ბაგრატიუნებისაგან მომდინარეობს. როგორც ზემოთ ითქვა, მამაცი ვარდანის შემდეგ სომეხი უფლისწულები შემთხვევით ინიშნებოდნენ სმბატ ბაგრატიუნამდე. მის შემდეგ იყო აშოტ ვასაკის ძე, რომელიც დააბრმავეს მამიკონიანებმა. მას ჰყავდა ორი ვაჟი: სმბატი – სომეხ მეფეთა მამამთავარი და ვასაკი – ქართველ მეფეთა მამამთავარი, რომლის ვაჟი იყო ატრნერსეჰი, მისი [ვაჟი] აშოტი, მისი ბაგრატი, რომლის ძმა იყო გუარამი; მის შემდეგ დავით

* 50 000 (ვ)

ბაგრატის ძე, რომელიც მოკლულ იქნა თავისი ბიძის გუარამის მიერ; მისი ვაჟი იყო ატრნერსეჰი, მისი ვაჟი დავითი, მისი ძმისშვილი იყო გურგენი, მისი ვაჟი იყო ბაგრეტი, რომელმაც მოიყვანა ცოლად ვასპურაკანის მეფის სენექერიმის²³¹ ასული. ასეთია თანმიმდევრობა²³².

სომეხ მეფეთა მამამთავრის სმბატის ვაჟი იყო აშოტ ხორციჭამია²³³; მისი ვაჟი იყო სმბატ აღმსარებელი²³⁴; მისი ვაჟი კი აშოტ კეთილმორწმუნე, რომელიც იწოდა მთავართა მთავრად ალი ვაჰეის ძის მიერ, ამირათათავის ჯაფარის ბრძანებით. მასთან გამოგზავნა კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა ფოტიმ 318 (869) წელს ნიკეის მიტროპოლიტი იოანე. მას ჰქონდა ზაქარიასთან წერილი, [სადაც იყო] პასუხი კითხვაზე: რატომ მოიწვიეს მეოთხე საეკლესიო კრება. კრება მოიწვიეს შირაკავანში²³⁵. იქ იყო აგრეთვე ასურელთა დიაკონი ნანა, რომლის მოკვლა სურდა ჯაფარს სარწმუნოების გამო, მაგრამ ხილვით შეშინებულმა გაუშვა ის.

დანერვილია, რომ ქრისტეს აღდგომიდან 315 წელს შეიკრიბა ნიკეის საეკლესიო კრება²³⁶ 518* [მამის მონაწილეობით]. მას ესწრებოდნენ პატრიარქები: სელვესტროსი – რომის, ალექსანდრე – კონსტანტინოპოლის, ალექსანდრე – ალექსანდრიის, ევსტათე – ანტიოქიის, არისტაკესი – სომხეთის.

72** წლის შემდეგ ჩატარდა II საეკლესიო კრება, თეოდოსის მეფობის 25-ე წელს²³⁷, [რომელშიც მონაწილეობდნენ] პატრიარქები: დამასკოსი – რომის, ნექტარიოსი – კონსტანტინოპოლის, ტიმოთე – ალექსანდრიის, იოანე – ანტიოქიის, ნერსესი – სომხეთის.

* 318 (ვ)

** 74 (ვ)

47 წლის შემდეგ, თეოდოს უმცროსის მეორე წელს* შეიკრიბა III საეკლესიო კრება²³⁸, [რომელშიც მონაწილეობდნენ] პატრიარქები: კელესტინოსი – რომის, კირილე – ალექსანდრიის, იოანე – ანტიოქიის, იუბენალი – იერუსალიმის, სომეხთა პატრიარქ საჰაკისაგან იყო წერილი. ამის შემდეგ გამოჩნდა კონსტანტინოპოლის არქიმანდრიტი ევტიქე, რომელიც გაუგებრად ქადაგებდა ქრისტეს ერთბუნებოვნებას. ის განდევნა პატრიარქმა ფლაბიანოსმა. [ევტიქემ] სთხოვა ვინმე საჭურისთაუფროსს ოსკევანს მიეწერა დიოსკოროსთვის, რომ ებრძანებინა მისი მიღება, რაც მან შეასრულა კიდევ, თუმცა შემდეგ ინანა.

კირილედან 22 წლის შემდეგ მოწვეულ იქნა ეფესოში საეკლესიო კრება, რომელზეც უარყვეს ლეონის წერილი, განკვეთეს ფლაბიანოსი** და დომნას ანტიოქელი. ამის შესახებ ბრალდებით აღსავსე წერილი გაგზავნეს თეოდოსთან. გამოვიდა ბრძანება მოეწვიათ კრება და ხელახლა გადაეხედათ საქმისათვის.

[თეოდოსი] აღესრულა და მარკიანემ – ქრისტეს აღდგომიდან 462 წლის შემდეგ, წმ. საჰაკის სიკვდილიდან 15 წლის შემდეგ, რა წელსაც აღესრულნენ წმ. ვარდანიანები²³⁹ – მოიწვია კრება²⁴⁰ იოანე მანდაკუნის პატრიარქობის დროს, რომელსაც არ ეცალა კრებაზე წასასვლელად. კრებიდან განდევნეს დიოსკოროსი, პეტრე ანტიოქელი, დიოსკოროსის ძმა ანატოლი ჯერ კიზიკონში, შემდეგ ჰერაკლეაში და შემდეგ პაფლაგონიაში.

6 წლის შემდეგ გარდაიცვალა მარკიანე და გვირგვინი მიიღო ლეონმა 19 წლით. მან ტიმოთე გადაასახლა ქერსონში. ლეონ უმცროსი [მეფობდა] 5 წელი; ზენონი – 16 წელი. მან

* მეორე წელს > – მ

** ფლაბიანოსი > მ

ჩააცხრო მღელვარება, აღმოცენებული ქალკედონის კრების შედეგად. მაგრამ რომმა დაიცვა [ქალკედონის კრების] მოძღვრება. ანასტასი [მეფობდა] 17 წელი. ის დადგა იმავე კეთილსარწმუნოებაზე და დააბრუნა ტიმოთე ალექსანდრიაში. იუსტინე [მეფობდა] 9 წელი. მან ხელმეორედ აღადგინა [ქალკედონის] კრების მოძღვრება. იუსტინიანოსი [მეფობდა] 33 წელი, იუსტინიანოსი – 9 წელი. მას სურდა განემტკიცებინა მართლმადიდებლობა და ღალატით იქნა მოკლული. ტიბერიუსი [მეფობდა] 7 წელი. მის დროს მოიწვიეს კრება კონსტანტინოპოლში, რომელიც არ მიიღეს სომხებმა. მავრიკე [მეფობდა] 23 წელი. ფოკა – 8, ჰერაკლე – 37*, კონსტანტინე – 3, კონსტანტინე, ჰერაკლეს შვილიშვილი – 29. მის დროს მარტინოსმა მოიწვია საეკლესიო კრება რომში, რომელმაც აღიარა ქრისტეში ორი ნება და ორი მოქმედება. კონსტანტინე [მეფობდა] 13 წელი. მის დროს აგათონმა მოიწვია კრება, რომელმაც დაამტკიცა მარტინოსის [მოძღვრება]. იუსტინიანე [მეფობდა] 2 წელი, ლეონი – 3, აპტიმაროსი – 7, იუსტინიანე – 7, ფილიპე ვარდი – 2, არტემი – 2, თეოდოსი – 2, ლეონი – 7, კონსტანტინე – 15, ლეონი** – 5, ნიკიფორე – 6, სტრაკოსი – 1, მიქაელი – 1, ლევონ სომეხი – 10, მიქაელი – 1, თეოფილოსი – 1***, მიქაელი – 2. ბასილის დროს ცხოვრობდა ფოტი, მან [სომხეთში] მოიწერა წერილი, რომელშიც ამბობდა, რომ არ იყო განხეთქილება [ეკლესიაში] უკანასკნელ წერსესამდე, რომლის დროს დადგინდა სომხური წელთაღრიცხვა 104 წელს და რომელმაც შემდეგ მოიწვია კრება დვინში²⁴¹ სასუნიდან მოსული ბარდიშო ასურის მეშვეობით. მის დროსვე თარგმნეს

* 35 (ვ)

** ლევონდი (ვ)

*** მიქაელი ... 1 > - მ

ქალაქ ნაბუნის ეპისკოპოს ფილარქსიოსის და ტიმოთე კუზის წიგნები.

16 (567) წელს შურისმგებელმა ვარდანმა მოკლა სპარსელი მარზპანი სურენი და თვითონ თავისი სახლეულით წავიდა იუსტინიანესთან მისი მეფობის 30-ე წელს. ჯვართამაღლების დღესასწაულზე ის არ ეზიარა ჩვენთან და განაცხადა, რომ ჩვენი მოძღვრები არ გვიბრძანებენ ამას. ამის გამო მეფემ მოიწვია 150 ეპისკოპოსის საეკლესიო კრება, რომელსაც უწოდებენ V კრებას²⁴².

როდესაც მუშელმა სომეხთა და ბერძენთა ჯარებით დამორჩილა მეფე ხოსრო და დაბრუნდა საჩუქრებით, სიტყვა ჩამოვარდა სარწმუნოებაზე. მავრიკე [კეისარმა] მოიწვია 160 ეპისკოპოსის საეკლესიო კრება, რომელთაგან 25 ეპისკოპოსი იყო სომხეთიდან²⁴³.

ჰერაკლე [კეისარმა] მოიწვია VII საეკლესიო კრება, რომელიც არ შეიწყნარა იოანე მაირივანელმა, რისთვისაც ის თეოდოროს რშტუნიმ და ნერსესმა განდევნეს კავკასიაში²⁴⁴. შემდეგ ის დაბრუნდა სომხეთში და გააკეთა რაც სურდა. სომხები გამოეყვნენ ბერძნებს სამუდამოდ და უფრო მეტად მაშინ, როცა თარგმნეს იულიანე გალიკარნელის წიგნები სარგისის საშუალებით. მანაზკერტის კრებაზე ფოტის წერილი ბევრმა არ მიიღო. მასზე პასუხი დაწერა საჰაკმა, მერუტენად წოდებულმა. ის იყო ეპისკოპოსი ტაოში, აშუნიქიდან და იქიდან განდევნილი სარწმუნოების გამო მოვიდა სომხეთში აშოტთან.

იმავე კეისარ ბასილისგან 325 (876) წელს მოვიდა ერთი საჭურისი სახელად ნიკიტა დიდი საჩუქრებით და სთხოვა აშოტს გვირგვინი, იმის გამო, რომ ტარონის ეპისკოპოსმა ვაჰანმა დაარწმუნა [ბასილი], რომ ის არკაშუნიანია, რადგან დედამისი სომეხი იყო. თითქოს აღსრულდა წმ. საჰაკის ზმანება, რომ ისევ არშაკუნი მეფე დაჯდებოდა ტახტზე. [ბასილს]

სურდა რომ მისთვის გვირგვინი ეკურთხათ ბაგრატუნებს, რაც შეასრულა აშოტმა. [აშოტმა] გაგზავნა აგრეთვე შესანიშნავი – 10000 ვერცხლი ახალაგებული ეკლესიისათვის. ასევე ამბობენ, რომ მამიკონიანებმა²⁴⁵ იყიდეს ხუთ გრივ ვერცხლად წმ. სოფიის ტაძრის დასავლეთი კარი იუსტინიანესგან სომეხთა მოსახსენებლად. ნიკიტა მოგვითხრობს, რომ [ბერძნებმა] იპოვეს წმ. გრიგორ განმანათლებლის ნაწილები დიდმარხვის V შაბათს, რომელიც დღესასწაულად დაანესეს.

ამ ხანებში უფალი ზაქარია წავიდა იესე შეიხის ძის²⁴⁶ სახანავად და ფრიად განდიდდა მის მიერ. [იესემ] მისცა მას დიდძალი საჩუქრები და ნება დართო მის წინაშე ყოველთვის მოსულიყო ზეაღმართული დროშით და ჯვრით. [ზაქარია] შეცვალა გეორგმა პატრიარქის სახლიდან.

ამ ხანებში აშოტ დიდი შეიჭრა იბერიაში და აღბანეთში და დაიმორჩილა კავკასიელები²⁴⁷. არაფერი აკლდა აშოტს გარდა გვირგვინისა, რაზეც ფიქრობდნენ სომეხი მთავრები. მათ იესეს საშუალებით აცნობეს ამირათათავს, რომელმაც გულითადი სიხარულით გაუგზავნა მას გვირგვინი, სამეფო სამოსელი და ცხენები. აგრეთვე კეისარმა ბასილმა გაუგზავნა მას გვირგვინი. მისი გვირგვინი აკურთხა უფალმა გეორგმა 336 წელს, თავისი პატრიარქობის მე-12 წელს, 888 წელს უფლის დაბადებიდან²⁴⁸. [აშოტი] კეთილად განაგებდა სამეფოს 7* წელი. მის დროს ცხოვრობდა ჰამამი, რომელმაც დაწერა განმარტება იგავებისა და გრამატიკისათვის, თარგმნა იობის „ვინ არის ის?“, კურთხევანი, რომელიცაა ფსალმუნებში ერთი წიგნი და უბინოებაზე ერთი წიგნი.

მეფე აშოტმა დაადგინა ქართველთა მთავრად თავისი დისშვილი, ხოლო თვითონ აღესრულა ქრისტესთან 71 წლის

* 5 (ვ)

[ასაკში]. გვირგვინი მიიღო მისმა შვილმა სმბატმა* 344 (895) წელს²⁴⁹ 24 წლით, ლეონ ვასილის ძის ნებით. ის მეფობდა თავისი მამის შემდეგ 26 წელი, [იყო] კაცი უხვად გამცემი და არ ჰგავდა რომაელს, რომელთა ენაზე, როგორც ამბობენ, არ არსებობს სიტყვა უხვი**. ის იყო სომეხის ვაჟი და ძალიან უყვარდა სომეხები. ხოლო სმბატმა მიიღო რა [მეფობის] პატივი, ააშენა წმ. მაცხოვრის ეკლესია ერაზგავორში, იგივე შირაკავანში²⁵⁰, სადაც ის ეკურთხა მეფედ. [ერაზგავორი] იყო ბაგრატუნ მეფეთა ადრინდელი სატახტო ადგილი, ვიდრე არ იყო აშენებული და გაფართოებული ქალაქი ანისი, რაც ნიშნავს ზრუნვას. თუმცა შიდა ციხე [ანისის] სახელით იყო ცნობილი და აშენებულია ძველ დროს. (აქ გამაგრდა ნახარარი ოტა და იცავდა თრდატის დას, კერპებს და არშაკუნიან მეფეთა განძს ხოსროს სიკვდილის შემდეგ. ბერძენთა ქვეყნიდან თრდატის დაბრუნების შემდეგ მას ეკელეაცის გავარში შეეგებნენ ოტა და მისი სიმამრი – აშოცის უფალი ტაჭატი, რისთვისაც მიიღეს მრავალი მადლობა***. ეს ტაჭატი იყო, რომელმაც აცნობა მეფეს, რომ გრიგორი ანაკის ვაჟია). ანისი ჰქვია აგრეთვე ამჟამად კამახად წოდებულ ციხეს; სიმაგრე ანისი კი შიდა ციხე****, სადაც, როგორც ამბობენ, გამაგრდა ერთი ფეხებ-დაავადებული მთავარი და არ გამოდიოდა ნათლისსაღებად სომეხთა მოქცევის დროს, ვიდრე არ იეშმაკა წმ. გრიგორმა. [მან] შეიცვალა გარეგნობა, მივიდა ციხესთან, ჩაცოცდა ციცაბო კლდეებზე და ჩავიდა წყალში. უეცრად მისი გამხმარი ფეხები გაცოცხლდა წყლის ძალისაგან. იგი მთელი ხმით აღიდებდა ღმერთს. ეს რომ იხილა და ისმინა იმ მთა-

* პაპმა (მ)

** რომელთა ... უხვი > - ვ

*** რისთვისაც ... მადლობა > - ვ

**** ანისი ... ციხეა > - ვ

ვარმა, თავისთან უხმო [წმ. გრიგორს], მიიღო ნათელი და განეკურნა ფეხები სულიერი განკურნების ნიშნად.

პატივმოსილი მეფე სმბატი ჩამოახრჩეს ძელზე ტაჭიკთა ვოსტიკან იუსუფის²⁵¹ ბრძანებით დვინში ქრისტიანობისათვის. ასევე მისი ვაჟი მუშელიც მონამლეს და აღესრულა უფლისათვის წამებით. ის დაკრძალეს ბაგარანში თავის წინაპრებთან. 7 წელი უმთავროდ იყო ქვეყანა და ოხრდებოდა მახვილითა და წარტყვევებით. აშოტ სმბატის ძე, მამაცობისათვის რკინად წოდებულ²⁵², გადავიდა ბერძენთა კეისარ ლეონთან, რომელსაც ერქვა კონსტანტინეც.

ამ დროს აღესრულნენ ქრისტესთან დიდებული და დიდი მთავრები – დავითი და გურგენი გუნთა სახლიდან, ქალაქ დვინში ურწმუნო იუსუფის მიერ და მონამეობრივი სისხლით იკურთხეს გვირგვინი. მათი აღსრულების დღეს – მარერის თვის 20-ში პატივს მიაგებენ მათ ხსოვნას. წმ. ეპისკოპოსი საჰაკი 200 საერო და 7 საეკლესიო პირით აღესრულა ბიურაკანში აჰკის თვის 10-ში. [აღესრულა] აგრეთვე ორი კირაკოსი იმავე თვის 15-ში. მათ მოსახსენებლად დღესასწაული დააწესა წმ. პატრიარქმა იოანემ²⁵³, რომელმაც თავისი თვალთი იხილა ეს შავბნელი დრო, დაწერა [თხზულება] შემდგომ საუკუნეებში მოსაგონებლად და დაადგინა დღესასწაული წმ. მეფე სმბატის [მოსახსენებლად].

ლეონისაგან გამეფებული აშოტი დაბრუნდა სომხეთში 370 (921) წელს და ჰპოვა აქ გამეფებული თავისი თანამოსახელე აშოტი, მისი ბიძაშვილი, რომელიც დაიმორჩილა ისევე, როგორც გაგიკი – მეფე არწრუნთა სახლიდან²⁵⁴. ხოლო მოვსესი, რომელსაც დაეპყრო ალბანეთი, დააბრმავებინა. [აშოტი] გაძლიერდა უფრო მეტად, ვიდრე ისინი და ვიდრე ქართველთა მეფე ნერსე, იწოდა შაჰანშაჰად, 8 წელი [მმართველობდა] და აღესრულა. გვირგვინი მიიღო მისმა ძმამ აბასმა²⁵⁵, რომელიც მამის სიკვდილის შემდეგ წავიდა იბერიაში, მათი სიძე გახ-

და, დაბრუნდა იქიდან და უფლობდა მთელ თავის მამულში 371 (922) წლიდან 29 წელი. მის დროს რომაელთა ქვეყნიდან მართლმადიდებლობისათვის განდევნილი ბევრი ბერი მოვიდა ჩვენს ქვეყანაში და ააშენა მრავალი მონასტერი, ჯერ კამრჯაძორი, შემდეგ ჰორომოსი*, ე. ი. [მონასტერი] „რომის მხარიდან მოსულთათვის“ და დპრავანქი²⁵⁶. ამბობენ, რომ ამ მოსულმა [ბერებმა] ააშენეს სანაინის²⁵⁷ წმ. ღვთისმშობლის ეკლესია.

მეფე აბასმა ააშენა ყარსში²⁵⁸ კათოლიკე [ეკლესია] მშვენიერი კონსტრუქციით. ამ ხანებში კავკასიის გაღმა მხრიდან გადმოვიდა სარმატთა მთავარი, სახელად ბერი დიდი ჯარით მდინარე მტკვარზე. გაიგო რა, რომ სომეხთა მეფე აშენებს ეკლესიას, გაგზავნა მასთან [კაცი] და შეუთვალა: „იცოდე რომ მე მოვედი მაგ ეკლესიის საკურთხებლად ჩემი წესის მიხედვით, ქალკედონის კრების დადგენილებების შესაბამისად“. [აბასი] გამოვიდა მის წინააღმდეგ სომეხთა ჯარით, მახვილით მოსრა მტრის ჯარი, თვითონ ბერი ხელთ იგდო, ცოცხალი წამოიყვანა ყარსში და ერთხელ აჩვენა ის ეკლესია. შემდეგ დააბრმავა და მიჰყიდა მის ტომს, ჩამოართვა რა ფიცის წიგნი, რომ სომხეთზე არასდროს აღარ წამოვიდოდა.

ბერძენთა კეისარ ლეონის შემდეგ გვირგვინი მიიღო ალექსანდრემ 1 წლით; მის შემდეგ [იყო] რომანოსი 29 წელი; აბასისა და [რომანოსის] დროს ტაჭიკებმა 383 (934) წელს აიღეს მელიტენე. 388 (939) წელს ჰამდუნი შეიჭრა ჯარით კოლონიაში და გამობრუნდა უკან. შემდეგ 392 (943) წელს გამეფდა ლეონის ვაჟი კონსტანტინე 16 წლით. მან 26 წლისამ, 398 (949) წელს ტაჭიკებს წაართვა მარაში. ამბობენ, რომ მან ერთ დღეს მოკლა 7 ლომი, ბრძანა ჩაეყარათ მდინარე ალისში

* ჰორომოს ვანქი (ე)

მრავალი შეკვრა ნახვი და გააქცია ისმაიტელთა ჯარი, რის გამოც ეწოდა „ნახვის შემკრები“.

[პატრიარქის] წმ. ტახტზე უფალ იოანეს შემდეგ ავიდა უფალი სტეფანოსი²⁵⁹ 1 წლით; [შემდეგ] უფალი თეოდოროსი 11 წლით; მის შემდეგ მისი ძმა, უფალი ელიშე 22 წლით; მის შემდეგ უფალი ანანია მოკაცი²⁶⁰ 22 წლით. მან დიდი ძალისხმევით დაიმორჩილა სიუნიქი, რომელიც ალბანეთისაკენ იყო მიდრეკილი. [სიუნიქის] არქიეპისკოპოსად [ანანია] განდგომილი იაკობის შემდეგ ხელდასხა უფალი ვაჰანი ბახკიდან, მთავარ ჯუანშერის ვაჟი, რომელმაც ააშენა წმ. იოანეს ბრწყინვალე მონასტერი აუღებელი ციხის ბახკის ძირში. შემდეგ [ანანია] ალბანელებიც დაარწმუნა არ ეკურთხებიანთ თავიანთი კათალიკოსი წმ. გრიგორის ტახტის მპყრობელის გარეშე. მის შემდეგ ტახტი მიიღო ვაჰანმა²⁶¹ ბახკიდან 1 წლით. მასზე ეჭვი აიღეს, რომ შეთანხმებული იყო ქართველებთან და ბრძანა მათგან ხატების შემოტანა. ამისათვის ის შეცვალეს და დასვეს ტახტზე უფალი სტეფანოსი²⁶², წმ. მაშტოც სევანელის ნათესავი – 2 წლით.

400 (951) წელს გარდაიცვალა წმ. მეფე აბასი და ტახტი მიიღო მისმა ვაჟმა აშოტმა²⁶³, მოწყალედ წოდებულმა. [მან] ააშენა კეთროვანთა მრავალი თავშესაფარი და დიდი შესანიშნავით ნუგეშს სცემდა მათ. ხშირად თვითონ ემსახურებოდა მათ და სიამოვნებით სვამდა მათ ჩირქიან ნარჩენს ჭიქიდან, უწოდებდა მათ სახელად გოთების მთავრებს და კურაპალატებს იაკობის მიხედვით, [რომელიც ამბობდა], რომ „ისინი მდიდრები არიან სარწმუნოებით“. 413 (964) წელს მან ააშენა ქალაქ ანისის პატარა კედელი და ყველა კოშკები აქცია ეკლესიებად. მისმა ღვთისმოსავმა ცოლმა ხოსროვანუშმა გააშენა დიდებული წმ. მონასტრები სანაინი და ჰალბატი. მათ განის-

ვენეს ქრისტესთან 427* (978) წელს და დატოვეს 3 ვაჟი, რომელთა სახელებია: სმბატი, გაგიკი და გურგენი. იმავე დღეს გვირგვინი მიიღო უფროსმა ვაჟმა სმბატმა²⁶⁴, რომელსაც ტიზერაკალი ეწოდა. მან ააშენა ანისის ფართოსაძირკვლიანი კედელი და საფუძველი ჩაუყარა დიდ კათოლიკე ეკლესიას. მისმა უმცროსმა ძმამ მემკვიდრეობად მიიღო ტაშირი სევორდით, ძოროგეტი, კაიანი და კაინონი, ხორ-ხორუნიქი, ხორის მიერ აგებული ხოშორნი, ხორაკერტი, ბაზუნიქი, იგივე ბაზკერტი – ტაშირის გავარებში²⁶⁵. გურგენს ერგო [აგრეთვე] სხვა ცნობილი ციხეები, რომელსაც ქართველები უწოდებენ სომხითს²⁶⁶. იქიდან წარმომავლობენ მეფეები დავითი, აბასი და კვირიკე, რომელთა ცოლები მამქანი და რუზუქანი მონაზვნები იყვნენ. გაგიკი მცირე ხანს ცხოვრობდა ძმასთან და განდევნილ იქნა რალაც ვერაგობაში ეჭვის მიტანის გამო. სმბატი გარდაიცვალა 434** (985) წლის დასაწყისში. მაშინვე უხმეს განდევნილ გაგიკს²⁶⁷ და მისცეს გვირგვინი, შერთეს ცოლად კატრამიტე – სივნიეთის მეფის საჰაკის ასული. მან დაამთავრა საყდარი ღვთის ანგელოზის შთაგონებით, რომელმაც აღუთქვა, რომ დაეხმარებოდა მას საქმიანობაში და დარჩებოდა იმავე ტაძარში იქამდე, ვიდრე ქრისტეს მოსვლას არ იხილავენ [ღვთის] ქმნილებები.

კათალიკოსის წმ. ტახტი მიიღო უფალმა ხაჩიკმა, უფალ ანანიას ნათესავმა 19 წლით. ის შეცვალა უფალმა სარგისმა²⁶⁸ 24 წლით. მან ააშენა წმ. რიფსიმიანთა ეკლესია ანისის საყდრის ახლოს, გადმოიტანა აქ დიდი ზემით მათი ნაწილები და დაანესა ამ დღეს დიდი დღესასწაული.

კონსტანტინე კეისრის შემდეგ გვირგვინი მიიღო ლეონმა; შემდეგ კონსტანტინემ და მისმა დედამ ირინემ, რომელმაც

* 425 (ვ)

** 428 (ვ)

დააბრმავა თავისი ვაჟი და თვით გაბატონდა დიდ ტახტზე 7* წლით. მის დროს აღესრულნენ ქრისტესთვის საჰაკი და იოსები ტაჭიკთა ტომიდან, არაცის თვის 17-ში**. შემდეგ [კეისარი იყო] მიხეილი; შემდეგ ლეონი; მის შემდეგ მიხეილი; შემდეგ თეოფილოსი; მის შემდეგ მიხეილი; შემდეგ ბასილი; მის შემდეგ ლეონი; შემდეგ ალექსი; მის შემდეგ რომანოსი, რომელმაც განდევნა მართლმადიდებელი ბერები აღმოსავლეთის ქვეყნებში, სურდა ხელეყო აგრეთვე შავი მთის მონასტრები²⁶⁹ თავისი დიდძალი ჯარით ლაშქრობის დროს აღეპოს თემებში, მაგრამ უნია ღვთის რისხვამ და გაქცევით იხსნა თავი. მის შემდეგ [კეისარი იყო] კონსტანტი, ლეონის ძე; შემდეგ რომანოსი; მის შემდეგ ნიკიფორე; შემდეგ კიურჟანი²⁷⁰; შემდეგ ბასილი 52 წელი.

ქართველთა მეფობის დასაბამზე მათ წიგნებში წერია, რომ თარგამოსი 8 ვაჟით მოვიდა აირარატის გავარში დიდი წარღვნის შემდეგ. მისი 3 ვაჟი ჰაოსი, ქართლოსი და კავკასოსი გახდნენ პირველი ტახტის მფლობელები, გაბატონდნენ ქვეყნებზე და თავიანთი სახელების მიხედვით უწოდეს ჰაისი, ქართლი და კავკასია. [ისინი] ბატონობდნენ პონტოს ზღვიდან კასპიის ზღვამდე, მიჰრანამდე და მის შვილიშვილ არბოკამდე, რომელმაც მოიყვანა ცოლი პართელთაგან, სახელად საჰაკდუხტი პართიიდან. ის უშვილო იყო და ირწმუნა რა ქრისტე, [ღმერთმა] მისცა მას ვაჟი ვახტანგი, რომელიც გურგასლანად იწოდა, რაც სპარსულად მგლისთავას ნიშნავს***, რადგან მუზარადზე ჰქონდა მგლისა და ლომის გამოსახულება. მან მოიყვანა ცოლად კეისარ ლეონის ასული და მისგან წარმომავლობენ მეფეები თევტასამდე, რომელიც დააბრმავა

* 5 (ვ)

** 15 (ვ)

*** რაც ... ნიშნავს > – მ

აბასმა. მის შემდეგ აშოტ მწყალობელის ვაჟის გურგენის ძე ბაგრატი გამეფდა აფხაზებზე²⁷¹. ეს ხუცეს მხითარის²⁷² გადმოცემის მიხედვით.

ვასპურაკანის მეფეები არიან სენექერიმის გვარიდან: გაგიკი დერენიკის ძე, რომელმაც ააშენა ალთამარი; შემდეგ დერენიკი, მისი ვაჟი; მის შემდეგ [დერენიკის] ძმა აბუსაჰლი; მის შემდეგ მისი ვაჟი შაჰანშაჰი; მის შემდეგ მისი ძმა გურგენი; შემდეგ მისი ძმა სენექერიმი, რომელმაც სპარსელებისაგან შევიწროებულმა თავისი ქვეყანა მისცა ბასილს და თავისი 4 ვაჟით, რომელთა სახელებია: დავითი, აბუსაჰლი, ატომი და კონსტანტინე, აგრეთვე ძმისშვილებით: დერენიკით, გაგიკით და აშოტით წავიდა მასთან. [თავისი ქვეყნის] სანაცვლოდ მან მიიღო სებასტია, ლარისა²⁷³ და მრავალი სოფელი. ბოლოს დავითმა მოკლა მემამბოხე ფოკა და მიიღო ხავამანესის [წყალობის] წიგნი.

444 (995) წელს გარდაიცვალა გაგიკი და დაუტოვა სამეფო თავის სამ ვაჟს: იოანეს, აბასს და აშოტს²⁷⁴. იოანეს მისცა გვირგვინი, ანისი, შირაკი, სურბ-გრიგორი აშოცის ველით, ანბერდი, აირარატის ველი, კაიანი, კაინონი, ტავუში, სევორდიქის გავარი. სხვა დარჩენილი [ადგილები] გაუყო აშოტს და აბასს. მათი წილისყრის შემდეგ მოვიდა აფხაზთა მეფე გიორგი²⁷⁵, აშოტ მწყალობელის ვაჟის გურგენის ძის ბაგრატის ვაჟი, შეარიგა ისინი და წავიდა. რადგან ზოგიერთი მთავარი ურჩობდა, წავიდა უმცროსი აშოტი კეისარ ბასილთან²⁷⁶, მიიღო მისგან ჯარი, მოვიდა და დაიმორჩილა ყველა.

ამ დროს გარდაიცვალა დავით კურაპალატი²⁷⁷ უშვილოდ და დაუტოვა ანდერძის წიგნით კეისარ ბასილს თავისი მამული: უხტიქი, მამრუანი, აპაჰუნიქის ქალაქი მანაზკერტი²⁷⁸ და მთელი თავისი ქონება. ეს რომ გაიგო კეისარმა ბასილმა, მოვიდა და დაბანაკდა კარინის ველზე. ეს შეიტყო იოანემ, შეეშინდა და გაგზავნა მასთან საჩუქრებით პატრიარქი პეტრე²⁷⁹,

რომელიც უფალმა სარგისმა თავის სიცოცხლეში თავისი ხელით აკურთხა ანისში დიდი ზეიმით. იოანეს ავინროებდა ქართველთა მეფე. ამის გამო მან უბრძანა პატრიარქს დაენერა სიგელი, რომლითაც თავისი სიკვდილის შემდეგ ბერძნებს დაუმტკიცებდა ანისს, თუ კურაპალატი დაიცავდა მას შემეწინროებლებისაგან, რაც სიხარულით მოისმინა ბასილმა. მან დაიბარა ქართველთა მეფე გიორგი, რომელიც არ წავიდა, რის გამოც, განრისხებული [ბასილი] გაემართა და ააოხრა მისი 12 გავარი²⁸⁰, გამობრუნდა ხალტიქის ქვეყანაში და აქ გაატარა ზამთარი²⁸¹. [კეისარმა] თავისთან იხმო უფალი პეტრე წყალკურთხევაზე, ღვთის გამოცხადების დღესასწაულზე. აქ გამოვლინდა საოცარი ნიშანი – გამობრწყინდა ნათელი პატრიარქის მარჯვენიდან და წმ. საკმევლიდან მაყურებელთა განსაცვიფრებლად, რომლებმაც ფრიად აღიდეს სომეხთა პატრიარქი*. ბასილი დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში და აღესრულა 473 (1024) წელს. გვირგვინი მიიღო კონსტანტინემ 3 წლით; მის შემდეგ მისმა სიძემ რომანოსმა – 5 წლით. ის ცოლის ბრძანებით დაახრჩვეს აბანოში; მის შემდეგ დააყენეს მიქაელი 7 წლით.

ამირ-მუმინთა რიგი ჩვენ მივიყვანეთ ჯაფარამდე და შევწყვიტეთ. მათი ხელისუფლება დაიწყო 60 (611) წელს და არეულობის გამო შეწყდა 350 (901) წელს. აქა-იქ კიდევ ეპყრათ [ქვეყნები], მაგრამ მათი ძლიერება შესუსტდა. გაძლიერდა თურქთა ტომი შემდეგი მიზეზით: იყო ხორასანში ერთი ვინმე ისმაიტიელი, სახელად მაჰმუდი. ის გავიდა მდინარე ჯაჰანის გაღმა, თეგალქთა ქვეყანაში, მოიყვანა იქიდან მრავალი ტყვე ხორასანში, რაც ნიშნავს „აღმოსავლეთს“ და დაასახლა განცალკევებით. როცა ისინი გაძლიერდნენ და გამრავლდნენ, [მაჰმუდმა] დაადგინა ერთი მათგანი ამირად,

* სომხური სარწმუნოება (ვ)

ხოლო შემდეგ სიკვდილის წინ მისცა მას გვირგვინი. მან წარმატებას მიაღწია, გაბატონდა სპარსეთზე და სულთანი გახდა, რომლის სახელი იყო დოღლა-ბეგი. ეს ისტორიკოს ვაჰრამ ტიგრანის ძის²⁸² მიხედვით. ხოლო საპატიო ბერი მხითარ ანეცი, რომლის ხსოვნა დარჩეს ცხოვრების წიგნში, ასე ამბობს: „ბევრი ვიშრომე რომ მეპოვნა ცნობები ამ სულთანზე თურქთა შორის და ღვთის წყალობით ვპოვე შემდეგი: მაჰმუდი, რომელიც ვახსენეთ, იყო სებქთანის ვაჟი, რომელიც განდიდდა მდაბიოთაგან, როგორც არტაშირ სასანიანი. მან წაართვა მუჰამედის ტომის ძალაუფლება მაჰმუდ მუსტაფას – 33-ს მუჰამედიდან, 246 წელს მათი ბატონობიდან. ის გაძლიერდა ქალაქ ბაჰლში, ქუშანთა ქვეყანაში. ამბავი მისი სიძლიერის შესახებ ხალიფამდე მივიდა, რომელმაც შეშინებულმა გაუგზავნა მას საჩუქრები და უწოდა ალამი, ლალაბი, ამინი, აბდალა და სულთანი. მან მიიღო ეს ტიტულები და უფრო განდიდდა. [მაჰმუდი] შეიჭრა ინდოეთში, შემუსრა მათანის კერპები, აიღო ნადავლი, გამობრუნდა და დატოვა იქ თავისი ვაჟი მუჰამედი. თვითონ წავიდა გურგანში და გამოართვა გურგანის მფლობელს 400 000 დრაჰმანი და ერთი სახლი იარაღით – 440* წელს მათი წელთაღრიცხვით. აქედან წავიდა რეიმი²⁸³. რეის უფალი მაჯადავლა როსტომი, რომელსაც 3 დღის წინ აეღო დელმისი, გამოვიდა მის წინაშე. მოვიდა ისრავი აურაცხელი ძალით და 250 სპილოთი და იხილარა [მაჰმუდი] ჰკითხა: „შაჰო, ნაიკითხე ნამაზი²⁸⁴?“ ხოლო მან უპასუხა: „დიახ!“ [ისრავმა] კვლავ ჰკითხა: „ჭადრაკს თამაშობ?“ [მაჰმუდმა] უპასუხა: „დიახ!“ [ისრავმა] ისევ ჰკითხა: „მეფე [სხვა] მეფის სახლში შევა თუ ვერა?“ [მაჰმუდი] ამაზე გაჩუმდა. [ისრავმა] იმავ ჟამს დაადო მას ბორკილები და გაგზავნა ხორასანში, წაართვა მთელი ქონება და გაბატონდა

* 420 (ვ)

რეიში. [ისრაფი] შეიჭრა ტაპარასტანში, ტარაბში და სარდში და დაუტოვა მთლიანად თავის ვაჟს მასხუთს რეი, ყაზვინი²⁸⁵ და ქერჰასტანი. ისრაფი წავიდა რეიში, აილო 100 000 დინარი და წავიდა ნიშაბურში 421 წელს მათი წელთაღრიცხვით. მასხუთმა აილო ჰამიანი, ისფაჰანი²⁸⁶ და ის იყო დაბრუნდა რეიში, როცა ესმა, რომ მისი შაჰნები²⁸⁷ მოკლეს ისფაჰანში. მიბრუნდა იქ, ამოჟღიბა 4000 კაცი და გამობრუნდა რეიში. მაშინვე მოუტანეს მას ცნობა მამის სიკვდილისა და სულთანად მისი ძმის მაჰმუდის დადგენის შესახებ. ის აღელდა, წავიდა, შეიპყრო ძმა, დააბრმავა, აილო ძალაუფლება და ტახტი. როდესაც მამამისი მიდიოდა იმ ტომის დასახმარებლად, რომლის მთავარს ერქვა ხეტერ-ხან ბოღერ-ხანი, გზაზე შეეყარა თურქთა მრავალრიცხოვან ბანაკს. როდესაც გამარჯვებული უკან ბრუნდებოდა იმავე გზით, შეიპყრო მათი ამირა აფალუ, მოიყვანა ხორასანში და ჩასვა საპყრობილეში. მისი ტომი მოვიდა და სთხოვა ჯერ მამას, ხოლო შემდეგ შვილებს [თავიანთი ამირა], მაგრამ არ დაუბრუნეს. ისინი განრისხდნენ, გადავიდნენ ჯაჰანზე მთელი თავიანთი ბანაკით, თავი სასიკვდილო საფრთხეში ჩაიგდეს, შეებრძოლნენ, გაიმარჯვეს, აიღეს ნიშაბური და გაჟლიტეს სულთნის ჯარი დადაღანში, მერმნის ახლოს²⁸⁸. სულთანი გაიქცა და ჩავიდა ყაზვინში, შემდეგ კი ინდოეთისკენ [მიმავალ] გზაზე იქნა მოკლული. ყაზვინში გამეფდა მისი ბრმა ძმა, რომელსაც ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე ეყოლა ვაჟები. ყაზვინი დღემდე გადადის ერთიდან მეორის ხელში [მათი გვარიდან].

თურქთა წარჩინებულს, რომელსაც ერქვა მუსეფალუ სარჩუქის ძე, ჰყავდა 5 ძმისშვილი, რომელთა სახელებია: აბუსალისი, დავუთი, ჩალრი-ბეგი, აბუდალიქი და ტულრილ-ბეგი, რომელმაც მიიღო სულთნის ხელისუფლება და 15 წლის მანძილზე გააფართოვა ქვეყანა, დაანაწილა ხორასნის მთელი მიწა-წყალი. [ტულრილ-ბეგი] მოვიდა რეიში, იპოვა აქ 2 ოქრო-

თი სავსე საგანძური, ხელთ იგდო ის, გაგზავნა ხალიფასთან და სთხოვა მას კურთხევა. [ხალიფამ] განადიდა ის, საპატიო კაცების [ხელით] გაუგზავნა ალამი და საჩუქრები, დაარქვა იმამბარი და დაუნესა ზენოდებად დუქნატალა. იმ დღიდან ის გამოცხადდა ქვეყნის მპყრობელად²⁸⁹. ის შეცვალა ალფ-არსლანმა²⁹⁰ – ტულრილის ძმისშვილმა, რომელმაც სისხლით აავსო მთელი ქვეყანა. [ალფ-არსლანს] ჰყავდა 8 ვაჟი. მათგან მეფობა ერგო მელიქ შაჰს²⁹¹, კეთილსა და მშვიდობისმყოფელს. მის შემდეგ სულთანი [იყო] მაჰმუდი; მის შემდეგ უფროსი ძმა ბაქიარუხი²⁹², რომელმაც მოკლა ის და ეპყრა ტახტი 40 წელი. მის წინააღმდეგ აღსდგა ალფ-არსლანის ვაჟი დუდუში, რომელიც შეავინროვა ბაქიარუხმა, ამონყვიტა მისი ჯარი და მოკლა თვით დუდუშიც. მაჰმუდმა, სულთან მაჰმუდის ვაჟმა, ყრმობის ასაკში მოკლა ბაქიარუხი და ეპყრა სულთნობა 12⁰ წელი; მის შემდეგ [სულთანი იყო] მისი ვაჟი მაჰმუდი, რომელსაც ომი გაუმართა სულთანმა სანჯარმა და მოკლა ის. ხელისუფლება მიიღო ჩარალამ, რომელმაც დააყენა [სანჯარი] აღად. მის შემდეგ სულთანი გახდა მისი ვაჟი დავუთი, რომელიც მოკლეს მელჰედებმა²⁹³. შემდეგ [სულთანი იყო] ტულრილი; მის შემდეგ მასხუთი; შემდეგ მისი ვაჟი ასლანი; მის შემდეგ ძალით გახდა [სულთანი] ტულრილი, რომელიც უფალი ღმერთის ნყალობით იყო [ტახტზე] ჩვენი მატიანის [დანერამდე].

იგივე მემატიანე ამბობს მეფე იოანეზე, რომ მისმა ძმამ აშოტმა თალინის ძირში თავი მოიკატუნა, თითქოს ავად იყო, სიკვდილის პირას და უხმო თავისთან მეფეს. ამოთხარა სასთუმალის მხარეს მახე, შეიპყრო [იოანე] და გადასცა მოსაკლავად დიდ მთავარს, აპირატად წოდებულს. მაგრამ მან მიიღო [მეფე] კეთილგანწყობით, წაიყვანა, დასვა მის ტახტზე ანისში

* 13 (ვ)

და უთხრა: „არ ავღმართავ ხელს უფლისაგან მირონცხებულზე და მის ადგილზე არ დავსვამ გიჟს“. [აპირატზე] ამბობენ, რომ ის არარაობიდან აღზევდა და ჭკუისა და გულუხვობის მეოხებით იქმნა 12 000 მხედრის უფლად. მან ააშენა კეჩარუსის მონასტერი, როგორც მთავარმა ვაჰრამმა მარმაშენი²⁹⁴, რათა არა მხოლოდ წარმავალ ცხოვრებაში ვიყოთ მდიდრები, არამედ უკვდავთა მხარეშიც. [ორივე] თავისი შთამომავლობით განისვენებს [ამ მონასტრების] საძვალეში ზეცის იმედად მყოფი*.

470 (1021) წელს მოვიდა ტულრილ-ბეგი²⁹⁵. მას შეხვდა ნახიჭევანში ლიპარიტი 5000 ცხენოსნით და უკუიქცა მტრის საშინელი სიმრავლის გამო. როდესაც თურქი მოვიდა დვინში და დაიწყო რბევა, მის წინააღმდეგ გამოვიდა გულადი ვასაკი და გამოიჩინა საოცარი მამაცობა. ის სერკველში დაბრუნებული ისვენებდა, როდესაც ვიღაცამ უცაბედად ქვა მოარტყა თავში და მოკლა.

ამ ხანებში პატრიარქი პეტრე, რაღაც მტრობის გამო მეფე იოანესთან, წავიდა ვასპურაკანში და ხვეწნის მიუხედავად აღარ დაბრუნდა უკან. მაშინ ამ მხარის დუკამ ძალით მიიყვანა [პატრიარქი იოანესთან], რომელმაც დააპატიმრა ის ბიჯნისში. ეს რომ გაიგო ალვანთა კათალიკოსმა უფალმა იოსებმა, გამოუშვა ის საპყრობილედან, წაიყვანა და დასვა თავის ტახტზე, საიდანაც გადააყენა სანაინის მონასტრის წინამძღვარი დიოსკოროსი, რომელიც დადგინებულ იყო კათალიკოსად პეტრეს ადგილზე. 1 წლის შემდეგ კი კვლავ დაბრუნდა თავის მონასტერში. ის იყო კაცი წმინდა და მამაცი.

ამ ხანებში ქართველთა მეფე გიორგი შეცვალა მისმა ვაჟმა ბაგრატმა. ქართველთა მთავარი ლიპარიტი²⁹⁶ აჯანყდა, გააქცია ის შიდა აფხაზეთში და თვით ეპყრა ქვეყანა ბრძნულად,

* რათა ... მყოფი > - ვ

კეისარ მიქაელის ხელშეწყობით. [მიქაელმა] სიკვდილის წინ გვირგვინი გადასცა თავის დისშვილს კალაფატს²⁹⁷, რომელიც მცირე ხნის შემდეგ დააბრმავეს მიქაელის ცოლის, დედოფალ ზოიას ბრძანებით. იმ ადგილზე, [სადაც დააბრმავეს კალაფატი], ნაპოვნია ქვა წარწერით: „აქ დაუბნელდა მეფეს“. ზოია ცოლად გაჰყვა მონომახს²⁹⁸ და დაადგა მას გვირგვინი. მასთან ნავიდა უფალი პეტრე და შემდეგ დაბრუნდა სებასტიანში. სენექერიმის შვილებმა მისცეს მას მონასტერი, რომელიც ააშენეს წმ. ვარაგის ჯვრის სახელზე. [ეს ჯვარი] თავისთან ჰქონდათ, მაგრამ შემდეგ დააბრუნეს. მონომახმა მისცა პატრიარქს 3 სოფელი, რომელმაც ამ ადგილზე იცხოვრა მხოლოდ 1 წელი და აღესრულა. შემდეგ [საპატრიარქო] მოსასხამი მიიღო მისმა დისშვილმა ხაჩიკმა, რომელსაც მან ხელი დაასხა ანისში, თავის სიცოცხლეშივე. [ხაჩიკმა] იცოცხლა 2 წელი და გარდაიცვალა. საპატრიარქო ტახტი ცარიელი იყო 7* წელი.

493 (1044) წელს გარდაიცვალნენ იოანე და აშოტი და გვირგვინი მისცეს აშოტის ვაჟს გაგიკს. ბერძნებმა გაიხსენეს დამლუპველი ანდერძი ანისზე და თქვეს, რომ სიკვდილის შემდეგ ანდერძი შეუცვლელი და მტკიცეა. მათ იხმეს კონსტანტინოპოლში გაგიკი იმ პირობით, რომ იქიდან დააბრუნებდნენ დიდი საჩუქრებით. ამასთან, [ანისში ბერძნებმა] დაადგინეს თავისი მმართველი და გააუქმეს ორი გვირგვინი: საპატრიარქო ტახტი და სამეფო, იძულებით მიიყვანეს ორივე [მეფე და პატრიარქი] თავისთან და იქიდან აღარ დააბრუნეს. ამის გამო გაგიკმა დაკარგა რა ყოველგვარი იმედი, [ანისის] ნაცვლად მიიღო კალან-პალატი და პიზა** და ცხოვრობდა უცხოეთში თავისი ტომის მოძულეებთან²⁹⁹.

* 5 (ვ)

** კიზა (მ)

ამ დროს გრიგორმა³⁰⁰, მამაცი ვასაკის შვილმა, მისცა მო-
ნომახს ბიჯნისი, კაიანი და კაინონი, რომლებიც თვითონ ეპ-
ყრა და [სამაგიეროდ] მიიღო მესოპოტამიის დუქსობა. [მან]
წაიყვანა თავისთან აპირატი, ქართველთა მთავარი, ორი სხვა
მაგისტროსი და წავიდა სულთან ტულრილ-ბეგის მხედართ-
მთავრის იბრაჰიმის³⁰¹ წინააღმდეგ. მათ შეიპყრეს ლიპარიტი
და მიიყვანეს სულთანთან, რომელმაც მიუგზავნა მას კაცი
და შესთავაზა ზიარებოდა მის სარწმუნოებას. [ლიპარიტმა]
ასეთი პასუხი გასცა: „როდესაც ვიხილავ შენს სახეს, გა-
ვაკეთებ რასაც მიბრძანებ“. ხოლო როდესაც იხილა [ლიპა-
რიტმა სულთანნი] უთხრა: „როდესაც ვიხილე შენი სახე, აღარ
შევასრულებ შენს ნებას და არ მეშინია სიკვდილის“. სულ-
თანმა ჰკითხა: „რა გსურს?“ ხოლო მან უპასუხა: „თუ ვაჭარი
ხარ – გამყიდე, თუ ჯალათი ხარ – მომკალი, ხოლო თუ მეფე
ხარ – გამათავისუფლე საჩუქრებით“. სულთანმა უთხრა: „არა
ვარ ვაჭარი, არც შენი სისხლის ჯალათი მსურს ვიყო, არამედ
ვარ მეფე, წადი სადაც გსურს!“ და გაუშვა ის საჩუქრებით³⁰².
რადგან კეისარი ითხოვდა [ლიპარიტს], ჩავიდა მასთან, მიიღო
მისგან ჯარი და წავიდა საქართველოში, შეიპყრო მეფე ბაგ-
რატი, გაგზავნა კეისართან და თვით იპყრა მთელი ქვეყანა.

ამ დღეებში სპარსეთიდან მოვიდა ერთი ქალი, სახელად
მამი 3 ვაჟით ფარისოსის გავარში³⁰³ დიდებულ მთავარ გრი-
გორთან. ვაჟებმა მისცეს მძევლად დედა და მიიღეს შოთსი
და ციხე შამირამი³⁰⁴. აქედან დაუნათესავდნენ განძაკის ამი-
რა ალაზიზს, მოკლეს ის, აიღეს განძაკი და გაბატონდნენ იქ.
უფროსი ვაჟი პარზუანი მოკლე ხანში გარდაიცვალა და მისი
ადგილი დაიკავა მეორე ძმამ ლელქარმა³⁰⁵, რომელმაც წაარ-
თვა ბარდავი და შამქორი³⁰⁶ სალარს. მისმა უმცროსმა ძმამ
ფადლონმა³⁰⁷ მოკლა ის ნადირობის დროს და ხელთ იგდო
ძალაუფლება. სიყვარულის საბაბით წავიდა [ფადლონი] გრი-
გორის ძე ფილიპესთან³⁰⁸, დაადო მას ბორკილები მამის სიკ-

ვდილის შემდეგ და წაართვა შაშუაში და შოთსი. [ფადლონმა] იხმო თავისთან ჰამამის ძე გაგიკი, განძაკის უფალი, მოკლა და დაიპყრო მისი ქვეყანა. [ფადლონი] ამგვარად გაძლიერდა და დაეუფლა ხაჩენს, გოროზს და სევორდელებს³⁰⁹, თავს დაესხა ძოროგეტის მეფე გაგიკს, ალბანთა მეფე კვირიკეს და ქართველთა მეფე ბაგრატს და შეავინროვა ისინი, დაეუფლა აგრეთვე დვინს და დაადო სომხებს ხარკი – 3000 დრამა*.

ამგვარადვე, რამდენიმე კაცი ქალდეველთაგან გამოვიდა თავისი ქვეყნიდან, მივიდნენ გარდმანს და უთხრეს გარდმანის მთავარს: „მოგვეცი ჩვენ იმ ჯვრის ნაწილი, რომელიც მოგცა შენ ჰერაკლემ, გავხდებით ქრისტიანები და შენი მონები“. ასეც მოხდა. ეს რომ გაიგო ბაღდადის ამირამ, დაემუქრა მათ. ამით შეშინებულები ისინი წავიდნენ კავკასიის ქედის კალთებთან, ხელი მოუმართა ქრისტემ, რომელიც ირწმუნეს და დაეუფლნენ ყველა გავარს. ერთი მათგანი, სახელად დავითი, გამეფდა და დაესიდა ძოროგეტის მეფეს. მათ თემს ეწოდა წანარეთი³¹⁰, იმის გამო, რომ მათ აქ შეიცნეს თავიანთი სამკვიდრებელი ადგილი. გარდმანის მთავარმა დაუდგინა მათ ქორეპისკოპოსი³¹¹ ქართული ენის მიხედვით. ანისში სომეხთა მეფობის გაუქმების შემდეგ მოვიდა ტულრილის ბიძაშვილი ალფ-არსლანი და ააოხრა 24 გავარი. ის იყო სულთნის მხედართმთავარი და მისი სიკვდილის შემდეგ თვითონ გახდა სულთანი. შემდეგ [ალფ-არსლანი] ხელმეორედ მოვიდა 100 000 კაცით, აიღო ახალქალაქი, რომელიც ქართულად ახალ ქალაქს ნიშნავს** და სამშვილდე³¹², ცოლად მოიყვანა კვირიკე მეფის ასული, ქართველთა მეფე ბაგრატის დისშვილი³¹³, აიღო აგრეთვე ანისი, სადაც 1000 კაცი დაკლა ერთ ორმოში და იბანავა მათ სისხლში. ზოგიერთები ამბობდნენ, რომ ამით

* 300 000 (ვ)

** რომელიც ... ნიშნავს > – მ

მსხვერპლი შესწირა თავის მიცვალებულებს. შემდეგ ხალიფასაგან მოვიდა მოციქული, ჩამოჰკიდა მას კისერზე ოქროს ძენკვი, შეკრა ერთად 12 თასმა და დაჰკრა იმის ნიშნად, რომ ის თავისი წინამძღოლის უსაზღვროდ მორჩილი იყო. ეს მოხდა მეფე იოანეს სიკვდილიდან 23 წლის შემდეგ, 513 (1064) წელს.

მონომახის შემდეგ გვირგვინი მიიღო თეოდორამ³¹⁴, შემდეგ დუკინმა; მის შემდეგ დიოგენმა, რომელიც გამოვიდა სულთნის წინააღმდეგ და ემუქრებოდა სომეხებს ბერძენთა სარწმუნოებაზე მოქცევას. ამის გამო მოვიდა ყარსში და დაწვა ხისაგან ნაგები სომეხთა ეკლესია. შემდეგ წავიდა მანაზკერტზე და აიღო ის. სულთანი წამოვიდა მის წინააღმდეგ, დაამარცხა და შეიპყრო [დიოგენი]. თუმცა [სულთანმა] მოწყალედ გაუშვა ის, მაგრამ არ მიიღო თავისმა ტომმა. მათ გვირგვინი გადასცეს მიქაელს, დუკინის ვაჟს, რომელმაც შეიპყრო და დააბრმავა დიოგენი³¹⁵. ის გარდაიცვალა დარდასაგან 521 (1072) წელს.

ყარსის მეფემ, გაგიკ აბასის ძემ³¹⁶, თურქთა შიშით შევიწროებულმა, მისცა თავისი მამული ბერძნებს და [სამაგიეროდ] მიიღო: წამნდავი, ლარისა, ამასია, კომანა და 100 სოფელი. [გაგიკი] წავიდა კეისართან და გამოითხოვა ბრძანება სომეხთა პატრიარქად მაგისტროსისა და დუკის გრიგორის ვაჟის, ვაჰრამის³¹⁷ ხელდასხმის შესახებ. [კეისარმა] არ მოისურვა მისი ხელდასხმა და მან წამნდავში საპატრიარქო ტახტის 1 წლის პყრობის შემდეგ დაუთმო ის თავის ვარდაპეტს – გეორგ ლორელს, ხოლო თვითონ წავიდა კონსტანტინოპოლში მთარგმნელობითი მოღვაწეობისათვის. მან აიღო წიგნები და სურდა წასულიყო იერუსალიმში. [ამ დროს] ტაროსმა მიიწვია ის მისრში³¹⁸, სადაც ფრიად განადიდა სულთანმა. აქ [მან] ააშენა სომხური მონასტრები და ხელდასხა თავისი ძმისშვილი გრიგორისი ეპისკოპოსად, თვითონ კი წავიდა და აღესრულა

კარმირვანქში³¹⁹, მდინარე ევფრატის საზღვრებში, ტავროსის მთასთან და დაკრძალეს უფალ ბარსელის საფლავის ახლოს, რომელიც [პატრიარქი იყო] გეორგის შემდეგ.

521 (1072) წელს დაინვა წმ. პეტრეს საყდარი ანტიოქიაში³²⁰. იძრა მინა, გაირღვა და შთანთქა ბერძენთა პატრიარქი და მასთან ერთად 10000 კაცი იმის გამო, რომ მათ დანვეს მართლმადიდებელ ასურელთა სახარება. ის ოთხჯერ გადაურჩა ცეცხლს და მხოლოდ მეხუთედ მიიღო მათი რისხვა, როგორც ჩვენმა უფალმა მიიღო ებრაელებისაგან ჯვარი.

523* (1074) წელს ამირა ფადლონმა გაგზავნა განძაკზე ფაჰლავი ვასაკი, გრიგორ მაგისტროსის ვაჟი მთელი ჯარებით აუღებელი სიმაგრეების ბახკისა და კაპანის³²¹ წინააღმდეგ. ის მოტყუებით შევიდა იქ და მოკლა სენექერიმი – სომეხი მეფე, რამეთუ აქაური მეფეები სომეხები იყვნენ. ისინი არ გადაშენდნენ ორი უშვილო ძმის სმბატისა და გრიგორის უკანასკნელ დღეებამდე, რომლებმაც აიყვანეს სომეხი ყრმა სენექერიმი და დასვეს თავიანთი სამეფოს მემკვიდრედ. ის მოკლეს ფადლონის ბრძანებით. ამგვარად ჩაქრა ის ჭრაქი, რომელიც აქ იყო და გაბატონდნენ სპარსელები.

ფადლონმა მიიღო ალფ-არსლანისაგან ანისი, რაშიც მისცა მას ყვავილოვანი ოქროქსოვილი. უფალმა აოხრებულ ქალაქს გამოუგზავნა მისი შვილიშვილი ყრმა მანუჩი³²², რომელმაც სრულწლოვანებას რომ მიაღწია, გააფართოვა და გაამაგრა ანისის კედელი. მან შეკრიბა ქალაქში დარჩენილი ყველა მთავარი, დიდი ზეიმით გამოვიდა მათ წინ და შეიყვანა ქალაქში გრიგორ ვასაკის ძე, აპირატის შვილიშვილი 500 აზნაურთან ერთად. მათ თავზე ედგათ ბრწყინვალე გვირგვინები, რადგან იყო დიდძალი ჯარისა და მრავალი აზნაურის მბრძანებელი. ის იყო უფალ ბარსელის³²³ ძმა, რომელიც გეორგის შემდეგ

* 543 (ვ)

ხელდასხმულ იქნა ჰალბატში კათალიკოსად მანუჩესა და ყველა სომეხის ბრძანებითა და სურვილით. ასე აღორძინდა ქალაქი ანისი და არაფრით ნაკლები არ იყო ადრინდელზე.

ალფ-არსლანი წავიდა ალამუთში³²⁴ და ალყა შემოარტყა ერთ ძლიერ ციხეს. ციხის უფალი თავის სახლში მიეცა ჯერ დიდ სიხარულს, შემდეგ დიდ მწუხარებას, შემდეგ გამოვიდა სულთანთან ვითომდა დასამორჩილებლად. როდესაც ის ეამბოროა [სულთანს] ფეხებზე, დაკლა ეს მხეცი, რომელიც სვამდა უცოდველთა სისხლს. [ალფ-არსლანის] ხელისუფლება გადავიდა მისი ვაჟის მელიქ შაჰის ხელში, რომელიც იყო მონყალე და კეთილგანწყობილი, განსაკუთრებით ჩვენი ხალხისადმი. მან ნება დართო პატრიარქ ბარსელს გამოცხადებულიყო მასთან ხელში აღმართული ჯვრით, დაასაჩუქრა ის და უბოძა იარლიყი. ამით გამხნეებულმა [ბარსელმა] წაართვა კვერთხი და წოდება ჰონელს, რომელმაც თვითნებურად და უკანონოდ მიითვისა პატრიარქობა.

525 (1076) წელს ბერძნებმა ღალატით მოკლეს მთავარი ვასაკი, კათალიკოს ვაჰრამის ძმა, ანტიოქიის დუკა. მისმა ჯარმა, გამაგრებულმა კლაში³²⁵, დაუთმო ეს ქალაქი ფილარტოსს – წარმომავლობით სომეხს, რომელმაც ამ დროისთვის ხელთ იგდო მრავალი გავარი. ფილარტოსმა ჯერ კიდევ ვაჰრამისა და გეორგის სიცოცხლეში ბრძანა ეკურთხებინათ მესოპოტამიაში კათალიკოსად სარგისი – უფალ პეტრეს დისშვილი, წმინდა და კეთილმორწმუნე კაცი, რომელიც განდევნეს აღმოსავლეთში მყოფმა უფლებმა ვაჰრამმა და ბარსელმა. მეფე კვირიკემ აკურთხა ჰალბატში ალბანთა კათალიკოსად სტეფანოსი. აქვე ორივე კათალიკოსმა ხელდასხეს კარის მღვდელი სარგისი ჰალბატის [მონასტრის] არქიეპისკოპოსად და მისცეს თითოეულმა თითო ეპარქია თავის საკათალიკოსოში. მიუხედავად ამისა, უფალ სარგისის სიკვდილის შემდეგ ფილარ-

ტოსმა ბრძანა მის ადგილზე ეკურთხებინათ ვინმე თეოდოროსი.

ამ ხანებში მოკლეს შირაკუნის მთავარი ბელიდი, რომელიც კეისარმა მისი მადლიანობის გამო აიძულა [მონათლულიყო] ბერძენთა სჯულზე და მისცა მას სულიერ მამად ბერძენი აბელი. იმის გამო, რომ [ეს მთავარი] არ იცავდა ბერძნულ სჯულს, 1 წლის შემდეგ უკეთურმა ბერმა დაახრჩო ის ძილის დროს, მოიხელთა რა მარტო საკუთარ ციხე ანდრიონში³²⁶. ეს რომ გაიგეს [მთავრის] ჯარებმა, გადმოაგდეს კლდიდან [ეს] საშინელი მხეცი.

კეისარი მიქაელი შეცვალა ვოტანიოტმა 1 წლით; მის შემდეგ [იყო] მესელიანოსი 6 თვე; შემდეგ – ალექსი, კაცი გამოსადეგი და გონიერი. მის დროს პიზაში, მეფე გაგიკის მიერ აშენებულ მონასტერში გამოჩნდა საზარელი ნიშანი: ორმა მეუდაბნოემ ნახა ზმანება. ისინი მივიდნენ მონასტერში და ვიდრე შესრულდებოდა სამი ყრმის გალობა, მოჰყვნენ ნანახი ზმანება. ერთმა მათგანმა თქვა: „მე ვნახე, რომ ეკლესიის თალის ქვეშ ჩამოკიდებული ლამპარი ჩამოვარდა იატაკზე, მაგრამ შუქი არ ჩაქრა“. მეორემ დაუმატა: „მე ვნახე, რომ ციდან ჩამოვარდა ვარსკვლავი და მისმა შუქმა გაიკიფა ამ ეკლესიაში“. მაშინ მონასტრის წინამძღვარმა თქვა: „მონახეთ! ალბათ ჩამოვარდა წმ. შესანიშნავთა ნაწილი“. ანთეს ცვილის სანთლები, წავიდნენ და მართლაც საკურთხეველში იპოვეს ნაწილი შესანიშნავისა, დატოვებული გაუფრთხილებელი კაცის მიერ წმ. პენტეკოსტეს დღეებში. ის იპოვეს 3 დღის შემდეგ და ამ 3 დღის განმავლობაში ის ვერც ცოცხმა გაგავა, ვერც ფეხმა [გათელა] უთქმელი საიდუმლოების სადიდებლად. ყველამ მადლობა შესწირა ღმერთს.

ანისის მფლობელი გაგიკი წავიდა კონსტანტინოპოლში. თეოდორას და ზოია³²⁷ ძლიერ სთხოვდა მას მიეღო ბერძნული სჯული, შეერთო ის და ემეფა საბერძნეთში, მაგრამ [გა-

გეიკი არ დათანხმდა. მას სურდა დაექორწინებინა თავისი უმცროსი ვაჟი ვასპურაკანის მთავრის აბელხარობ ხაჩიკის ძის ქალზე, რომელიც ფლობდა სისს, ადანას, პაპარონს და ლამბრონს³²⁸. მან გატეხა პირობა და ციხეში ჩასვა [თავისი ქალის მთხოვნელი]. ეს რომ გაიგო [გაგიკმა], წავიდა მის გასათავისუფლებლად, მაგრამ დაბრუნებისას ფუნდუკში ბერძნებმა დაახრჩვეს. საზიზლარმა აბელხარობმა მოწამლა სიძე. [გაგიკის] უფროსმა ვაჟმა იოანემ კი ანგარიშით შეირთო ანისის დუკას, წარმოშობით ბერძენი ქალი, ჩამოვიდა ანისში, მაგრამ ვერ ჰპოვა აქ მოსვენება. შემდეგ ის წავიდა იბერიაში, საიდანაც დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში თავისი ვაჟით აშოტით, რომელიც სიძედ უნდოდა კეისარს, ის კი არ დათანხმდა. კეისრის ბრძანებით [აშოტი] წავიდა სულთანთან და სთხოვა დაეთმო მისთვის ანისი. ის მოწამლა რომელიღაც საჭურისმა, მანუჩეს ნათესავმა. მისი გვამი გაგზავნეს კონსტანტინოპოლში. შვილის გვამის ჩამოტანაზე ადრე გარდაიცვალა მამა. ასე შეწყდა ანისის გვირგვინოსანთა რიგი³²⁹.

537 (1088) წელს ამირა ბულამ, მელიქ შაჰის ბრძანებით, წაართვა განძაკი ფადლონიანებს, რომლებიც იწოდებოდნენ შადადიანებად. ქართველთა მეფე ბაგრატე დაბრუნდა კეისრისაგან და მიიღო მამისეული სამფლობელოები. მის შემდეგ იყო მისი ვაჟი გიორგი, რომელიც კვირიკეს შემდეგ წავიდა ხორასანში მელიქ შაჰთან და დაბრუნდა პატივით³³⁰. ეს კვირიკე იყო აშოტ მწყალობელის ვაჟის გურგენის ძის დავითის ვაჟი³³¹. მას მამამისმა დავითმა აუგო ლორე³³² და სხვა 12 ციხე-სიმაგრე. ის დაკრძალულია სანანიში. მისი შვილიშვილები აბასი და დავითი, შევიწროვებულნი ქართველთა მიერ, წავიდნენ არანის მფლობელებთან და მიიღეს თითოეულმა თითო ციხე, სადაც ცხოვრობდნენ გაჭირვებაში³³³.

მშვიდობისმოყვარე და ქრისტიანებისადმი კეთილგანწყობილი სულთანი მელიქ შაჰი უფლობდა 12 სამეფოზე კასპიის

ზღვიდან პონტოს ზღვამდე. მან აიღო ქვიშა ოკეანიდან³³⁴, ნაილო თან სპარსეთში, დაყარა მამის საფლავზე და თქვა: „გიხაროდეს მამა, შენი შვილი, შენს მიერ ყრმად დატოვებული უფლობს ქვეყნის დასასრულამდე“. მას ეახლა ფილარტოსი და შეუსუსტდა რწმენა. დიდმა ამირამ ბუღამ, სულთნის ბრძანებით, აიღო ურჰა და დამსმენთა გამცემლობის გამო დახოცა სახელოვანი სომეხი მთავრები.

ამ ხანებში პენენიკთა მეფე 600 000-იანი ჯარით მოვიდა კონსტანტინოპოლში ალექსის წინააღმდეგ³³⁵. მაგრამ ქრისტიანებმა რვადღიანი ლოცვის შემდეგ გაჟლიტეს ისინი, ესროდნენ რა ცეცხლს მათ ურიკებს, რითაც მოვიდნენ. ამავე ხანებში გამომჟღავნდა ერთი ბერძენი ბერის უღირსი საქციელი, რომელმაც თავყვანი სცა ძალს. მან ჩაითრია 10 000 კაცი, მათ შორის ალექსის დედა. ის უფლის წმ. ჯვრის ნაწილს სდებდა თავისი ვაჟის ფეხსაცმელში, რომელიც ამგვარად მუდმივად თელავდა მას. როცა ეს გაიგო ალექსიმ, გაანადგურა ყველა, დედას კი ახადა სამეფო ღირსება.

540 (1091) წელს მარაშში გარდაიცვალა ფილარტოსის მიერ დაყენებული კათალიკოსი პოლოსი, აგრეთვე წმ. და დიდი სწავლული, სომეხი ვარდაპეტი გეორგი, რომელიც დაკრძალეს კამრჯაძორში, ვარდაპეტ სამუელის გვერდით. ამ დროიდან წმინდა საპატრიარქო ტახტი გაერთიანდა, რადგან უფალმა ბარსელმა³³⁶ მაშინვე გადააყენა ტახტიდან კათალიკოსი თეოდოროსი და წაართვა მას მიტრა, კვერთხი და უფალ პეტრეს წმ. ჯვარი. [ბარსელმა] გაიარა კესარია, ჩავიდა ანტიოქიაში, ხოლო აქედან ურჰაში. მას ყველგან ხვდებოდნენ დიდი სიხარულით.

მშვიდობისმოყვარე სულთანმა, ცოლისაგან მონამღულმა [მელიქ შაჰმა] დაასრულა თავისი დღენი 541 (1092) წელს. ეს რომ გაიგო ამირა ბუღამ, რომელიც ამ დროს იმყოფებოდა ნიკეაში, დაბრუნდა ურჰაში. უფალი ბარსელი წავიდა ანისში.

მელიქ შაჰი დაკრძალეს მარანდში³³⁷, თავისი მამის ალფ-არს-ლანის გვერდით. [მელიქ შაჰს] ჰყავდა ორი ვაჟი: ბაქიარუხი და საფანი³³⁸. მელიქ შაჰის ძმა დუდუში სულთანი გახდა ბერძნულ ქვეყნებში, ბაქიარუხი სპარსეთსა და სომხეთში. მან თავისი ბიძა ისმაილი დანიშნა ეჯიბად. [ბაქიარუხი] იყო მონ-ყალე და კეთილგანწყობილი სომხების მიმართ. ის ზრუნავდა ჩვენს ხალხზე, რის შედეგადაც ჩვენმა ქვეყანამ იწყო აყვავება. მან გაათავისუფლა ჩვენი მონასტრები და მთელი სამ-ღვდელოება [ხარკისაგან]. დუდუში დაეუფლა შუამდინარეთს, დაამარცხა არაბთა მეფე იბრაჰიმი და ხელთ იგდო მთელი მისი მდიდარი ბანაკი. ამ დროს მან მიიღო წერილი ბაქიარუხის ცოლისაგან, რომელიც იწვევდა მას სპარსეთში და სთავაზობდა თავის ხელთან ერთად უფლობასა და მთავრობას მთელ ამ ქვეყანაზე. [დუდუში] გახარებული ამ ცნობით, უთვალავი ბანაკით გაემართა ისფაჰანის ველისაკენ. ბაქიარუხმა სთხოვა [დუდუშს] რომ დაეთმო მისთვის ისფაჰანი და ყველა სხვა სამფლობელოებს მისცემდა მას. როცა [დუდუში] არ დათანხმდა ამაზე, [ბაქიარუხი] თავს დაესხა მას. დუდუში დაიღუპა. მისი ვაჟი რადუანი გაიქცა ურჰამში და გახდა სულთანი ალექოსა³³⁹ და მის მიმდებარე მხარეში. მისი გვარიდან ვინმე, სახელად ალფიარაკი გახდა სულთანი ბერძნულ ქვეყნებში. შემდეგ წავიდა ურჰას დასაპყრობად, მაგრამ კურაპალატმა თოროსმა მოწამლა ის. იმავე წელს, 30 დღის შემდეგ ჰონიში გარდაიცვალა წმინდა და ღირსეული კათალიკოსი თოროსი* და დამარხეს უფალ სარგისის გვერდით³⁴⁰.

ამ ხანებში კალიისა და გვალვის შედეგად დაიწყო საშინელი შიმშილობა, რისგანაც ძლიერ დაზარალდა ქალაქი ანისი. შიმშილისაგან გარდაცვლილთა რიცხვი იმდენი იყო, რომ ვერ ასწრებდნენ არა მარტო მათ დამარხვას, არამედ წმ.

* თეოდოროსი (ვ)

აღსარების ჩაბარებასაც. ამბობენ, რომ ვინმე ბეხმა, თავისი ვაჟკაცობისა და ღვთის სიყვარულის დასამტკიცებლად მიწას მიაბარა 6000 კაცი. ვილაც მდიდარმა სპარსეთში გაიგო რა ეს ამბები, ხორბლით დატვირთა აქლემთა ქარავანი, ჩამოვიდა ანისში და უბრძანა დაერიგებინათ ის მარტო ბავშვებისათვის. ეს ამბავი ყველგან გავრცელდა. მასთან მოჰყავდათ თვალცრემლიანი ბავშვები, რომელთაც ის აცმევდა და აპურებდა. როდესაც გათავდა ხორბლის მარაგი, მან მოუხმო ბავშვების მშობლებს, რომ მათ შესძლებოდათ მოხვეოდნენ თავიანთ ვაჟებსა და ქალებს. ისინი ეხვეოდნენ ერთმანეთს გამგმირავი მოთქმით. მაშინ ამ კაცმა საამო და ტკბილი ხმით თქვა: „ნაიყვანეთ თქვენი ბავშვები, წადით თქვენს სახლებში და ადიდეთ მწყალობელი ღმერთი, ღმერთი მის დიდებაში“, რაც შესრულდა კიდევც.

შიმშილობის დამთავრების შემდეგ, რომელიღაც სკვითური წარმომავლობის ხალხი, უძველესი დროიდან დამკვიდრებული ვრკანის ქვეყნების ახლოს, 7000 [კაცი] ელლაზის წინამძღოლობით შემოვიდა და ომით გაიარა ჩვენი ქვეყნის შუაგული ქალაქ ანისამდე. აქ გოლიათის მსგავსი მისი ძმა მოკლა ვასაკის ვაჟმა, აპირატის შვილიშვილმა გრიგორმა, რომელიც მალე მოკვდა მონამეობრივი სიკვდილით კალზუნში. [მან] სიკვდილისაგან გადაარჩინა ანისის ამირა მანუჩე. მანუჩემ თავის ძმასთან, კათალიკოს ბარსელთან ერთად გადაიტანა და დაკრძალა ის კეჩარუსის [მონასტერში]. მის ცხედარს მისდევდა მთელი სომეხთა ბანაკი. ელლაზმა გაიარა შუამდინარეთი და წაართვა იერუსალიმი ფრანკებს. მან ჩაარჭო ისარი აღდგომის [ტაძრის] ჭერში ამ გამარჯვების ნიშნად, რომელიც დღემდე არსებობს.

544 (1095) წელს ართუხის ძე სუქმანი³⁴¹ და სამუსატის ამირა ბალდუხი, ამირა ხაზის ძე ნავიდნენ ურჭაზე, საიდანაც დაბრუნდნენ შერცხვენილები. კურაპალატი თეოდოროსი ისე-

თი სიბრძნითა და მამაცობით იცავდა ქალაქს, რომ სულთან-მა რადუანმაც კი ვერ შესძლო მისი დამორჩილება.

547 (1098) წელს დასავლეთის სულთანი ხილიჭ არსლანი, დუდუშის შვილიშვილი წავიდა მელიტენეს წინააღმდეგ. მაგრამ ქალაქის გამგებელმა ხავრილმა, ურჰას კურაპალატის სიმამრმა, უკან დაახევინა შეურაცხყოფილს.

ამ ხანებში ასრულდა წმ. პატრიარქ ნერსესის წინასწარ-მეტყველება ფრანკთა გამოჩენის შესახებ. ვიდრე სკვითებს ეპყრათ იერუსალიმი, ისინი განუწყვეტლივ იღებდნენ ფასს [უფლის] წმ. საფლავის სანახავად მოსულებისაგან. ერთხელ ბრბოსგან შევიწროვებული ფრანკი გაცხარდა და გაჯავრდა. ამის გამო ის ისე სცემეს, რომ თვალიც კი გამოუვარდა ფოსოდან და გაგორდა მიწაზე. [გრაფმა] აიღო ის, ჩაიდო ჯიბეში, წაიღო რომში და ყველას აქეზებდა შურისსაძიებლად. გამოვიდნენ სახელოვანი ვაჟკაცები, მრავალრიცხოვანი ჯარების წინამძღოლები, რომელთა სახელებია: კონდოფრი და მისი ძმა ბალდუინი – მეფის შთამომავლები, რომლებზეც ამბობენ, რომ ფლობდნენ იერუსალიმის ამაოხრებლის ვესპასიანეს გვირგვინს; დიდი გრაფი პაიმუნდი და მისი დისშვილი ტანკრი; გრაფი ზნჯილი და რობერტი, დატოვებული გრაფად; მეორე ბალდუინი და გრაფი ჟოსლინი. ეს ძღვევამოსილი ვაჟკაცები, მრავალრიცხოვანი ჯარებით გაემურნენ და მივიდნენ ბიზანტიაში, მშვიდობით გაიარეს ნიკეა, ორჯერ დაამარცხეს ხილიჭ არსლანი, აიღეს ნიკეა და მისცეს ის ალექსის, თვითონ გაიარეს კილიკია, აიღეს ანტიოქია, ყველა სანაპირო ქვეყნები, იერუსალიმი და დაადგინეს იქ მეფე, როგორც მოგვითხრობს მრავალი ისტორიკოსი³⁴².

ამავე ხანებში ანისში მოიტანეს წმ. ნუნეს³⁴³ ჯვარი, რომელიც ქართველი მმართველის ვარსქენის სარწმუნოებიდან გადახვევის დროს გადატანილ იქნა პარხალის მთებში წმ. საჰაკის მონაფის, წმ. ბერის ანდრეასის მიერ, სადაც დარჩა

7 წელი. ეს რომ გაიგო გრიგორ მამიკონიანმა, ჰმაიაკის ვაჟმა, [ბრძანა] გადაეტანათ ის ციხესიმაგრე კაპუეტში; აქედან ის გადაიტანეს ვანანდში და ეწოდა ვანანდის ჯვარი. როდესაც უკეთურმა სუქმანმა გაჟლიტა მამიკონიანთა გვარი, ბარსელის პატრიარქობისას [ეს ჯვარი] მოიტანეს ანისში. დღესასწაული მის სახელზე დაწესებულია კვირას, ჯვართამაღლების მერვე დღეს.

547 (1098) წელს გრაფმა ბალდუინმა აიღო თელბაშარი და ურჰა, ხოლო შემდეგ წელს ბაქიარუხის სპასალარმა გაილაშქრა ფრანკთა წინააღმდეგ ანტიოქიაში, სასტიკად დამარცხდა და დაკარგა 300 000 კაცი. [ფრანკებმა] იპოვეს წმ. პეტრეს [ტაძრის] მარცხენა კუთხეში შუბი, რომლითაც ებრაელებმა გახვრიტეს მაცხოვრის ხატი. [ხატიდან] გადმოედინა სისხლი და წყალი, როგორც უფლის ბარძაყიდან. [ისინი] თაყვანს სცემდნენ ამ იარაღს, როგორც იმას, რომლითაც გაგმირეს ქრისტე და რომელიც ინახება სომხებთან. ამის საშუალებით დაამარცხეს ფრანკებმა მტერი და შემდეგ გაუგზავნეს ეს [შუბი] ალექსის.

548 (1099) წელს გარდაიცვალა სომეხთა დიდი მთავარი კონსტანტინე³⁴⁴ რუბენის ძე, მეფე გაგიკის ღვიძლი ძმა, რომელსაც ნათლად ერგვნა მისი სიკვდილის ნიშანი: თითქოს მისი გარდაცვალების დღეს ციხე-სიმაგრე ვაჰკში ციდან ჩამოვარდა მეხი და დაეცა მის წინ მდგარ ვერცხლის თეფშს, იმავე წუთს მოკვდა ვილაც კაცი, ხოლო მის შემდეგ თვითონ [კონსტანტინეც] – შავი მთის მპყრობელი. მას დარჩა ორი ვაჟი: თოროსი და ლევონი³⁴⁵.

549 (1100) წელს სებასტიის მფლობელი დანიშმენდი, რომელზეც ამბობენ რომ წარმომავლობით სომეხი იყო³⁴⁶, თავს დაესხა მელიტენეს. ურჰაში მყოფი პაიმუნდი და რაჯარდი გამოვიდნენ მის წინააღმდეგ, მაგრამ ტყვედ ჩაუვარდნენ [დანიშმენდს], რომელმაც ჩასვა [ისინი] საპყრობილეში.

550 (1101) წელს იერუსალიმში ლამპარი ანთო არა შაბათს, არამედ კვირას, 9 საათზე. მთელი ქვეყანა განცვივრდა. ამის მიზეზი კი იყო ფრანკთა გამოუსწორებელი საქციელი, რომლებმაც ქალებს დააკისრეს სამსახური მაცხოვრის წმ. საფლავთან.

იმავე წელს დიდი გრაფი პეტევიანი³⁴⁷ 300 000 კაცით ჩამოვიდა კონსტანტინოპოლში და ქედმაღლური სიტყვებით კიცხავდა ალექსის, უწოდებდა მას ეპარქს და სთხოვდა ჯარებს თურქთა მიწაზე წასასვლელად. [ამ ჯარებმა] თავიანთი მეფის ბრძანებით მოტყუებით განდევნეს [პეტევიანი] უწყლო უდაბნოსაკენ, დაქანცეს ის და ხელთუგდეს დანიშმენდისა და ხილიჭ არსლანის ჯარს. ძლივს გადარჩენილმა პეტევიანმა მხოლოდ 30 კაცით მიაღწია ანტიოქიას. იერუსალიმში მისვლის და თავისი აღთქმის შესრულების შემდეგ ის დაბრუნდა რომში.

551 (1102) წელს ათმა ქრისტიანმა ხალხმა, გარდა სომეხებისა და ასურელებისა, არასწორად იზეიმა აღდგომა ბზობის კვირას ირიონის თვალსაზრისის მიხედვით.

552 (1103) წელს სომეხმა მთავარმა გოდვასილმა³⁴⁸ გამოისყიდა პაიმუნდი 100 000 [დრაჰკანად], მიუმატა [ამ თანხას თავისი] 10 000 დრაჰკანი. იმავე წელს ურჰას გრაფი ბალდუინი წავიდა თურქის წინააღმდეგ მარდინის³⁴⁹ მიდამოებში, ხელთ იგდო ამირა ული სალარი და მოიყვანა ურჰაში, სხვა მრავალრიცხოვან ტყვეებთან და ცხვრის ურიცხვ [ჯოგთან] ერთად. ამ დროს პატრიარქი ბარსელი ჩამოვიდა ანისიდან [ბალდუინთან]. გრაფმა ის პატივით მიიღო, [უბოძა] მას სოფლები და განძეულობა.

553 (1104) წელს გარდაიცვალა დანიშმენდი და დატოვა 12 ვაჟი. უფროსმა ლაზიმ მიიღო მისი ხელისუფლება³⁵⁰. იმავე წელს გარდაიცვალა სულთანი ბაქიარუხი, რომლის ადგილი დაიჭირა მისმა ძმამ ტაფარმა³⁵¹. ამავე ხანებში ქოშლინმა აიღო მარაში, ხოლო იქ მყოფმა ბერძენმა მთავარმა თათულმა

რუბენის ვაჟის კონსტანტინეს ძეს თოროსს მიჰყიდა ღვთის-მშობლის ხატი დიდი რაოდენობით ოქრო-ვერცხლის [საფასურად].

554 (1105) წელს სპარსეთში ამბოხის შედეგად გამოჩნდა ერთი ამირა, სახელად ხზილი, [წარმომავლობით] სკვითი, აილო ლორე, შეიჭრა დვინში და ძალადობით მოკლა მანუჩეს ძმა ბუნარი. მანუჩე წავიდა სპარსეთის მეფის კარზე, წამოიყვანა ჯარი, დაბრუნებულმა მოკლა ხზილი თავისი ძმის საფლავზე და დაუთმო დვინი სპარსელებს.

ამ ხანებში პატრიარქი ბარსელი შეწუხებული სხვადასხვა მღვდვარებით დაბრუნდა თავის ტახტზე ანისში. მასთან მაშინვე გამოცხადდა უფალ გრიგორ ფაჰლავუნის მოციქული, ვაჰრამ ვკაიასერად³⁵² წოდებული [შემდეგი სიტყვებით]: „ჩემმა დრომ მოაწია, მოდი და გამიშვი მე უფალთან“. [ბარსელმა] აღარ დააყოვნა და [გაეშურა], რათა მიეღო მისგან უკანასკნელი კურთხევა. მაგრამ მენკერტის ციხის გზაზე, ბალუს ახლოს მას უნია იქ მყოფ ბერძენთა ცდუნებამ, რომლებსაც სურდათ მისი გაძარცვა. მაგრამ მან გამოიჩინა სიმამაცე და არ მისცა მათ საშუალება მოქცეულიყვნენ როგორც სურდათ, არამედ დაუთმო მათ [თავისი ქონებიდან ის, რაც თვითონ სურდა]. [ბარსელის] წინ მიმავალმა [ჯვრისმტვირთველმა] თადეოსის ხელით გაკეთებული რკინის ჯვარი ჩააგდო ტბაში. შემდეგში ქრისტიანებმა, რომელთა ყურადღება მიიპყრო [ამ ჯვრის] სხივების ბრწყინვამ, იპოვეს ის და დადგეს წმ. გრიგორის მთაზე, სადაც მისი საფლავია. ის დღესაც დგას იქ და ახდენს სხვადასხვა სასწაულებს. [ბარსელმა] გაიარა გრძელი გზა და ჩავიდა კარმირ-ვანქში, სადაც იმყოფებოდა ღვთის წმ. კაცი დიდ მთავარ ვასილთან და მიიღო მისგან კურთხევა. მომაკვდავმა შევედრა [ბარსელს] თავისი აღზრდილი ყმანვილები, თავისი დისშვილის ვაჟები: გროგორისი, დადგენილი მის მიერ კათალიკოსად და მისი ძმა ნერსესი³⁵³ – აპირატის ვაჟ-

ბი. თვითონ კი განისვენა უფალთან თერის თვეს³⁵⁴, შაბათს, ზაფხულის ორმოცდაათიანელთა [დღეს], იერემია წინასწარმეტყველის დღესასწაულზე და დაკრძალეს იმავე ადგილას. მას დასტიროდნენ ვასილი და მთელი სომეხი აზატები.

იმავე წელს მიიცვალა წმ. განდევილი და წინასწარმეტყველი მარკოსი, კოკქის გავარში, კონკრნატის მთაზე, მარაშის ახლოს. ის 65 წლის მანძილზე არ ჭამდა პურს, არც მის მსგავს რაიმეს, იკვებებოდა მხოლოდ მწვანილით. სწორედ მან თქვა: „გამრავლდება ადამიანთა ბოროტმოქმედებანი, უცხოელები ააოხრებენ ქვეყანას, დაიხურება ეკლესიების კარები და თურქები ხელახლა აიღებენ იერუსალიმს“³⁵⁵. მან 22 ადგილას იპოვა წყალი. [მარკოსი] დაასვენეს იმავე უდაბნოში, კასტალონის³⁵⁶ მონასტერში. მის [ხსოვნას] ზეიმობენ ღვთისმშობლის დღესასწაულის შემდეგ ხუთშაბათს.

557 (1108) წელს აღებულ იქნა ტრაპოლისი 11 თვის ალყის შემდეგ, იერუსალიმის მეფისა და გრაფ ბერდრანის მიერ. ამის მიუხედავად, ქალაქი მისცეს ანტიოქიის მფლობელს ტანკრს. ამის გამო განრისხებულმა მეფემ და ბერდრანმა ხელახლა აიღეს ქალაქი, დაარბიეს და მახვილით მოსრეს ის. [ქალაქი] დაიკავა ბერდრანმა³⁵⁷.

559 (1110) წელს სპარსელთა სარდალმა მამდუდმა დაარბია მთელი ურჰას ქვეყანა, დაამარცხა, დაატყვევა და მწუხარებაში ჩააგდო ყველა ქრისტიანი. იმავე წლის ზამთარში, ღამე ციდან ცეცხლი ჩავარდა ვასპურაკანის ზღვაში, რომელიც ხმაურით გადმოჰირქვავდა ხმელეთზე და გახდა სისხლისფერი, თევზები დაიხოცნენ. გათენებისას მთელი ნაპირი მოფენილი იყო [თევზით], როგორც გაჩეხილი ტყე.

560 (1111) წელს სომეხთა დიდმა მთავარმა³⁵⁸ სიბრძნის ძალით აიღო ციხე-სიმაგრე კენდროსკავისი, სადაც მოკლეს შაჰან-შაჰი გაგიკი³⁵⁹. იმის გამო რომ მეფის მკვლელები – სამი ძმა მანთალიონის ვაჟები ჯერ ისევ ცოცხლები იყვნენ, [მთა-

ვარმა] წამებით დახოცა ისინი, წაართვა მეფის მახვილი და სამოსელი, ხელთ იგდო იმ გავარის მთელი საჭურჭლე, რომელიც ინახებოდა ამ მიუდგომელ ციხეში ჯვრებთან, ხატებთან და დიდი რაოდენობის ოქროსთან ერთად. ყველაფერი ეს მან წაიღო ვაჰკში, მაღლი შესწირა ღმერთს და მცველები ჩააყენა ციხეში. პატრიარქი ბარსელი აღარ დაბრუნებულა ანისში. რამდენიმე ხანი დაჰყო აქ და შემდეგ გადაწყვიტა იერუსალიმში წასვლა. ფერისცვალების დღესასწაულზე მან მოიწვია ეპისკოპოსები და ქვეყნის მთავრები გრიგორის მოციქულის ხარისხში საკურთხებლად, რომ თვითონ შესძლებოდა დაწყნარებული სინდისით გასდგომოდა გზას. მაგრამ შულრის³⁶⁰ მონასტერში სახლის მშენებლობისას მას შეემთხვა უბედურება: ასწიეს ბოძი, გაუვარდათ ხელიდან, დაეცა მას და სასიკვდილოდ დააშავა. ამის შემდეგ მან იცოცხლა კიდევ 7* დღე, აკურთხა გრიგორი [საპატრიარქო] ხარისხში და გარდაიცვალა. ის დაკრძალეს ამავე ადგილზე 562 (1113) წელს.

ეს რომ გაიგო თორნიკეს ძემ დავითმა, მოიწვია კუნძულ ალთამარზე 5 ეპისკოპოსის კრება, რომლებმაც აკურთხეს ის კათალიკოსად იმ მიზეზით: რომ იქ გარდაიცვალა კათალიკოსი ვაჰანიკი გაგიკის ვაჟთან, აბუსაჰლთან ძორო-ვანქში ყოფნისას; რომ იქ იყო წმ. გრიგორის შესაწირავი ტრაპეზი, მისი ტყავის ქამარი და კვერთხი, წმ. რიფსიმეს ქოშები, საბურავი შეღებილი სისხლით და გაზის პირსახოცი – შენახული ადგილობრივ სამღვდელოებასთან; რომ დევნილების დროს [რიფსიმე] იმალებოდა კუნძულ ალთამარზე; [იმის გამოც], რომ ამბობენ აქ იყო არწრუნთა დინასტიის მეფეთა ადგილსამყოფელი და აქვე უნდა ყოფილიყო საპატრიარქო [ტახტიც]. მაგრამ [დავითი პატრიარქად] არ იქნა აღიარებული, მიუხედავად მისი მცდელობისა, თხოვნისა და საჩუქრებისა,

* 5 (ვ)

რომლებსაც ის აძლევდა მრავალთ და განსაკუთრებით ანისის მფლობელებს. მათ პატრიარქმა გრიგორისმა დიდი მადლიერებით გაუგზავნა კურთხევის სიგელი, ხელმოწერილი შავი მთის ყველა მონასტრის და ახლომდებარე [მონასტრების] ეპისკოპოსთა მიერ³⁶¹.

უფალ ბარსელის სიცოცხლეში გარდაიცვალა სომეხთა* დიდი მთავართა-მთავარი, დიდებული ვასილი, რომელმაც ღვთის შემწეობით ხელთ იგდო მრავალი ციხე და გავარი. პატრიარქი ბარსელი ზრუნავდა მის სახლზე და გადასცა ხელისუფლება ყმანვილ ვასილს კამსარაკანთა³⁶² გვარიდან, დაახლოებულს დიდ ვასილთან**. ამ ხანებში ვასილის სახლი იყო მეფეთა შთამომავლების და სომეხი აზატების, აგრეთვე პატრიარქთა შეკრების ადგილი. ამავე წელს მიიცვალა ანტიოქიის დიდი გრაფი ქრისტესმოყვარე და სამართლიანი ტანკრი, ძალაუფლება მიიღო მისმა დისშვილმა როჭერმა.

563 (1114) წელს, მარერის თვის 12-ში მიწა იძრა. მთების მწვერვალთაგან და ჩამონგრეული კედლებიდან ისმოდა გამგმირავი ხმა. კვირა დღე იყო და ხმა გაძლიერდა, რის გამოც ფიქრობდნენ, რომ დადგა ქვეყნის აღსასრულის დღე. მრავალი ქალაქი დაინგრა და დაიღუპა 40 000 კაცი, ის რაც დაითვალეს. იმავე წელს გარდაიცვალა ვარდაპეტი გეორგი, რომელსაც მეტსახელად მელრიკს უწოდებდნენ, მისი ტკბილი ქადაგებების გამო***. [ის იყო] დრაზარკის³⁶³ მონასტრის განმაახლებელი, წმინდა, საკვირველი და დიადი განდეგილი, ვასპურაკანის ნაჰანგის სოფელ ანალიურიდან. ამავე წლის დამდეგს**** ამიღში³⁶⁴ ციდან ჩამოვარდა ცეცხლი მინარეთზე,

* სომეხთა > - ვ

** დაახლოებულს... ვასილთან > - მ

*** მისი... გამო > - მ

**** მეორე წლის დამდეგს (ვ)

საიდანაც უხმობდნენ მუსლიმანებს და ცეცხლი მოეკიდა მის ქვის სახურავს, ისე რომ ალი სწვდებოდა ცას.

565 (1116) წელს თოროსმა, ლევონის ძმამ, კონსტანტინეს ძემ შეიპყრო ყმანვილი ვასილი და გადასცა ბალდუინს – ურჰას გრაფს, რომელმაც წამებით აიძულა დაეთმო მთელი სამფლობელოები. ეს ქვეყანაც ჩამოშორდა სომეხებს³⁶⁵. ვასილი წავიდა თავის სიმამრთან ლევონთან კილიკიაში, ხოლო იქიდან კონსტანტინოპოლში. კეისარმა პატივით მიიღო [ის] და მისი ამალა. შემდეგ წელს ბალდუინი წავიდა ნზებში, სომეხი მთავრის ვასაკის ძის აბელხარიზისა და მისი ძმის ლიკოსის³⁶⁶ წინააღმდეგ, რომლებიც სარდლობდნენ 1000 კაცთან რაზმს. ადრე ისინი ფლობდნენ თელბაშარს და ბირს, რომლებიც დიდი ბრძოლით წაართვეს თურქებს. [ეს ადგილები] ალყაში იყო ერთი წლის განმავლობაში და ბოლოს აიღო. [აბელხარიზი] წავიდა თოროსთან. ასევე დაარბია [ბალდუინმა] მეორე მთავარი ბაგრატიცი, რომელიც ცხოვრობდა რავენდანში³⁶⁷, ხოლო კარკარის მფლობელი კონსტანტინე მოკვდა დატუსალებული სამუსატის ციხეში³⁶⁸.

567 (1118) წელს გარდაიცვალა იერუსალიმის მეფე ბალდუინი და გვირგვინი მიიღო მეორე ბალდუინმა, ურჰას გრაფმა³⁶⁹.

იმავე წელს გარდაიცვალა სპარსთა სულთანი ტაფარი. მან სიკვდილის წინ ბრძანა მოეკლათ მისი პირველი ცოლი გოჰარ-ხათუნი, რომელსაც, როგორც ამბობენ, ემსახურებოდა 400 ქალიშვილი თავზე გვირგვინებით. [სულთანი] სარდლობდა მრავალრიცხოვან ჯარს, რომელსაც უბრძანა დაეკლათ [მისი ცოლი], „რათა, როგორც ამბობდა [სულთანი], ის არ გათხოვდეს ჩემს ძმაზე, რომელიც უფლობს შიდა სპარსეთში, ქალაქ ოზკენდში და ხიზნში – ისფაჰანის იქით 6 დღის სავალ მანძილზე“. მან ტახტი გადასცა თავის უფროს ვაჟს

მაჰმუდს, ხოლო უმცროსი ვაჟი მელიქი დანიშნა სომხეთის განძაკის გამგებლად³⁷⁰.

ამ წლის დასაწყისში გარდაიცვალა ალექსი და გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ფეროჟემ³⁷¹, რომელიც კარგად იყო განწყობილი სომხებისადმი და ამტყუნებდა დედას, რომელმაც ცრუ მრჩევლების მიერ შემცდარმა მეორედ ნათლისღებით მეორედ [აცვა] ჯვარს უფალი.

იმ ხანებში გაძლიერდა ქართველთა მეფე დავითი, ბაგრატის ვაჟის გიორგის ძე, რომელმაც წაართვა სპარსელებს თბილისი³⁷², სასტიკად დაამარცხა განძაკის სულთანი მელიქი და 500 განიარაღებული კაცი ძელზე გასვა ქალაქ თბილისში.

იმ დღეებში, რადგან გარდაიცვალა ანისის ამირა მანუჩე, მისმა შვილმა აბულსუარმა, კაცმა მშიშარამ და ქალაჩუნამ, ხელში ჩაიგდო [ქალაქი]. მას სურდა მიეყიდა ანისი 60 000 დინარად³⁷³ ყარსის ამირასათვის. მან მოატანინა ხლათიდან³⁷⁴ მძიმე, უზარმაზარი ნალი და დადგა ტაძრის გუმბათზე, ნაცვლად მისი წინაპრების [მიერ აღმართულისა]. ამის გამო გაღიზიანებულმა ქრისტიანებმა მოუხმეს დავითს და ჩააბარეს ქალაქი ანისი. ტაძრის წმინდა გუმბათიდან ჩამოაგდეს საძულველი ნიშანი, რომელსაც ის მოთმინებით ატარებდა 60 წლის განმავლობაში ჩვენი ცოდვების გამო. დაადგეს თავზე სამკაული, იესოს გვირგვინი, პავლეს სიამაყე, მზე ჩვენი ხსნისა ჯვარი უფლის გამოსახულებით, დაიწყეს ზარის რეკვა, ჯვართან ადიდეს ღმერთი, რომელიც ჯვარს ეცვა მორწმუნეთა გადასარჩენად. მეფემ აბულეთი და მისი ძე ივანე დატოვა ანისში, დაბრუნდა თავის ქვეყანაში, თან ჩამოიყვანა აბულსუარი თავისი შვილებით, რომლებიც აღარ დაბრუნებულან, იქვე გარდაიცვალნენ. დავითმა გააფართოვა საქართველოს საზღვრები, შემოიერთა უხტიქი და მისი მოსაზღვრე რაიონები – გაგი, ტერუნაკანი, ტავუში, კაიანი, კაიწონი, ლორე, ტაშირი, მაჰკანაბერდი³⁷⁵, დაიმორჩილა მთელი სომხეთის სამეფოები,

[რომლებსაც ფლობდნენ] კვირიკე და აბასი³⁷⁶, კავკასიის მთა, სვანეთის სამეფო, მრატული, კლარჯეთი, დვალეთი*, ჰერეთი კასპიის ზღვამდე, ჰაბანდამდე³⁷⁷ და ქალაქ შაპურანამდე. ის ძლიერ ზრუნავდა უგუნურ ქართველ ხალხზე, [რომელთა რიგებიდან] შეარჩია 40 ახალგაზრდა, გაგზავნა საბერძნეთში ენების შესასწავლად და თარგმანების შესასრულებლად, რაც მათ შეასრულეს. სამი მათგანი საუკეთესო და აზრიანი აღმოჩნდა, [იქმნა] ერის მშვენიებად³⁷⁸. [დავითი] ორჭოფულად არ უყურებდა სომხურ ეკლესიასა და ლოცვას, რის გამოც მრავალჯერ თავს გვიხრიდა ჩვენ, შეგვთხოვდა კურთხევას. მან იმეფა 33 წელი³⁷⁹, გარდაიცვალა თბილისში და დასაფლავებულია გელათში, წინაპართა სასაფლაოზე. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა დემეტრემ³⁸⁰, რომელმაც არაფერი მოაკლო მამისეულ სამფლობელოებს, არამედ შემოიერთა დმანისი და ქალაქი ხუნანი³⁸¹ წაართვა სპარსელებს.

იმ დროს ხორასანში³⁸² მყოფმა აბულსუარის ვაჟმა გაიგო რა მამისა და ძმების ამბავი და დავითის სიკვდილი, მოვიდა და ვედრებით სთხოვა აბულეთს და ქალაქის უზუცესებს მამისეული ქალაქი ანისი. რადგანაც ქალაქი დიდ საშიშროებაში იყო თურქთაგან, აბულეთმა დაუთმო მას [ანისი], ზრუნავდა რა ქრისტიანებზე და უფრო მეტად თავის შვილ ივანეზე, რომ არ დაღუპულიყო ხშირი ბრძოლების დროს, თვითონ კი დაბრუნდა თავის სახლში. აბულსუარის ვაჟი ფადლონი დაეპატრონა ქალაქს და მის შემოგარენს, ყოველმხრივ შეეცადა დაემყარებინა მშვიდობა, აიღო დვინი, განძაკი და გახდა სახელოვანი. [მან] მოინდომა წმ. საკათედრო ტაძრის [გაძარცვა]. 3 წლის შემდეგ დაემართა უბედურება: ის დაანყლულეს ცეცხლოვანმა კაცებმა, რომლებიც გამოდიოდნენ ეკლესიის კლიტედან. [ეს კლიტე ფადლონმა] წაართვა წმ. მსახურ გრიგორს ეკლე-

* დვალეთი > - მ

სიის ძვირფასეულობის გასაძარცვავად, რომელიც ახლად იყო შემოსილი ციური საბურველით სამოცნლიანი მწუხარების შემდეგ. ამ ხილვების შედეგად [ფადლონი] შეუძლოდ გახდა და შეშინებულმა მიმართა გრიგორის ლოცვას, გამოიყვანა ის საპყრობილედან. ცოტა ხნით ადრე [გრიგორი] წასული იყო ვირაპში³⁸³, დაბრუნებისას მან დვინში იხილა თურქთა თავყრილობა მრავალრიცხოვან ბანაკად და ხმამაღლა შესძახა: „დიდება ქრისტე ღმერთს, ძესა უფლისას“, რასაც ყოველდღიურად აკეთებდა ანისში. იმიტომ [მოიქცა ასე, რომ] მლოცველმა მეგობარმა ხუმრობით უთხრა მას ყურში: „აი ეს არის ადგილი ქრისტეს სადიდებლად“. ამის გამო შეიპყრეს [გრიგორი] და მოიყვანეს ფადლონთან, რომელმაც სალამოს* ჩააგდო საპყრობილეში და მოისურვა იმავე ღამით მოეკლათ. მაგრამ ღმერთმა გადაარჩინა ის ამგვარად.

ამ დროს ცხოვრობდნენ ვარდაპეტები: იოანე, იგივე სარკავაგი, წარმოშობით ფარისოსის გავარიდან, რომლის ხსოვნა დღემდე სხივებითაა გაბრწყინებული მის ნაშრომებში³⁸⁴; მისი მოწაფე იერემია, იგივე ანძრევიკი, რომელიც 30 წელი მშრალ [საჭმელს ჭამდა] და იმდენად დამჯერი იყო თავისი მასწავლებლის, რომ როცა მან მუქარით [უთხრა] „გაჩუმდი!“, 3 წლის განმავლობაში არავის დალაპარაკებია, მაგრამ შეაჩვია თავი ამ გასაჭირს; სამუელ ანეცი, რომელმაც შეადგინა ქრონოლოგიური ცხრილები³⁸⁵; მათზე ადრე ანანია სანაინელი, რომელმაც კათალიკოს პეტრეს ბრძანებით [დანერა] სამოციქულო განმარტებანი. წმ. ვარდაპეტმა [იოანემ] ნაყოფიერად იღვანა და დაასრულა თავისი დღენი 568 (1119) წელს. ერთი წლის შემდეგ [გარდაიცვალა] მისი მეგობარი ალავიკის ვაჟი დავითი, რომელმაც დანერა დამრიგებლური კანონები; მისი მოწაფე, თოქაკერის ვაჟი და განდევილი მამები ალბანეთში, ესენია: პეტროსი,

* სალამოს > - ვ

ხონთაკის ვაჟი, საოცარი იაკობი, რომელმაც ერთხელ იხილა ემპაკი ამხედრებული ბერზე, რომელიც მოდიოდა აღსარებაზე. როდესაც [ბერი] მოახლოვდა [ემპაკმა] გაამათრახა ის და აიძულა გაქცეულიყო. [იაკობმა] უბრძანა თავის მსახურს დანეოდა [ბერს] და ძალით მოეყვანა მასთან. მის კითხვაზე [ბერმა] უპასუხა: „შენთან მოვდიოდი აღსარებაზე, გამახსენდა ჩვეულებრივი საქმე და მივუბრუნდი შურისძიებას“. წმ. [იაკობმა] მოუყვა მას თავისი ხილვა. [ბერი] ფეხებში ჩაუვარდა მას, უთხრა აღსარება და მიიღო შენდობა. ქობაირში³⁸⁶ იყვნენ სამეფო წარმოშობის ქალები ხორასუ და მარიამი, რომელთაც ქალწულებრივი მონაზვნობის [გზით იცხოვრეს]. მათ წერდა წმ. ვარდაპეტი სარკავაგი სამოძღვრებო დარიგებებს.

579 (1130) წელს კუზის ვაჟი ხურთი³⁸⁷ თავს დაესხა დვინს და აიღო, ბრძოლაში დაჭრა ფადლონი, რომელიც ვილაც მოლაღატეებმა ფარულად დაახრჩვეს. მიზეზად ასახელებდნენ [ჭრილობას], რომელიც არ იყო სასიკვდილო. ამირა გახდა ფადლონის უმცროსი ძმა ხუმერი, მცირე ხნის შემდეგ კი უფროსი მაჰმუდი. ანისის ქვეყანა კვლავ გასაჭირში აღმოჩნდა.

დაახლოებით იმ დროს ივანე აბულეთის ძემ მოისურვა დემეტრესა და მისი ძმის გიორგის მოკვლა. მამამისი აბულეთი მის წინაშე თეთრ წვერს იგლეჯდა და უკრძალავდა ამას. ისინი დმანისის ციხეში გამოკეტეს ძმათა შორის სიცრუის გამო, რაც გაიგო დემეტრემ. ივანემ უთხრა: „რატომ დამიჭირე მამა?“³⁸⁸. მან გაგულისებულმა უთხრა: „არა მეფევ, მე ხელში ჩაგიგდე შენ შენი ძმა, რომელსაც სურდა მეფობა“. [მეფემ] შეიპყრო ის, თვალები დასთხარა და გაუშვა³⁸⁹.

ამ დროს გაგის მინდორი აივსო ურიცხვი მხედრებით, შეიკრიბა ყველა ტომის ურჯულო, რათა დაენვათ სურბხაჩი³⁹⁰ მხედართმთავარ სარგისის სახელზე. უფალზე გახელებულებმა მათ გაჟლიტეს ერთმანეთი. ეს ესმა დემეტრეს, წავიდა და იოლად ჩაიგდო ხელში მთელი ავლა-დიდება. ამ

დღეებში ფადლონის ერთმა ჭაბუკმა ძმამ, გაიგო რა, რომ მისი ბებია კათაი იყო ქრისტიანი, ბაგრატიონთა სამეფო გვარიდან, სიყვარულით განიმსჭვალა ქრისტეს მიმართ, წავიდა წმ. გრიგორის მთაზე, მოინათლა და 15 წელი [გაატარა] სრულ განდევილობასა და ღამით ფხიზლობაში*. არაერთგზის უნახავთ კაშკაშა აუნერელი შუქი, [რომელიც მისი] კელიის საკვამურიდან გიზგიზებდა. შემდეგ [ის] წავიდა დრაზარკში და იქ მიიცვალა ქრისტესთან.

580 (1131) წელს ივანე აბულეთის ძემ ილაშქრა გარნის-ში³⁹¹. მისი ჯარი დაამარცხა ხურთმა, რომელმაც [ბრძანა მეომრებისათვის] თავები მოეკვეთათ და მოეხარშათ შეჭამადი, თავის ქალები დაედოთ მინარეთზე და მისი ქვის ბექზე. მეორე წლის დასაწყისში დემეტრემ მზაკვრობით მოკლა მამაცი ივანე. მისი ვაჟი თირქაში წავიდა ამირათათავთან შაჰი არმენთან და მიიღო მისგან არშარუნიქი, თამამად დაინყო ქართველთა სახლის აოხრება.

588 (1139) წელს მინისძვრამ დაანგრია განძაკი. 7 წლით ადრე სუქმანის შვილიშვილმა შაჰი არმენმა³⁹² დაიპყრო ხლათის ქვეყანა და სხვა მრავალი ქალაქი. მან მოკლა თავისი ბებია, რომელმაც დახოცა შვილები და მოიპოვა ძალაუფლება. როცა გაიზარდა, მოინდომეს მისი დახრჩობა, მაგრამ გადარჩა ღვთის დახმარებით, დაეუფლა 12 ქალაქს, იწოდა სომხეთის მეფედ, რაც მათ ენაზე არის შაჰი არმენი. ის გახდა სალდუხის სიძე და ფიქრობდა ამით მოეტანა სიკეთე [თავისი] ქვეყნისათვის. ამ დროს ცხოვრობდა აგრეთვე ელტკუზ ათაბაგი³⁹³. ღვთის კეთილი ნებით სამივე იყო ქრისტიანთა მოყვარული და ქვეყნის აღმშენებელი. შაჰი არმენი წავიდა სასუნში, ერთ სოფელში. ამ ქვეყნის მფლობელმა ვიგენმა გაიგო ეს, ერთ ღამეს წავიდა და ალყა შემოარტყა სახლს,

* ღამით ფხიზლობაში > - ვ

რომელშიც იყო [შაჰი არმენი]. ვილაცამ ხუმრობით თქვა: „ჰეი ვიგენ სად ხარ?“ [მან] უპასუხა საკვამურიდან: „აქ ვარ ღვთის წყალობით“. [მან] შეიპყრო და წაიყვანა [შაჰი არმენი] თავის ციხე-სიმაგრეში, რამდენიმე დღის შემდეგ გაუშვა, დაადებინა რა ფიცი სიყვარულზე. ამ დღეებში მოვიდა [შაჰი არმენის] წინააღმდეგ სპარსელი მხედართმთავარი ელტკუზი და გაბრუნდა შერცხვენილი. [შაჰი არმენმა] წაართვა ამუკი ჰეტენიკს, სასუნი მთელი მონასტრებით ვიგენს და ეპყრა მშვიდობიანად 60 წელი.

ამ დროს შუამდინარეთში იყო საშინელი შიმშილი. ერთ მღვდელს, ტომით სომეხს სახარება ჰქონდა და ხორბალი მიჰქონდა ვირებით წისქვილში დასაფქვავად. იხილა რა გაჭირვებულები, შეწუხდა, დაურიგა ყველაფერი, გაყიდა ვირები და აღარ დაბრუნებულა სახლში. ის დადიოდა ქალაქებსა და სოფლებში ქრისტიანული ქადაგებებით, რადგან ჰქონდა საუბრის ნიჭი. ღმერთმა მისცა მას სასწაულების [მოხდენის] უნარი. მისი საუბრის შედეგად ბევრი ინანიებდა და ხელს იღებდა ბოროტებაზე. [ის] ზრუნავდა ობლებზე და ქვრივებზე და მათ სიღარიბეს ავსებდა შეძლებულებთან შუამდგომლობით. ეს ამბავი გავრცელდა, ხალხი მოდიოდა და იკრიბებოდა მასთან, ასე მიაღწია მანკერტს. მას შეეგება შაჰი არმენი დიდი ზეიმით, სთხოვა ელოცა მისთვის და პატივით შეეყვანა ქალაქში. რადგან ის კიცხავდა უზნეო მღვდლებს, მათ დააბეზღეს შაჰთან, თითქოს ის იყო ჰორომთა მეფის ჯამუში და ქვებით ჩააქოლინეს. მის თავზე ეჩვენათ ციური შუქი 3 დღისა და 3 ღამის [განმავლობაში]. ეს იხილა შაჰმა, დამწუხრდა წმინდანის სიკვდილით და ბრძანა პატივი მიეგოთ მისი ნეშტისათვის.

590 (1141) წელს მოვიდა პერფერუჟანი, აილო კილიკია, წაიყვანა თოროსის ძმა ლევონი თავისი ოჯახით და ვაჟე-

ბით*, და ღვთისმშობლის ხატი კონსტანტინოპოლში. აქვე გარდაიცვალა ლეონი, კონსტანტინეს ძე. ორი წლის შემდეგ გარდაიცვალა ფერუჟე და გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა კირ მანუილმა³⁹⁴. იმავე წელს გარდაიცვალა იერუსალიმის მეფე. ორივე [დაიღუპა] ხაფანგით ნადირობისას: ბერძენთა მეფე ღორების გამო, იერუსალიმის მეფე კურდღლების გამო.

594 (1145) წელს ამირა ზანგიმ აიღო ურჰა, რომელიც 2 წლის შემდეგ წაართვა მისმა მფლობელმა ჟოსლინმა³⁹⁵. 70 დღის შემდეგ [ის] მოკლეს თურქებმა და კვლავ დაეუფლნენ ქალაქს. დაიღუპა მამაცი და სომხებისადმი კეთილგანწყობილი [კაცი]. მისმა მოძღვარმა ვარდაპეტმა გეორგიმ დაწერა ელეგია [მის სიკვდილზე].

სომხური წელთაღრიცხვით 600 (1151) წელს მოვიდნენ ლევონის ვაჟები თოროსი და სტეფანე და დიდი სიბრძნითა და მამაცობით დაეუფლნენ თავის სამფლობელოს კილიკიას, დაამარცხეს ბერძენთა მხედართმთავარი ანდრონიკოსი, რომელიც იდგა იქ 12000-იანი [ლაშქრით]. ეს გაიგო მანუილმა და სასწრაფოდ ორჯერ დაიქირავა სულთანი მასუდი³⁹⁶ მათზე შურის საძიებლად. მეორედ მოსვლისას სულთანი ღვთის შიშმა მოიცვა და გაიქცა მთელი ლაშქრით, იქვე დატოვა მთელი თავისი ქონება. როცა მათ მხედართმთავარ იალუბს სურდა წასულიყო 3000-იანი [ლაშქრით] ანავარზიდან ანტიოქიის მხარეში, მათ წინააღმდეგ გამოვიდა თოროსის ძმა სტეფანე და მთლიანად გაანადგურა. ეს სამწუხარო ცნობა რომ გაიგო [სულთანმა], ცახცახებდა და სუნთქვის ძალა აღარ ჰქონდა, ძლივს უშველა თავს [გაქცევით], მიაღწია თავის ბუნაგს, გარდაიცვალა და ხელისუფლება დაუტოვა თავის ვაჟს ხილიჭ არსლანს³⁹⁷ 604 (1155) წელს.

* და ვაჟებით > – მ

ამ დროს 604 (1155) წელს ფრანკებმა აიღეს ქალაქი ასკალონი³⁹⁸. ამავე დროს მანუილი მოვიდა კილიკიაში და სიყვარულით დაიმორჩილა თოროსი, რომლის თანხლებით და ფრანკების მთელ ლაშქართან [ერთად] წავიდა ალექსოს ასაღებად, მაგრამ მოუვიდა ცნობა სამეფოდან და დაბრუნდა სახლში. გზაზე თურქებმა მოსრეს მათგან 12000.

ქართველთა მეფე დემეტრე 32 წლის მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა, ჭკვიანმა და კეთილმა დავითმა. მან ციხიდან გამოიყვანა მამის მიერ შეპყრობილი თირქაში, დააყენა მხედართმთავრად და ერთი თვის შემდეგ გარდაიცვალა. ზოგი ამბობს, რომ [ის მოკლულ იქნა] სუმბატ და ივანე ორბელიანების მზაკვრობის შედეგად, რადგან მათ ადგილას დააყენა თირქაში. ისინი შეთანხმებული იყვნენ დავითის ძმა გიორგისთან, რომ [ის] დანიშნავდა [მათ] მხედართმთავრად³⁹⁹. გიორგიმ⁴⁰⁰ მიიღო სამეფო გვირგვინი 605 (1156) წელს. ამ დღეებში შაჰაპივანში მოხდა გნელის მკვლელთა სხეულების გამოცხადება უხრწნელი ტანსაცმლით და სისხლში ამოსვრილების, როგორც დაილუპნენ წმ. ნერსესის შეჩვენების შედეგად⁴⁰¹.

610 (1161) წელს ქართველთა მეფე გიორგიმ ანისი წაართვა ამირა ფადლონს, რომელმაც შეცვალა თავისი ძმა შადადი. 50 დღის შემდეგ მოვიდა შაჰი არმენი ყაჩაღთა დიდი გუნდით, დაესხა თავს ქალაქს, რომელსაც უკვე დიდი დარტყმა ჰქონდა მიყენებული სონებისაგან. ეს ესმა გიორგის, დაბრუნდა და ხმლით რამდენი მოსრა ვერავინ გაიგო, მაგრამ ტყვედ ჩაიგდო 41 000* კაცი. ანისში დატოვა მთავარი სადუნი, რომელიც ჩათვალეს მოღალატედ, [იმის გამო], რომ მან დაიწყო ქალაქის გალავნის გამაგრება. ეს გაიგო მეფემ და ჩამოართვა მას პატივი. ის გულაჩუყებული გაიქცა ელტკუზთან. შა-

* 2000 (ვ)

ქის ერისთავმა მოტყუებით შეიპყრო [სადუნი] და მიჰგვარა მეფეს, რომელმაც მოაკვლევინა ის. მის ადგილას კი ანის-ში დააყენა ზაქარიანელი მთავარი სარგისი. გაბრაზებულმა ელტკუზმა ვერაფერი შესძლო, რადგან სადუნთან ერთად დაიღუპა 4000 სპარსელი. ხოლო ქართველთა მეფემ თავისთან შეკრიბა კავკასიელთა ჯარი, მოვიდა და აიღო დვინი, სირ-ცხვილი აჭამა მათ, ცეცხლსა და მახვილს [მისცა ყველაფერი], გარდა იქ მყოფი ქრისტიანებისა. მინარეთის წვერიდან ჩამოაღებინა თავის ქალები, შემოსა მოოქროვილი ქსოვილებით, ჩადო კუბოებში, შეუდგა მხრებზე მულრიებს და ფეხ-შიშველებს ჩამოატანინა დედაქალაქ თბილისამდე⁴⁰² 612 (1163) წელს. ეს ესმა ელტკუზს, მოვიდა გადამწვარ და განადგურებულ დვინში დაკოდილი გულით, ღრენდა ვითარცა მძვინვარე მხეცი, მოვიდა მრენში⁴⁰³, გადანვა ციხე, სადაც ამოიწვა ქრისტესთვის დაახლოებით 4000 კაცი. ის დაბრუნდა გაგის მინდორზე და ბრძანა განთქმული ჯვრის დანვა, რის გამოც ღვთის რისხვით ისჯებოდნენ დღე და ღამე შხამიანი გველებით. შემდეგ ქართველთა მეფისაგან დაშინებული [ელტკუზი] გაიქცა, დატოვა რა ავლა-დიდება და ტყვეები. მან ააგულიანა წოვის სულთანი ასლან მაჰმუდის ძე, მოიყვანა ანისში და 4 წლის განმავლობაში ეპყრა [ქალაქი] ტანჯვასა და მოუსვენრობაში, ვიდრე ქართველთა მეფე გიორგიმ შეინწყალა ქალაქი, თავისთან მოიწვია სულთანი ასლან მაჰმუდის ძე და მისცა მას ანისი, რადგან პირადად არ შეეძლო შეენარჩუნებინა ის უსჯულოთა მრავალრიცხოვანი [შემოსევების] გამო.

ამ დროს სომხეთის [საპატრიარქო] ტახტმა მოიარა სხვადასხვა ადგილები – კარმირ ვანქი, შულრი და წოვექი, [ბოლოს] დამკვიდრდა ჰრომკლად წოდებულ ციხე-სიმაგრეში⁴⁰⁴, რომლის [სახელი მოდის], ამბობენ, იქ მცხოვრები რომაელი ბერისაგან. მას [ციხე-სიმაგრე] წაართვეს ტაჭიკებმა, მათ კი სომეხმა მთავარმა ვასილმა, მისგან კი მიიღეს ფრანკებმა.

ნადირობისას მახე დაუგეს და გადასცეს ტაჭიკებს, რომელ-
 თაც წაიყვანეს ის ალექსანდრეში, სადაც გარდაიცვალა. ჰრომკლა-
 ში მყოფმა მისმა ცოლმა გაგზავნა [მოციქული] ნოვექში პატ-
 რიარქთან, გადასცა მას [ციხე-სიმაგრე]⁴⁰⁵ და უთხრა: „ზღვის
 გაღმა ჩემს მშობლებთან არის ჩემი ვაჟი. წავალ და თუ
 ცოცხალია გამოგზავნი შენთან და მიეცი მას [ციხე], როგორც
 ტრადიციების ჭეშმარიტმა დამცველმა, და თუ [ცოცხალი] არ
 არის, უკეთესია შენ [გქონდეს], ვიდრე უცხოებს“. ის წავი-
 და და გამოგზავნა ვაჟი, რომელსაც მისცეს ფული და უკან
 დააბრუნეს. ამასთან თვითონაც ვერ გაბედა მარტო ეცხოვ-
 რა უცხოტომელებს შორის, რადგან თურქები ფლობდნენ
 მთელ გარშემო მდებარე მხარეებს. [ჰრომკლა] დაისაკუთრა
 სომხეთის [საპატრიარქო] ტახტმა, მას შემდეგ, რაც მთავარ
 ყოსლინის ღვთისმოსავმა მეუღლემ, სულიერებით აღძრულმა,
 მისცა ის ორ ღვიძლ ძმას – უფალ გრიგორს და ნერსესს. 617
 (1168) წელს გარდაიცვალა უფალი გრიგორი. ტახტი დაიკავა
 უფალმა ნერსესმა⁴⁰⁶. მას [თხოვნით მიმართა] მანუილმა [წე-
 რილობით] მიენოდებინა სარწმუნოების აღსარება. [ნერსეს-
 მა] მისწერა მას ძლიერი და ყველასათვის დამაჯერებელი
 აღსარება, რომელიც [დღემდე] არსებობს. სურდათ ხალხების
 ერთსულოვნება, მაგრამ ეს საქმე განუხორციელებელი დარ-
 ჩა, როგორც ჩანს ვრცელი ჟამთააღმწერლობებიდან. ამავე
 წელს მოხდა ძლიერი მიწისძვრა და დაინგრა ერზინკა ეკე-
 ლეაცის გავარში*. ამავე დროს უცხოტომელებმა აიღეს კაპა-
 ნის⁴⁰⁷ დანარჩენი ციხეები: გერჰამი, გელი, კაქავაბერდი ჩვენი
 მომეტებული ცოდვების გამო. ამ დროს ქრისტიანთა ნუგე-
 ში, მშვენიერი ნაყოფი, მონიფული და ტკბილი ყრმა იოსე-
 ბი ქრისტეს ღვთიურობის დასამტკიცებლად მონამეობრივი
 სიკვდილით აღესრულა აჰეკის თვის 20-ში და დასაფლავე-

* ეკელეაცის გავარში > - ვ

ბულია ჰავუთარში⁴⁰⁸. ის იყო სპარსთა ტომიდან, დვინის მხარის სოფელ ნორაშენიდან. ამ დღეებში გეორგ აჩიკამ რომში მოგზაურობისას მკვდრეთით აღადგინა თავისი ეპისკოპოსი გრიგორი, რომელიც მოკლეს ყაჩაღებმა უნგარის გავარში. ის ადანაშაულებდა [გეორგს]: „რატომ დამაბრუნე აუნერელი სიკეთიდან, რომელშიც ვიყავი, კვლავ ამ უბედურ ყოფაში?“.

ჰორომანიში სახელგანთქმულმა წმ. ჯვარმა მოახდინა სასწაული: მოიყვანეს ერთი დაბადებიდან ბრმა ბავშვი, დაადეს თვალების ადგილას ღვთის წამების [იარაღი], მყის გასცდა თვალების ადგილი, გადმოედინა ბევრი სისხლი და აეხილა თვალები ღვთის სადიდებლად. ამ ამბის დროს [იქ] იყო პეტრე უწნიდან, მონასტრის წინამძღვარი.

621 (1172) წელს გარდაიცვალა პატრიარქი ნერსესი შვიდწლიანი მმართველობის შემდეგ. მის ღირსებას ეთაყვანებოდნენ – 7 ცნობილი და კეთილი ეპისკოპოსი, ვარდაპეტები და ფილოსოფოსები. მისი დახმარებით [პატრიარქი] გახდა მისი ძმისშვილი გრიგორი, მეორე ძმისშვილი გრიგორისი, აპირატად⁴⁰⁹ წოდებული, წავიდა ლამბრონში და განაგებდა ტარსონის ეპარქიას.

623 (1174) წელს გიორგიმ მეორედ აიღო ანისი ამირსპასალარ ივანეს წაქეზებით, რათა თვითონ დამჯდარიყო იქ და ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინა ქრისტიანები. მეფემ თავისთან წაიყვანა ამირა შაჰან-შაჰი, რომელიც უკან აღარ დაბრუნებულა. ეს ყველაფერი ესმათ თურქებს, გაერთიანდნენ, მოიწვიეს სულთანი ალფ-არსლანი, მოვიდნენ ანისში და ააოხრეს შირაკის სახლი. ივანეს უნდოდა მიეცა ქალაქი თურქებისათვის, მაგრამ არ გამოუვიდა ეს საქმე, რადგანაც ქალაქმა გაიგო და გაფრთხილდა. სულთანი და მისი ათაბაგი⁴¹⁰ წავიდნენ სირცხვილით და გარდაიცვალა ორივე ერთი და იმავე წელს. იმ დროს კარის ციხიდან გამოვიდა დიდი მთავარი აპირატი და მოვიდა ანისში. ის იყო ქალაქის ეპისკო-

პოსის, მეუფე ბარსელის ძმა, რომლის თხოვნით ქართველთა მეფემ გამოისყიდა [ქალაქი] ამირასაგან 17000 დრაჰკანად. იმ დროს გამოავლინა ივანემ თავისი ბოროტება. მან გადმოიბირა მეფის ძმისშვილი დემნა და ბევრი აზნაური, გადანყვიტა მოეკლა მეფე, ვიდრე ის უდარდელად იმყოფებოდა სახატეში. [მეფემ] გაიგო რა ეს ერთი კაცისაგან, გაიქცა თბილისში, რადგან მცირერიცხოვანი ხალხით იყო. იქ ღმერთის ჩაგონებით* მასთან შეგროვდა ბევრი, უარყვეს რა [თავიანთი] ბოროტი ზრახვები. როცა გაძლიერდა მეფის მხარე, მოისურვა წასვლა აჯანყებულებზე. ისინი სახატედან გაიქცნენ თავიანთ ციხე-სიმაგრეებში. შემდეგ შევიდნენ ლორეში, ლიპარიტის გარდა, რომელიც თავის ორ ვაჟთან ერთად წავიდა სპარსეთში. მეფემ ხელში ჩაიგდო ორბელიანების მთელი ავლა-დიდება. მეფესთან გამოცხადდნენ და ფეხებში ჩაუვარდნენ მისი ძმისშვილი და მასთან ერთად ყველა სხვანი, თვითონ ივანეც კი, რომელიც დააბრმავებინა. მისი უმცროსი ვაჟი ქავთარი და ლიპარიტის ძე ინე მოაკვლევინა. მოისპო ყველაფერი ბოროტი⁴¹.

626 (1177)** წელს სულთანი ალფ-არსლანი შეცვალა ტულრილმა, ელტკუზი – ფალჰავანმა, რომელიც დაეუფლა შიდა სომხეთს, ხიზილ-ასლანი კი ზემო სომხეთს. ესენი [ტულრილის] ვაჟები იყვნენ. ამ დღეებში ქურდებმა აიღეს წარაქარი⁴² კეჩრორის ამირა ხარაჩას ბრძანებით, რომელმაც მიყიდა ის ხიზილ-ასლანს დიდძალი ოქროს [ფასად]. მან დაასახლა აქ მავნე ადამიანები, რომლებიც არ წყვეტდნენ სისხლისღვრას დღე და ღამე, ქრისტიანებს ყრიდნენ ბნელ ორმოებში, ხოცავდნენ შიმშილით და ცხედრების მყრალი [ჰაერიით]. 7 სახე-

* ღმერთის ჩაგონებით > – ვ

** 626 წ. მოსკოვის გამოცემაში ეკუთვნის ალფ-არსლანის გარდაცვალებას, ვენეციის გამოცემაში კი ორბელიანთა აჯანყებას.

ლოვანი ბერი მოკლულ იქნა დაცინვით [მიყენებული] ჯვრისე-
ბური მძიმე ჭრილობების [შედეგად]. მათ ხსოვნას ზეიმობენ
ჩვენი განმანათლებლის გრიგორის დღესასწაულზე*.

627 (1178) წელს იერუსალიმის მეფემ 300 მხედრით იერუ-
სალიმის კარებთან წმ. ჯვრის ძალით სძლია სალაჰადინს⁴¹³.
ის მოვიდა იერუსალიმის ასაღებად 140 000-იანი [ლაშქრით]
და წყლით დატვირთული 60 000 აქლემით, რომელთაც გამუდ-
მებით მოჰქონდათ [წყალი] მდინარეებიდან და წყალსაცავე-
ბიდან. [ის იყო] წამებული დვინელის ეიუბის ვაჟი. პირველად
მისი სახელი იყო უსუფი, როცა განდიდდა იწოდა სალაჰადი-
ნად, რაც ნიშნავს რწმენის სიმშვიდეს.

629 (1180) წელს გიორგიმ პირისაგან მიწისა აღგავა ქურდი
და ყაჩაღი, მთელ ჯარს დაუნესა კანონმდებლობა, [რომლი-
თაც] დიდი და მცირე დანაშაულისათვის შეუწყნარებლად
[უნდა] ჩამოეხრჩოთ ხეებზე ყველა. ჩამოახრჩვეს მრავალი
წარჩინებული. სამსჯავროს [ხის] ბოძზე [დამნაშავეებთან ერ-
თად] აკრავდნენ მათთან ნაპოვნ საგნებს, თვით პირუტყვეებს,
ძაღვებს და თავგებს. შიში დაეუფლა ყველას. დაისადგურა
დიდმა სიმშვიდემ⁴¹⁴.

ამ დროს გარდაიცვალა მანუილი და მისმა ცოლმა, ან-
ტიოქიის უფლისწულის ქალიშვილმა მოინდომა ფრანკი
ქმრად გაეხადა და მოეკლა თავისი ვაჟი ალექსი, რომელსაც
ეპყრა გვირგვინი. ყმანვილი გაიქცა ეკლესიაში. ეს გაიგო ან-
დრონიკემ, მანუილის ნათესავმა, მოვიდა, მოკლა სევასტოსი,
რომელსაც სურდა [ცოლად] შეერთო დედოფალი და [დახო-
ცა] ქალაქში მყოფი ფრანკები. ხოლო ხომალდებს, რომლი-
თაც [ფრანკებმა] განიზრახეს გაქცევა, ესროდნენ ნავთს,
დაიწვა 30 000 კაცი. [ანდრონიკემ] მოკლა ყმანვილი [ალექ-
სი] და დაეუფლა გვირგვინს. მან იხმო სამეფო წარმოშობის

* მათ ... დღესასწაულზე > - ვ

კაცი ფისიკი, რათა ისიც მოეკლა. ის გაძლიერებული მონო-დებებით და ხმამალალი შეძახილებით წავიდა წმ. სოფიაზე. ქალაქი ამოძრავდა და დაიღუპა ანდრონიკე ავბედითი სიკვდილით. მისი ორი მცირეწლოვანი, უდანაშაულო ვაჟი ზღვაში ჩაყარეს⁴¹⁵.

631 (1182) წელს ხარაჩას, რომელმაც აიღო წარაქარი და უროთი დაამსხვრია გოროზად წოდებული ჯვარი, ვაებითა და შიშით აევსო გული, უეცრად დატოვა თავისი სახლი კეჩრორი, უხტიქი, ერასხის ხეობა და ცოლითა და ვაჟებით წავიდა დვინში. მან ნახა ერთი საზარელი კაცი, რომელმაც უთხრა: „მე ვარ ჯვარი გოროზო, რომელიც დაამსხვრიე. შენ მოგკლავ შენი ძვირფასი შაჰი არმენის ხელით“. [ხარაჩა] მოჰყვა ხილვას. ის დილით ადრე წავიდა, ძალით დააღწია თავი, თუმცა უშლიდნენ [წასვლას] საშიში ხილვის გამო და ჩაუკეტეს კარები. ის ციხის კედლით ჩამოძვრა, ორი მეჯინიბის [თანხლებით] ჩავიდა მანკერტში და წარსდგა შაჰის წინაშე. [შაჰი] მაშინვე აღელდა, ჩაარჭო ხანჯალი გულში და მოკლა ის. ამავე წელს ხაჩენელი სარგისი იყო განძაკში და კრეფდა გადასახადებს. ვილაც სპარსელმა დიდ ხუთშაბათს ციხის კედელზე ააკრა ის და უთხრა: „ჯვარს ეცვი შენ ქრისტესთან ერთად“. ეს გაიგეს მისმა მთავრებმა, წაიყვანეს თავისთან სპარსელი და ულმოზლად მოკლეს. ამ დღეებში ვინმე იორდანმა ტაჭიკთა ტომიდან აჩვენა დიდი სასწაული კარნუ ქალაქში. მისი ნეშტი დაასვენეს მის ნათესავებთან – იოსებთან და საჰაკთან.

633 (1184) წელს გარდაიცვალა ქართველთა მეფე გიორგი უძეოდ. დავითის ძე დემნა დაბრმავებული და განადგურებული იყო. გვირგვინი მიიღო მისმა ასულმა თამარმა⁴¹⁶. მას მოუყვანეს ქმრად რუსების მეფის ვაჟი სოსლანი⁴¹⁷, რომელმაც აიღო ქალაქი დვინი. მეორე წელს გარდაიცვალა შაჰი არმენი უშვილოდ. აოხრებით, ხმლითა და წარტყევებით [მოვიდნენ] მის ქვეყანაში მეზობელი ხალხები. რადგან ვიგენის

შვილიშვილი შაჰან-შაჰი, კათალიკოს გრიგორის დისშვილი, ესწრებოდა შაჰის სიკვდილს, ნავიდა სასუნში, სადაც ხელში ჩაუვარდა ბექთამური, შაჰის სახლის უფროსი. მისგან მიიღო ციხე-სიმაგრე ტარძიანი⁴¹⁸ და პირობით გაუშვა. მაგრამ გადაუხვია პირობას, როცა დაეუფლა შაჰის ტახტს. [მან] დაიბრუნა მთელი სასუნი და ხარკი დაადო ეკლესიებსა და მონასტრებს.

634 (1185) წელს უფლისწულმა დაიჭირა რუბენი. ის გაათავისუფლა მისმა ძმამ ლევონმა, სტეფანეს ვაჟმა – რუბენის ძის კონსტანტინეს ვაჟის ლევონის ძემ, რომელიც დაეუფლა 72 ციხე-სიმაგრეს, გაბატონდა ბერძნებსა და სპარსელებზე და მოხარკედ გაიხადა მესოპოტამიის სულთანი ხილიჭ არსლანი.

635 (1186) წელს ანისელებმა აიღეს წარაქარი, უფალ ბარსელის სამფლობელო, უმოწყალოდ გაჟლიტეს ყველა იქ [მყოფი], გარდა ქალებისა და ბავშვებისა. ეს ესმა დვინის ამირა ალიშერს, იგლეჯდა წვერს, გამოაცხადა გლოვა იქ [მყოფი] ცოლისა და ვაჟების და განადგურებული ლაშქრის გამო. ქრისტიანები კი აღიდებდნენ წმ. სამებას. ბერძნებზე გამეფდა ფისიკი, იგივე საჰაკი⁴¹⁹, რომელმაც დაიწყო სომხური აღმსარებლობის ხალხების სასტიკი დევნა თავის სექტაში მოსაქცევად. ამის გამო წერილობითი თხოვნით მიმართა მას პატრიარქმა გრიგორმა⁴²⁰, სომეხთა კათალიკოსების უფალ ნერსესისა და გრიგორის ძმისშვილმა, შერიგებოდა ღვთის ხალხს. მაგრამ მან არ შეისმინა, არამედ ზოგი მოაქცია თავის რჯულზე, ზოგს კი სდევნიდა. მათ [შორის] იყო 3 საეპისკოპოსო კათედრა და 1600 მღვდელი, რომლებიც აიძულა შეერთებოდნენ მას. მათგან მცირერიცხოვანმა შეინარჩუნა [თავისი] სარწმუნოება. ამ გასაჭირის გამო წერდა უფალი გრიგორი აღმოსავლეთში დარდიანი გულით, მაგრამ უშედეგოდ. [მაშინ] პატრიარქმა გაგზავნა ერთი ეპისკოპოსი

სახელად გრიგორი რომის პაპთან⁴²¹ იმ საშიშროების გამო, რომელსაც განიცდიდნენ სომხები ბერძენთაგან და შესთხოვედა ლოცვა-კურთხევას, ისევე როგორც [მის] წინამორბედებს. პაპმა პატივით მიიღო ის, ჩაატარებინა წირვა, აზიარა და შემოსა ის სასულიერო ხელისუფლის ტანსაცმლით. [პაპმა] შეკრიბა თავისთან ყველა საპატიო პირი – ალამანთა კეისარი, ინგლისელთა მეფე, ფრანგების მეფე, აგრეთვე ალამანთა პატრიარქი, რომელსაც ჰყავდა 25000 მხედარი, ესპანელი არქიეპისკოპოსი, რომელსაც ჰყავდა 20000 მხედარი, არქიეპისკოპოსი ნმ. იაკობი, რომელიც ფლობდა 5000 მხედარს, დიდი ქალაქის მილანის არქიეპისკოპოსი, რომელიც ფლობდა 36000 მხედარს*, ხოლო [მეორე] მხრიდან [მოინვია] იერუსალიმის პატრიარქი. მათთან მოლაპარაკების შემდეგ [პაპმა] დაწერა სიგელი ნმ. მოციქულების სახელით და მათი ბრძანებით, რომ „სომეხთა პატრიარქი, რომელიც ზღვის იქითა მხარესაა, აღიჭურვება ძალაუფლებით სომხებზე, ბერძენსა და მთელ ქრისტიან ხალხებზე, როგორც ჩვენ [ზღვის] აქეთა მხარეს [ვფლობთ] ზეციურ და მიწიერ გასაღებს. რადგან დიდი გზაა ჩემსა და ჩემს ძმას, სომეხთა პატრიარქს შორის, ვუგზავნი გვირგვინს, ოლარს და ფეხსაცმელს, რომ ჩაიცვას და ჩაატაროს წირვა ამ ბეჭდით“. [პაპმა] უთხრა ეპისკოპოს გრიგორს: „ნაიღე, გაუკეთე პატრიარქს და ამის შემდეგ მას აქვს პატივი და ძალაუფლება უკუნითი უკუნისამდე“.

636 (1187) წელს სალაჰადინის ვაჭრები მიდიოდნენ, პალესტინის გავლით, 400 აქლემზე დატვირთული ძვირფასი საქონლით. ტრაპოლის გრაფმა⁴²² შეატყობინა იერუსალიმის მეფეს და მიიღო ბრძანება ხელში ჩაეგდო ნადავლი. ეს რომ გაიგო სალაჰადინმა, გაუგზავნა [მოციქული] და არაერთხელ სთხოვა მსახურები მაინც [გამოეშვათ], შეახსენა მათ შორის

* დიდი ... მხედარს > – მ

დადებული პირობა, მაგრამ უშედეგოდ. ამის გამო განრისხებული [სალაჰადინი] წავიდა მის წინააღმდეგ. მის წინაშე გამოვიდა იერუსალიმის მეფე⁴²³ 36000-იანი [ლაშქრით] ჰერმონის ველზე და ტრაპოლის გრაფის მზაკვრული [რჩევით] დაბანაკდა ერთ უწყლო მაღლობზე. მას [გზა] გადაუკეტეს თურქებმა და სასტიკად დაამარცხეს. აღებული იქნა მთელი ზღვისპირა ქალაქები და შემდეგ იერუსალიმი. [სალაჰადინმა] ბრძანა [იერუსალიმის] მოსახლეობა არ დაეხოცათ, არამედ გაეყიდათ. დაწესდა ფასი: კაცებზე 10, ქალებზე 5 დრაჰკანი. ყველას შეეძლო აეღო თავისი ქონება და წასულიყო სადაც სურდა, რაც ასევე გააკეთეს. უწესო გრაფი, რომელიც ფარულად შეთანხმებული იყო სალაჰადინთან, დაიღუპა ღვთისაგან დამარცხებული. სალაჰადინი თავს დაესხა მის ციხე-სიმაგრეს და მოითხოვა მისი ცოლი და ციხე. ის კი ითხოვდა მძევლებს დიდებულთაგან და მაშინ გამოვიდოდა და გახდებოდა მისი ცოლი. [მძევლები] შევიდნენ შიგ, [გრაფის ცოლმა] ბრძანა თავები მოეკვეთათ მათთვის და გადმოეყარათ [ციხიდან]. შეძრწუნებული [სალაჰადინი] უკან გაბრუნდა, რადგან ესმა ალამანთა დიდი მეფის⁴²⁴ მოსვლის ამბავი, რომელსაც გაეგო სამწუხარო ცნობა წმ. საფლავისა და მთელი ქრისტიანების შესახებ. 150000 [მოლაშქრე] გამოგზავნა ზღვით, რომლებიც მოვიდნენ და ალყა შემოარტყეს აქას. თვითონ წავიდა ხმელეთით ურიცხვი ლაშქრით საბერძნეთის გავლით, წაართვა მათ ქალაქები ვერო, ფილიპოპოლი, ადრიანოპოლი და სხვა ბევრი ციხე და სოფელი. ამაზე ადრე გაგზავნა თავისი ვაჟი კონსტანტინოპოლზე. მას წარუდგნენ იქ ჩვენნიანი, რომელთაც დევნიდა კირსაჰაკი და შურისძიებით აღძრულებმა გაანადგურეს ის. კონსტანტინოპოლის მცხოვრებნი სთხოვდნენ დანდობას და მისცეს 100 ოქროს და 200 ვერცხლის კენდინარი, უსასყიდლოდ გაატარეს მთელი ლაშქარი და მისცეს უამრავი განძი, წართმეული ვლახებისა და ბულგარებისაგან,

რომლებმაც გაიარეს მათი ქვეყანა. ხილიჭ არსლანის ვაჟებმა არ შეისმინეს თავიანთი მამის და თურქთა ძალით ებრძოდნენ [ქრისტიანებს] 33 დღე და არ ეშვებოდნენ, ვიდრე არ მოისრნენ მათგან. [ქრისტიანები] მშვივრები იყვნენ 17 დღის განმავლობაში, ვიდრე [მიაღწიეს] იკონიას, გამოკვებეს 60 000 ცხენი, გაჩეხეს იკონია და დასხდნენ იქ. მათ სამჯერ გაგზავნეს მოციქული ლევონთან და როცა გადაეწურათ მისი [იმედი], გამოვიდნენ იკონიიდან. მოვიდა პატრიარქ გრიგორის წერილი, რომ „ჩვენ ვართ ქალაქ სისიში და მოდით აქ“. მეფემ შეკრიბა მთელი თავისი წარჩინებულები, წააკითხა და ისინი ატირდნენ სიხარულისაგან. მისწერეს პასუხი [პატრიარქს], რომ „ამიერიდან 27 წელი შენი ბრძანებით მივცემ ასპარეზს სომხებს და შემდეგ დავბრუნდები ჩემს ქვეყანაში. გიგზავნი გვირგვინს და ტანსაცმელს, აკურთხე სომხეთის მეფედ, ვისაც აირჩევ“. მან თქვა ყველას გასაგონად: „ვიდრე არ ვიხილავ ჩემს სასახლეს, წმ. პეტრეს [ტაძარს] და პატრიარქ გრიგორს, არავის ვეტყვი რაც გულში მაქვს“⁴²⁵. მოვიდნენ სელევკიაში, მონახეს ფონი და მთელი ლაშქარი გადავიდა მდინარეზე. მეფე არ გადავიდა ფონზე და თქვა რომ ცოტას დაიძინებდა მდინარის აქეთა მხარეს. როცა დამშვიდდნენ მისი წარჩინებულები, [მეფე] ორი კაცით შევიდა მდინარეში. ერთი მათგანი მოიტაცა და წაიღო მდინარემ. მეფე დაეხმარა მას, ვერ შეიკავა [თავი] და თვითონ მოდრეკილი ქრისტიანი დაიხრჩო მდინარეში⁴²⁶. მისი სხეული წაიღეს სისიში. მისი ლაშქრის უმრავლესობა ხომალდებით [გაემგზავრა] თავის ქვეყანაში. მეფის უმცროსი შვილი ჩავიდა აქაში და გარდაიცვალა.

ამ დროს მოვიდნენ ინგლისელთა მეფე და მასთან ერთად მეორე⁴²⁷ და აიღეს კვიპროსი. მათ გაიგეს, რომ უმეთაუროდ დარჩა ლაშქარი, რომელსაც ალყაში ჰქონდა აქა, ზურგიდან მოუარეს, აიღეს ქალაქი, დახოცეს სალაჰადინის ლაშქრიდან 10 000 რჩეული მოლაშქრე, ხოლო თვითონ მეთაური, რომელიც

მოვიდა მათთან სათხოვნელად, წინ გაიგდეს და ამარცხებდნენ ასხალონამდე. ბევრი ამირა ხელში ჩაიგდეს და წაიყვანეს ზღვის იქით. ხელმეორედ წაართვეს თურქებს ყველაფერი გარდა იერუსალიმისა. როგორც ამბობდნენ, ჯერ არ დამდგარიყო მათი მოსვლის დღე. ამ დროს სალაჰადინის ერთ-ერთი სარდალი თავს დაესხა მანნკერტს, ალყა შემოარტყა, მაგრამ ვერაფერს გახდა, რადგან არაჩვეულებრივი თოვლი წამოვიდა შუა ზაფხულში. [ისინი] გაბრუნდნენ და დაიხოცნენ გზაში. ბეკთამურმა მადლობა გადაუხადა ქრისტიანებს და ამიერიდან ქრისტიანთა პატივისმცემელი და მოსიყვარულე გახდა.

ამ დროს პატივცემულმა მღვდელმა მხითარმა⁴²⁸ თარგმნა ერთი სპარსელის ოჭიეს [თხზულება] „მზისა და მთვარის დაბნელების მიზეზები“. [ოჭიე] ამბობდა, რომ თარგმნა სპარსულად ბერძნულიდან და ბერძნებმა კი [შეადგინეს] ენოქის წინასწარმეტყველებით. მასში ნათქვამია, რომ მზე თავისი ბუნებიდან [გამომდინარე] არასდროს ბნელდება. ამის მიზეზია მთვარე, [იმ დროს] როცა მზე და მთვარე ერთ ზოდიაქოს ნიშანში არიან მთვარის დაბადების დროს და იქ სქელი ღრუბლებია, რომელთაც ეწოდებათ რასტი ან ზანაპი. თუ ისინი ახლოს არ არიან, არ ხდება დაბნელება, თუნდაც იყოს მთვარის დაბადების დრო და [მზე და მთვარე] ერთ ზოდიაქოს ნიშანში ხვდებოდნენ. როცა [ღრუბლები ახლოს] არიან, ხდება მზის დაბნელება. თუ [მზე და მთვარე] მთლიანად ხვდებიან ერთმანეთს, [ხდება] სრული დაბნელება და თუ ნაწილობრივ, ირიბად [ხვდებიან], მაშინ ნაწილი ბნელდება. რასაც ჩვენ ვხედავთ მთვარის ნაჭუჭია და არა მზის ძარღვი, როგორც მოხდა 625 (1176) წელს დიდი დაბნელებისას. ხოლო მთვარის დაბნელება ხდება მაშინ, როცა ის ჩამორჩება მზეს ექვსი ზოდიაქოს ნიშნით და ზანაპი და რასტი ერთი და იმავე ზოდიაქოში უშლიან მას მზიდან სინათლის მიღებას, ამასთან

დედამიწის ჩრდილი [ეცემა] მთვარეზე და იწვევს მის დაბნელებას. თუ [მზე და მთვარე] არიან ერთმანეთის პირდაპირ, ხდება [მთვარის] სრული დაბნელება. ხოლო თუ ირიბად არიან, მაშინ მთვარის გადარჩენილი ნაწილი ნათდება მზით. [მხითარმა] ამ თხზულებას დაურთო ნახაზები.

ამ დროს ცხოვრობდნენ სახელოვანი მთავრები ზაქარია და ივანე, სარგისის ძე ზაქარიას ვაჟის ვაჰრამის ძე სარგისის ვაჟები – ქურთთა ტომიდან⁴²⁹. [ისინი] ჩავიდნენ ძოროგეტის მიფესთან, რომელიც ბაგრატუნთა ტომიდანაა, მიიღეს ქრისტიანობა და პატივი. მათ საცხოვრებლად მისცეს ხოშორნი და რადგან უმამაცესნი იყვნენ, დღითი-დღე აღწევდნენ სიმაღლესა და პატივს. ისინი განსაკუთრებით დანინაურდნენ თამარის დროს და [მან] უბოძა ლორე. მათ თავიანთი მამაცობით მოკლე დროში წაართვეს თურქებს ბევრი ციხე-სიმაგრე და გავარი: 640 (1191) წელს აიღეს შირაკის ქვეყანა*, 645 (1196) წელს ანბერდი, 648 (1199) წელს ანისი, 650 (1201) წელს ბიჯნისი, 652 (1203) წელს დვინი, 655 (1206) წელს ყარსის სამეფო, შემდეგ გეტაბაქსი და ჩარექი⁴³⁰. მათ სახელი გაითქვეს მთელ ქვეყანაზე. მაგრამ ივანემ, შეცდენილმა თამარ დედოფლის მიერ, შეიცვალა სარწმუნოება და ამას მოჰყვა წარუმატებლობა. იგი ტყვედ ჩავარდა ხლათში და გათავისუფლდა თავისი მამაცი ძმის სახელით, რომელმაც თავისი ასული ცოლად მიათხოვა ხლათის მფლობელს მელიქ აშრაფს⁴³¹. ხოლო ზაქარია, უფროსი ძმა** დარჩა ძველ*** და საკუთარ სარწმუნოებაზე, მაგრამ მოისურვა ღვთისმშობლის და ჯვრის დღესასწაულები აღნიშნულიყო

* 640... ქვეყანა > - მ

** ივანეს ძმა (ვ)

*** ძველ > - ვ

ხატის დღეს, სანთლის ანთება არ მოეშალათ, მორწმუნეთ არ ეჭამათ ხორცი, წირვა აღსრულებულიყო ცოცხლებისათვის, წირვა შესრულებულიყო ღია კარავში მეფსალმუნეებითა და დიაკვნებით⁴³². ამ მიზნით მან მიმართა ლევონს, რომელიც იმხანად იყო მეფედ კურთხეული ფრანკებისა და ბერძნებისაგან. მან გამოუგზავნა [ზაქარიას] გვირგვინი 646 (1197) წელს. [ზაქარია] იყო დიდებული, ძლევამოსილი და ხარკის მდებელი მთელ მეზობელ ტომებზე. [მეფემ] დააგვიანა პასუხი, რადგანაც მეუფე გრიგორის სიკვდილის შემდეგ გვირგვინი მიიღო გრიგორისმა, ტლად წოდებულმა, რომელიც ერთი წლის შემდეგ ლევონმა ციხეში ჩასვა. მან მოისურვა ციხიდან გაქცევა, გაიგუდა თოკით დაშვებისას და მოკვდა თოკის განწყვეტის გამო. ტახტი დაიკავა აპირატმა 5 წლით. შემდეგ იყო მეუფე იოანე, რომელიც ეწინააღმდეგებოდა ლევონს. ამით გაბრაზებულმა მეფე ლევონმა კათალიკოსად არქაკალნში დააყენა მეუფე დავითი⁴³³. ამ უთანხმოების გამო ძლივს მოხერხდა ყველასთან შეთანხმება ზაქარეს შეკითხვის შესახებ და ბოლოს გაუგზავნეს ერთსულოვანი პასუხი, რომ „ის არ ეწინააღმდეგება საღვთო წერილს და ჩვენ გვაქვს საკუთარი დადგენილება, რომლის [შესრულებას] ხელს უშლის ეკლესიის დაკნინება“. აღმოსავლეთში – ლორეში და ანისში ერთდროულად მოიწვიეს ორი კრება, მაგრამ არ მიიღეს [ზაქარიას წინადადება]. ამბობდნენ, „ამის შემდეგ ნამდვილად იძულებული ვიქნებით მივყვეთ ბერძენთა და ქართველთა სარწმუნოებას“-ო⁴³⁴.

თამარის მეფობის დროს გაძლიერდნენ ქრისტიანები. მიუხედავად ამისა, [თამარმა] მიატოვა რუსი ქმარი და გაჰყვა ოსოსლანს*, რომელმაც აავსო საქართველო თურქთაგან [წარ-

* ასლანი (მ)

თმეული] ტყვეებით და ალაფით. მისგან ეყოლა ერთადერთი ვაჟი და დაარქვა მას ლაშა. [თამარს] ეპყრა გვირგვინი 23 წელიწადი და აღესრულა⁴³⁵. ტახტზე ავიდა ლაშა, რომელსაც ჯარმა გიორგი უწოდა⁴³⁶.

659 (1210) წელს კალიამ ააოხრა მრავალი გავარი. ამ დროს დიდმა ზაქარიამ ააოხრა სპარსეთი ქალაქ არტავილამდე⁴³⁷, შური იძია რა ქრისტიანთა სისხლისათვის. ამის გამო ბრძანა დაენვათ ხალხით სავსე მათი სამლოცველო, მსხვერპლად შესწირა რა მთავრებს, რომლებიც ნახიჭევანის ეკლესიებში [დაილუპნენ]. კურაიები და მულრიები იმ წმ. მღვდლებს [შესწირა], რომლებსაც ყელეები დაჭრეს ბაგუანში და მათი სისხლით შეიღება ეკლესიის კედლები. [ზაქარია] დაბრუნდა ამ ხოცვა-ჟლეტიდან, აღსრულდა მართლმადიდებლური რწმენით და დასაფლავებულია წმ. სანაინის მონასტერში 661 (1212) წელს⁴³⁸. მას დარჩა ერთი 5 წლის ვაჟი შაჰან-შაჰი, რომელიც ფლობდა ანისის მმართველობის პატივს⁴³⁹ და რომელიც მოაქცია ქალკედონის რწმენაზე ივანეს მეუღლე ხოშაქმა.

ერთი წლის შემდეგ გარდაიცვალა წმინდა და საოცარი ღვთის კაცი, ვარდაპეტი მხითარი, მეტსახელად გოში, განძაკელი⁴⁴⁰. ის დაკრძალეს მის ხელთქმნილ გეტიკში, რომელიც აშენდა დიდი მთავრის, ქურთის დისშვილის ივანეს ბრძანებით. მისი ბრძანებით [მხითარი] ჩამოვიდა კაიენში, ე. წ. ძველ გეტიკში. იმ დროს კაიენს მემკვიდრეობით ფლობდა [ივანე ამ] ციხის აღმშენებლის ჰასან კაიენელისაგან.

663 (1214) წელს ჰაითერქი მისმა მფლობელებმა მისცეს ივანეს და მის სიძეს, შიდა ხაჩენის მფლობელს ვახტანგ საკრიანელს, რადგან მისი ნამდვილი მფლობელი ვახტანგი და მისი ვაჟები უდროოდ დაიხოცნენ. [ვახტანგ საკრიანელმა]

დატოვა ორი ვაჟი: ჰასანი, მოფერებით ჯალალ-დავლე* და ზაქარია, იგივე ნასრა-დავლე**, რომელთაც მათ დედასთან ხორიშაჰთან ერთად მფარველობდა ივანე. შემდგომში [ხორიშაჰი] წავიდა იერუსალიმში და დიდ განდეგილობაში გარდაიცვალა ხოტბაშესხმული ღვთისაგან. დიდმა ივანემ სახელი გაითქვა მამაცობით, აიღო ჩარეჟი და მთელი მისი შემოგარენი. შემდეგ თავისი ნათესავის ზაქარიას ძის ვაჰრამის ხელშეწყობით დაეუფლა შამქორს.

668 (1219) წელს [ივანემ] აიღო ოროტენი და მასთან ახლომდებარე ციხე, თუმცა არა მთელი [ქვეყანა], რადგან როცა მას ფლობდნენ სომხები, იქ იყო 23*** მნიშვნელოვანი ციხე, 1400 სოფელი, 28**** მონასტერი, რომლებიც პირველად განადგურდა 552 (1103) წელს ერთი ახალგაზრდა სუფრაჯი სულთნის მელიქ-შაჰის მიზეზით. სომეხი გვირგვინოსანი წავიდა სულთანთან მორჩილების [გამოსახატავად]. [სულთანი] სთავაზობდა [მეფეს] მაგარ ღვინოს, ვიდრე შეიპირა ცოლად მიეთხოვებინა ქალიშვილი. მან გაიკვანძა ქამარი მათი ადათის მიხედვით და აჩვენა სულთანს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ითხოვა პირობის შესრულება. [მეფემ] გალანძღა ის. [სულთანი] შურით აღივსო, შეკრიბა მრავალრიცხოვანი ჯარი და აოხრებდა ქვეყანას, ვიდრე მთლიანად არ გაანადგურა. [ამ მიწებს] დაეუფლა ახლა ძღვევამოსილი ივანე.

ამავე წელს მიიცვალა ქრისტესთან ჩვენი მეფე ლევონი. გვირგვინი მიიღო მისმა ერთადერთმა ასულმა ელისაბედმა, რომელსაც ფრანკებმა ზაბელ ხათუნი უწოდეს⁴⁴¹. ის მიათხოვეს ცოლად ანტიოქიის მფლობელის ვაჟს ფილიპეს [და მისი

* ჯალალ-დოლა (ვ)

** ნასრა-დოლა (ვ)

*** 43 (ვ)

**** 48 (ვ)

ცოლი იყო] 2 წელი. მას სძულდა სომეხი ხალხი და განსაკუთრებულ პატივს სცემდა ფრანკებს. მან დაარღვია მიცემული პირობა მიელო სომხური სარწმუნოება და ჰყვარებოდა სომხები. ამის გამო ძვირფასი გვირგვინი და ავლა-დიდება გაგზავნა თავისი მამის სახლში. ეს ველარ აიტანეს მთავრებმა, ჩააგდეს საპყრობილეში, ვიდრე იქ არ გარდაიცვალა. [ელისაბედი] მიათხოვეს ჰეთუმს, კონსტანტინეს ვაჟს⁴⁴², დიდსულოვან, მეტად ჭკვიან, ახოვან, მხარბეჭიან და ლამაზ ყმაწვილს. მათ ჯვარი დანერა პატრიარქმა კონსტანტინემ⁴⁴³, რომელმაც მიიღო წმ. გვირგვინი უფალ იოანეს სიკვდილის შემდეგ 669 (1220) წელს. ის გახდა პატრიარქი არც დიდებული წარმოშობის და არც ფულის გამო, არამედ სულიწმიდის წყალობით და ათასი ენის დასტურით. მის ხელდასხმამდე ერთი წლით ადრე მოხდა უდიდესი მიწისძვრა და დაინგრა მდიდარი ეკლესია მეშკავანში 11 იანვარს, სადილობის დროს. 4 [მღვდელი დაიღუპა] ნირვისას დიდ მსხვერპლთან ერთად. მთელი ღამე ჩანდა ცაზე შუბის მსგავსი ვარსკვლავი. ეს ორივე ნიშნავდა ქვეყანაზე მშვიდობიანობის დარღვევას მტრის შუბის გამო, რაც მოხდა კიდევ.

670* (1221) წლის დამდეგს უცხო სახისა და სხვა ენაზე [მოლაპარაკე] ჯარი დაძრული ჩინისა და მაჩინის ქვეყნიდან⁴⁴⁴, სახელებით მულალი და თათარი⁴⁴⁵, შემოვიდნენ გუგარქის ქვეყანაში ვაკეებით, ალბანეთის მხრიდან, დაახლოებით 20 000 კაცი. მათ გაანადგურეს ყოველივე ცოცხალი, რაც კი ნახეს და მსწრაფლ უკუიქცნენ. მათ გამოუდგა მთელი ძალებით ლაშა, დაენია მდინარე კოტმანთან და მათგან დამარცხებულმა თავს უშველა გაქცევით ივანესთან ერთად. [ივანეს]

* 669 (ვ). ეს თარიღი ვენეციის გამოცემაში ეკუთვნის მეშკავანში ეკლესიის დანგრევას, მოსკოვის გამოცემაში მონღოლთა გამოჩენას.

ცხენს [ფეხის] ძარღვი გადაუჭრა რომელიღაც მისგან ნაწყენმა მთავარმა⁴⁴⁶. ხოლო ვაჰრამი⁴⁴⁷, იმ ქვეყნის უფალი, დიდი სიმამაცით მიიწვედა წინ, [მტრის] სასტიკი ხოცვა-ჟლეტით გარდმანამდე, არ იცოდა რა სხვების გაქცევა.

671 (1222) წელს მათ სურდათ კვლავ დაბრუნება, მაგრამ როცა შეიტყვეს მათი დესპანებისაგან სომხებისა და ქართველების შეკრება და მზადყოფნა, ველარ გაბედეს ხელახლა მოსვლა, გაბრუნდნენ და წავიდნენ. იმავე წელს გამოვიდა ლაშქარი ჰუნთაგან, რომლებიც ყივჩაღებად⁴⁴⁸ იწოდებოდნენ, მოვიდნენ განძაკუში და შეუერთდნენ მათ. როდესაც ჩვენები თვითდაჯერებით და წინდაუხედავად გაემართნენ მათ წინააღმდეგ, დამარცხდნენ, უკუიქცნენ სირბილით, მრავალი მახვილით დაიღუპა, ხოლო ზოგიერთი დიდებულ აზნაურთაგან ცოცხლად შეიპყრეს და საპყრობილეში ჩააგდეს. მათ შორის იყო გრიგორ ხალბაკის ძე, იშხანად წოდებული თავისი ვაჟკაცი და მამაცი ნამებული ძმისშვილით, რომელსაც პაპაქი ერქვა⁴⁴⁹. ამისათვის ჩვენმა ლაშქარმა შური იძია ერთი წლის შემდეგ, როცა გაჟლიტეს ყივჩაღთა დიდი ნაწილი მათი ვარდანაშატის ქვეყანაზე თავდასხმის დროს.

674 (1225) წლის გასულს ჩვენი წელთაღრიცხვით, ხორეზმ შაჰის ორი ვაჟი, გარემოცულნი და შევინროვებულნი აღმოსავლეთის თათართა ჩრდილოეთის ლაშქრის* მიერ, მოვიდნენ 200 000 კაცით ადარბადაგანის ქვეყნის [გავლით] სომეხთა დედაქალაქში, აიღეს ის და გაავსეს ვრცელი ველი კარვებით. მათ წინააღმდეგ გაემართნენ ჩვენები, დამარცხდნენ და ბევრი დაიღუპა დაბა გარნისთან, უმეტესობა კი ღრმა ხრამში, ღვთის რისხვის გამო ივანეზე მის მიერ ჩადენილი ახალი და გაუგონარი ბოროტების გამო: ერთი გარდაცვლილი მღვდელი, სახელად პარკემტი ამოათხრევინა საფლავიდან, დაანვე-

* აღმოსავლეთის... ლაშქრის > - ვ

ვინა და იმ ადგილზე დააკვლევინა ძალი, რომ [დაეცინა] მის ნეშტთან ხშირად მომსვლელი ალექსანდრე-დადებულებისათვის. ღმერთმა პატივი მიაგო მათ. [გარდმოავლინა] მათზე ნათელი შუქი ციხე-ქალაქ ბიჯნისის წინ, სადაც საძირკველი ჩაეყარა ეკლესიას. [ივანე] ვერ იტანდა რომ პატივს სცემდნენ სომხური აღმსარებლობის ამ მღვდელს*, რადგან ნაქეზებული იყო ერთი ცბიერი კაცის სიტყვებით. ის გაგმირა უფალმა მეხით იმავე ღამეს, როცა ეს ამბავი მოხდა⁴⁵⁰.

ძლევა მოსილმა სულთანმა⁴⁵¹, გაამაყებულმა უზრუნველად გადათელა მრავალი ადგილი და დაბრუნდა თავრიზში⁴⁵². ერთი წლის შემდეგ ის გაგის ველის გავლით წავიდა თბილისზე, მრავალი სიხვე ჩაიდინა და დაბრუნდა ხლათში, აიღო ის და გამდიდრებული გაემართა ჰორომის სულთან ალადინის⁴⁵³ და მელიქ აშრაფის წინააღმდეგ. მისმა ჯარმა დიდი მარცხი განიცადა და [სულთანი] მცირე [რაზმით] გაიქცა მულანის ველზე⁴⁵⁴, რომელიც მდიდარია ყველაფრით, რაც საჭიროა ადამიანისა და პირუტყვისათვის. აქ მას მეყსეულად დაეწივნენ თათრები, რომელთაც ადრე განდევნეს [სულთანი] თავისი ქვეყნიდან. აქედან გამოაბრუნეს ის და გააქციეს ამითისაკენ. ამ გაქცევის დროს ის მოკლულ იქნა ან თათრის მახვილით, ან როგორც ამბობენ, ერთი ვინმე თავისიანისგან, რომლის ნათესავი მოკლეს ცოტა ხნის წინ და ის აღელვებული იყო ამით, ან [შესაძლოა] განუწყვეტელი ლაშქრობებისაგან. [ასე დაისაჯა მის მიერ] დაღვრილი უდანაშაულოთა სისხლისათვის.

თათრებად ნოდებულნი მოვიდნენ ცოტა ადრე – 669 (1220) წელს, სურდათ მობრუნება 671 (1222) წელს, მაგრამ ვერ გაბედეს. მათ შეიერთეს ურიცხვი ჯარი, წინამძღოლად ჰყავდათ მხედართმთავარი ჩარმალანი⁴⁵⁵, წავიდნენ განძაკზე

* ვერ... მღვდელს > - ვ

684 (1235) წელს, ალყა შემოარტყეს მას რამდენიმე დღით, ვიდრე არ აიღეს, დაუზოგავად დახოცეს [მცხოვრებლები], გარდა ჩვილი ბავშვებისა და ქალებისა, რომლებიც მოსწონდათ⁴⁵⁶. ამით ძალა მოიკრიბეს, შევიდნენ ქართველთა სამეფოში, დაანანილეს მხარეთა ცნობილი ადგილები და გამაგრებული ციხეები მათ დიდ მთავრებს [შორის], რომლებსაც ნოინებს⁴⁵⁷ უწოდებენ. ისინი წავიდნენ თავიანთ წილხდომილ მხარეთა ციხეებში, რომლებიც მყის მისცეს მათ ხელთ სასჯელად ჩვენი უზომო ცოდვებისათვის. ჩაღატა ნოინმა მიიღო ქალაქი ლორე და მისი მიმდებარე მხარეები; დულადა ნოინმა – გამაგრებული ციხე კაიანი, საიდანაც განდევნეს ამ მხარის უფალი ავაგი; დიდმა ჩარმალანმა – ანისი და ყარსი მათი შემოგარენით, ლატალა ნოინმა – ჩარექის*, გეტაბაქსისა და ვარდანაშატის ოთხივე** მხარე; მოლარ ნოინმა, რომელსაც წილად ხვდა დიდი მთავრის ვაჰრამის სამფლობელო ციხეები, ჯერ მოხერხებულობით აიღო შამქორი. ვაჰრამი კი თავისი ვაჟით აღბულათი⁴⁵⁸ გარბოდა ერთი ადგილიდან მეორეზე, ვიდრე არ შეიტყო, რომ [თათრები] ინდობდნენ დამორჩილებულთ, ვინც თავიანთი სურვილით დანებდებოდა მათ. შემდეგ [ვაჰრამი] მოვიდა და დაიბრუნა ციხეები და გავარები, რომლებიც მისი მემკვიდრეობითი კუთვნილება იყო და აღებული ჰქონდათ [თათრებს]: ტავუში, კანარეთი, ტერუნაკანი, ერგევანქი, მანნაბერდი, რომელიც იყო კვირიკიანთა სამეფო გვარის [წარმომადგენლის] აღსართანის [სამფლობელო], ნორბერდი – ვასაკ მეფის საკუთრება, ქავაზინი – უძლეველი სიმაგრე, სახელოვანი ციხე გაგი და მისი გავარი, აშენებული გაგიკ მეფის მიერ, სადაც იყო წმინდა და მთელ ქვეყანაში სახელგანთქმული ჯვარი და ეკლესია, დაარსებული და ნაკურთხი

* ჩარექი > – მ

** ოთხივე > – ვ

სომეხი ვარდაპეტისა და მთარგმნელის წმ. მესროპის მიერ. [ეს ეკლესია] დგას გაგის თავზე და გაჰყურებს ფართო და ვრცელ ველს. [თათრებმა აიღეს] აგრეთვე სხვა ციხეები და კლდეში ნაკვეთი სიმაგრეები გავარების, სოფლების და აგარაკების ტყეებში, ველებზე და ხეებში. ყველაფერი ეს [თათართა] ხელში გადავიდა მოკლე ხანში დაუმსახურებლად და იოლად. [ეს იმიტომ მოხდა], რათა გვცოდნოდა, რომ უფლის ხელია, რომელმაც მისცა ჩვენი ქვეყანა ჩვენს თვალწინ შესაჭმელად უცხოელებს. მაგრამ ადრე ნათქვამზე უფრო სამწუხარო და მაცდუნებელი სუსტებისათვის ის იყო*, რაც [უფალმა] თავის სინმინდეებს და წმინდანებს დამართა. მათ აიღეს სარჩოს, უმეტესად წყლის ნაკლებობის გამო გასაჭირში ჩავარდნილი ვარდაპეტ ვანაკანის დიდებული, სახელოვანი და ნაყოფიერი გამოქვაბული, სადაც თვითონ იყო გამაგრებული თავისი მონაფეებით და სხვებით, მასთან თავშეფარებული ხიზნებით. მათ ნაცვლად [ვანაკანმა] თვით მისცა თავისი თავი, ქრისტეს მსგავსად წავიდა ტყვედ და გაათავისუფლა ისინი. რამდენიმე ხანს იმყოფებოდა ბარბაროსი ხალხის ბანაკში, ხოლო შემდეგ მიჰყიდეს ქრისტიანებს, რომლებიც იყვნენ გაგის ციხეში. მათ გამოისყიდეს არა ურიათა მსგავსად – სამარცხვინო სიკვდილისათვის, არამედ უფლის მსგავსად – სახელოვანი თავისუფლებისათვის. გამოისყიდეს ის 50 დრაჰკანით უფრო ძვირად, ვიდრე უფალი. ასეთი ძუნწი იყო უფლის გამცემი და იაფად აფასებდა მას, რისი ღირსიც თვითონ იყო. ამის შემდეგ ვანაკანმა იცოცხლა 15 წელი ღვთის სადიდებლად და მრავალთა სასარგებლოდ და განისვენა ქრისტესთან თავისი მძიმე შრომით, ქვეყნის განმანათლებელთა სარეცელზე 18 მარტს, ძველი სტილით არეგის თვის 10-ში, დიდმარხვის შაბათს, ორენდისა და მისი ძმების ხსოვნის დღეს, ხოლო ჩვე-

* ადრე... იყო > - ვ

ნებურად იერუსალიმის მამამთავრის კირილეს ხსოვნის დღეს. [მისი გარდაცვალების გამო] დღესასწაული გაიმართა ზემო იერუსალიმში, რაც იმ დროიდან საზეიმო და საპატივცემულო დღეა მათი შთამომავლობის – სინათლის შვილებისათვის, მისი სიძის უკვდავი მეფის იესოს, მისი მამისა და სულიწმინდის სადიდებლად. [ვანაკანმა] დატოვა ასმაგად კეთილი სახელი თავის მოწაფეებში და საეკლესიო საგანძურის წიგნებში, რომლებიც მომდინარეობს ღვთის მადლიდან და შემოქმედის ნათელი გონებიდან. 700* (1251) წელს ის უდროოდ განვიდა სამარადისო სასუფეველში⁴⁵⁹.

685 (1236) წლიდან სომხური წელთაღრიცხვით 714 (1265) წლამდე, რომელშიც ჩვენ ვცხოვრობთ, რაც მოიმოქმედა მოისართა ტომმა⁴⁶⁰, მთავრებისა და სამეფოების მიმართ დიდი ზღვის აქეთა მხარეს: სპარსეთის, ალბანეთის, სომხეთის, საქართველოს და ჰორომად ნოდებულ ქვეყანაში, სადაც სახლობდნენ სომხები, ასურელები, ბერძნები, ტაჭიკები და თურქმანები დაწვრილებით აგვიწერეს ჩვენმა მამამ, ღვთის წმინდანებთან ერთად განდიდებულმა ვარდაპეტმა ვანაკანმა და ჩვენმა მეგობარმა ვარდაპეტმა კირაკოსმა⁴⁶¹, ჩვენი მამის მსგავსმა. [ამის გამო] ჩვენ ველარ გავბედეთ გაგვესამებინა [ამ ამბების თხრობა], ან სიტყვა გაგვეგრძელებინა [იმავე ამბებზე], არამედ მოკლედ მოვიყვანეთ მხოლოდ თარიღები ღირსშესანიშნავი ამბებისა და დასამახსოვრებელი საქმეებისა ჩვენი ნაშრომის დასამთავრებლად, რომელიც დიდი ხნის წინ დავიწყეთ და დაუმთავრებელი დავტოვეთ იმ ისტორიკოსთა წინაშე სირცხვილით, რომლებიც ზემოთ მოვიხსენიეთ. იმიტომ, რომ სიტყვას არ შეუძლია გამოამზეუროს და სამახსოვრო გახადოს ჩვენ ცოდვათა, დანაშაულთა და ბოროტებათა უხვი სიმრავლე, ისევე როგორც საზღაური ღვთის

* 700 > - 3

სამსჯავროს სამართლიანი შურისძიებისა. მით უმეტეს, შესაძლებელია თუ არა სამაგიეროს მიგებისა და ჩვენ სიბოროტეთა რაოდენობის ათვლა? სრულიად არა. მაგრამ გაიმარჯვა და ყოველთვის გაიმარჯვებს ღვთის გულმონყალების სიღრმეთა სიღრმენი და განუზომელობათა განუზომელობანი. ამისთვის ღმერთს მის დაბადებულთაგან წყალობა, კურთხევა, დიდება, პატივი, უთვალავი და უსაზღვრო, ყველასაგან ერთად და თითოეულისაგან, ხილულთა და არა ხილულთაგან და თქვან მათ: ამინ უსასრულო, უსაზღვრო და უკვდავ არსს.

691 (1242) წელს სომხური ნელთალრიცხვით ბათუ ნოინმა⁴⁶² შეცვალა ჩარმაღანი, აილო კარნუ ქალაქი და გამოიყვანა იქიდან წარჩინებული, მდიდარი და ღვთისმოშიში კაცი უმეკი და მისი ნათესავები: ბარონ იოანეს შვილები – სტეფანოსი და მისი 5 ძმა. 692 (1243) წელს [ბათუმ აილო] ჰორომად წოდებული მთელი ქვეყანა: ჯერ სახელგანთქმული ქალაქი კესარია, შემდეგ სევასტი, რომლის [მცხოვრებლები] დაინდეს გაჟღერისაგან, რადგან მყის დაემორჩილნენ მათ, შემდეგ ერზინკა, რომლის [მცხოვრებლები] უწყალოდ ამოწყვიტეს და ტყვედ წაიყვანეს, რადგან მათ წინააღმდეგობა გაუწიეს და სხვა ქვეყნები და გავარები, სადაც უმეტესად ცხოვრობდა ტანჯული სომეხი ხალხი. ჩვენი ნელთალრიცხვის რიცხვითი [ასოები] იყო ოღბ (692)⁴⁶³ და მართლაც ამ დროს იქმნა საქმე შესატყვისი გლოვისა და ცრემლებისა, რამაც მოიცვა არა მარტო მეტყველები, არამედ უტყვებიც, მთები და ველები მოირწყა სისხლითა და ცრემლით.

ეს გლოვა განმეორდა 698 (1249) წელს, რადგან ბათუმ და სხვა უფროსებმა ეჭვი მიიტანეს ქართველთა მეფისა და მთავრების ამპარტავნებასა და ამბოხებაში, შეიპყრეს მეფე დავითი და სხვა დიდებულები, შეკრეს და სიკვდილის განაჩენი გამოუტანეს. მაგრამ ზეციერის ზრუნვამ იხსნა ისინი სიკვდილისაგან⁴⁶⁴. მაინც უთვალავი [ხალხი] დახოცეს და

წარტყვევნეს სოფლები და აგარაკები, შეურაცხჰყვეს ქალები სომხეთში და უფრო მეტად ქართველთა ქვეყანაში.

699 (1250) წელს გარდაიცვალა ივანეს ძე ავაგი და დამარხეს პლნძავანქში თავისი მამის გვერდით, [რომელიც იყო] კაცი გულუხვი, ომისმოყვარე და მლოცველი.

700 (1251) წელს რომის დიდმა პაპმა⁴⁶⁵ დააყენა საკითხი და მისწერა ყველა ქრისტიან ხალხებს – ელიარებინათ სულიწმიდის წარმომავლობა მამისა და ძისაგან. ეს არ აღმოჩნდა სასურველი ასურელების, ბერძნების, ქართველებისა და სომხებისათვის. [სომხებმა] გადასინჯეს პირველი წმინდანების აღმსარებლობა ღმერთთან დაახლოებული ვარდაპეტ ვანაკანის საშუალებით და ნახეს ის თანხმობაში გამოჩენილ, დიდებულ მამათა – ათანასეს, გრიგორ ღვთისმეტყველის, გრიგორ ნოსელის, გრიგორ განმანათლებლისა და სხვა წმინდანების [მოძღვრებასთან].

701 (1252) წელს გაჩნდა კალია ზემო სომხეთის ქვეყანაში და ზიანი მიაყენა მრავალ გავარს.

702* (1253) წელს მანგუ ყაენმა⁴⁶⁶ ბრძანება გასცა აღრიცხულიყო მისი ხელისუფლებისადმი დამორჩილებული ქვეყნები ცნობილი კაცის არღუნის⁴⁶⁷ მიერ და დაედოთ ხარკი თითოეული კაცის თავს, გარდა ქალებისა, ღრმა მოხუცებისა და ჩვილი ბავშვებისა.

703 (1254) წელს ქრისტესმოყვარე სომეხთა მეფე ჰეთუმი⁴⁶⁸ გაემართა ბათუსთან – ჩრდილოეთის დიდ მეფესთან, ჩინგიზ ყაენის თანამეტომესთან, ხოლო იქიდან მანგუ ყაენთან. ის ღირსეულად პატივდებული** და განდიდებული იქნა და ერთი წლის შემდეგ მშვიდობით დაუბრუნდა თავის ტახტს.

* 703 (ვ)

** პატივდებული > - ვ

704 (1255) წელს მოვიდა ჰულაგუ⁴⁶⁹, მანგუ ყაენის ძმა, უთვალავი ლაშქრით და დიდი ძალით სპარსეთზე, ასურეთზე, სომხეთზე, საქართველოზე და ალბანეთზე. [ჰულაგუმ] ჯერ უბრძანა მოსულ ჯარს მთელი თავისი ავლა-დიდებით თავს დასხმოდა ჰორომთა ქვეყანას, რომელთაც შიშით დასტოვეს ზემო [სომხეთი] და იძულებული გახდნენ წასულიყვნენ. [თათრები კი] დაეუფლნენ მთელ ხმელთაშუა ქვეყნებს ვიდრე ზღვამდე, რომელიც ჰორომთა სულთნების ხელისუფლების ქვეშ იყო. თვითონ დიდი ჰულაგუ თავისი მოსვლის იმავე, 704 (1255) წელს, გაემართა მელჰედთა ქვეყანაში ალამუთში, აიღო ის და გააძევა [მათი] მმართველი. მის მოსვლამდე მისი ჯარი ისაჯურ ნიონის სარდლობით გარემოცული და მძიმე მდგომარეობაში იყო. იქიდან დაბრუნების შემდეგ [ჰულაგუმ] უხმო თავისთან ქართველთა მეფე დავითს და ქვეყნის დიდებულებს, სიყვარულით და პატივით მიიღო ყველანი, განსაკუთრებით კი ქრისტიანები, რადგან მისი უფროსი ცოლი* ტოლუზ ხათუნი ქრისტიანი იყო, მიმდევარი ასურელთა მოძღვრებისა, რომელთაც ნესტორიანელებიც ეწოდებოდათ⁴⁷⁰, მაგრამ არ იყო გაცნობილი მათ მწვალებლობას, გულწრფელი სიყვარულით ადიდებდა ყველა ქრისტიან ხალხს და აღავლენდა ლოცვას, ისევე როგორც თვით ელხანად წოდებული ჰულაგუ. მათ თან დაჰქონდათ ეკლესიის მოყვანილობის ტილოს კარავი, მეზარის ხმაზე [უხმოებდნენ] და წირვა-ლოცვის წესს ატარებდნენ მღვდლები და დიაკვნები. მათ ჰქონდათ სკოლები და ბავშვებს თამამად ასწავლიდნენ [ქრისტიანულ მოძღვრებას]. მათთან ყოველი მხრიდან და სხვადასხვა ქრისტიან ხალხთაგან მოდიოდნენ ეკლესიის მსახურნი და ეძიებდნენ მშვიდობას, პოუვებდნენ მას და ბრუნდებოდნენ სიხარულითა და საჩუქრებით.

* ცოლი > - მ

705 (1256) წელს გარდაიცვალა ბათუ – ჩრდილოეთის დიდი მპყრობელი. იმავე წელს მისი შვილი სარდახი მონამლეს ძმებმა, შურით აღძრულებმა, რადგან მას გადასცა მამამ თავისი და მანგუ ყაენის სამფლობელო. მისი სიკვდილი დიდი გლოვა იყო ქრისტიანებისათვის, რადგან იყო სრულყოფილი ქრისტიანი და მრავალის ხსნის მიზეზი ხდებოდა, მოაქცევდა რა [ქრისტიანულ] სარწმუნოებაზე თავისიანებსაც და უცხოებსაც.

707 (1258) წელს მამაცმა ჰულაგუმ აიღო ბაღდადი ჯაფარისა და ისმაილელთა მიერ მისი აშენებიდან 515 წლის შემდეგ, 194 (745) წელს სომეხთა წელთაღრიცხვით, ტიგროსზე, ძველი ბაბილონიდან 7 დღის სავალზე⁴⁷¹. ჰულაგუმ თავისი ხელით მოკლა ხალიფა მუსთასიმი⁴⁷² და გადარჩნენ იქ მყოფი ქრისტიანები დიდი დედოფლის ტოლუზის ნებითა და შუამდგომლობით. ხალიფა ნიშნავს მოადგილეს მუჰამედის ტომიდან, რომელიც გამოჩნდა 60 (611) წელს სომეხთა წელთაღრიცხვით. უკანასკნელი [ხალიფა] კი ცხოვრობდა 707 (1258) წლამდე. ელხანმა ჰულაგუმ აოხრებული ბაღდადიდან დაბრუნების შემდეგ, იმავე წელს ალყა შემოარტყა მუფარლინს, მარტიროსთა ქალაქს ორი წლით⁴⁷³, რადგან [ამ ქალაქის] სულთანმა ედილთა ტომიდან ნინაალმდეგობა გაუწია ჰულაგუს ვაჟს ისმუდს, ჩაკეტა ქალაქი და ეომებოდა მას. ეს გახდა ღვთის განრისხების მიზეზი. ალყაშემორტყმული მცხოვრებლები ჭამდნენ როგორც წმინდა, ისე უწმინდურ ცხოველებს, შემდეგ ღარიბებს, მერე თავიანთ ნაშობებს და ერთმანეთს, ვინც კი შეეძლოთ. აქაურმა მღვდელმთავარმა, შიმშილისაგან გაათრებულმა და გამხეცებულმა შეჭამა თავისიანები. მან დაწერა ეს აღსარება ქალაქებზე, იმ იმედით, რომ ვნახავდით ჩვენ მის დაწერილს და შეწყალებას მიიღებდა მონყალე ბუნების შემქმნელისაგან. თავისი თავი მან მისცა კვენასას, ტირილს, ვაეზას, მწუხარებას და განუწყვეტელ

სინანულს სულის ამოსვლამდე. მისი აღსარების წიგნი ჩვენ ვნახეთ, როგორც მას იმედი ჰქონდა და ვიმედოვნებთ, რომ მას შეინყალებს ყოვლისმცოდნე ბუნების შემქმნელი. თავისი სიკვდილით შეგვიბრალა ჩვენ კაცთმოყვარე ღმერთმა – შეწყალების სიღრმემ და სიყვარულის უსაზღვრობამ. დაე შეინყალოს და განწმინდოს წმინდა ეკლესიის ზიარებით ის და მასთან ერთად ყველა, ვინც მონანიებით დაამყარა და დაამყარებს თავის იმედს ჩვენი ღმერთის ქრისტეს შეწყალე-ბაზე. თქვენ კი მკითხველნო, სიყვარულით აღსავსე გულით უმზირეთ ღმერთს და წარმოთქვით: ამინ!

708 (1259) წელს ჰულაგუ გაემართა შუამდინარეთში, აიღო მისი ქალაქები და გავარები, როგორც დანვრილებით აღწერეს ისტორიკოსებმა. მასთან მოვიდა სომეხთა კათალიკოსი⁴⁷⁴, აკურთხა [ჰულაგუ] და მოიპოვა მისი სიყვარული. მასთან იყო შამის მთელი ქვეყნის ალების დროს ჩვენი გვირგვინოსანი ჰეთუმიც⁴⁷⁵, რომელიც იყო ყველა [ბრძოლის] ადგილას და იხსნიდა სიკვდილისაგან ქრისტიანებს, როგორც სასულიერო, ისე საერო პირებს. ამისათვის უფალმა შეუწდოს ცოდვები და ხანგრძლივი, ნებიერი ცხოვრება [მისცეს] მის შთამომავლებს. ჰულაგუ დაბრუნდა საზამთრო სადგომ მულანის ველზე და საზაფხულო სადგომ დარინის გავარში, ანუ სხვანაირად დარანის ველზე. აქ ირგვლივ მთებში მდებარეობს გამოქვაბულები და კლდოვანი ციხეები. შეიყვარა [ჰულაგუმ ეს ადგილი] და ააშენა აქ ნაგებობები თავისი გემოვნების მიხედვით. ის ფიქრობდა აეშენებინა აქ ქალაქი, რის გამოც დაზარალდა ეს ქვეყანა, რადგან ხალხსაც და პირუტყვსაც შორიდან უნდა ეზიდათ მძიმე მორები.

709 (1260) წელს ალებულ იქნა მარტიროსთა ქალაქი მრავალი გაჭირვებისა და ზიანის შემდეგ, რომელიც განიცადეს არა მარტო გარემოცულებმა, არამედ გარემომცველმა თათართა ჯარმა და ქრისტიანებმა, რომლებიც მათთან ერთად

ომობდენ და ებრძოდენ ერთმანეთს შიგნით და გარეთ. აქ დაიღუპა მშვენიერი ახალგაზრდა სევადა ხაჩენელი, დიდი მთავრის გრიგორის ვაჟი, რომელიც მამაცურად იბრძოდა, შეიმოსა შარავანდედით, დაიცვა რწმენა და შიში ღვთისა და ელხანის მიმართ. დაე სისხლით მონაწილე იყოს ის ქრისტეს მონამებთან ერთად, რომლებმაც დაიცვეს რწმენა და შიში მის მიმართ, ამინ! იმავე წელს ამონყვიტეს ელხან ჰულაგუს მიერ შამის ქვეყნის დასაცავად დატოვებული ჯარი, დიდი მხედართმთავრის, სარწმუნოებით ქრისტიანის ქითბულას სარდლობით, 20 000 კაცი. მას შეებრძოლა მისრის სულთანის უთვალავი რაოდენობის ჯარით თაბორაკანის მთის ძირას და რადგან მცირე იყო ბულას ჯარი, დახოცეს და დაატყვევეს. ისინი ვინც გაიფანტნენ, აქეთ-იქით დაიმაღნენ და გადარჩენილები მოვიდნენ სომეხთა მეფესთან, ჰპოვეს მასთან კაცთმოყვარეობა, [მიიღეს] სამოსელი, ცხენები და სურსათი. მრავალი თათარი და ქრისტიანი მოვიდა მაღლიერი თავის მფლობელთან. ამ დროიდან განდიდდა მეფე ჰეთუმის სახით ქრისტეს სახელი თავისიანებში და უცხოებში.

710* (1261) წელს მთავართა-მთავარი, მეფურად ბრწყინვალე ჯალალი⁴⁷⁶ მწარე ტანჯვით შეემატა ქრისტესა და მის მონამეთა [რიცხვს] ტაჭიკთა ცილისნამების გამო, რომლებმაც ბრალი დასდეს მას და გადასცეს არღუნს. ის წაიყვანეს ტაჭკასტანში, ყაზვინში და იქ ღამით მოკლეს, დაჩეხეს ნაწილებად. ამის მიზეზი იყო მხოლოდ ქრისტეს სიყვარული. მარხვაში, ლოცვაში, ქველის მოქმედებაში, კვირა დღეს ფეხზე დგომაში გაატარა მან თავისი ცხოვრება სიბერემდე. ამის გამო პატივი დასდო მას ღმერთმა ნათელის გარდმოვლენით მის გახლეჩილ ნაწილებზე, შარავანდედით შეიმოსა ისინი და ამით დაამონმა მისი უდანაშაულო მონამეობრივი სიკვ-

* 700 (ვ)

დილი. ეს რომ დაინახეს მისმა მკვლევებმა, შეშინებულებმა ჩაყარეს მისი ნაწილები ერთ ღრმა ჭაში, ვიდრე მოვიდნენ მისი ახლობლები და დაკრძალეს მის საკუთარ მონასტერში განძასარში⁴⁷⁷, მამა-პაპათა სასაფლაოზე. იგივე ნათელის სხივოსნობა იხილეს მისი ნაწილების გადამტანებმა.

იმავე 710* (1261) წელს სომხური წელთაღრიცხვით ელხან ჰულაგუს კარზე მოკლეს ქართველთა მხედართმთავარი შაჰან-შაჰის ძე ზაქარე⁴⁷⁸ სიყმანვილის ასაკში, სილამაზის აყვავებისა და წინსვლის, ბედნიერების ხანაში, გამოჩენილი და ცნობილი ყველასათვის. მას წაუყენეს რაღაც ბრალდებები და მათ შორის ისიც, თითქოს ის აბრკოლებდა დანესებული ხარკის დროზე გაგზავნას ხაზინაში. მის სიკვდილს სინანულით დასტიროდა მთელი საქართველო მეზობელი სომხეთით და რამდენად უფრო მწარე, მტანჯველი ვაებით მოსთქვამდნენ მისი მშობლები. ამის გამო იმავე დღეებში და გლოვის ჟამს გულგამგირული გარდაიცვალა [ზაქარეს] მამა, რომელიც იწოდებოდა შაჰან-შაჰად, დედაქალაქ ანისის უფალი. აქ ერთ დროს იჯდა მეფე, რომელიც ბაგრატიუნთა მეფეებისა და სხვა სამეფოების უფროსი იყო. [ამიტომ] ანისის უფალი შაჰან-შაჰად იწოდა ანუ მეფეთა მეფედ. იდუმალი რიცხვი 2 (შვიდასი) აღნიშნავს სიმშვიდეს, ხოლო 5** (ათი) – წმინდას, რაც აღნიშნავს ღვთის წმინდანთა დამშვიდებას მომავალ ღვთის შაბათს. ნათქვამი ნიშანდობლივია: ამ რიცხვში აღსრულდა ლოცვა ყველა წმინდანზე.

711 (1262) წელს აღესრულა მეუფე ნერსესი – ალბანთა კათალიკოსი⁴⁷⁹ მწვავე წყალმანკის სენით. მან ვერ ნახა მკურნალებს შორის წამალი, გარდა იესო [ქრისტესი], რომელიც არის უკვდავი ცხოვრების წამალი. მისი დიდი იმედით, აღ-

* 700 (ვ)

** სომხურ ასოებს აღნიშნავს მხოლოდ ვენეციის გამოცემა.

სარებითა და ანდერძით მიიცვალა [უფალი ნერსესი] თავისი ღირსეული ცხოვრებისდაგვარად, სიმდაბლითა და კაცთმოყვარეობით.

712 (1263) წელს მიიცვალა ქრისტესთან სახელოვანი განდეგილი, საპატიო ხარისხისა და წოდების ღირსი, რომელსაც ღვთის მადლმა მოუწოდა გარდმანის სახლისა და სხვა ციხეებისა და გავარების მღვდლად, მოძღვრად და არქიეპისკოპოსად, კაცი სახელოვანი და საქვეყნოდ ცნობილი – მეუფე იოანე ტუეცი. ის [მარხულობდა] სამ ორმოცდაათ [დღეს] უპუროდ და უწყლოდ, აგრეთვე ოთხშაბათსა და პარასკევს. ის წავიდა იერუსალიმში ფეხშიშველი, სადაც დიდმარხვის დღეები აღდგომამდე ფეხზე მდგომმა და უჭმელმა გაატარა. მან განაცვიფრა იქ მყოფი ფრანკები, რადგან არა მარტო ფეხზე მდგომი და უჭმელი იყო, არამედ დამუნჯებულიც. ის ევედრებოდა ღმერთს, რათა მას ერწმუნა ამბავი, რომელიც ხალხში არსებობდა. კერძოდ ის, რომ [როცა] იკლებს შუქი, სომეხთა კანდელი [პირველი] ინთება. როგორც თვითონ მოგვითხრო: „წმ. საფლავის მცველს უყვარდით და გვეაღერებოდა ჩვენ და მას ვთხოვეთ დაედასტურებინა [ეს ამბავი]. მან მითხრა: იყიდე კანდელები და ჩამოკიდე შენი ხელით, რაც ასეც გავაკეთე. ვიყიდე კანდელები და დავკიდე წმ. საფლავზე – მარჯვნივ ფრანკთა, მარცხნივ ბერძენთა და შუაში სომეხთა სახელზე, როგორც ჩვეულებრივ აკეთებდნენ. კარები დავკეტეთ და დავლუქეთ. მცველმა მომცა ბეჭედი და გასაღები. დიდ შაბათს 9 საათზე, როცა აღვასრულებდით ღოცვას მთელი ქალაქი და მლოცველები, მოვიდა მცველი და მითხრა: მეუფეო, უბრძანეთ გააღონ, რადგან შუქმა დაიკლო. წავედი, გავაღე, ავხსენი ლუქი. მართლაც ექვგარეშე შუა კანდელი ერთო მხურვალე, უღევი ალით“. ამ სასწაულით სახელი გაითქვა [იოანემ].

მეუფე იოანემ მოგვითხრო შემდეგი: „გავემგზავრე წმ. ბეთლემში და ვიხილე იქ წმ. მოციქულთა გამოსახულებები ეკლესიის კედლებზე. ტაჭიკებს შეურაცხყოფის მიზნით თვალები დაეთხარათ მათთვის. მე დავლონდი და მივმართე წმ. მოციქულებს ვედრებით: სასურველია კი მათთვის ყველგან მათი გამოსახულებები იყოს? იერუსალიმში დაბრუნებულს, იმავე ღამეს მეზმანა ორი საოცარი მამა, რომლებიც მოდიოდნენ ჩემსკენ. თვითონ წავედი მათკენ და ვკითხე: ვინ ხართ თქვენ ღვთის წმინდანებო? და მათ მიპასუხეს: პეტრე და იოანე, რომელთაც შენ შესთხოვე შეეცხოვინებინათ [აზრი] ქრისტიანთა მიერ მათი გამოსახვის თაობაზე. ეს ჩვენ არ გვნებავს, თავი მოვაბეზრეთ და ვეცხადებით მათ აქა-იქ, მაგრამ ისინი არ გვისმენენ“. ბერმა, რომელიც თან ახლდა მას იერუსალიმში, მოგვითხრო: „[მეუფე იოანე] ფეხშიშველი მოვიდა [დანიშნულების] ადგილამდე. შემდეგ ერთ დღეს დამიძახა და მითხრა: ნახე ჩემი ფეხი, მტკივა და მანუხებს. ვნახე ფეხი, მოვსინჯე სიმსივნე ნემსით და ვნახე ბასრი, მსხვილი ეკალი, რომელიც გამოდიოდა დიდი რაოდენობით ჩირქთან ერთად. ამან გამაკვირვა, რადგან არ გვაუწყა ჩვენ და მივიდა [იერუსალიმამდე] ღვთისა და წმ. ადგილების სიყვარულით, არაფრად ჩათვალა რა [ტკივილის] სიმწარე“. ასეთი მძიმე და ვიწრო გზით მივიდა ღრმა სიბერემდე და განისვენა ქრისტესთან ნორბერდის ციხის დიდებულ მონასტერში ანაპატში. ის დაკრძალეს მისი ხელთქმნილი ეკლესიის კარებთან. სამეფო [წარმოშობის] ვასაკ ბაგრატიუნის ბრძანებით, ნებითა და შემწეობით მან აღმართა ბევრი ნაგებობა. მისი ხსოვნა დარჩეს კათოლიკე ეკლესიაში ღვთის წინაშე და კურთხეულ იყოს უკუნითი უკუნისამდე.

713 (1264) წელს ჩვენ გვიხმო ელხანმა ჰულაგუმ შნორჰავორად წოდებული კაცის პირით. ის განდიდებული იყო იმ ხანებში ყველას მიერ და უმეტესად ქვეყნისმპყრობელ-

თა, სახელდობრ, ჩრდილოეთის მხარის მპყრობელის ბათუს მიერ, რომელსაც ის ეახლა და პატივდებულ იქნა მისგან, როგორც ჰულაგუ ელხანისგან. [ჰულაგუმ] თავისი ხარჯითა და თავისი ცხენებით წაგვიყვანა ჩვენ და ვინც ჩვენთან იყვნენ – ვარდაპეტები, ჩვენი ძმები: სარგისი, გრიგორი და თბილისის მღვდელმთავარი. ჩვენ ვიხილეთ ეს დიდებული [მბრძანებელი] დიად დღეს, ახალი თვისა და წლის დასაწყისში, რომაულად ივლისის თვეს და ჩვენებურად არაცს. მათ ამ დროს ჰქონდათ საზეიმო დღეები – ერთი თვე და ეწოდებოდა ამ დღეებს ყურულთა⁴⁸⁰ ანუ ბჭობის ზეიმი. ამ დროს სხვა ყაენები ჩინგის ყაენის მოდგმიდან დიდ ყაენთან მოდიოდნენ სათათბიროდ, რაზეც საჭიროდ ნახავდნენ, ყველა თავიანთ უხუცესებთან ერთად, ახალ სამოსელში გამონყოზილნი. [ისინი] ყოველ დღე ახალი მრავალფეროვანი ჩასაცმელით [იმოსებოდნენ]. აქვე იყვნენ დიდი და საუცხოო საჩუქრებით ყველა მათი დამორჩილებული მეფეები და სულთნები, ისე როგორც ჩვენ ვიხილეთ – სომეხთა მეფე ჰუთუმი, ქართველთა მეფე დავითი⁴⁸¹, ანტიოქიის უფლისწული და სპარსეთის მხარის მრავალი სულთანი. როდესაც [ჰულაგუმ] დაგვინახა ჩვენ, არ დაგვაჩოქა მათი ჩვეულების შესაბამისად, რადგან იცოდა, რომ არქაუნები⁴⁸² მხოლოდ ღმერთს სცემენ თაყვანს. მოიტანეს ღვინო, ვაკურთხეთ და წაიღეს ჩვენი ხელიდან. სიტყვა, რომელიც [ჰულაგუმ] პირველად ბრძანა იყო: „გიხმე შენ იმისათვის, რომ გეხილე და გაგეცნე მე და გულით გელოცა ჩემთვის“. ზედმეტი იქნება, რომ ყველაფერი დავწერო, [რაც ჰულაგუმ მითხრა]. ბევრი ისაუბრა და ჩვენც ვპასუხოვდით. [ჰულაგუმ] დაგვსხა ჩვენ და მოგვართვეს ღვინო. ჩვენთან მყოფმა ძმებმა შეასრულეს შარაკანი, ქართველებმა [შეასრულეს] თავიანთი მსახურება, ასევე ასურელებმა და რომაელებმა თავიანთი. მაშინ ელხანმა გადახედა ყოველი მხრიდან მოსულებს და თქვა: „რას ნიშნავს ეს, რომ მე მხოლოდ შენ

გიხმე და არც [შენზე] ადრე და არც [შენზე] გვიან, არამედ ამავე დღეს ყოველი მხრიდან მოვიდნენ ჩემს სანახავად და დასალოცად?“. პირველად თვითონვე ბრძანა ამაზე: „ეს იმის ნიშნად ჩათვალე, რომ ღმერთს გულით ვუყვარვარ“. ჩვენ ვუპასუხეთ: „ჩვენც გაოცებულნი ვართ იმავე მიზეზით, რაც თქვენ ბრძანეთ“. შემდეგ ბრძანა: „საიღუმლო სიტყვა მაქვს შენთან“.

ერთ დღეს მან თავის ირგვლივ შექმნა უდაბნო: მთელი ბანაკი დააყენა მოშორებით და ორი კაცის თანდასწრებით მესაუბრა [თავის] ცხოვრებაზე დაბადებიდან, აგრეთვე დედაზე, რომელიც ქრისტიანი იყო. მან მითხრა: „თუმცა ძიძა ზრდის ბავშვს, როცა გაიზრდება მაინც დედა უყვარს. არ არის ჩვენთვის უცხო ქრისტიანთა სიყვარული. რაც გაქვს სათქმელი, თქვი!“. [როცა ამას ამბობდა] ჩემი ხელები ეჭირა.

მე კი მას ვუთხარი, რაც ღმერთმა ჩამაგონა სათქმელი: „რამდენადაც მაღლა ხარ შენ სხვა ადამიანებზე, იმდენად ახლოს ხარ ღმერთთან. ღვთის ტახტი დამყარებულია მართალ სამსჯავროზე. ყველა ხალხს ღმერთმა მისცა ძალაუფლება ქვეყანაზე გამოსაცდელად. შენამდე [შენი წინამორბედები] ქვეყნის დამრბევები იყვნენ, ლატაკებს უწყალოდ დააკისრეს მძიმე ტვირთი. ისინი ოხრავდნენ და ტიროდნენ ღვთის წინაშე. ღმერთი ართმევდა [მათ] ძალაუფლებას და აძლევდა სხვა ხალხს. თუ შენ ქვეყნის აღმშენებელი იქნები და ლატაკთა მოწყალე, შენ არ წაგართმევს ღმერთი იმას, რაც მოგცა, არამედ დაგიტოვებს და რის მოცემაც სურს, იმასაც მოგცემს. შენ კარზე დაადგინე ისეთი კაცი, რომელსაც ღმერთის ეშინია და შენ უყვარხარ, რომელიც ტირილით მოსულ გაჭირვებულს, რომელსაც არც მეოხი ჰყავს და არც ქრთამი აქვს, გახარებულს გაუშვებს სახლში, რათა შენ [მადლობით] მოგიხსენიოს. ქვეყანა მიეცი ისეთ კაცს, რომელიც ნათლად

ჭვრეტს, ქრთამით არ ბრმავდება და შენ სიმართლეს გეუბნება“. ამგვარად ვესაუბრებოდი [ჰულაგუს] დიდხანს.

მან ბრძანა: „გულში დავიმარხე შენი ნათქვამი. როგორ მოხდა, რომ ყველაფერი ის თქვი, რაც გულში მედო და რაც მომწონს? გისაუბრია ღმერთთან? გამოგცხადებია [ოდესმე] ის?“

მე ვუპასუხე: „არა, მე ცოდვილი ადამიანი ვარ. მე მხოლოდ წამიკითხავს ღვთივშთაგონებულ ადამიანთა წიგნები. მეფეთა გულელები ღვთის ხელთაა და ამიტომ ღმერთი ცხადი გახდა შენთვის წიგნების გარეშე“. შემდეგ კი ვთქვი: „ღვთის წინაშე უნდა გითხრა ერთი რამ, რომელსაც ჯერ ღმერთი გაიგებს და შემდეგ შენ და რომელშიც არ არის სიცრუე“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „თქვი!“

მე ვუთხარი: „რაც ქრისტიანები და არქაუნები არიან ზღვაზე და ხმელეთზე, ყველას გული შენს მიმართ კეთილად არის განწყობილი და შენთვის ლოცულობენ“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „მჯერა რომ ასეა, მაგრამ არქაუნები არ არიან ღვთის გზაზე და ჩემთვის როგორ უნდა ილოცონ? და თუნდაც ილოცონ, ნუთუ ოდესმე უსმენს მათ ღმერთი, შეუძლიათ არქაუნებს ჩამოიყვანონ ღმერთი ზეციდან მიწაზე? [მე ვფიქრობ] ვერ ჩამოიყვანენ. უთხარით, რომ ვინც ღვთის გზით ცხოვრობს – მათ ილოცონ. ჩვენი ძმები იმისათვის მებრძვიან, რომ მე მიყვარს ქრისტიანები და ქრისტიანობა არის ჩემს სახლში. ისინი კი ტაჭიკთა მოყვარულნი არიან და ტაჭიკობა არის მათ სახლში“. შემდეგ მითხრა მე: „რატომ ხარ ჩაცმული ცხვრის ტყავში და არა ოქროში [ჩამჯდარი]?“

მე ვუპასუხე: „მე არა ვარ დიდი კაცი და მაღალი რანგის მეუფე, მე ვარ მხოლოდ უბრალო ბერი“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „მე განგადიდებ შენ ოქროს სამოსელით და მოგცემ ბევრ ოქროს“.

მე ვუპასუხე: „ოქრო და მტვერი ჩემთვის ერთია. მე სხვა დიდ რამეს გთხოვ, რაც შეფერის შენს დიდებულებას – ჩემი ქვეყნის შეწყალებას“.

[ჰულაგუმ] თქვა: „შემიძლია შეგიკერო შენ ძლიერ უხეში და ძლიერ პატარა ჩასაცმელი, იმდენად პატარა, რომ მხოლოდ საეკლესიო საკმეველი ჩადო შიგ. მაგრამ რომ დაბრუნდები სამშობლოში, არ გეტყვიან როგორ მიგიღო შენ ელხანმა? ეგ რაც თქვი შევასრულებ, გავგზავნი ისეთ კაცებს, რომლებიც მიხედავენ ქვეყანას“.

როდესაც ჩვენ ვთხოვეთ წასვლის ნებართვა, ხელმეორედ გვიხმო და გვესაუბრა. ხელში ეჭირა ერთი ბალიში და ორი სამოსელი, რომელიც შეაკერინა ჩემთვის. მე გავახსენე: „ელხანო, ეს ბალიში შენს ზღურბლზევე დაიხარჯება და სამოსელი გაცვდება. მე კი გთხოვე დაუხარჯავი და გაუცვეთავი საჩუქარი“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „პირველსავე დღეს მე შევასრულე შენი ნათქვამი: ვუბრძანე დანერონ იარლიყი, ნაიკითხე და რაც შენ გულით გსურს კიდეც, ისიც მიაწერე. შენც და შენი ქვეყანაც მივაბარე სახალთს და შაჰაბატინს, რასაც ეტყვი შეგისრულებენ!“.

ჩვენ მადლობა გადავუხადეთ და გამოვედით. შესაძლოა ზედმეტი იყო ამის აღწერა, მაგრამ ეს დავწერე კეთილგანწყობილი და სათნო ჩვენი დიდი ჰულაგუს ხსოვნისათვის, იმათ სასარგებლოდ და სამაგალითოდ, ვინც ჩვენს შემდეგ იქნებიან. ვინ იცის? სომეხთა წელთაღრიცხვით 714 (1265) წელს მოაწია ამ დიდებულთან უდიდესმა მოციქულმა და გაგმირა მძლავრი კვერთხით ეს მამაცი, ძლევამოსილი ჰულაგუ. უნია მას ჩვენი წინაპრების განაჩენმა, რადგან ისიც ადამის შვილი იყო და შესვა იმ სასმისიდან, საიდანაც იგემეს და კვლავაც იგემებენ ყველანი. რადგან მწარე იყო მისთვის, შესვა სიკვდილის ნალველი არა სიხარულით, როგორც უფალმა და მასზე

დანდობილმა. მას ატყუებდნენ ვარსკვლავთმცოდნეები და შაკმონიად⁴⁸³ ნოდებუღი რალაც გამოსახულებათა ქურუმები. ეს იყო როგორც ამბობენ, ღმერთი 3040 წლისა, რომელსაც კიდევ უნდა [ეცხოვრა] 37* დუმანი, დუმანი კი უდრის 10000 [წელს]. შემდეგ ის განდევნა მეორე [ღმერთმა] მანდრინმა. დოინები ენოდებოდათ იმ ქურუმებს, რომლებსაც სჯეროდა [ჰულაგუს] და რომელთა ბრძანებით მიდიოდა ან არ მიდიოდა ომში. ისინი ეუბნებოდნენ [ჰულაგუს]: „ხანგრძლივად დარჩები მაგ სხეულში და როცა მიალწევ ღრმა სიბერეს, სხვა ახალი სხეულით შეიმოსები“. მათ ააშენებინეს [ჰულაგუს] ამ გამოსახულებათათვის ტაძარი, სადაც ის დადიოდა სალოცავად და [ქურუმები] მკითხაობდნენ მას, რაც სურდათ.

ჩვენ ვუცდიდით სხვა დროს, მეორე შეხვედრას [ჰულაგუსთან] და უფრო ახლოს გაცნობას, რათა გვეთქვა რაც საჭირო იყო, აგრეთვე ველოდით, რომ მის კეთილ და ქრისტიანთა მოყვარულ ბუნებას ღმერთი აჩვენებდა რაიმე ნიშანს ქრისტიანთა სასარგებლოდ, რათა გვეთქვა მისთვის რაიმე გაბედულად. რადგან ის განვრთნილი იყო [ქურუმთა] სწავლებით, ავად გახდა. მათ აალაპარაკეს ქეჩის გამოსახულებები და ცხენები და კიდევ მრავალგვარი იყო მათი მატყუარობისა და ჯადოქრობის ხელოვნება. ისინი იყვნენ მოკრძალებულნი საჭმელში, ჩასაცმელში, ქალწულობაში, ზომიერნი ცოლქმრულ კავშირში და არეულობისას. ამბობენ, რომ ცოლს ირთავენ 20 წლის ასაკში. 30 წლამდე [ცოლთან] კავშირი აქვთ კვირაში სამჯერ, 40 წლამდე – თვეში სამჯერ, 50 წლამდე წელიწადში სამჯერ, ხოლო 50 წლის შემდეგ ამბობენ რომ არასდროს უახლოვდებიან. ამიტომ შესაძლოა [ამ ასაკში] ისინი ტყუიან.

ამასთან აღსრულდა განგება და სიკვდილმა განიერი ფეხით გათელა მაღალი გორაკი, დაანგრია და გაათანაბრა

* 35 (ვ)

თავის წინაპრებთან, „რადგან მთა, რომელიც უნდა დაინგრეს, დაინგრევა“ – ამბობს [საღვთო] წერილი. აღსრულდა წინასწარმეტყველთა ნათქვამი, რომ ადამიანის მთელი დიდება არის თივის ყვავილი. მაგრამ სანდო და სამართლიანი უფალი მიუზღავს სიკეთის ნაწილს, რომელიც ბუნებისაგან აქვს მინიჭებული მათი სამშობლოს შესანარჩუნებლად. რადგან ასახი, როგორც თვითონ უწოდებენ ჩინგიზ ყაენის დადგენილებას გულისხმობს: არ იცრუო, არ იპარო, არ გადაეკიდო სხვის ცოლს, გიყვარდეთ ერთმანეთი, როგორც საკუთარი თავი, არ შეიგინო, შეინახე ნებით დამორჩილებული მიწები, ქალაქები, [რომლებიც] იწოდება ღვთის სახლად, მისი მსახურები, როგორც არ უნდა იყვნენ ისინი, გაათავისუფლე ხარკისაგან და მიაგე პატივი. ამას ასრულებდა [ჰულაგუ] და სხვებსაც [მოუწოდებდა] შეესრულებინათ.

მახსოვს ერთი მისი ნათქვამიც: „ჩვენ გიბრძანებთ ჩვენთვის ღოცვას არა სიკვდილისაგან გადასარჩენად, ეს ჩვენთვის უცნობია, არამედ [იმისათვის], რომ შესთხოვოთ ღმერთს გვიხსნას მტრის ხელისაგან“. ეს აღსრულდა [კიდევ], რაც მხოლოდ ღმერთმა იცის. ჯერ გავრცელდა ხმა, თითქოს [ჰულაგუ] მონამლეს ან სხვა საშუალებით მოკლეს, შემდეგ შეწყდა ეს ხმები. მაგრამ ტოლუზ-ხათუნმა, ვიდრე მისი სიკვდილის ამბავი გავრცელდებოდა, ფარულად გამოგზავნა ჩვენთან [შიკრიკი სათქმელად]: „ღმერთმა შეიყვარა ელხანი და წაიყვანა. მან მისცა [ჰულაგუს], რაც უყვარდა და მთელი ქვეყანა, ასევე ახლა ის ქვეყანა მისცა. აღვასრულოთ მასზე წირვა თუ არა?“ ჩვენ ვუპასუხეთ: „არ არის საჭირო წირვის ჩატარება, [გაიღეთ] მონყალეა და შეამსუბუქეთ ხარკი“. ხოლო სირიელებმა [ამ კითხვაზე] უპასუხეს, რომ ჯობია [წირვის ჩატარება].

[ტოლუზ ხათუნი] შეგვეკითხა აბალა ყაენის⁴⁸⁴, ჰულაგუს უფროსი შვილის შესახებ: „დავსვათ ის ტახტზე, რადგანაც

ანდერძი ამას აღნიშნავს?“ ჩვენ ვუპასუხეთ როგორც [საღვთო] წერილში: „უფროსი აღის ტახტზე და ანდერძი არ უნდა დაირღვეს“, რაც შესრულდა კიდევ. მისი ნათესავი ელხანი ტაკუთარი⁴⁸⁵ ჩამოვიდა და აიყვანა აბალა ყაენი მამის ტახტზე. ეს მთელმა ჯარმა მოიწონა.

რადგან ურიცხვია ჩვენი ცოდვები, ჩვენი ნაღველიც უღვევია, რადგან იმავე წელს, 3 თვის შემდეგ მიიწვალა ქრისტესთან ქრისტესმოყვარული დედოფალი ტოლუზ ხათუნი და გულმოკლული ქრისტიანი ხალხები მიეცნენ გაუქმდებელ სევდასა და მწუხარებას. მის სიცოცხლეში სწრაფად იწყო გამთელება ელხანის [სიკვდილით მიყენებულმა] ჭრილობამ. [გვინდოდა] გვენახა ქრისტიანობა უფრო გაბრწყინებული, რის მიზეზიც, ჩვენი აზრით, იყო [ტოლუზ ხათუნი]. მაგრამ რადგან ღმერთია ყველა სიკეთის მიზეზი, ჩვენ არ უნდა მივეცეთ სასწრაფოებს. მართლაც მან თავის ადგილას დააყენა თავისი ერთგული ნათესავი, ღვთისმოსავი ქალი, სახელად თუხთანი. აბალა ყაენს მოუყვანეს ცოლი საბერძნეთიდან, სახელად დესპინა, მეფე ვატანის ასული და უბრძანეს აბალა ყაენს მონათლულიყო და შემდეგ შეერთო ცოლი. ხმა დაირხა, თითქოს მოინათლა და მოიყვანა [ცოლი] ქრისტეს სადიდებლად.

ამ დღეებში ჩემი ცოდვების გამო ეს წიგნი ხელში ჩაუვარდათ უწმინდურებს ჩვენს მსახურებთან ერთად. იესოს წყალობით მსახურები სწრაფად გათავისუფლდნენ. წელიწადნახევრის შემდეგ ეს წიგნი იყიდებოდა თბილისში და იყიდა ვინმე მეღერმა, ჩემი ძმის სახლიდან. ამ წყალობისათვის დიდება ჩვენს უფალს, ყველა წმინდანსა და [მის] ქმნილებებს. მის მყიდველს კი ქრისტეს წყალობა.

715 (1266) წლის დასაწყისში ჩრდილოეთის მპყრობელ ბერქას⁴⁸⁶, რომელმაც დაიკავა ბათუს და სარდახის ადგილი და იზიარებდა ტაჭიკთა წესს, ესმა რა დიდი ჰულაგუს

სიკვდილი, მოვიდა მრავალრიცხოვანი [ლაშქრით] მდინარე მტკვრის ნაპირზე და აჩვენა იქით ნაპირზე მდგომ აბალა ყაენისა და მისი ძმის ისმუდის ჯარს, რომ ის ცოცხალია მამის სიკვდილის შემდეგ. [ბერქა] შეებრძოლა მათ, უდარდელად მივიდა ჰაჭნამდე და ილოცა აქ მთელი ტაჭიკების სასიხარულოდ. შეძრწუნდა აქეთ ნაპირზე მყოფი [ჯარი], მოინდომეს მდინარის მთელ სიგრძეზე [ნაპირის გამაგრება], რომელსაც შიბარს⁴⁸⁷ უწოდებდნენ და დიდი სიფრთხილით მზადყოფნაში იყვნენ მთელი ზამთარი. ბერქას იმედი გაუცრუვდა, დაბრუნდა თავის სამფლობელოში და იმავე ზაფხულს გარდაიცვალა⁴⁸⁸. როგორც ამბობენ, ის არ იყო მემამბოხე ხასიათის და სძულდა სისხლისღვრა.

ამავე წლის შემოდგომაზე გაიხსნა ჩვენთვის ცხარე ძმრის ჭურჭელი და ღვთის რისხვის ჭვარტლი [გადმოვიდა] ჰაიკების ტომზე, რადგანაც მისრის სულთანმა ბუნდუქდარმა⁴⁸⁹ მოითხოვა ციხეები, რომლებიც თათართა ძალით აელო სომეხთა მეფე ჰეთუმს. როცა ვერ მიიღო, განრისხდა ფრიად, უმეტესად კი თათრებზე, შეკრიბა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი და გაგზავნა თავისი მხედართმთავრის მესელმოთის სარდლობით კილიკიაზე. მოულოდნელად შევიდა ქვეყანაში, აიღო დედაქალაქი სისი, მეფის ადგილსამყოფელი, დაწვა ის ეკლესიებიანად. აქ იპოვა მიწისქვეშა განძთსაცავი და წაიღო დიდი რაოდენობით [განძი]. ამბობენ, რომ აქ თითო ჭურჭელში ინახებოდა 60 000* წითელი. [ბუნდუქდარი] ძარცვა-რბევით მივიდა ადანამდე. შემდეგ ესმა თავისი ქვეყნიდან შემაშფოთებელი ამბავი და გაბრუნდა ალაფითა და 40 000 ტყვიით, გარდა მოკლულებისა. მთავარი და გულსატკენი იყო უფლისწულ თოროსის მოკვლა. [ის იყო] მშვენიერი ყვავილი ნორჩ ასაკში, სადაცაა გაეზრდებოდა ულვაშები. ყველა ერთხმად აღნიშნავ-

* 600 000 (ვ)

და მის უნაკლო, კეთილ ბუნებას უმნიკვლოდ დადებულს ღვთის საგანძურში, რის გამოც მან თავისი ნებით მიიღო სისხლიანი გვირგვინი. როდესაც [თოროსს] ეკითხებოდნენ თუ ვინ იყო ის, არ გასცა თავისი მამის სახელი, რომ ცოცხლად არ დაეტყველებინათ და ამით ტვირთი არ ყოფილიყო თავისი მამისა და ქვეყნისათვის, თავის უფროს ძმასთან ლევონთან ერთად, რომელიც მამის სიცოცხლეში აკურთხეს და აიყვანეს სამეფო ტახტზე. [ლევონი] იყო პირველი ჩვენგან ტყვედ ჩავარდნილთა შორის. ამით მან მწვავე ცეცხლი და მწუხარება [გაუჩინა] ჩვენს ქვეყანასა და ხალხს, რომელიც სულგანაბული უცდიდა თუ როდის მოაწევდა ზეციურის ხელი. ვინც მრისხანებით მიაყენა დარტყმა, ის განკურნავს თანაგრძნობით, უნამლებს ფართოდ გახსნილ ქრილობებს ტყვეთა დაბრუნებით, რომლებიც წაიყვანეს სხვებთან ერთად. ისინი 15 დღე იყვნენ იმ ქვეყანაში და მრავალი გაჭირვება გადაიტანეს. მათი ამბები აწყლულებდა ჩვენს [გულს].

ჩვენი წელთაღრიცხვით 716 (1267) წლის ბოლოს, დიდმარხვის დასასრულს, მეექვსე კვირას, ლაზარეს აღდგომის დღეს, საჰმის თვის 26-ში განვიდა შეგრძნებადი სამყაროდან შეცნობად [სამყაროში] უფალი კონსტანტინე – სომეხთა პატრიარქი, მოხუცებული და დღესრული სხეულითა და უფრო კი სულით – ღვთის სურვილის შესაბამისად. ამას მოწმობს ყველა ხალხი და ენა. ქალწულივით უხრწნელი დარჩა აზროვნება და ადამიანი გრძნობებით, შეგრძნებებით და მთელი ორგანოებით. ჩვენს ცოდვილ და მრისხანე საუკუნეში, სავალალო და მძიმე დროში ის მონაწილე იყო [ჩვენი] ხალხის ტანჯვის, განადგურებისა და დარდის. ყველაფერს თავის [თავზე] იღებდა და შესაძლებლობისდა მიხედვით უმსუბუქებდა გულით, სიტყვით და განძის გაყიდვით, [იყო] სავეს სიკეთით და არ იშურებდა [არაფერს]. მას მიესადაგება ღვთისათვის ნათქვამი: „ჩვენ გამოვიარეთ ცეცხლი და წყალი, სხვადასხვაგვარი

განსაცდელი მწვავე და მხუთავი მახეებით“. მან ღმერთის მსგავსად იგემა შედედებული ნალველი სიცოცხლის ბოლოს, ჩვენი სამეფოს დაშლა, საკუთარი, მშობლიური ქვეყნის მახვილი და ტყვეობა, რომელიც ჩააგდეს ცეცხლით გაღვივებულ ლუმელში. [მან იხილა] თავისი [აღზრდილი] უფლისწულების მკვლელობა, რამაც განსაკუთრებით დააჩქარა მისი აღსასრული, როგორც აგრეთვე ააფორიაქა, აიძულა და გაუღვიძა [მას] წყურვილი დაემთავრებინა ნაღვლიანი ცხოვრება. იხილა რა ეს მისმა იესომ და ღმერთმა ლაზარესთან ერთად დაიხსნა ასეთი სასტიკი შეურაცხყოფისაგან.

კომენტარები

- 1 მედიევალური ბიზანტიური და სომხური ისტორიული თხზულებების მსგავსად ვარდანი „მსოფლიო ისტორიას“ იწყებს შესავლით, სადაც მოცემულია სამყაროს შექმნის ბიბლიური სქემა. ამის შემდეგ კი აგრძელებს ბიბლიური ეთნოგენეტიკური სქემის გადმოცემით.
- 2 „მსოფლიო ისტორიის“ ორივე გამოცემაში წინადადებას „როგორც იტყვიან მკურნალები“ მოსდევს ფრაზა «*Երբ Միով կլիմաւ կոչեցեսաք*», რომელიც ჩანს შერყენილია გადამწერთა მიერ და ფაქტობრივად არაფერს არ ნიშნავს.
- 3 დაბადების მიხედვით ცნობილია ნოეს სამი შვილი: სემი, ქამი და იაფეტი. (დაბად. 5,32; 10,1). მკვლევართა აზრით, ვარდანთან დასახელებული მანიტონი და ასტლიკი ზეპირი გადმოცემებიდან უნდა იყოს აღებული. „ასტლიკი“ ნიშნავს პატარა ვარსკვლავს, იყო ძველ სომეხთა შორის სილამაზისა და სიყვარულის ქალღმერთი. ნოეს შვილებს მანიტონს და ასტლიკს ასახელებს მხითარ აირივანეცი (მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბ., 1990, გვ. 45).
- 4 საინტერესოა ვარდანიეული ევროპისა და აზიის გაგება. ის ევროპას დასავლეთს უწოდებს, აზიას კი აღმოსავლეთს. მაგრამ სხვა შემთხვევაში ევროპას მოცილებულს, გამოყოფილს, ხოლო აზიას ღვთიურს უწოდებს. სომხურად აზია იწერება *ասիա* (ასია), ღმერთი კი *ասთილახ* (ასტუან). ამ სიტყვებს პირველი მარცვალი *աս* (ას) საერთო აქვთ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ გააიგივა *ասიას* და *ასთილახ*.

- ⁵ ნებროთი – ბიბლიური მამამთავარი, ნოეს შვილთაშვილი, ხუსის შვილი, ხელმძღვანელობდა ბაბილონის გოდოლის მშენებლობას. მისი სამფლობელო იყო ბაბილონი. ვარდან-თან, ისევე როგორც ბიბლიურ მითოლოგიაში, ნებროთი გმირი მონადირეა.
- ⁶ გამირები – კიმერიული ტომები, სახლობდნენ კაპადოკიაში. მათი მთავარი ქალაქი იყო კესარია.
- ⁷ კელტები – ენითა და მატერიალური კულტურით ახლო მდგომი ტომები, უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ თანამედროვე ცენტრალური ევროპის ტერიტორიაზე. ძვ. წ. აღ-ით VI ს-ში გერმანელი ტომების შევიწროების შედეგად დასახლდნენ მდ. რეინის გადაღმა, ჩრდილოეთ იტალიაში, აგრეთვე ესპანეთში, ირლანდიაში, ბრიტანეთის კუნძულებზე. კელტებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ინგლისელების, ფრანგების, ესპანელების ეთნოგენეზში, აგრეთვე დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მატერიალური კულტურის განვითარებაში.
- ⁸ გალატიელები – კელტური ტომები. პერმაგონის მეფე ატალე I-ის მიერ დევნილი გალატიელები ძვ. წ. აღ-ით 232 წ. დასახლდნენ ცენტრალური ანატოლიის ტერიტორიაზე, რომელსაც მათი სახელის მიხედვით გალატია ეწოდა. იგი ძვ. წ. აღ-ით I ს-ში რომის იმპერიის, შემდეგ ბიზანტიის შემადგენლობაში იყო. XI ს-ში დაიპყრეს თურქ-სელჯუკებმა.
- ⁹ თეტალები – იგივე ბაქტრიელები, ძვ. წ. აღ-ით I ათასწლეულის I ნახევრიდან ცხოვრობდნენ მდ. ამუდარიის შუა და ზემო დინებაზე. მთავარი ქალაქი იყო ბაქტრა.
- ¹⁰ ლირიკია – მდებარეობდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში.
- ¹¹ საყურადღებოა ვარდანის ეს ცნობა, რომელშიც „ქართლის ცხოვრების“ (ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“) მსგავსად გატარებულია კავკასიის ხალხთა საერთო წარმო-

- მავლობის იდეა. სომხური საისტორიო მწერლობა სომხებს თარგამოსის შთამომავლებად მიიჩნევს, მაგრამ კავკასიის სხვა ხალხთა ეთნარქებიდან მხოლოდ ორს ასახელებს.
- ¹² არაგანი – იგივე ალაგაიოზი, სომხეთის და სამხრეთ კავკასიის მთიანეთის ყველაზე მაღალი მთა.
- ¹³ არმავირი – ქალაქი არაქსის ხეობაში, აირარატის სამეფოს დედაქალაქი ძვ. წ. აღ-ით IV-II სს-ში.
- ¹⁴ მასისი – მთა არაქსის სამხრეთით.
- ¹⁵ გელარქუნი – ისტორიული ოლქი სომხეთში, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთით და აღმოსავლეთით, შედიოდა სიუნიქის მხარეში.
- ¹⁶ სიუნიქი – ქართული წყაროების სივნიეთი, ისტორიული ოლქი სომხეთში, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.
- ¹⁷ მელიტენე – ქალაქი მცირე აზიაში, ევფრატის ზემო დინებაში, შედიოდა ბიზანტიის იმპერიაში, ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაა.
- ¹⁸ მარტიროპოლი – ქალაქი აღძნიქის ნაჰანგში, იგივე მაიაფარიკინი, ფარიკინი, იუსტინიანოპოლი. ვარდანი სხვა ადგილას ამ ქალაქს მუფარლინის სახელით მოიხსენიებს. თავდაპირველად მას ტიგრანაკერტი ერქვა, რადგან დააარსა ტიგრან II-მ (ძვ. წ. აღ-ით 95-55) ძვ. წ. აღ-ით 77 წელს.
- ¹⁹ აღძნიქი – ნაჰანგი ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით.
- ²⁰ ძვ. წ. აღ-ით 220 წ. სელევკიდებმა დაიპყრეს აირარატის სამეფო და შეუერთეს სომხეთის სატრაპიას, რომელიც მოიცავდა ცენტრალურ და სამხრეთ სომხეთს. ამიერიდან ამ ქვეყანას, რომელიც ურარტუს ტერიტორიის დიდ ნაწილს მოიცავდა, დიდი სომხეთი ეწოდა.
- ²¹ ლეგენდა არა მშვენიერისა და ასურეთის დედოფლის შამირამის (სემირამიდას) (ძვ. წ. აღ-ით IX ს.) შესახებ ჩართულია თითქმის ყველა ძველ სომხურ წყაროში. ისტორიულ

სომხეთში არსებობდა არასა და შამირამის სახელებთან დაკავშირებული ტოპონიმები. წარმართული ხანის სომხეთში მათ ღმერთებად თვლიდნენ და თაყვანს სცემდნენ (მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ა. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 252).

²² ილიონის ანუ ტროას ომი აღწერილია ჰომეროსის პოემებში „ილიადასა“ და „ოდისეაში“. ის დაახლ. ძვ. წ. აღ-ით 1260 წ. გამართულა. აქაველთა კოალიციური ლაშქარი მიკენის მეფის აგამემნონის მეთაურობით 10 წელი იბრძოდა ტროას წინააღმდეგ. ომი ტროას დამარცხებით და დანგრევით დასრულდა. სომეხი ზარმაირის ეთიოპელთა ჯართან ერთად ტროას ომში მონაწილეობის შესახებ მოგვითხრობს მოვსეს ხორენაცი. როგორც ჩანს, ეს ცნობა ვარდანს ხორენაციისაგან აუღია, რადგან სხვა წყაროები ამის შესახებ არაფერს წერენ (მ. ხორენაცი, გვ. 95-96; ს. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1950).

²³ ვარდანის ამ ცნობის მიხედვით, ბაგრატიონთა სახლი ქართლის უძველესი სამეფო დინასტიის ფუძემდებელს ფარნავაზს უკავშირდება. ფარნავაზს ბაგრატიონებთან დაკავშირებით ახსენებენ სებეოსიცი და მოვსეს ხორენაციცი, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით. ვარდან არეველცისთან, როგორც აგრეთვე ხორენაციისთან, ფარნავაზი არის „ფარნუაზ“ ფორმით, მაგრამ მკვლევართა მიერ აღიარებულია, რომ აქ იგივე ფარნავაზი უნდა იგულისხმებოდეს. სებეოსთან ფარნავაზი ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორის თანამედროვეა. ჟ. მარკვარტი სპეციალურად იკვლევდა ამის მიზეზს და ასკვნიდა, რომ აქ ალბათ აირეკლა გავრცელებული წარმოდგენა კავკასიაში ნაბუქოდონოსორის მიერ იბერთა გადმოსახლების შესახებ. რადგან ქართლის სამეფოს ფუ-

ძემდებლად ქართული ტრადიციის მიხედვით ფარნავაზია აღიარებული, ხოლო ქართველები ქართლში ნაბუქოდონოსორმა მოიყვანა, ამიტომ ფარნავაზი ნაბუქოდონოსორის თანამედროვე უნდა ყოფილიყო (J. Marquart. Die genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Pr. Moses Xorenaci-“Caucasica”, VI, Leipzig, 1930, p. 70). ვარდანთან და ხორენაცისთან ჰრაჩეს მოსდევს ფარნავაზი. ისინი ჰრაჩეს და არა ფარნავაზს ასახელებენ ნაბუქოდონოსორის თანამედროვედ. ამ ავტორებთან ფარნავაზთან კავშირში ჩანს ნაბუქოდონოსორი და სომხეთში ბაგრატიონთა გამოჩენაც ამ ეპოქას უკავშირდება. გ. მელიქიშვილის აზრით, ქართველთა მეფის ფარნავაზის მოხვედრა ხორენაცისეული სომხეთის მეფეთა ნუსხაში იმითაა გაპირობებული, რომ ფარნავაზს არაერთი სომხური ოლქიც ექვემდებარებოდა (გ. მელიქიშვილი. ფარნავაზი და ფარნავაზიანები ძველ სომხურ საისტორიო წყაროებში – „მაცნე“, 1967, №3, გვ. 60). ამრიგად, ვარდანის ეს ცნობა ეთანხმება და ამყარებს სომხურ წყაროთა მონაცემებს ბაგრატიონთა საგვარეულოს ქართლის უძველეს მმართველ ფარნავაზიანთა დინასტიიდან წარმოშობის შესახებ (ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, – ქართული წყაროთმცოდნეობა, VIII, თბ., 1993, გვ. 143-149).

²⁴ ვაჰანგი – სომხური ხალხური ეპოსის ერთ-ერთი მთავარი ხალხური გმირი.

²⁵ ჰაიკის შთამომავალი მეფეების რიგი დაწყებული ანუ-შავანიდან ვაჰემდე მოჰყავს მოვსეს ხორენაცის, მაგრამ განსხვავებულია რაოდენობა. ხორენაცი ასახელებს 46, ვარდანი კი 41 (მ. ხორენაცი, გვ. 83-95).

²⁶ ისფაჰანი – მსხვილი საქალაქო ცენტრი ირანში. ანტიკური ავტორები მას ასპადანას სახელწოდებით იხსენიებენ, ხოლო შუა საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფია შოშის სა-

ხელით. 1598-1722 წწ-ში იყო სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქი. XVIII ს. ბოლოს ირანის დედაქალაქი თეირანში გადავიდა და ისფაჰანმა დაკარგა ადრინდელი მნიშვნელობა (კ. კუცია. სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, თბ., 1966, გვ. 35-36).

- ²⁷ ნინეფია – ძველი ქალაქი ბაბილონის სამეფოში, მდებარეობდა მდ. ტიგროსის ნაპირზე. ძვ. წ. აღ-ით IX-VIII სს-ში იყო ასურეთის სამეფოს დედაქალაქი. ძვ. წ. აღ-ით 612 წ. მიდიისა და ბაბილონის გაერთიანებულმა ლაშქარმა ნინეფია წაართვა ასურელებს, რითაც დასრულდა ასურეთის სახელმწიფოს არსებობა.
- ²⁸ „ებრა“ მართლაც ნიშნავს გადმოსასვლელს. მაგრამ ებრაელებად ისინი იწოდებიან არა იმის გამო, რომ გადმოიარეს წითელი ზღვა. მათი სახელი მომდინარეობს არფაქსადის შვილიშვილის ებერისაგან.
- ²⁹ იგულისხმება კადმოს მიღებული (ძვ. წ. აღ-ით VI ს. შუა ხანები), რომელსაც ანტიკური ტრადიცია პროზის ჟანრის დამაარსებლად მიიჩნევს.
- ³⁰ სომხური წყაროების „ბივრი“, როგორც ძველ ქართულში „ბევრი“ 10.000-ის აღმნიშვნელიცაა.
- ³¹ არშაკი – პართიის სამეფოს ფუძემდებელი (იხ. შენ. 33).
- ³² ბაჰლი – ბაქტრიის სომხური ფორმა, უძველესი ოლქი მდ. ამუდარიის შუა და ზემო დინებაზე. მთავარი ქალაქი იყო ბაქტრა. ძვ. წ. აღ-ით VI-IV სს-ში ბაქტრია აქემენიდთა სახელმწიფოში შედიოდა, ძვ. წ. აღ-ით IV ს-დან ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიაში. ძვ. წ. აღ-ით I ს-ში დაიპყრეს მომთაბარეებმა.
- ³³ პართელები ცხოვრობდნენ თანამედროვე ირანის ტერიტორიაზე. ძვ. წ. აღ-ით 250-246 წწ-ში მათ შექმნეს პართიის სამეფო. პირველი დედაქალაქი იყო ნისა. ახ. წ. აღ-ით 226 წ. ფარსის სატრაპიის მმართველმა არდაშირმა დაამარცხა

- არტაბან V, რითაც დასრულდა პარტიის არსებობა და ის სასანიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოექცა.
- ³⁴ იგივე მითრიდატე I – პარტიის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 171-138), რომლის მმართველობის დროს პარტია გაძლიერდა. მას ემორჩილებოდა დასავლეთ ირანი და მესოპოტამია.
- ³⁵ ვალარშაკი – სომეხთა მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 150-127), სომეხ არშაკუნიანთა დინასტიის ფუძემდებელი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ სომეხი არშაკუნების შესახებ საუბრისას ვარდანი მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიით“ სარგებლობს (მ. ხორენაცი, გვ. 67-68, 101-119).
- ³⁶ VII ს-ის სომხური „გეოგრაფია“ „შუა ხმელეთად“ თვლის ხმელთაშუა და შავ ზღვებს შორის ტერიტორიას (U. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 92).
- ³⁷ იგივე ბაქტრია.
- ³⁸ იგულისხმება ტერიტორია შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე.
- ³⁹ უტიელები და გარდმანელები ცხოვრობდნენ ალბანეთის ერთ-ერთ ცენტრალურ, უტიქის ნაჰანგში, რომელიც მდ. მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა.
- ⁴⁰ ვარდანთან დასახელებულ ნოფელებს მოვსეს ხორენაცი ნავდეელებს უწოდებს, რაც ვფიქრობთ, უფრო სწორი ფორმაა და ვარდანთან დამახინჯებულია გადამწერთა მიერ. ისინი ცხოვრობდნენ მდ. იორის მარცხენა ნაპირზე, კანარეთის რაიონში (მ. ხორენაცი, გვ. 106).
- ⁴¹ სომხური წყაროების ბდეშხი ქართული პიტიახშის შესატყვისია.
- ⁴² იგულისხმება ესპანეთი.
- ⁴³ ვარდანის ამ ცნობაში აისახა ანტიკურ სამყაროში გავრცელებული აზრი აღმოსავლეთის (კავკასიის) იბერების დასავლეთის იბერიიდან (ესპანეთიდან) გადმოსახლების შესახებ. ვარდანს ეს ცნობა მოვსეს ხორენაცისაგან აუღია, ხორენა-

- ცის კი, თავის მხრივ, ევსევი კესარიელის „ქრონიკის“ ძველი სომხური თარგმანიდან (მ. ხორენაცი, გვ. 264, შენ. 50).
- ⁴⁴ ვარდანს თხზულების მთელი ეს ნაწილი, კერძოდ ცნობები სომხური ნახარარული გვარების შესახებ, მოტანილი აქვს მოვსეს ხორენაციის ნაშრომიდან (მ. ხორენაცი, ნ. 2, თ. VII-VIII).
- ⁴⁵ „გვსმენია და გვინახავს დაწერილი“ – წერს ვარდანი, მაგრამ არ ასახელებს კონკრეტულად რომელ წყაროს გულისხმობს. ვფიქრობთ, ეს უნდა იყოს სებეოსის თხზულება, რომლის მიხედვით არშაკს ჰყავდა ოთხი ვაჟი: პირველი გაამეფა თეტალიაში, მეორე კილიკიაში, მესამე პართიაში, მეოთხე სომხეთში. მისგან განსხვავებით, ხორენაციის ცნობით, არშაკ დიდმა სომხეთში გაამეფა არა თავისი ვაჟი, არამედ ძმა (მ. ხორენაცი, გვ. 31, 101).
- ⁴⁶ ჰაშტენი – იგივე ჰაშტიანი, მდებარეობდა ტარონის სამხრეთ-დასავლეთით. ის იყო სომეხი არშაკუნების ქალიშვილებისა და ვაჟების საცხოვრისი, რომელთაც არ ჰქონდათ გვირგვინის დადგმის უფლება.
- ⁴⁷ მზბინი – იგივე ნიზბინი. „მზბინ“-ის ფორმით იხსენიებს ნიზბინს მოვსეს ხორენაცი (მ. ხორენაცი, გვ. 67).
- ⁴⁸ არტაშეს I – სომხეთის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 189-160), არტაშესიანთა დინასტიის ფუძემდებელი. ძვ. წ. აღ-ით 190 წ. არტაშესი აჯანყდა სელევკიდების წინააღმდეგ და დიდი სომხეთი დამოუკიდებელ სამეფოდ გამოაცხადა. ძვ. წ. აღ-ით 170-160 წწ. მან ააშენა ახალი ქალაქი აირარატის ველზე და თავისი სახელის მიხედვით არტაშატი უწოდა. აქ გადაიტანა დედაქალაქი არმავირიდან.
- ⁴⁹ იგულისხმება კროისოსი, ლიდის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 560-546). ცნობა არტაშესის მიერ კროისოსის დატყვევების შესახებ ვარდანს მოვსეს ხორენაციისაგან აუღია. კროისოსისა და არტაშეს I-ის თანამედროვეებად გამოცხადება ქრონო-

- ლოგიური შეცდომაა, რადგან არტაშეს I ტახტზე ავიდა ძვ. წ. აღ-ით 189 წელს (მ. ხორენაცი, გვ. 111-113).
- ⁵⁰ ტიგრან II – სომხეთის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 95-55). მისი მოკავშირე იყო პონტოს ცნობილი მეფე მითრიდატე VI ევპატორელი, რომელთან ერთადაც იბრძოდა პართიის, სელევკიდების, რომის წინააღმდეგ. ტიგრან II-მ ძვ. წ. აღ-ით 77 წ. საფუძველი ჩაუყარა ახალ დედაქალაქს ტიგრანაკერტს.
- ⁵¹ მოვსეს ხორენაციის მიხედვით, მირდატი ტიგრან II-ის დის ქმარია (მ. ხორენაცი, გვ. 114).
- ⁵² არტავაზდ II – სომხეთის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 55-34).
- ⁵³ ალიოვიტის და არბერანის გავარები მდებარეობდა ვასპურაკანის ნაჰანგში. ალიოვიტი ვანის ტბის ჩრდილოეთ სანაპიროზე, ხოლო არბერანი აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ამ გავარებში არშაკუნების დასახლებას ვარდანი მოვსეს ხორენაციისაგან განსხვავებით მიაწერს არა მეფე ტირანს, არამედ მეფე არტავაზდს (მ. ხორენაცი, გვ. 150).
- ⁵⁴ აზგარი – ედესის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 4-7 და ახ. წ. აღ-ით 14-50).
- ⁵⁵ ურჰა – იგივე ედესა, ძველი ქალაქი ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში.
- ⁵⁶ მათ წარმოქმნეს სურენთა, კარენთა და ისპაჰპატთა დიდებულითა საგვარეულოები, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ აქემენიდური ირანის ცხოვრებაში.
- ⁵⁷ ელევთრაპოლისი – ქალაქი პალესტინაში.
- ⁵⁸ იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი ნიკიფორე ფოკა (963-969).
- ⁵⁹ ვარდანს ცნობა აზგარის გაქრისტიანების შესახებ მოაქვს მოვსეს ხორენაციისაგან. ა. აბდალაძის აზრით, ქრისტესთანამედროვე აზგარი კი არა, ედესის მეფე აზგარ IX (179-214) გაქრისტიანდა (მ. ხორენაცი, გვ. 270, შენ. 114).

- ⁶⁰ არტაზი – იგივე შავარშაკანი, ვასპურაკანის ერთ-ერთი გავარი, მდებარეობდა თანამედროვე მდ. ზანგიმარის ნაპირზე.
- ⁶¹ უნდა იყოს მწურქი, ქალაქი ვანის ტბის დასავლეთით.
- ⁶² იგულისხმება რომის იმპერატორი ტიტე (79-81).
- ⁶³ ამ არტაშესს მიაწერს ვარდანი როგორც არშატეს I-ის, ისე სხვა მეფეთა საქმეებს.
- ⁶⁴ ერასხი – მდ. არაქსის სომხური ფორმა.
- ⁶⁵ მოვსეს ხორენაცი სხვაგვარად მოგვითხრობს არტავაზდის გარდაცვალების შესახებ: ის მიდიოდა სანადიროდ, გადაიარა ქ. არტაშატის ხიდი, გაიტაცეს ოცნებებმა, თავბრუ დაესხა, გადმოვარდა ცხენიდან, ჩავარდა ღრმა ორმოში და უკვალოდ გაუჩინარდა (მ. ხორენაცი, გვ. 149).
- ⁶⁶ ეკელეაცის გავარი – მდებარეობდა ანტიტავროსა და ევფრატის ვიწროებს შუა, წარმართობის პერიოდში „ანაჰიტის“ გავარად იწოდებოდა, ხოლო ანტიკური ავტორები „აკილისენე“-ს ეწოდებენ. სტრაბონის ცნობით ეს მხარე შეუერთდა სომხეთს ძვ. წ. აღ-ით II ს-ში (თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფიის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 189).
- ⁶⁷ ვალარშ I – სომხეთის მეფე (117-140).
- ⁶⁸ იგულისხმება პარტიის მეფე ვოლოგეს II (105-147).
- ⁶⁹ ვალარშაპატი – თანამედროვე ეჩმიანინი, დააარსა სომეხთა მეფე ვალარშ I-მა ძველი ვარდგესის ადგილას და გადაიტანა იქ თავისი რეზიდენცია, თუმცა სომხეთის ძირითად დედაქალაქად არტაშატი რჩებოდა. 163 წ. რომაელთა მიერ არტაშატის აოხრების შემდეგ ვალარშაპატი გახდა დედაქალაქი (მ. ხორენაცი, გვ. 153).
- ⁷⁰ მოვსეს ხორენაცი ამ ამბის აღწერისას ასახელებს ბასილებსა და ხაზარებს (მ. ხორენაცი, გვ. 154).

- ⁷¹ ჩორის კარი, იგივე დარუბანდი – ქალაქი ჩრდილო კავკასიაში, კასპიის ზღვის სანაპიროზე, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გადმოსასვლელი სამხრეთ კავკასიაში, თანამედროვე ქ. დერბენდი (დაღესტნის რესპუბლიკა).
- ⁷² ხოსრო I – სომხეთის მეფე (191-217).
- ⁷³ იგულისხმება არტაბან V – პართიის უკანასკნელი არშაკიდი მეფე (213-226). 226 წ. დაილუპა არდამირ სასანიანთან ბრძოლაში, რის შემდეგაც ირანში იწყება სასანიანთა ბატონობა.
- ⁷⁴ იგულისხმება ფილიპე – რომის იმპერატორი (224-249).
- ⁷⁵ აქ საუბარია სომხეთის პირველი ქრისტიანი მეფის, თრდატ III-ის (298-330) მიერ, მისი წარმართობის დროს სომხეთში მოსული წმინდა რიფსიმესა და მისი თანმხლები ქალწულების წამების შესახებ.
- ⁷⁶ ციხე-სიმაგრე ანისი მდებარეობდა დარანალის გავარში, ევფრატის ზემო დინებაში. XII-XIII სს-ის ისტორიკოსები მას კამახს უწოდებენ. აქ იყო სომეხი არშაკუნების საგვარეულო სამარხი.
- ⁷⁷ იგულისხმება გრიგოლ განმანათლებელი – ქრისტიანობის მქადაგებელი სომხეთში, იყო სომეხთა პირველი ეპისკოპოსი (302-326). მის მოღვაწეობას ეძღვნება აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორია“.
- ⁷⁸ კონსტანტინე დიდი – რომის იმპერატორი (306-337). 313 წ. კონსტანტინემ და ლიცინიუსმა გამოსცეს ცნობილი „მილანის ედიქტი“, რომლითაც ქრისტიანობა გამოცხადდა ნებადართულ რელიგიად, აიკრძალა ქრისტიანობის დევნა. 324 წ. ლიცინიუსის დამარცხების შემდეგ გახდა რომის იმპერიის ერთპიროვნული მმართველი. 330 წ. ძველბერძნულ ქალაქ ბიზანტიონში გადაიტანა დედაქალაქი და უწოდა კონსტანტინოპოლი. კონსტანტინე სიკვდილის წინ მოინათლა ქრისტიანად.

- ⁷⁹ იგულისხმებიან კონსტანტინე დიდი და თრდატ III.
- ⁸⁰ ვარდანის მიერ მოტანილი ინფორმაცია თრდატისა და გრიგოლ განმანათლებლის რომში კონსტანტინე დიდთან და სელვესტროსთან შეხვედრის, მათ შორის ალექმის წერილის დადების შესახებ, ადრეული სომხური წყაროებისათვის ცნობილი არ არის (მ. ხორენაცი, აგათანგელოსი, სებეოსი, ი. დრასხანაკერტი). მხოლოდ ვარდანის თანამედროვე მხითარ აირივანეცი ახსენებს ამ კავშირს (მ. აირივანეცი, გვ. 64). ამიტომ ვფიქრობთ ე. წ. „ალექმის წერილი“ გვიანდელი ხანისა უნდა იყოს.
- ⁸¹ იგულისხმება ირანის შაჰი შაბურ I (240-272).
- ⁸² სლკუნები – ნახარათა საგვარეულო სომხეთში, ფლობდნენ ტარონის (მდებარეობდა ვანის ტბის დასავლეთით) აღმოსავლეთ ნაწილს, რომელიც IV ს-ში მამიკონიანთა მფლობელობაში გადავიდა. ვარდანის მიერ დასახელებულ ულკანის ციხეს მოვსეს ხორენაცი ოლაკანს უწოდებს, რომელიც მდებარეობდა ტარონის პროვინციაში (მ. ხორენაცი, გვ. 168).
- ⁸³ მამიკონიანები – ნახარათა ერთ-ერთი უძლიერესი საგვარეულო სომხეთში. ვარდანი, მოვსეს ხორენაციის მსგავსად, მამიკონიანთა წინაპრად თვლის ჭენთა ქვეყნიდან (ჩინეთიდან) მოსულ მამგონს, რომელსაც სომეხთა მეფე თრდატ III-მ მისცა მამული (მ. ხორენაცი, გვ. 165-166). მამიკონიანები ფლობდნენ ტაოსა და ტარონის დიდ ნაწილს, IV ს-დან მემკვიდრეობით მიიღეს სპარაპეტის სახელო. არაბთა წინააღმდეგ 774-775 წწ. აჯანყების დამარცხების შემდეგ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მუშელ მამიკონიანი, მამიკონიანები, ისევე როგორც კამსარაკანები, განადგურდნენ. მათი მამულები გაძლიერებულ ბაგრატიუნებს გადაეცათ. IX ს-ში მამიკონიანთა უმრავლესობა ბიზანტიაში გადავიდა, სადაც მათ მაღალი თანამდებობები დაიკავეს (C. To-

umanoff. *Studies in Christian Caucasian History* – George town University Press, 1963, p. 209-212).

- ⁸⁴ 325 წ. მცირე აზიის ქ. ნიკეაში შედგა პირველი მსოფლიო საეკლესიო კრება რომის იმპერატორ კონსტანტინე დიდის ბრძანებით, რომელიც ჯერ კიდევ წარმართი იყო. კრებამ დაგმო ალექსანდრიელი ხუცესის არიოზის მოძღვრება, რომელიც უარყოფდა ქრისტესა და მამა ღმერთის თანასწორობას და ერთარსობას, ქადაგებდა, რომ ქრისტე დასაბამიდან არ არსებობდა მამა ღმერთთან ერთად, იგი შემდეგშია შექმნილი ადამიანის მსგავსად. ნიკეის კრებამ მიიღო საეკლესიო კალენდარი, დაადგინა ქრისტიანული იერარქია, შეიმუშავა სარწმუნოების სიმბოლოს „მრწამსის“ ტექსტი.
- ⁸⁵ მანის გამოქვაბული მდებარეობდა სეპუჰის მთაზე, დარანალის გავარში, დასავლეთ ევფრატის ხეობაში.
- ⁸⁶ მაქსიმიანე – რომის იმპერატორ დიოკლეთიანეს (284-305) თანამმართველი, რომის იმპერიის დასავლეთ ნაწილის გამგებელი (286-305).
ლიცინიუსი – რომის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილის გამგებელი (311-324).
- ⁸⁷ რომის იმპერატორმა დიოკლეთიანემ 303 წ. გამოსცა პირველი ედიქტი ქრისტიანების წინააღმდეგ. ამის შემდეგ გამოიცა კიდევ სამი ასეთი ედიქტი, რომელთა მიხედვით იკრძალებოდა ქრისტიანობის ქადაგება და აღიარება. ყოველ ქრისტიანს საჯაროდ უნდა დაეგმო ქრისტიანობა. მათ რიცხვში მოხვდნენ დიოკლეთიანეს ცოლი და ქალიშვილი, რომლებიც აღიარებდნენ ქრისტიანობას. ედიქტის მოწინააღმდეგე ქრისტიანებზე დაწესებული იყო დევნა, ზოგჯერ სიკვდილით დასჯაც. სწორედ ამის შესახებ მოგვითხრობს ვარდანი.
- ⁸⁸ არეგი – სომხური წელიწადის (დამტკიცდა დვინის 554 წ. საეკლესიო კრებაზე) VIII თვე, შეესაბამება აპრილს.

- ⁸⁹ გრიგოლ განმანათლებელს ჰყავდა ორი ვაჟი: უფროსი ვრთანესი და უმცროსი არისტაკესი, რომლებიც წმინდა გრიგოლის შემდეგ სომხეთის მღვდელმთავრები გახდნენ.
- ⁹⁰ სანატრუკისა და გრიგორისის შესახებ უფრო ვრცლად მოგვითხრობენ მოვსეს ხორენაცი და იოანე დრასხანაკერტცი: გრიგოლ განმანათლებლის შვილიშვილი, ვრთანესის უფროსი ვაჟი გრიგორისი თრდატ III-მ დაადგინა ალბანთა ეპისკოპოსად. მასთან ერთად თრდატმა გაგზავნა სანატრუკ არშაკუნი. მან თრდატის სიკვდილის შემდეგ მოინადინა სომხეთის დაუფლება, დამკვიდრდა ფაიტაკარანში (მდებარეობდა მდ. არაქსსა და მტკვარს შორის, კასპიის ზღვის ნაპირას). სანატრუკმა მოაკვლევინა გრიგორისი ბარბაროსებს ცხენ ქვეშ გაქვლივით კასპიის ზღვის ნაპირზე, ვატნიანის ველზე. იგი დაკრძალეს სოფ. ამარასში (მდებარეობდა მცირე სიუნიქში, იგივე არცახში, სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით) (მ. ხორენაცი გვ. 182; იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია, თარგმანი ი. აბულაძის, თბ., 1937, გვ. 6).
- ⁹¹ ხოსრო II კოტაკი – სომხეთის მეფე (330-338).
- ⁹² იულიანე – კონსტანტინე დიდის ძმისშვილი, რომის იმპერატორი (360-363). კონსტანტინე დიდს ჰყავდა სამი ვაჟი: კონსტანტი, კონსტანტინე და კონსტანციუსი, რომელთაც ანდერძით გაუყო იმპერია. ტახტისათვის მრავალწლიან ბრძოლაში კონსტანტინეს შთამომავლები დაიღუპნენ და იმპერატორი გახდა კონსტანციუსი (351-361).
- ⁹³ დვინი – ქალაქი დიდ სომხეთში, აირარატის ნაჰანგის, ვოსტანის გავარში, აშენდა ხოსრო II კოტაკის დროს (330-338). V ს-ში სომხეთის დედაქალაქი გახდა, 640 წ. არაბებმა დაარბიეს, დაზარალდა 862 და 893 წწ-ის მიწისძვრების დროს, 1236 წ. მონღოლებმა ააოხრეს. დვინი იყო შუა საუკუნეების სომხეთის მსხვილი სავაჭრო ცენტრი, რომელზეც გადიოდა

აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შემაერთებელი საქარავნო გზები.

⁹⁴ ჩრდილო-კავკასიელი ტომების სომხეთზე ლაშქრობის შესახებ უფრო ვრცლად მოგვითხრობენ ფავსტოს ბუზანდი და მოვსეს ხორენაცი, მაგრამ მათი მონაცემები განსხვავებულია. ხორენაცი კონკრეტულად არ ასახელებს ამ ტომებს, ფავსტოს ბუზანდის ცნობით კი ეს ხალხები არიან მასქუთები, ჰუნები, გუგარები, ალანები, რომელთაც სათავეში ედგა მასქუთების არშაკიდი მეფე სანესანი. საბერძნეთიდან დაბრუნებულმა სომეხთა მხედართმთავარმა ვაჩემ, არტავაზდ მამიკონიანის ვაჟმა, ციხე-სიმაგრე ოშაკანთან (მდებარეობდა ერმიანინის ჩრდილოეთით) ბრძოლა გაუმართა სანესანს. მასქუთთა მეფე ამ ბრძოლაში დაიღუპა. ხორენაცი საერთოდ არ იხსენიებს მხედართმთავარ ვაჩეს, ხოლო ვარდანი წერს მისი ბრძოლაში დაღუპვის შესახებ, რაც უცნობია ფავსტოს ბუზანდისათვის (მ. ხორენაცი, წ. III, თ. IX). საინტერესოა მოვსეს კალანკატუაცის ცნობა, რომელიც ამ ლაშქრობას თვლის არა ჩრდილო-კავკასიელთა, არამედ სანატრუკის მეთაურობით ალბანთა ჯარის თავდასხმად სომხეთზე (მოვსეს კალანკატუაცი. ალვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985, გვ. 31).

⁹⁵ ტირანი – სომხეთის მეფე (339-345).

⁹⁶ ვარდანი არ ასახელებს სპარსელი სარდლის სახელს. ფავსტოს ბუზანდისთან ის არის ადარბადაგანის სპარსელი მმართველი ვარაზ-შაპუჰი და სოფელს ეწოდება დალარისი, ხოლო ხორენაცისთან ის არის სპარსეთის მეფე შაპუჰი (ფავსტოს ბუზანდი, წ. III, თ. XX; მ. ხორენაცი, წ. III, თ. XVII). ტირანი დააბრმავებინა სპარსეთის შაჰმა შაპურ II-მ (309-379).

- ⁹⁷ ნერსეს დიდი – სომხეთის კათალიკოსი (353-373), გრიგოლ განმანათლებლის შთამომავალი.
- ⁹⁸ არშაკ II – სომხეთის მეფე (345-367).
- ⁹⁹ ნიკეის I მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (325) დადგინდა ქრისტიანული იერარქია: რომის, ალექსანდრიის და ანტიოქიის ეპისკოპოსებს მიენიჭათ პატრიარქის პატივი, აქედან რომისა და ალექსანდრიის პატრიარქებს უბოძეს პაპის საპატიო წოდება. პროვინციებში საეკლესიო საქმეებს წარმართავდნენ არქიეპისკოპოსები, ხოლო ქალაქებში ეპისკოპოსები.
- ¹⁰⁰ ვალენტიანიანე I – დასავლეთ რომის იმპერატორი (364-375).
- ¹⁰¹ ვალენტი – აღმოსავლეთ რომის იმპერატორი (364-378). ის იყო არიანობის მიმდევარი და დევნიდა ნიკეის კრების მომხრეებს, რასაც აღნიშნავს ვარდანიც.
- ¹⁰² თეოდოს I – რომის იმპერატორი (379-395). მისი სიკვდილის შემდეგ რომის იმპერია საბოლოოდ გაიყო აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილად.
- ¹⁰³ 381 წელს კონსტანტინოპოლში შედგა II მსოფლიო საეკლესიო კრება იმპერატორ თეოდოს I-ის ბრძანებით. კრება მიმართული იყო არიანელობის, კერძოდ მისი ერთ-ერთი მიმდინარეობის წინააღმდეგ, რომელიც იქადაგა კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსმა მაკედონმა (355-368) და აქედან მის მიმდევრებს მაკედონელები ეწოდათ. კრებამ აკრძალა ყველა რელიგიური მიმდინარეობა გარდა კათოლიციზმისა, მაკედონის მომხრე 36 ეპისკოპოსი განკვეთა და გააძევა კრებიდან.
- ¹⁰⁴ იგულსხმება შაბურ II – სპარსეთის შაჰი (309-379).
- ¹⁰⁵ პაპი – სომხეთის მეფე (369-374).
- ¹⁰⁶ თეოდოსიოპოლი – იგივე კარინი, იგივე კარახპოლა. ქალაქი განახლდა თეოდოს II-ის (408-450) ბრძანებით მხედართმთავარ ანატოლის მიერ და იმპერატორის პატივსაცემად მისი

სახელი ეწოდა. ქალაქი მდებარეობდა სამხრეთ კავკასიის ისტორიულ მხარეში, კარინში. ამის გამო ქართული და სომხური წყაროები მას კარნუ-ქალაქს უწოდებენ. XI ს-დან ეწოდება არზრუმი.

¹⁰⁷ ფავსტოს ბუზანდის ცნობით, პაპმა ნერსესს სადილობისას მონამლული ღვინო დააღვინა (ფავსტოს ბუზანდი, ნ. V, თ. 23).

¹⁰⁸ პაპის სიკვდილით დასჯის შესახებ მოგვითხრობენ ფავსტოს ბუზანდი და მოვსეს ხორენაცი, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები. ფავსტოს ბუზანდის მიხედვით, სარდალმა ტერენტიანოსმა სადილად მიიწვია სომეხთა მეფე და სუფრასთან მოაკვლევინა მეომრებს. ხორენაცი მოგვითხრობს, რომ იმპერატორის ღალატისათვის ტერენტიანოსმა შეიპყრო პაპი და გაგზავნა თეოდოსთან, რომელმაც ბრძანა მისთვის ცულით თავის მოკვება (ფავსტოს ბუზანდი, ნ. V, თ. 32; მ. ხორენაცი, ნ. III, თ. 39). ვარდანთან ეს სარდალია არა ტერენტიანოსი, არამედ ანატოლი. დასჯის ფორმაც სხვაა – პაპი ზღვაში გადააგდეს.

¹⁰⁹ ვარაზდატი – სომხეთის მეფე (374-378).

¹¹⁰ 387 წელს ირანსა და რომს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც სომხეთი ორად გაიყო. დასავლეთი ნაწილი ერგო რომს, აღმოსავლეთი კი ირანს. ბიზანტიის ნაწილში მეფობა გაუქმდა 391 წ., ირანის ნაწილში კი 428 წ.

¹¹¹ ვრამშაპუჰი – სომხეთის მეფე (387-414).

¹¹² მესროპ მაშტოცის ბიოგრაფის კორიუნის მიხედვით, მესროპმა სომხური ანბანი შექმნა სამოსატში (მესოპოტამია). მოვსეს ხორენაცი და ლაზარ ფარპეცი ასახელებენ სამოსს (მ. ხორენაცი, გვ. 223. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեանց, Տիփլիս, 1904, էջ 12). ვარდანის ცნობით კი მესროპს ღვთის მარჯვენით თოთხმე-

ტი ასო გამოესახა ბალუს მთაზე (ბალაპოვიტის მხარე, შემდეგდროინდელი დიარბეჩირის საფაშო). ბალუს მთა ამ ფაქტთან დაკავშირებით სხვა ძეგლებში დაფიქსირებული არ არის, ახსენებს მხოლოდ ვარდანი, ამიტომ მისი წყაროს დადგენა არ ხერხდება.

¹¹³ აქ ჩამოთვლილია კათალიკოს საჰაკ I-ისა (387-436) და მესროპ მაშტოცის მონაფეები, რომლებიც გაიგზავნენ სასწავლებლად სხვადასხვა ქვეყნებში, რათა შემდეგ მთარგმნელობითი საქმიანობა ეწარმოებინათ. მათ მესროპთან ერთად თარგმნეს სომხურად „სოლომონის იგავები“, შემდეგ კი „ახალი აღთქმა“ (კორიუნი, გვ. 23; მ. ხორენაცი, გვ. 223). ვარდანის მიერ დასახელებულ მონაფეთა შორის არიან სომეხი ისტორიკოსები: კორიუნი, მოვსეს ხორენაცი, ელიშე, ლაზარ ფარპეცი.

¹¹⁴ მესროპ მაშტოცის ეს მონაფე, რომელსაც ვარდანი „ჯაღელს“ უწოდებს, კორიუნთან და მოვსეს ხორენაციისთან ცნობილია „ჯაღას“ სახელით. რაც შეეხება მესროპ მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის შექმნას, დღეისათვის ქართული ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია აზრი მისი არარეალურობის შესახებ (იხ. ეპისტოლეთა წიგნი. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968, გვ. 030, 047; უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ. 1975, გვ. 289-341; რ. პატარიძე. ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, გვ. 19; ე. მაჭავარიანი. ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, თბ., 1982; ა. აბდალაძე. „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბ., 1982, გვ. 168).

¹¹⁵ იგულისხმება იეზდიგერდ I – ირანის შაჰი (399-420).

¹¹⁶ იგულისხმება ბაჰრამ V გური – ირანის შაჰი (421-428).

- ¹¹⁷ ვარდანი აქ წყაროდ ასახელებს მოვსეს ხორენაცის, რომელიც მართლაც წერს, რომ ხოსროს შემდეგ იაზკერტმა სომხეთში გაამეფა თავისი ვაჟი შაპუჰი (მ. ხორენაცი, გვ. 224).
- ¹¹⁸ იგულისხმება სომხეთის უკანასკნელი არშაკუნი მეფე არტაშესი (423-428). მოვსეს ხორენაცის ცნობით, არტაშესი იყო ვრამშაპუჰის ვაჟი, რომელსაც გამეფებისას სპარსელებმა არტაშირი უწოდეს (მ. ხორენაცი, გვ. 230).
- ¹¹⁹ იოსები სომეხთა კათალიკოსი გახდა 441 წელს. ვაიოც ძორი მდებარეობდა სიუნიქის ტერიტორიაზე, სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.
- ¹²⁰ 431 წელს ქ. ეფესოში მოწვეულ იქნა III მსოფლიო საეკლესიო კრება თეოდოს II-ის (408-450) მიერ, რომელმაც ერესად გამოაცხადა ნესტორიანობა. ეს რელიგიურ-პოლიტიკური მოძღვრება V ს-ის I ნახევარში იქადაგა კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსმა ნესტორმა. ნესტორიანობის მიმდევრები უარყოფდნენ ქრისტეს ღვთიურ ბუნებას და ამტკიცებდნენ, რომ ღვთისმშობელი და იესო ქრისტე ჩვეულებრივი მოკვდავები იყვნენ, შემდგომ კი იესო სული წმინდის შთაგონებით მესიად გადაიქცა. ვარდანი არასწორად აღნიშნავს ეფესოს კრების თარიღს.
- ¹²¹ გიუტი კათალიკოსად აირჩიეს 461 წ., 471 წ. განდევნილ იქნა, შემდეგ განმარტოვდა ოთმუსში, სადაც 478 წ. გარდაიცვალა.
- ¹²² ნავასარდი – სომხური წელიწადის I თვე, შეესაბამება აგვისტოს.
- ¹²³ მეჰეკი – სომხური წელიწადის VII თვე, შეესაბამება თებერვალს.
- ¹²⁴ ჰროტიცი – სომხური წელიწადის XII თვე, შეესაბამება ივლისს.
- ¹²⁵ მარგაცი – სომხური წელიწადის XI თვე, შეესაბამება ივნისს.

- ¹²⁶ 451 წელს ბიზანტიის იმპერატორმა მარკიანემ (450-457) მოიწვია IV მსოფლიო საეკლესიო კრება ქალკედონში. კრებაში ერესად გამოაცხადა ბიზანტიელი არქიმანდრიტის ევტიქეს მოძღვრება მონოფიზიტობა, რომელიც უარყოფდა ქრისტეს ორბუნებრიანობას და აღიარებდა მის მხოლოდ ღვთაებრივ ბუნებას.
- ¹²⁷ იოანე I მანდაკუნი – სომეხთა კათალიკოსი (478-490). ახალგაზრდობაში ის მონაწილეობდა სომეხთა ანტიირანულ მოძრაობაში ვარდან მამიკონიანის ხელმძღვანელობით და დაიჭრა ხოსროვაკერტის ბრძოლაში.
- ¹²⁸ იოსებ კათალიკოსის გარდაცვალების შემდეგ, საპატრიარქო საქმეებს განაგებდნენ მოვსეს ხორენაცი, მისი უმცროსი ძმა მამბრე და ფილოსოფოსი დავითი.
- ¹²⁹ ეს ნაწყვეტი ეხება საუბარს მოვსეს ხორენაცსა და მიტროპოლიტ მელიტოსს შორის. დიალოგი გაიმართა V ს-ის II ნახევარში ქალკედონის კრების შემდეგ კონსტანტინოპოლში. მასში მონაწილეობდნენ ერთი მხრივ, მოვსეს ხორენაცი და ფილოსოფოსი დავითი, მეორე მხრივ, იუბენალი, კორინთოს არქიეპისკოპოსი მამბრე, მაკედონიის მიტროპოლიტი მელიტოსი და იმპერატორ მარკიანეს მეუღლის კარის მღვდელი. ვარდანის „მსოფლიო ისტორიის“ რუსულად მთარგმნელის მ. ემინის აზრით, ჩვენს ავტორს ეს საუბარი აუღია სომხური საეკლესიო ძეგლიდან, რომლის ხელნაწერი ემინს ხელთ ჰქონდა და მისი სათაურია „იუვენალის შეკითხვა და სომეხი გრამატიკოსის მოვსესისა და ფილოსოფოს დავითის პასუხი“ (Всеобщая история Вардана Великого, с. 88, пр. 218).
- ¹³⁰ თათული – საჰაკისა და მესროპ მაშტოცის მონაფე, V ს-ის II ნახევრის მოღვაწე. მის შესახებ მოგვითხრობს ასოლიკი და კირაკოს განძაკეცი.
- ¹³¹ არშუმა – ქართლის პიტიახში V ს-ის 20-50-იან წწ-ში. დაახლ. 450 წ. ის ქართველ, სომეხ და ალბანელ დიდებულებთან ერ-

თად დაბარებული იყო ირანში იეზიდგერდ II-ის (439-457) კარზე, სადაც ისინი იძულებულნი შეიქნენ ფორმალურად ელიარებინათ მაზდეანობა. შაჰმა არშუშა მძევლად დაიტოვა თავისთან (ლ. ჯანაშია. ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962, გვ. 115-123).

¹³² ვარსქენი – ქვემო ქართლის პიტიახში V ს-ის 50-80-იან წწ-ში, არშუშა პიტიახშის ვაჟი, იყო ირანის შაჰის პეროზის (459-484) პოლიტიკის გამტარებელი ქართლში. ის გაემგზავრა შაჰის კარზე 467 წ., ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე შეიცვალა სარწმუნოება და იგივეს ითხოვდა თავისი მეუღლე შუშანიკისაგან, რომელიც მონამეობრივად აღესრულა. ვარსქენი მოაკვლევინა ვახტანგ გორგასალმა 482 წ. (ლ. ჯანაშია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139-142).

¹³³ იგულისხმება ვახტანგ გორგასალი, V ს-ის ქართლის მეფე, სამხრეთ კავკასიაში ანტიირანული მოძრაობის ხელმძღვანელი.

¹³⁴ ჰეფთალები – იგივე თეთრი ჰუნები, შუა აზიის მომთაბარე ტომები, რომლებიც მომთაბარეობდნენ მდ. ამუდარიის ჩრდილოეთით მდებარე სტეპებში. ირანის შაჰი პეროზი (459-484) მათთან ბრძოლაში დაიღუპა.

¹³⁵ ვალარში – ირანის შაჰი (484-488).

¹³⁶ ვაჰანი – ვარდან მამიკონიანის ძმისწული, სომეხთა 481-484 წწ. ანტიირანული აჯანყების მეთაური. 485 წ. სპარსეთის შაჰმა ვალარშმა ვაჰან მამიკონიანის სომეხეთის სპარაპეტად დანიშნა. გარდაიცვალა 505 წელს.

¹³⁷ კავადი – ირანის შაჰი (488-531).

ხოსრო I ანუშირვანი – ირანის შაჰი (531-579).

¹³⁸ იზიტბუზიტი – წარმოშობით სპარსელი, დვინის უმაღლესი მოგპეტის შვილი, ქრისტიანობის მიღებამდე ინოდებოდა მახოყად. ის დვინში ეზიარა ქრისტეს რჯულს და ამის გამო 553 წ. მონამეობრივად აღესრულა სპარსელი მარზპა-

ნის ვეშნასპ-ვაჰრამისაგან. მის შესახებ ცნობებს გვანვდიან იოანე დრასხანაკერტი, ასოლიკი, სამეულ ანეცი, მხითარ აირივანეცი, კირაკოს განძაკეცი.

- ¹³⁹ მოვსეს II ელივარდელი – სომეხთა კათალიკოსი (574-604).
- ¹⁴⁰ 554 წ. მონვეულ დვინის საეკლესიო კრებაზე შემოღებული იქნა ახალი წელთაღრიცხვა, რომლითაც სომხური წელთაღრიცხვის პირველ წლად ითვლებოდა 552 წელი.
- ¹⁴¹ ვარდანის თხზულების ეს ნაწილი ეხება მნიშვნელოვან საკითხს საქართველო-სომხეთის ურთიერთობიდან, ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილებას 606-608 წწ-ში. VI ს-ის ბოლოს მონოფიზიტები ქართლში საბოლოოდ დამარცხდნენ და 451 წ. ქალკედონის კრების დადგენილება აღიარებულ იქნა ერთადერთ აღმსარებლობად. 35 ქართველი ეპისკოპოსიდან, რომლებიც მცხეთის კათალიკოსს ემორჩილებოდნენ, ცურტაველი ეპისკოპოსის მოსეს გარდა არც ერთი არ ემხრობოდა მონოფიზიტურ მოძღვრებას. 599 წ. ბართლომე კათალიკოსის სიკვდილის შემდეგ ქართლის კათალიკოსის ტახტი დაიკავა კირიონ I-მა (599-616), რომლის წარმოშობისა და განათლების შესახებ წერს ვარდანი. ქართველებსა და სომეხებს შორის კონფლიქტის მიზეზი გახდა მოსე ცურტავის ეპისკოპოსის (წარმოშობით სომეხი) გამოსვლა 605 წ., რომელმაც ქალკედონიტური აღმსარებლობის გამო მხილება დაუწყო ერსა და წარჩინებულებს. მოსე და მისი ეპარქიის სომხური სამწყსო არ იზიარებდა ქართული ეკლესიის ქალკედონიტურ მრწამსს, ხედავდა მასში ეროვნული პოლიტიკის გატარების საშუალებას. კირიონი მიზნად ისახავდა მოეხდინა გუგარეთის შერეული მოსახლეობის ასიმილაცია და ღვთისმსახურებიდან ამოეღო სომხური ენა. ამან გამოიწვია ცურტავის ეპისკოპოსის გამოსვლა. მისი ქადაგება მარცხით დამთავრდა და იძულებული გახდა სომხეთში გადასულიყო. სომხეთის

ეკლესიის მესვეურებმა მოსე ეპისკოპოსის და მონოფიზიტური სარწმუნოების დასაცავად, კირონის დასაყოლებლად ფართო წერილობითი პოლემიკა გამართეს. ამას აღნიშნავს ვარდანიც. მას შემდეგ, რაც მღვდელმთავართა მიმონერამ არავითარი შედეგი არ გამოიღო, აბრაამ სომეხთა კათალიკოსმა 608 წ. გამოსცა ე. წ. „საყოველთაო ეპისტოლე“, რითაც ქართველებთან და ალბანელებთან სომხებს ყოველგვარი კავშირი ეკრძალებოდათ, გარდა ვაჭრობისა. (იხ. უხტანესი, ეპისტოლეთა წიგნი).

¹⁴² ორმიზდ IV – ირანის შაჰი (579-590). ქურუმები და სამხედრო ელიტა ცდილობდა თავისი გავლენისათვის დაემორჩილებინა შაჰი. ორმიზდი თავის მხრივ წვრილ მიწათმფლობელებსა და ქრისტიანებს ეყრდნობოდა. დაიწყო კონფლიქტი, რაც გადატრიალებითა და შაჰის სიკვდილით დასრულდა. ამას აღნიშნავს ვარდანი.

¹⁴³ ხოსრო II ფარვიზი – ირანის შაჰი (590-628). მავრიკე – ბიზანტიის იმპერატორი (582-602). ვაჰრამი – იგულისხმება ვაჰრამ ჩუბინი, რომელიც ორმიზდ IV-ის მოკვლის შემდეგ აჯანყდა და თავი შაჰან-შაჰად გამოაცხადა. ირანის ტახტის მემკვიდრე ხოსრო II წავიდა ბიზანტიაში და დახმარება სთხოვა იმპერატორ მავრიკეს, დაბრუნდა ჯარით და დაამარცხა ვაჰრამი. ამას აღნიშნავს ვარდანი.

¹⁴⁴ ოტნ მასიაცი, არაგანი – გავარები აირარატის ნაჰანგში.

¹⁴⁵ ენწაკი სარი – მთა ვასპურაკანის ნაჰანგის ნახიჭევანის გავარში.

¹⁴⁶ არესტი, ჰაციუნი – სოფლები ვასპურაკანის ნაჰანგის ნახიჭევანის გავარში.

¹⁴⁷ 591 წ. ბიზანტიის იმპერატორ მავრიკესა და ირანის შაჰ ხოსრო II-ს შორის დაიღო „საუკუნო ზავი“, რომლითაც ირანმა დაუთმო ბიზანტიას ქართლის ნაწილი, ზემო მესოპოტამიის

- ნაწილი და სომხეთის დიდი ნაწილი ვანის ტბამდე. ირანის ძალაუფლების ქვეშ რჩებოდა მხოლოდ დვინი, სიუნიქი და ვასპურაკანი. ეს იყო სომხეთის მეორე გაყოფა.
- 148 ვრკანი ძველი სომეხი ავტორების გაგებით მდებარეობს ხორეზმსა და პართიას შორის, კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ვარდანის მსგავსად მხითარ აირივანეციც მას საგასტანს უწოდებს (მ. აირივანეცი, გვ. 68, შენ. 71).
- 149 აბრაამ I – სომეხთა კათალიკოსი (607-615), წარმოშობით რშტუნის გავარის სოფელ აღბათანიდან. მის დროს მოხდა ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილება (უხტანესი, გვ. 21).
- 150 დვინის საეკლესიო კრება მოწვეულ იქნა 606 წელს.
- 151 ფოკა – ბიზანტიის იმპერატორი (602-610).
- 152 იგულისხმება ჰამადანი, იგივე ექბატანი, ქალაქი დასავლეთ ირანში. წყაროებში იხსენიება ძვ. წ. აღ-ით XI ს-დან. სხვადასხვა პერიოდში იყო მიდიის, აქემენიდების, სელევკიდების, არაბების, მონღოლების, სეფიანების მფლობელობაში.
- 153 კომიტას I – სომეხთა კათალიკოსი (615-628).
- 154 იგულისხმება წმინდა რიფსიმე და მისი თანმხლები 50 ქალწული.
- 155 ჰერაკლე – ბიზანტიის იმპერატორი (610-641).
- 156 ეზრა I – სომეხთა კათალიკოსი (630-641).
- 157 სომხური „ეზრ“, ნიშნავს ნაპირს, ზღვარს.
- 158 გარდმანი – აღბანეთის ერთ-ერთი გავარი, მდებარეობდა შამქორის ხეობაში.
- 159 იგულისხმება საბელიოზი (III ს.).
- 160 ამ პერიოდის სპარსეთის სამეფო კარის ისტორიას დაწვრილებით მოგვითხრობს სებეოსი. ვარდანი, როგორც ჩანს, წყაროდ იყენებს სებეოსის თხზულებას, მხოლოდ ბევრად ამოკლებს. განსხვავებულია ვარდანთან და სებეოსთან დაწმინდებული საკუთარი სახელები. სებეოსთან – ხორემის

შემდეგ გამეფდა მისი მეუღლე ბებორი, ვარდანთან – ხოსროს ასული ბორი. მის შემდეგ, სებეოსთან – ხოსროს ასული აზარმიდუხტი, ვარდანთან – ზამრიკი (სებეოსი, გვ. 154-157).

- ¹⁶¹ საუბარია იმ ჯვარზე, რომელიც 614 წ. იერუსალიმის აღების დროს ხელში ჩაიგდეს სპარსელებმა და ქტესიფონში წაიღეს. ვარდანის ცნობით, ჰერაკლეს ეს ჯვარი დაუბრუნა ხორემმა.
- ¹⁶² ტაჭკასტანი – ასე ეწოდება სომხურ წყაროებში არაბეთს. საერთოდ ტაჭიკებს უწოდებენ სომეხი ისტორიკოსები მაჰმადიან ხალხებს.
- ¹⁶³ მუჰამედი (დაახლ. 570-632) – ისლამის ფუძემდებელი და რელიგიური მქადაგებელი. მუჰამედმა ღვთის შთაგონებით შეადგინა მუსლიმთა საღმრთო წიგნი „ყურანი“, ამ ახალი რელიგიური მოძღვრების გარშემო გააერთიანა არაბი ტომები და შექმნა ისლამური სახელმწიფო.
- ¹⁶⁴ თეოდოროს რშტუნი – სომხეთის სპარაპეტი არაბთა ბატონობის დროს. მისი მეთაურობით სომეხთა ჯარმა დაამარცხა არაბები 642-643 წწ. შემოსევის დროს. 646 წ. ის დატყვევებული ჩაიყვანეს კონსტანტინოპოლში, მაგრამ მალე გათავისუფლდა. 648 წ. დვინის კრებაზე მან აიძულა სომეხი ნახარარები უარი ეთქვათ ბიზანტიისადმი მორჩილებაზე. 652 წ. თეოდოროს რშტუნიმ კავშირი შეკრა სირიის მმართველ მოავიასთან, რომლის თანახმად სომხეთი აღიარებდა არაბთა მფლობელობას გარკვეული შეღავათებით. არაბთა ხალიფა ოსმანმა (644-656) გააუქმა ეს ხელშეკრულება და 654 წ. შემოესია სომხეთს, აიღო დედაქალაქი დვინი და ტყვედ წაიყვანა ავადმყოფი თეოდოროს რშტუნი, რომელიც ტყვეობაში გარდაიცვალა.
- ¹⁶⁵ ნერსეს III – სომეხთა კათალიკოსი 641-652 და 658-661 წწ. ში. მრავალი ეკლესიის აგების გამო იწოდება აღმშენებლად.

სებეოსის მიხედვით, ნერსე აღზრდილი იყო საბერძნეთში, შესანიშნავად იცოდა ბერძნული ენა და ლიტერატურა. თავდაპირველად სამხედრო საქმეს გაჰყვა, შემდეგ კი სასულიერო გზა აირჩია, გახდა ეპისკოპოსი, შემდეგ კი კათალიკოსი. მან იმპერატორ ჰერაკლეს მოთხოვნით აღიარა ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებანი, რითაც თანამემამულეთა უკმაყოფილება გამოიწვია და დატოვა საკათალიკოსო ტახტი (სებეოსი, წ. III, თ. 33-35).

¹⁶⁶ საუბარია ზვართნოცზე, წმინდა გრიგორის ტაძარზე, მდებარეობდა ერმიანინთან ახლოს, ერევნის მახლობლად. ზვართნოცი უკვე X ს-ში ნანგრევებად იყო ქცული.

¹⁶⁷ მონამე დავითი წარმოშობით იყო სპარსელი, სამეფო ოჯახიდან, ქრისტიანობის მიღებამდე ინოდებოდა სურჰანად. იგი მონამეობრივად აღესრულა დვინში. იზიტუზიტის შესახებ იხ. შენ. 138.

¹⁶⁸ გრიგორ მამიკონიანი – არაბთა ხალიფა მოავია I-ის (661-680) მიერ დანიშნული სომხეთის მმართველი 664-684 წწ-ში. ის დაიღუპა ხაზართა 685 წ. ლაშქრობის დროს სომხეთში.

¹⁶⁹ ჰერაკლე კეისრის გარდაცვალების შემდეგ (641) ტახტზე ავიდა მისი ვაჟი პირველი ქორწინებიდან კონსტანტინე. მან სამი თვე იმეფა. გაჩნდა ეჭვი, რომ ის მოწამლა დედინაცვალმა მარტინამ, რომელსაც თავისი ვაჟის ჰერაკლეონისათვის სურდა ტახტი. ვარდანს ეშლება, როცა ნერს, რომ მარტინა კონსტანტინეს დედა იყო. 642 წ. სენატმა საშინელი სასჯელი გამოუტანა მათ: მარტინას ენა მოაჭრეს, მის ვაჟს კი ცხვირი. ტახტზე ავიდა ჰერაკლეს შვილიშვილი, კონსტანტინეს ვაჟი კონსტანტი (642-668).

¹⁷⁰ ვარაზ-ტიროცი – სომხეთის მმართველი (685-689).

¹⁷¹ იგულისხმება ირანში სასანიანთა დინასტიის დამხობა. დინასტიამ იბატონა 226-651 წწ-ში. პირველი სასანიანი იყო არ-

- დაშირი (226-241), ხოლო უკანასკნელი იეზდიგერდ III (632-651). 633-651 წწ-ში სასანიანთა ირანი არაბებმა დაიპყრეს.
- ¹⁷² მოავია I – სირიის მმართველი პირველი ხალიფების (632-661) დროს. 661 წ. სირიისა და ეგვიპტის ელიტამ ის ხალიფად გამოაცხადა (661-680). მან საფუძველი ჩაუყარა ხალიფების პირველ დინასტიას – ომაიანთა (661-750) დინასტიას. მოავია I-მა დედაქალაქი დამასკოში გადაიტანა.
- ¹⁷³ დრაჰკანი – ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი XI-XVI სს. ქართულ და სომხურ წყაროებში.
- ¹⁷⁴ ამის შესახებ ვრცლად მოგვითხრობს მოვსეს კალანკატუაცი. ვარდანთან დასახლებული ალბანეთის მმართველი ვარაზ-გორდატი კალანკატუაციისთან არის ვარაზ-თრდატი, ვარაზ ფეროზის ძე (მ. კალანკატუაცი, გვ. 109-110).
- ¹⁷⁵ ამის შესახებ იხ. შენ. 165.
- ¹⁷⁶ აქ საუბარია 645 წ. ნერსე III-ის მიერ დვინში მოწვეულ საეკლესიო კრებაზე, რომელზეც განიხილეს და დაგმეს ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებანი.
- ¹⁷⁷ დპრავანქი – ცნობილი მონასტერი შირაკის გავარში. აქ VII ს-ში წინამძღვარი იყო ბარსელი, მეტსახელად ჭონი, რომელსაც კათალიკოსმა ნერსეს III-მ დაავალა სომხურ ეკლესიაში შესრულებული ჰიმნებიდან შეედგინა შარაკანების კრებული.
- ¹⁷⁸ ალთამარი – კუნძული ვანის ტბის სამხრეთ ნაწილში, ვასპურაკანის ნაჰანგში.
- ¹⁷⁹ ანასტას აკორელი – სომეხთა კათალიკოსი (661-667).
- ¹⁸⁰ ტაძარი ერევნის მახლობლად, სოფ. არუჭში, ახლანდელი თალიში, თალინის რაიონში. ის დღემდეა შემორჩენილი.
- ¹⁸¹ სურჰანის შესახებ იხ. შენ. 167.
- ¹⁸² ანანია შირაკუნი, მეტსახელად ჰამაროლი ანუ მათემატიკოსი – VII ს-ის II ნახევრის ცნობილი სომეხი ფილოსოფოსი, მათემატიკოსი, კოსმოგრაფი, გეოგრაფი. განათლება მიიღო

ჯერ ქ. ანისში, შემდეგ კი სწავლობდა ტრაპიზონში ბერძენ მეცნიერ ტუსიკთან. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ გახსნა სკოლა, სადაც თვითონაც ასწავლიდა. მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო უძრავი კალენდრის შედგენაში. ჩვენამდე მოღწეული მისი ნაშრომებიდან აღსანიშნავია: „ართიმეტიკის სახელმძღვანელო“, „კოსმოგრაფია“, „მთვარის ციკლის ცხრილები“.

¹⁸³ ისრაელ ოთმუსეცი – სომეხთა კათალიკოსი (667-677).

¹⁸⁴ საჰაკ ძოროფორეცი – სომეხთა კათალიკოსი (677-703).

¹⁸⁵ ხაზარები – მომთაბარე თურქულენოვანი ხალხი. VII ს-ის შუა ხანებში ქვემო ვოლგისპირეთსა და ჩრდ. კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში დააარსეს ხაზართა სახაკანო, დედაქალაქი იყო ჯერ ქ. სემენდერი, შემდეგ კი ქ. ითილი. X ს-ის ბოლოს ხაზართა სახაკანომ არსებობა შეწყვიტა.

¹⁸⁶ ვარდანის ეს ცნობა ეხება 626 წ. გაზაფხულზე სპარსელთა ბრძოლას ქ. ქალკედონის ასაღებად, შაჰრვარაზის მეთაურობით, სპარსელთა მეფე ხოსრო II-სა და ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს მმართველობისას. სპარსელთა მოკავშირე იყო ავართა ხაკანი. საზღვაო ბრძოლაში ბერძნებმა გაიმარჯვეს. სებეოსი მთელ თავს უძღვნის ამ ბრძოლას (სებეოსი, წ. III, თ. 36).

¹⁸⁷ ვოსტიკანად იწოდებოდა არაბთა ხალიფას მიერ სომხეთში დანიშნული მოხელე.

¹⁸⁸ სომხეთის არაბი მმართველის მაჰმად II იბნ-მრუანის მიერ სევანის ალებას ახსენებენ მოვსეს კალანკატუაცი და მხითარ აირივანეცი. კალანკატუაცი ვრცლად მოგვითხრობს და ათარიღებს ამ ბრძოლას 697 წლით (მ. კალანკატუაცი, წ. III, თ. 16; მ. აირივანეცი, გვ. 70).

¹⁸⁹ ვარდანთან დასახელებულ აბდალაჰს მოვსეს კალანკატუაცი და მხითარ აირივანეცი უწოდებენ აბდალ აზიზს, რომელიც სომხეთის მმართველად დაინიშნა ხალიფა ვალიდის

(705-715) მიერ და არა მრუანის მიერ, როგორც ამას ვარდანი გადმოგვცემს (მ. კალანკატუაცი, წ. III, თ. 17; მ. აირივანეცი, გვ. 70).

¹⁹⁰ ვარდანის ეს ცნობა ეხება 703 წ. სომეხთა აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ სმბატ ბაგრატუნის მეთაურობით. ამის შესახებ დანვრილებით მოგვითხრობს ლევონდი. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა სოფ. ვარდანაკერტთან, მდ. არაქსის ნაპირას. აჯანყებულებმა გაიმარჯვეს. გაქცეული არაბები გაყინულ მდ. არაქსზე გადავიდნენ, მაგრამ ყინული ჩატყდა და ბევრი მათგანი მდინარეში დაიხრჩო. არაბთა ამირა დამასკოში გაიქცა. ვარდანთან მოხსენებული ვარდი იყო თეოდოროს რშტუნის ვაჟი, აშოტი კი სმბატ ბაგრატუნის ძმა.

¹⁹¹ ეს წინადადება ვთარგმნეთ ვენეციის გამოცემის მიხედვით, მოსკოვის გამოცემაში ეს ადგილი იმდენად შერყვნილია, რომ ფაქტობრივად აზრი არა აქვს.

¹⁹² თუხარისი – ციხე-სიმაგრე ისტ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ტაოსა და კლარჯეთის საზღვარზე. საყურადღებოა, რომ ვარდანი თუხარისს ტაოში ათავსებს, ისევე როგორც ლევონდი. VII ს-ის სომხური „გეოგრაფიის“ მიხედვით კი თუხარისი კლარჯეთში მდებარეობს (Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 111).

¹⁹³ იგულისხმება აბდ ალ-მალიქი – არაბთა ხალიფა (685-705) ომაიანთა დინასტიიდან.

¹⁹⁴ ვალიდი – არაბთა ხალიფა (705-715).

¹⁹⁵ ვარდანის თხზულებაში დათარილება სომხური წელთაღრიცხვითაა. თარგმანში პარალელურად მოგვაქვს დათარილება ქრისტეს დაბადებიდან.

¹⁹⁶ ამ ფაქტის შესახებ ცნობებს გვანდვიან სხვა სომხური წყაროებიც (ლევონდი, მოვსეს კალანკატუაცი, მხითარ აირივანეცი. კირაკოს განძაკეცი). განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები. კალანკატუაცი ასახელებს 697 წ., ვარდანი 701 წ.,

და მიაკუთვნებს ამ ფაქტს ხალიფა ვალიდის დროს, გან-
დაკეცის ცნობით კი, ეს მოხდა ხალიფა აბდალ-მალიქის
დროს (685-705), ლევონდის მიხედვით ხალიფა ვალიდის
პირველ წელს, ე. ი. 705/706 წ. (მ. კალანკატუაცი, გვ. 153;
ლევონდი, თ. VI. გვ. 21-24; კ. განდაკეცი, გვ. 71; მ. აირივა-
ნეცი, გვ. 70).

¹⁹⁷ ვაჰანი – გოლთნის მფლობელის ხოსროს ვაჟი 707 წ. და-
მასკოში წაიყვანეს ტყვედ, სადაც ძალით მიაღებინეს მაჰ-
მადიანობა. 719 წ. ის დაბრუნდა სომხეთში, თავის მამულში
და ხელმეორედ მოინათლა. აღესრულა მოწამებრივად.

¹⁹⁸ ასეთივე ცნობა აქვთ ლევონდის და სტეფანოს ტარონეცის
(ლევონდი, გვ. 35, სტეფანოს ტარონეცი, გვ. 125; მ. ბერ-
ძნიშვილი. ლევონდის ცნობა ფოთის შესახებ, – თსუ შრომე-
ბი, 1944, XXVI, გვ. 201-221).

¹⁹⁹ ნერსეს ბაკურის შესახებ ვრცლად მოგვითხრობს მოვსეს
კალანკატუაცი. ნერსეს ბაკური იყო ქალკედონიტი, გარდ-
მანის ეპისკოპოსი. ის შეუთანხმდა ალბანეთის დედოფალს,
ვარაზ-თრდატის მეუღლეს, ქალკედონიტ სპარამს, რომ
დააყენებდა ალბანეთის კათალიკოსად. ეპისკოპოსმა იო-
ველმა ნერსესს ხელი მოაწერინა ქალკედონიტების შეჩვენ-
ებაზე და მხოლოდ ამის შემდეგ უხმო კათალიკოსად. იო-
ველის გარდაცვალების შემდეგ ნერსესმა თავისი ხელწე-
რილი სთხოვა მენირანცის მონასტრის მამა ზაქარიას და
ეპისკოპოსობას დაპირდა. მან მისცა ნერსესს ხელწერილი,
რომელმაც იქვე ცეცხლში დაწვა, ზაქარია გახდა ეპისკოპო-
სი, ნერსესი კი დაუბრუნდა ქალკედონიზმს. ალბანელებმა
დახმარება სთხოვეს სომეხთა კათალიკოსს ელიას, რომელ-
მაც შეიპყრო ნერსესი, გადააბა ფეხით ფეხზე ქალკედონიტ
დედოფალთან და შორეულ ქვეყანაში აგზავნიდნენ, მაგრამ
ნერსესი 8 დღის შემდეგ გარდაიცვალა. ალბანეთის კათა-
ლიკოსი გახდა სიმეონი (მ. კალანკატუაცი, წ. III, თ. III-VII).

- ²⁰⁰ იოანე ოძუნეცი – სომეხთა კათალიკოსი (718-729), თავისი დროის ერთ-ერთი განსწავლული პიროვნება.
- ²⁰¹ მანაზხერტის კრება მონვეულ იქნა 726 წ. კათალიკოს იოანე ოძუნეცის დროს. კრების მიზანი იყო მონოფიზიტური მრწამსის შესატყვისი ზიარების საიდუმლოს შემოღება, კერძოდ წყალგაურეველი ღვინისა და უცომო პურის მიღების დამტკიცება (არსენი საფარელი. განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა. ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ., 1980, გვ. 15-17).
- ²⁰² იგულისხმება მერვან II იბნ მუჰამედი, არაბთა სარდალი, შემდგომში ომაიანთა დინასტიის უკანასკნელი ხალიფა (744-750), ქართული წყაროების მურვან ყრუ. ის სპეციალურად იყო გამოგზავნილი სახალიფოდან ხაზართა სახაკანოს დასამორჩილებლად, რომელიც არაბებს სამხრეთ კავკასიას ეცილებოდა. მან ილაშქრა სამხრეთ კავკასიაში 732-738 წწ-ში. 750 წ. აბასიანებთან ბრძოლაში დამარცხდა, გაიქცა ეგვიპტეში, სადაც მალე მოკლეს (ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში, – შრომები, II, გვ. 372-376).
- ²⁰³ კურაპალატი – მაღალი საკარისკაცო ტიტული ბიზანტიაში. მას ანიჭებდნენ ბიზანტიელები მათ მიერ დანიშნულ მმართველებს.
- ²⁰⁴ ვარაჩანი – ჰონთა დედაქალაქი, მდებარეობდა თანამედროვე ბუინაკანის ტერიტორიაზე.
- ²⁰⁵ კურა – მუსლიმი კანონთმცოდნე, ყურანის წამკითხველი და განმმარტებელი.
- ²⁰⁶ ვარდანის ეს ცნობა ეხება სომეხთა 748-750 წწ. აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ. აშოტ ბაგრატიუნი და ზოგიერთი ნახარარი ცდილობდნენ შეეჩერებინათ აჯანყებულები იმ მოტივით, რომ სომხეთი ვერ სძლევა ძლიერ არაბებს. აჯანყე-

- ბულებმა აშოტი მოლალატედ გამოაცხადეს და დააბრმავეს. სომხეთის სპარაპეტი გრიგოლ მამიკონიანი გახდა.
- ²⁰⁷ ვარდანის ეს ცნობა ეხება სომეხთა 774-775 წწ. აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მუშელ მამიკონიანი. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა 775 წ. ბაგრევანის მხარის სოფ. არანანთან, რომელშიც დაიღუპნენ მუშელ და სმბატ მამიკონიანები.
- ²⁰⁸ იგულისხმებიან სომეხთა კათალიკოსები: თრდატ ოთმუხეცი (741-764); თრდატ II (764-767); სიონ I ბავონეცი (767-775).
²⁰⁹ ესაია – სომეხთა კათალიკოსი (775-788).
²¹⁰ სტეფანოს I დვინელი – სომეხთა კათალიკოსი (788-790).
²¹¹ სოლომონ გარნეცი – სომეხთა კათალიკოსი (791-792).
- ²¹² ამ უცნაური ელჩობის შესახებ დანვრილებით მოგვითხობს ლევონდი: 779 წ. ხალიფა მაჰმად-მაჰადმა (ხალიფა გახდა 778 წ.) იმპერატორ ლეონ IV-ს გაუგზავნა ელჩობა დიდი მუქარით. წერილთან ერთად ხალიფამ იმპერატორთან გაატანა ორი ფუთი მდოგვის მარცვალი, თან შეუთვალა, რომ მისი ქვეყნის დასაპყრობად გაგზავნის ამდენივე რაოდენობის ჯარს, თუ შეუძლია მოემზადოს ბრძოლისათვის. იმპერატორმა მიიღო ხალიფას გამოწვევა. ხალიფას ჯარი მისი ძმის, აბასის სარდლობით ქალაქის სამთვიანი უშედეგო აღყის შემდეგ სამშობლოში გაბრუნდა (ლევონდი, გვ. 151-152).
- ²¹³ იგულისხმება სომეხთა 774-775 წწ. აჯანყება არაბთა წინააღმდეგ. იხ. შენ. 207.
- ²¹⁴ არშარუნიქი ანუ ერასხაძორი (სომხური ერასხის ე. ი. არაქსის ხეობა), აირარატის ნაჰანგის გავარი. არშარუნიქი ეკუთვნოდა კამსარაკანებს, VIII ს-ში კი ბაგრატიუნებს გადაეცათ.
- ²¹⁵ შირაკი – მდებარეობდა აირარატის ნაჰანგის ჩრდილო ნაწილში, მდ. ახურიანის ველზე. IX ს-დან შირაკი სომხეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრი გახდა. აქ მდებარეობ-

და ქალაქები ანისი, შირაკავანი ანუ ერაზგავორი, მავრიკაპოლისი და სხვა.

აშოცი – ქართული წყაროების აბოცი, ისტორიული მხარე სამხრეთ საქართველოში, გუგარქსა და აირარატს შორის.

ტაო – ისტორიული მხარე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ქართლის სამეფოს შექმნისას (ძვ. წ. აღ-ით VI-IV სს.)

ტაო მის შემადგენლობაში შევიდა. ძვ. წ. აღ-ით II ს-ში სომეხმა სარდლებმა არტაქსიამ და ზარიადრმა ეს მხარე ჩამოაჭრეს საქართველოს, 591 წ. ბიზანტიამ შეიერთა. VIII ს-დან ტაო საქართველოს ფარგლებში მოექცა. XVII ს-ში თურქეთმა დაიპყრო და ამჟამადაც მის შემადგენლობაშია (დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, 1977).

216

ვარდანის ეს ცნობა მეტად მნიშვნელოვანია ბაგრატიონთა გვარის პირველსაცხოვრისის დასაადგენად. ვარდანი ბაგრატიონთა პირველსაცხოვრისად სპერს მიიჩნევს და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, აშოტ მსაკერ ბაგრატუნს (806-826) სმბატ ბივრიტიანის შთამომავლად თვლის. მას ეთანხმებიან მოვსეს ხორენაცი და ფავსტოს ბუზანდი. ხორენაციის ცნობით, არტაშეს I-ის (189-161) მმართველობის ხანის ცნობილი მხედართმთავრის სმბატ ბივრიტიანის (ბაგრატიონი) მამული სპერში იყო. ფავსტოს ბუზანდიც საგანგებოდ აღნიშნავს სპერს, როგორც ბაგრატიონთა სამშობლოს. აქ იყო მისი გადმოცემით მათი გამაგრებული ქალაქი სმბატოვანი, აშენებული სმბატ ბივრიტის ძის მერ. ამრიგად, ვარდანისა და სხვა სომხური წყაროების მონაცემებით, სმბატ ბივრიტიანის მამული სპერი იყო, ე. ი. წარმოშობით სმბატ ბივრიტიანი ანუ ბაგრატიონები ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ უძველესი მხარიდან არიან (მ. ხორენაცი, გვ. 71; ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცი ბაგრა-

- ტიონთა წარმოშობის შესახებ, „ქართული წყაროთმცოდნეობა, VIII, თბ., 1993, გვ. 147).
- ²¹⁷ მოვსეს ხორენაცის ცნობით, გუნების გვარი ასურეთის მეფე სენექერიმისაგან მომდინარეობს, რომლის შთამომავლებს სომეხმა მეფეებმა პიტიახშობა უბოძეს (მ. ხორენაცი, გვ. 87-88).
- ²¹⁸ ვარდანის ეს ცნობა ეხება 820 წ. შეთქმულებას ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ V-ის (813-820) წინააღმდეგ, რომელიც დამთავრდა მისი მკვლელობით სასახლის ერთ-ერთ ტაძარში, მაგრამ ეს მოხდა არა აღდგომის დილას, როგორც ვარდანი წერს, არამედ ქრისტეშობის დღეს. იმპერატორი გახდა მიხეილ II (820-829).
- ²¹⁹ აღ-მამუნი – არაბთა აბასიანი ხალიფა (813-833).
- ²²⁰ აშოტ I ბაგრატიუნი – IX ს-ის 80-იან წწ-ში აღდგენილი შირაკის სამეფოს პირველი მეფე (886-890).
- ²²¹ კლარჯეთი – მხარე ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, მოიცავდა მდ. ჭოროხის ქვემო დინების აუზს. კლარჯეთის უძველესი ცენტრი იყო ციხე თუხარისი, ხოლო V ს-ის II ნახევრიდან არტანუჯის ციხე. IX ს-ში აშოტ I ბაგრატიუნმა აღადგინა არტანუჯი და ტაო-კლარჯეთის ცენტრი გახადა. XVI ს-ში კლარჯეთი თურქეთმა მიიტაცა და ამჟამადაც მის შემადგენლობაშია.
- ²²² ნანა – სირიელი მქადაგებელი. კირაკოს განძაკეცის ცნობით, ის ცნობილი გახდა ქრისტიანული ქადაგებებით, რისთვისაც შეპყრობილი ხალიფა ჯაფარს (847-861) გაუგზავნეს. მხითარ აირივანეცის ცნობით, ნანამ დაწერა იოანეს სახარების განმარტებანი (კ. განძაკეცი, გვ. 77; მ. აირივანეცი, გვ. 72).
- ²²³ მუფარლინის შესახებ იხ. შენ. 18.
- ²²⁴ ოძ-ბერდი ნიშნავს „გველის ციხეს“, მდებარეობდა ტარონის გავარში.

- ²²⁵ ბაბანა – იგულისხმება ბაბექი, ნამდვილი სახელი ჰასანი, ანტიარაბული სახალხო აჯანყების ბელადი აზერბაიჯანსა და დასავლეთ ირანში 816-837 წწ-ში. ვარდანი არასწორად აღნიშნავს ხალიფას სახელს, რომელმაც დაამარცხა ბაბექი. ეს იყო ხალიფა მუთასიმი (833-842), რომელმაც გაგზავნა ლაშქარი აფშინის მეთაურობით და 837 წ. აიღო ბაბექის ბოლო დასაყრდენი ციხე-სიმაგრე ბაზი. ბაბექი გაიქცა ალ-ბანეთში. მოვსეს კალანკატუაცის ცნობით, ალბანელმა იმხანმა საჰლ სმბატთანა გასცა ბაბექი და გაუგზავნა ხალიფას (მ. კალანკატუაცი, გვ. 161). ბაბექი სიკვდილით დასაჯეს.
- ²²⁶ ვარდანის ცნობით, ტავროსის მოსახლეობამ, ხოლო მხითარ აირივანეცის ცნობით, სასუნელებმა მოკლეს სომხეთის ვოსტიკანი აბუსეთი. სასუნი ეწოდება ტავროსის მთიანეთის სამხრეთ ნაწილს (მ. აირივანეცი, გვ. 72).
- ²²⁷ ბულა-თურქი – არაბთა სარდალი, რომელიც 852 წ. სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ბატონობის განსამტკიცებლად და ხალიფას ძალაუფლების აღსადგენად გამოგზავნა ხალიფა მუთავაქილმა (847-861).
- ²²⁸ ბაგრევანდის გავარი – მდებარეობდა აირარატის ნაჰანგში, ვანის ტბის ჩრდილოეთით.
- ²²⁹ გაბელიანი – ბასიანის გავარის (მდებარეობდა აირარატის ნაჰანგში) ერთ-ერთი სანახარარო.
- ²³⁰ სომხური წყაროების ჯაფარი ხალიფა მუთავაქილია (847-861).
- ²³¹ იგულისხმება სენექერიმ არნრუნი, ვასპურაკანის სამეფოს უკანასკნელი გამგებელი (990-1021). თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისაგან შევიწროებულმა სენექერიმმა 1021 წ. თავისი სამეფო ბიზანტიას (იმპერატორ ბასილ II-ს) გადასცა, თვითონ კი ოჯახით კაპადოკიაში გადასახლდა, სადაც პატრიკიოსის ტიტული და ქალაქები: სებასტია, ლარისი და ავა-

- რა მიიღო. სენეკერიმის ასული იყო მარიამი, საქართველოს მეფის გიორგი I-ის მეუღლე და ბაგრატ IV-ის დედა.
- ²³² ვარდანს სრულად მოაქვს პირველ ბაგრატიონთა გენეალოგია და ამ ცნობათა საშუალებითაც ხდება შესაძლებელი კონსტანტინე პორფიროგენეტის მონაცემების შევსება-შესწორება, რომელსაც გამორჩენილი აქვს ბაგრატიონთა ორი თაობა (დანვრ. იხ. ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არქივები ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, გვ. 144-145).
- ²³³ აშოტ ხორციჭამია – სმბატ სპარაპეტის ვაჟი და დაბრმავებული აშოტ ბაგრატუნის შვილიშვილი, 802 წ. გახდა სომხეთის იმხანი, მისი სამფლობელო იყო ტარონი, გარდაიცვალა 824 წ.
- ²³⁴ სმბატ ბაგრატუნი აშოტის ძე, 826 წ. დაბრუნდა ბაღდადიდან, სადაც მძევლად იმყოფებოდა, მისი ძმის ბაგრატის სამარაში წაყვანის (851) შემდეგ ხელში აიღო ძალაუფლება სომხეთში. იყო ბულა თურქის თანამდგომი და მრჩეველი საქართველოში და სომხეთში ლაშქრობისას (852-855), ჩავარდა ტყვედ და ბულამ სხვა მთავრებთან ერთად ის ბაღდადში გაგზავნა. მიუხედავად სასტიკი წამებისა სმბატმა არ შეიცვალა სარწმუნოება და მოწამებრივად აღესრულა 855 წ. ამის გამო ეწოდა აღმსარებელი.
- ²³⁵ ეს საეკლესიო კრება მოწვეულ იქნა 862 წ. კათალიკოს ზაქარეას მიერ აშოტ I ბაგრატუნის ბრძანებით.
- ²³⁶ ნიკეის კრების შესახებ იხ. შენ. 84.
- ²³⁷ კონსტანტინოპოლის კრების შესახებ იხ. შენ. 103.
- ²³⁸ ეფესოს კრების შესახებ იხ. შენ. 120.
- ²³⁹ ვარდანიანები – სომეხთა ანტიირანული აჯანყების მონაწილეები, რომელთა მეთაური იყო სპარაპეტი ვარდან მამიკონიანი. 451 წ. ავარაირის ბრძოლაში ისინი დამარცხდნენ. ვარდანი და ბევრი მისი თანამებრძოლი დაიღუპა. შაჰმა იეზიდგერდ II-მ (439-457) სასტიკად დასაჯა დანარჩენები.

სომეხმა ისტორიკოსმა ელიშემ (V ს.) მიუძღვნა მათ თხზულება „ვარდანისა და სომეხთა ომის შესახებ“. (Տիգրանի Վարդանանց պատմություն, աշխ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Ե., 1946).

- ²⁴⁰ ქალკედონის კრების შესახებ იხ. შენ. 126.
- ²⁴¹ დვინის საეკლესიო კრების შესახებ იხ. შენ. 176.
- ²⁴² ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ (527-565) კონსტანტინოპოლში 553 წ. მოიწვია V მსოფლიო საეკლესიო კრება, მონოფიზიტებთან შერიგების მიზნით. პაპის ხანგრძლივი წინააღმდეგობის შემდეგ კრება მონოფიზიტების მიერ წამოყენებულ მოთხოვნებს დათანხმდა.
- ²⁴³ ბიზანტიის იმპერატორმა მავრიკემ (582-602) ქალკედონური მრწამსის განსასჯელად მოიწვია საეკლესიო კრება, რომელსაც სომხური ეკლესიის წარმომადგენლებიც ესწრებოდნენ. კირაკოს განძაკეცის ცნობით, ამ კრებაზე დასასწრებად გაემგზავრნენ ვრთანეს და გრიგოლ ვარდაპეტები, რომელთაც ვერ მიაღწიეს კომპრომისს ბერძნებთან და შეაჩვენეს ისინი (კ. განძაკეცი, გვ. 63).
- ²⁴⁴ იოანე დრასხანაკერტცის (გვ. 12) და ასოლიკის (გვ. 88) ცნობით, იოანე მაიროვანელმა ამხილა სომხეთის კათალიკოს ეზრას (630-641) ბერძნებისადმი გადახრა, რის გამოც ეზრამ განდევნა ის გარდმანის გავარში. ვარდანი კი წერს, რომ იოანე განდევნეს კავკასიაში ნერსეს III-მ და თეოდოროს რშტუნიმ.
- ²⁴⁵ მხითარ აირივანეცის ცნობით, (მ. აირივანეცი, გვ. 68) ეს იყო ვარდან მამიკონიანი.
- ²⁴⁶ იესე შეიხის ძე – სომხეთის ვოსტიკანად დაინიშნა 870 წ. მისი სრული სახელი იყო ისა ბენ აშ-შეიხ აშ-შაიბანი (ი. ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 100).
- ²⁴⁷ IX-X სს-ში ქართველი და სომეხი ხელისუფლები ამიერკავკასიის გაერთიანების პრეტენზიებით გამოდიან. სომხური წყა-

როები ხშირად აზვიადებენ სომეხ ბაგრატიუნთა ძლიერებას, აღნიშნავენ ამ პერიოდში მათ მიერ მთელი სამხრეთ კავკასიის დაქვემდებარებას. ამის დადასტურებაა ვარდანის ეს ცნობაც. სომეხმა ბაგრატიუნებმა სომხეთის გაერთიანებაც ვერ შესძლეს და მით უმეტეს ძნელი იყო მათთვის მთელი სამხრეთ კავკასიის დაუფლება. ამასთან ცხადია, რომ ბაგრატიუნებმა ნაწილობრივ მაინც განახორციელეს თავიანთი გეგმები. მათ ფეხი მოიკიდეს ქვემო ქართლში. ყოველივე ეს მეტისმეტად გადაჭარბებულად აისახა სომხურ წყაროებში. (ი. დრასხანაკერტცი, თომა არნუნი, ასოლიკი) (ა. აბდალაძე, „ქართლის ცხოვრება და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა“, გვ. 201-202).

²⁴⁸ ვარდანი ამ თარიღში უზუსტობას უშვებს. აშოტ I ბაგრატიუნი მეფედ გამოაცხადეს 886 წელს. სახალიფომ ცნო მისი უფლებები. ვოსტიკანმა აჰმად იბნ-ისამ ხალიფა მუთავაქილის სახელით მას გვირგვინი უბოძა. ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილ I-მაც (867-886) აღიარა აშოტი მეფედ. ამრიგად, აღსდგა 428 წ. სომხეთში გაუქმებული მეფობა.

²⁴⁹ მოსკოვის გამოცემა აშოტ I-ის (886-890) მემკვიდრედ ასახელებს პაპას, ხოლო ვენეციის გამოცემა სმბატს, რაც სწორია. აშოტ I-ის შემდეგ შირაკის ტახტზე ავიდა მისი ვაჟი სმბატ I (890-914). ვარდანი არასწორად აღნიშნავს სმბატის გამეფების თარიღად 895 წ.

²⁵⁰ ერანზგავორი ანუ შირაკავანი – ქალაქი აირარატის ნაჰანგის შირაკის გავარში, იყო სმბატ I ბაგრატიუნის სამეფო რეზიდენცია.

²⁵¹ იუსუფი – ადარბადაგანის არაბი ამირა, რომელმაც 914 წ. წამებით მოკლული შირაკის მეფე სმბატ I დვინში ჯვარზე გააკრა.

²⁵² აშოტ II ბაგრატიუნი ერკათი (რკინა) – შირაკის მეფე (914-928). იგი სმბატ I-ის მოკვლის შემდეგ სათავეში ჩაუდგა ან-

ტიარაბულ მოძრაობას სომხეთში, რომელიც რვა წელი მიმდინარეობდა (914-922) და წარმატებით დასრულდა. 922 წ. ბაღდადის ხალიფა იძულებული გახდა აშოტისათვის გვირგვინი გამოეგზავნა.

²⁵³ იგულისხმება სომეხთა კათალიკოსი იოანე დრასხანაკერტცი (845/850-925/930). მან განათლება მიიღო სევანის მონასტერში მაშტოც ელივარდელთან. 897 წ. იოანე გახდა სომხეთის კათალიკოსი, გარდაიცვალა ვასპურაკანის მხარეში, ძორო-ვანქში. მას ეკუთვნის „სომხეთის ისტორია“, რომელიც მოიცავს პერიოდს უძველესი დროიდან 925 წლამდე და „სომეხთა მამამთავრების რიგი“. დრასხანაკერტცს მნიშვნელოვანი ცნობები მოეპოვება საქართველოს შესახებ. თხზულების ქართული თარგმანის პირველი ცდა ეკუთვნის ი. აბულაძეს (1937). ე. ცაგარეიშვილმა ქართულად თარგმნა თხზულების ის ნაწილი, რომელიც მოიცავს 786-925 წწ. ისტორიას (1965).

²⁵⁴ გაგიკ არწრუნი – ვასპურაკანის მთავარი, რომელმაც კავშირი შეკრა ადარბადაგანის ამირა იუსუფთან და იბრძოდა შირაკის ბაგრატუნთა სამეფოს, კერძოდ მეფე სმბატ I-ის წინააღმდეგ. 908 წ. მას ამირა იუსუფმა უბოძა ხალიფასაგან გამოგზავნილი გვირგვინი.

²⁵⁵ აბას II ბაგრატუნი – ჯერ ვანანადის მმართველი, შემდეგ 928-953 წწ-ში შირაკის მეფე. მან დედაქალაქად გამოაცხადა ყარსი.

²⁵⁶ კამრჯაძორის მონასტერი და ჰორომოც-ვანქი ანუ ბერძენთა მონასტერი დაარსდა X ს-ში აირარატის ნაჰანგში: კამრჯაძორი არშარუნიქის გავარში, ჰორომოც-ვანქი კი შირაკის გავარში.

²⁵⁷ სანანინი – სომხეთის ერთ-ერთი უძველესი, ცნობილი მონასტერი, მდებარეობდა ტაშირისა და უტიქის ნაჰანგის საზღვარზე. მონასტერთან არსებობდა შუა საუკუნეების სომ-

- ხეთის ერთ-ერთი უმაღლესი სკოლა, სადაც მოღვაწეობდა ვარღან არქივები.
- ²⁵⁸ ყარსი, კარი – ვანანდის დედაქალაქი, 928-961 წწ-ში სომხეთის დედაქალაქი. 1065 წ. მას ბიზანტიის იმპერია დაეუფლა, 1074 წ. თურქ-სელჩუკებმა აიღეს და ყარსის საამიროს ცენტრი იყო, 1205-1206 წწ. ქართულმა ლაშქარმა დაიკავა. 1238-1239 წწ. მონღოლებმა აიღეს, XVI ს-დან ოსმალთა მფლობელობაშია, ამჟამად თურქეთის შემადგენლობაშია.
- ²⁵⁹ სტეფანოს II რმტუნი – სომეხთა კათალიკოსი (931-932). მის დროს საკათალიკოსო ტახტი აღთამარში იქნა გადატანილი.
- ²⁶⁰ სომეხთა კათალიკოსები თეოდოროს I რმტუნი (932-938); ელიშე I რმტუნი (938-943); ანანია I მოკაცი (943-967).
- ²⁶¹ სომეხთა კათალიკოსი ვაჰან I სიუნეცი (967-969).
- ²⁶² სომეხთა კათალიკოსი სტეფანოს III სევანეცი (969-971).
- ²⁶³ აშოტ III ბაგრატიუნი, მწყობელი, სომეხთა მეფე (953-977). მან გადაიტანა დედაქალაქი ანისში, შემოარტყა ქალაქს ზღუდე კოშკებით, ააშენა ეკლესია-მონასტრები.
- ²⁶⁴ სომეხთა მეფე სმბატ II ბაგრატიუნი (977-990), აშოტ III-ის უფროსი ვაჟი.
- ²⁶⁵ X ს-ის II ნახევარში ჩრდილოეთ სომხეთში შეიქმნა ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო ცენტრით ლორეში. მისი პირველი მეფე მართლაც იყო გურგენ I ბაგრატიუნი (966-989), აშოტ III-ის უმცროსი ვაჟი, კვირიკიანთა სამეფოს დამაარსებელი. ვარღანის ჩამოთვლის გურგენის დაქვემდებარებაში მყოფ ტერიტორიებს და ციხეებს.
- ²⁶⁶ სომხითი – ქვემო ქართლის ეთნიკურ-გეოგრაფიული სახელთაგანი. წყაროებში X ს-დან გვხვდება. მისი შინაარსი იცვლებოდა დროთა განმავლობაში: XI-XIV სს-ში სომხითი ერქვა მთელ ქვემო ქართლს რანიდან თბილისამდე; XV-XVIII სს-ში სომხითი ეწოდებოდა ქვემო ქართლის ერთ ნაწილს; XVIII ს-ის II ნახევარში კი სომხითი მოიცავს ბოლნისის,

- ტალავრის, მანხუტის, შულავრის და დებედის ხეობას, საინტერესოა, რომ ვარდანი სომხითს ტაშირთან აიგივებს (დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, I, თბ., 1979, გვ. 35-41).
- ²⁶⁷ გაგიკ I ანისის მეფე (990-1020), აშოტ III-ის შუათანა ვაჟი.
- ²⁶⁸ სომეხთა კათალიკოსები: ხაჩიკ I არშარუნი (972-992) და სარგის I სევანეცი (992-1019).
- ²⁶⁹ შავი მთა – მთა ანტიოქიის მახლობლად, ისტორიულ სირიაში. აქ ქართველებმა XI ს-ში მონასტერი დააარსეს.
- ²⁷⁰ ბიზანტიის იმპერატორები ნიკიფორე ფოკა (963-969) და იოანე I (969-976). ამ უკანასკნელს სომხური წყაროები კიურჟანს უწოდებენ.
- ²⁷¹ იგულისხმება ბაგრატ III-ის (975-1014) ეგრის-აფხაზეთში გამეფება 977-978 წწ-ში (ჯ. სამუშია, ბაგრატ მესამე, თბ., 2018).
- ²⁷² იგულისხმება მხითარ ანეცი, XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისის სომეხი ისტორიკოსი. მის თხზულებას „სელჯუკების, ივერიელებისა და სომხების ისტორია“ ჩვენამდე არ მოუღწევია. ვარდანი იმონებებს მხითარ ანეცის, როგორც წყაროს თავისი თხზულებისათვის. აქედან გამომდინარე ვარდანი პირველწყარო ხდება, რომლის საშუალებით შესაძლებელია მხითარ ანეცის თხზულების აღდგენა. ვარდანის ცნობით, მხითარ ანეცის უთარგმნია სპარსულიდან ასტრონომიული თხზულება, რომელიც ასევე დაკარგულია (D. Kouymjian. დასახ. ნაშრომი, გვ. 332-333).
- ²⁷³ სებასტია, ლარისა – ქალაქები კაბადოკიაში. სებასტია – თანამედროვე ქალაქი სივასი (თურქეთში). სენექერიმის შესახებ იხ. შენ. 231.
- ²⁷⁴ ვარდანი აქ უზუსტობას უშვებს, თითქოს გაგიკ I-ს 3 შვილი ჰყავდა: იოანე, აშოტი და აბასი. სინამდვილეში კი გაგიკს ჰყავდა 2 შვილი: იოანე-სმბატი, შირაკის მეფე (1020-1042) და

- აშოტ IV ბაგრატიანი (1020-1041). ამას ადასტურებენ არისტაკეს ლასტივერტეცი და კირაკოს განძაკეცი. როგორც ეტყობა ვარდანი ვერ გარკვეულა ამ ორმაგ სახელში და ერთი სახელი ორად მიუჩნევია. ამასთან ვარდანი გაგიკის გარდაცვალების არასწორ თარიღს გვთავაზობს (995) სინამდვილეში კი გაგიკი მეფობდა 1020 წლამდე (არისტაკეს ლარტივერტეცი. ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ. 1974, გვ. 65, 67; კ. განძაკეცი, გვ. 82-83).
- ²⁷⁵ გიორგი I – საქართველოს მეფე (1014-1027), ბაგრატ III-ის ძე.
- ²⁷⁶ ბასილი II ბულგართმმუსვრელი, ბიზანტიის იმპერატორი (976-1025).
- ²⁷⁷ დავით კურაპალატი – ტაოს მეფე. მის სამემკვიდრეო სამფლობელოს შეადგენდა იმიერტაო ჩრდილო ბასიანითურთ. 979 წ. აჯანყებული ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გაწეული დახმარებისათვის ბიზანტიის ხელისუფლებამ დავით III-ს ვრცელი ტერიტორიები უბოძა (სამხრეთ ბასიანი, ჰარქის, აპაჰუნიქის, ჩორმაირის ოლქები, ციხეები სეფუკი და არიჭი, ქ. კარინი). შემდეგში დავით კურაპალატი იმპერატორის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარდა ფოკას მიემხრო, მაგრამ მისი დამარცხების შემდეგ (989) იძულებული გახდა ბასილი კეისრისათვის პატიება ეთხოვა და დათანხმებულიყო, რომ სიკვდილის შემდეგ მისი სამფლობელოები იმპერიას შეერთებოდა. მან დიდი როლი ითამაშა ბაგრატ III-ის ტახტზე აყვანასა და საქართველოს გაერთიანებაში. დავით III კურაპალატი გარდაიცვალა 1001 წ. (ჯ. სამუშია, ბაგრატ მესამე).
- ²⁷⁸ უხტიქი (ქართ. ოლთისი) – ციხე-ქალაქი ტაოში, მდებარეობდა მდ. ოლთისის შუა დინების რაიონში. მამრუანი – ქალაქი ტაოში.

აპაჰუნჩი – ტურუბერანის ნაჰანგის ერთ-ერთი გავარი. მანაზკერტი – მდებარეობდა ტურუბერანის ნაჰანგის ჰარქის გავარში, დაარსდა ძვ. წ. აღ-ით IX-VIII სს-ში. 968-969 წწ. ბარდა ფოკამ წაართვა ეს ქალაქი არაბებს, შემდეგ მერვანიდების თურქული დინასტიის მფლობელობის ქვეშ მოექცა. X ს-ის 80-იან წლებში დაიკავა დავით III კურაპალატმა. დავითის სიკვდილის შემდეგ მანაზკერტი ბიზანტიის ხელში გადავიდა. 1071 წ. მანაზკერტთან მოხდა ცნობილი ბრძოლა სელჯუკებსა და ბიზანტიელებს შორის, რომელშიც სელჯუკებმა გაიმარჯვეს და აიღეს ეს ქალაქი.

²⁷⁹ პეტრე I გეტადარძი (მდინარის მომაქცეველი), სომეხთა კათალიკოსი (1019-1058). ის აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, იყო ანისის სამეფოს ბიზანტიისათვის გადაცემის ერთ-ერთი მთავარი ინიციატორი. (ყ. ყიսთასიას. Պետրոս I Գետադարձ, Վարդապետ, 1897).

²⁸⁰ გიორგი I-მა ისარგებლა ბასილი II-ის ბულგარებთან ომით, გადალახა ბიზანტიის საზღვარი და ტაო დაიბრუნა. 1021 წ. ბიზანტიელთა ჯარი საქართველოში შემოიჭრა. 1022-1023 წწ. გიორგი I დათანხმდა ზავის მძიმე პირობებს. სადავო ტერიტორია ბიზანტიამ მიიერთა.

²⁸¹ ვარდანის ცნობას ბასილი II-ის ხალდიაში (ქართლ. ჭანეთი, მდებარეობდა ტაოს დასავლეთით) გამოზამთრების შესახებ ადასტურებს სუმბატ დავითის ძე. ის წერს: ბასილი „წარვიდა და დაიზამთრა ქუეყანასა ხალდიასა ქალაქსა ტრაპიზონტას“ (სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახამიამ, თბ., 1990, გვ. 55).

²⁸² ვაჰრამი – XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსი, რომლის თხზულებებს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

- ²⁸³ რეი – ქალაქი ჩრდილოეთ ირანში, ხორასანთან ახლოს, ძველი რაგა.
- ²⁸⁴ ნამაზი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ლოცვას.
- ²⁸⁵ ხორასანი – ოლქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში.
ტაპარასტანი – ოლქი ჩრდილოეთ ირანში.
ყაზვინი – ქალაქი ჩრდილო-დასავლეთ ირანში, დაარსდა შაბურ I (242-272) დროს, იყო შუა საუკუნეების ირანის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი, XVI ს-ის II ნახევარში სეფიანთა დედაქალაქი.
- ²⁸⁶ ნიშაბური – ქალაქი ხორასნის ოლქში, სახელი მომდინარეობს შაბურ I-დან (242-272), რომელმაც გააშენა ეს ქალაქი. ისფაჰანი – იხ. შენ. 26.
- ²⁸⁷ შაჰნაი – ქალაქის გამგებელი აღმოსავლურ წყაროებში.
- ²⁸⁸ ამ გეოგრაფიული სახელების მდებარეობის დასადგენად საინტერესოა კ. განძაკეცის ცნობა, რომელიც აღწერს მეფე ჰეთუმ I-ის მანგუ ყაენთან სტუმრობიდან დაბრუნებას: „მეფემ და მისმა ამაღამ გადმოლახა მდ. ჯეხუნი (თანამ. მდ. ამუდარია – ე. კ.) და შემოვიდა მარმინში“. აქედან გამომდინარე დადალანი და მერმინი მდ. ამუდარიის ახლოს, მის გადაღმა მდებარეობდა (კ. განძაკეცი, გვ. 224).
- ²⁸⁹ სნორი ფორმაა თოღრულ-ბეგი, დიდ სელჯუკთა პირველი სულთანი (1038-1063), სელჯუკთა სახელმწიფოს დამაარსებელი. XI ს. 40-50-იან წწ-ში მან დაიპყრო ხორასანი, ხვარაზმი, ირანის დიდი ნაწილი, აზერბაიჯანი, ერაყი. 1048 წ. შეიჭრა სომხეთში, 1055 წ. დაიკავა ბაღდადი და აიძულა არაბთა ხალიფა დაეთმო მისთვის სულთნის და „აღმოსავლეთისა და დასავლეთის“ მეფის ტიტული. ამას აღნიშნავს ვარდანი.
- ²⁹⁰ იგულისხმება ადუდ ად-დაულა ალფ-არსლანი – დიდ სელჯუკთა დინასტიის სულთანი (1063-1072). 1064 წ. შეიჭრა სომხეთში, აიღო და დაანგრია ანისი. ალფ-არსლანმა ორ-

ჯერ (1064, 1068) ილაშქრა საქართველოში და დაიკავა მისი სამხრეთი პროვინციები (ნ. შენგელია. სელჩუკები და საქართველო XI ს-ში, თბ., 1968, გვ. 219-248).

²⁹¹ მალიქ-შაჰ I-ის დროს (1072-1092) სელჯუკთა სახელმწიფომ თავისი ძლიერების მწვერვალს მიაღწია. სომეხი ისტორიკოსები სიმპათიით არიან განწყობილნი მალიქ-შაჰისადმი და აღნიშნავენ მის კეთილგანწყობას სომეხი ხალხის მიმართ (მათეოს ურჰაეცი, კირაკოს განძაკეცი, ვარდანი).

²⁹² იგულისხმება რუქნ ად-დინ ბერკიარუკი – სელჯუკთა დინასტიის სულთანი (1094-1105).

²⁹³ იგულისხმება მუჰლიდები ანუ კირაკოს განძაკეცისთან მოხსენებული მულეჰიდები (მულაჰიდები, მულიდები), იგივე ასასინები-ისმაილიტები. სექტა დაარსებულია ჰასან საბახის მიერ. მათი რეზიდენცია იყო ალამუთი. სულ 50-მდე ციხესიმაგრეს ფლობდნენ. მათ შესახებ შედარებით ვრცლად საუბრობს განძაკეცი (კ. განძაკეცი, გვ. 150).

²⁹⁴ კეჩარი – მონასტერი აირარატის ნაჰანგში, სევანის ტბის დასავლეთით.

მარმაშენი – სომხეთის სახელგანთქმული მონასტერი შირაკის გავარში, მდ. ახურიანის მარცხენა ნაპირზე, აგებულია 986-1029 წწ-ში ვაჰრამ ფაჰლავუნის მიერ.

²⁹⁵ ვარდანი ერთმანეთში ურევს თოღრულ-ბეგსა და მის ძმას ჩალრი-ბეგს. ამ პერიოდში თოღრულ-ბეგს სამხრეთ კავკასიაში არ ულაშქრია (ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168-169).

²⁹⁶ ბაგრატ IV – საქართველოს მეფე (1027-1072).

ლიპარიტ ბაღვაში – კლდეკარის ერისთავი XI ს-ის 30-იან წწ-ში, ბიზანტიის აგენტი და მისი პოლიტიკის გამტარებელი საქართველოში, იბრძოდა ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ. მეფემ რამდენჯერმე შემოირიგა ლიპარიტი და მას ქართლის ერისთავობა უბოძა. 1054 წ. ის სამხრეთ საქართველოს

მთავარი გახდა. 1058 წ. ბაგრატ IV-მ ლიპარიტი შეიპყრო და ბერად აღკვეცა ანტონის სახელით. ამის შემდეგ ის კონსტანტინოპოლში გადასახლდა და იქვე გარდაიცვალა (ჯ. სამუშია, ბაგრატ IV, თბ., 2018; უ. ხუციას. ლიპარიტი დიპლომატიკა და სურათი, – ს. შანიანი ასპის კაფისის აქტისათვის, II, თბ., 1947, ხვ 103-149).

²⁹⁷ ბიზანტიის იმპერატორები მიხეილ IV პალატიონი (1034-1041), მიხეილ V კალაფატი (1041-1042).

²⁹⁸ ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე IX მონომახი (1042-1055).

²⁹⁹ ვარდანი არასწორად აღნიშნავს იოანე-სმბატისა და მისი ძმის აშოტის გარდაცვალების თარიღს. ისინი აღესრულნენ 1041 წ. პრობიზანტიურმა დაჯგუფებამ სარგის ვესტის ხელმძღვანელობით დაიწყო ბრძოლა შირაკის ბიზანტიისათვის გადასაცემად. მათ წინააღმდეგ გამოვიდა ვაჰრამ ფაჰლავუნის ჯგუფი, რომელთაც ტახტის პრეტენდენტად აშოტის შვილი გაგიკი წამოაყენეს. გაგიკ II გახდა ანისის მეფე (1041-1044). 1044 წ. კონსტანტინე მონომახმა (1042-1055) დაიბარა შირაკის უკანასკნელი მეფე გაგიკ II, დააპატიმრა, კაპადოკიაში გაგზავნა და აიძულა შირაკის სამეფო ბიზანტიისათვის გადაეცა. გაგიკმა ბიზანტიაში კონსტანტინე მონომახის ნებით იქორწინა დავით არწრუნის (ვასპურაკანის უკანასკნელი მმართველის სენექერიმ არწრუნის ვაჟის) ქალიშვილზე. 1079 წ. გაგიკი ჩამოახრჩვეს.

³⁰⁰ იგულისხმება გრიგოლ ფაჰლავუნი მაგისტროსი (990-1059), პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწე, მეცნიერ-ენციკლოპედისტი, ციხე-სიმაგრე ბიჯნისის (მდებარეობდა ერევნის ჩრდილოეთით) და ტარონის გამგებელი. 1045 წ. მან თავისი სამფლობელო ბიზანტიას დაუთმო, გადასახლდა ბიზანტიაში და მჭიდროდ დაუკავშირა თავისი ბედი ბიზანტიის პოლიტიკას აღმოსავლეთში. გრიგოლ ფაჰლავუნის შესახებ

ცნობებს გვანდის არისტაკეს ლასტივერტცი. მისი მონათხრობით, გრიგოლმა ჩააბარა იმპერატორს ბიჯნისი იმის გამო, რომ გაგიკ II-ს სამშობლოში აღარ აბრუნებდნენ. ამისათვის მიიღო მაგისტროსის ხარისხი და მიწები მესოპოტამიაში მემკვიდრეობითი უფლებით (ა. ლასტივერტცი, გვ. 70).

³⁰¹ იგულისხმება იბრაჰიმ იანალი – თოღრულ-ბეგის ბიძა, მონაწილეობას იღებდა 1047-1048 წწ. სომხეთზე თურქ-სელჯუკთა ლაშქრობაში.

³⁰² აქ საუბარია 1048 წ. ამბებზე, როცა ლიპარიტ IV ბაღვაში მონაწილეობდა თურქ-სელჯუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ბიზანტიის მხარეზე. ბიზანტიელები დამარცხდნენ. ლიპარიტი ტყვედ ჩავარდა. 1051 წ. ის გამოისყიდა ტყვეობიდან კონსტანტინე მონომახმა. ამ ბრძოლის შესახებ ცნობები მოეპოვება არისტაკეს ლასტივერტცის (ა. ლასტივერტცი, გვ. 84-85).

³⁰³ ფარისოსი ანუ მიაფორი – ისტორიული გავარი სომხეთში, IX ს-დან შევიდა შირაკის სამეფოში. მოგვიანებით ამ გავარს ფლობდნენ მხარგრძელები, იყო ალვანთა კათალიკოსების რეზიდენცია.

³⁰⁴ შოთსი – შესაძლოა იყოს სოტკი, სიუნიქის ერთ-ერთი ოლქი, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (პ. თოფურია. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1975, გვ. 60).
შამირამი – ციხე-სიმაგრე ვასპურაკანის ნაჰანგში.

³⁰⁵ პარზუანი – იგულისხმება მარზუბან იბნ-მუჰამედი, შადადიანთა სახელმწიფოს მმართველი (978-985).

ლეღქარი – იგულისხმება ალ-ლაშქარი იბნ-მუჰამედი, შადადიანთა სახელმწიფოს მმართველი (955-978) (პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59-66).

³⁰⁶ ბარდავი – ისტ. ქალაქი თანამ. აზერბაიჯანის სამხრეთში. მოვსეს კალანკატუაციის ცნობით, სპარსეთის მეფის პეროზის ბრძანებით ვაჩემ, ალბანეთის მეფემ ააშენა დიდი ქალაქი პეროზაპატი, რომელსაც ახლა პარტავს უწოდებენ (მ. კალანკატუაცი, გვ. 39). V ს-ში ალბანეთის სამეფოს სატახტო ქალაქი იყო, VIII ს-ში არაბებმა დაიპყრეს. ქართულმა ლაშქარმა რამდენიმეჯერ დალაშქრა ბარდავი (1067-1068; 1192-1193). XIII ს-ში მონღოლთა შემოსევების შედეგად ბარდავი სოფლად გადაიქცა.

შამქორი – ქალაქი განძის ახლოს, მის ჩრდილო-დასავლეთით. VII ს-ში დაიპყრეს არაბებმა. თამარ მეფემ ის მხარგრძელებს უბოძა. ამის შემდეგ შამქორი ქართული ისტორიული პროვინციის სასაზღვრო ქალაქია და ეკუთვნის მხარგრძელ-გაგელებს. მონღოლთა 1235 წ. შემოსევის დროს ის აიღო და დანვა მოლარ ნოინმა.

³⁰⁷ იგულისხმება ფადლ I იბნ მუჰამედი – შადადიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთი ძლიერი მმართველი (985-1031). მის სახელთანაა დაკავშირებული ამ სახელმწიფოს გაფართოება-გაძლიერება, შადადიანთა აღზევება. ის თავისი ქრისტიანი მეზობლების და კერძოდ, საქართველოს მიმართ აგრესიულ პოლიტიკას ატარებდა. ფადლონის წინააღმდეგ დაახლ. 1010-1014 წწ-ში გაერთიანებული ლაშქრობა მოაწყვეს ბაგრატ III-მ (975-1014) და გაგიკ სომეხთა მეფემ (990-1020) და სძლიეს მას. „მატიანე ქართლისა“-ს ცნობით, ფადლონმა „ითხოვა შენდობა, აღუთქუა დღეთა შინა სიცოცხლისა მისისათა მსახურება, გაუკუეთა ხარაჯა და დაუნესა თავის-თავითა ლაშქრობა მტერთა მისთა ზედა“ (მატიანე ქართლისა, – ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955, გვ. 280; პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65-77). შესაძლოა, ვარდანი სწორედ ამ ლაშქრობაზე მიუთითებს.

- ³⁰⁸ ფილიპე – გრიგოლ მაგისტროსის მეოთხე, უმცროსი შვილი.
- ³⁰⁹ ხაჩენი – ქალაქი და ციხე არცახში.
გოროზი – შესაძლოა იყოს გოროზის ციხე, რომელიც მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ახლანდელი გორისი.
სევორდიქი – უტიქის ნაჰანგი.
ვარდანის თხზულების ეს ნაწილი მნიშვნელოვანია შადადიანთა სახელმწიფოს ისტორიის შესასწავლად.
- ³¹⁰ წანარები – მთიელი ტომები, უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ დარიალის ხეობაში. მათი სახელის მიხედვით ამ მხარეს წანარეთი ეწოდებოდა. წანარებმა VIII ს-ის II ნახევარში საფუძველი ჩაუყარეს კახეთის სამთავროს (საქორეპისკოპოსოს) და აქტიურად მონაწილეობდნენ VIII-XI სს-ის კახეთის სახელმწიფოს ცხოვრებაში. არაბული წყაროები წანარეთს სანარიას უწოდებენ (მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-X სს.), თბ., 1963, გვ. 137-150. თ. პაპუაშვილი. რანთა და კახთა სამეფო (VIII-IX სს.), თბ., 1982, გვ. 26-54).
- ³¹¹ ქორეპისკოპოსი – საეკლესიო-იერარქიული თანამდებობა, ბიზანტიაში სოფლის სამრევლო ეკლესიის ხელმძღვანელი. თავდაპირველად საქართველოშიც ასეთივე დატვირთვა ჰქონდა. შემდგომში საქართველოში ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტმა ცვლილება განიცადა. ამ ტიტულს კახეთის სამთავროს პოლიტიკური მეთაურები ატარებდნენ. ვარდანის მსგავსად ქორეპისკოპოსად იწოდებიან კახეთის (წანარეთის) მფლობელი მთავრები სხვა სომხურ (იოანე დრასხანაკერტიცი, უხტანესი, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი) და არაბულ წყაროებშიც (თ. პაპუაშვილი დასახ. ნაშრომი, გვ. 255-285).
- ³¹² ახალქალაქი – ქალაქი სამხრეთ საქართველოში. IX-X სს-ში გადაიქცა ქალაქად. X ს-დან საუფლისწულო მამული იყო.

ქალაქის გამაგრება-შემოზღუდვა დაიწყო ბაგრატ III-ის დროს და დასრულდა ბაგრატ IV-ის დროს. XI ს-ში ახალქალაქი ჯავახეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრი გახდა. XI ს-ის 60-იან წწ-ში ის ალფ-არსლანის ურდოებმა ააოხრეს. სწორედ ამ ფაქტს აღნიშნავს ვარდანი. XIII ს-ში ქალაქი მონღოლებმა გადაწვეს (ე. ჯანდიერი. ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., 1969, გვ. 48-56).

სამშვილდე – ერთ-ერთი უძველესი ციხე-ქალაქი ისტორიულ ქვემო ქართლში, ლეონტი მროველის მიხედვით მეფე ფარნავაზის მიერ დაარსებული სამშვილდის საერისთავოს ცენტრი, ააშენა ქართველთა ეთნარქმა ქართლოსმა, ადრე ეწოდებოდა ორბის ციხე. VIII-IX სს-ში სამშვილდე თბილისის საამიროს ექვემდებარებოდა, IX ს-ის ბოლოს კი ანისის სამეფოს. X ს-ის ბოლოს იყო ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს დედაქალაქი. სწორედ ამ პერიოდს ეხება ვარდანის ეს ცნობა. აქ საუბარია ალფ-არსლანის 1064 წ. საქართველოზე ლაშქრობაზე, რომლის შემდეგ ბაგრატ IV-მ დაიბრუნა სამშვილდე, წაართვა ის ტაშირ-ძორაგეტის მეფე კვირიკე II-ს (დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, I, თბ., 1979, გვ. 58-80).

³¹³ ბაგრატ IV-ის და კატანი იყო ტაშირ-ძორაგეტის მეფის კვირიკე II-ის მეუღლე. მათი ასული, ანუ ბაგრატ IV-ის დისწული შეირთო ცოლად ალფ-არსლანმა.

³¹⁴ თეოდორა – ბიზანტიის დედოფალი (1055-1056).

³¹⁵ რომან IV დიოგენი – ბიზანტიის იმპერატორი (1067-1071). ვარდანის მსგავსად არისტაკეს ლასტივერტციც დიოგენს მოიხსენიებს ფორმით: დიოჟენი, ტივაჟენი, ტიავჟენი. ვარდანი ამ ამბების და საერთოდ ამ პერიოდის ბიზანტიის ისტორიისათვის, ჩანს, წყაროდ იყენებს ლასტივერტციცის თხზულებას, თუმცა საგრძნობლად ამოკლებს. დიოგენის

- ბრძოლას სპარსელების წინააღმდეგ ლასტივერტცი მთელ თავს უძღვნის (თავი XXV).
- ³¹⁶ ყარსის მეფე გაგიკ ბაგრატიუნი (1029-1064). 1064 წ. მან ბიზანტიას გადასცა თავისი მამული. 1081 წ. მოკლეს ბერძნებმა.
- ³¹⁷ ვაჰრამი – გრიგოლ მაგისტროსის უფროსი ვაჟი, კათალიკოსი იყო გრიგოლ II-ის სახელით (1065-1105).
- ³¹⁸ მისრი – ეგვიპტე.
- ³¹⁹ კარმირ ვანქი (წითელი მონასტერი), იგივე ჰნძუცის მონასტერი, მდებარეობდა კარინის გავარში.
- ³²⁰ ანტიოქია – ძველი სირიის მნიშვნელოვანი კულტურულ-რელიგიური ცენტრი. ძვ. წ. აღ-ით 300 წ. დააარსა სელევკ I-მა და სელევკიდების სამეფოს დედაქალაქად გამოაცხადა.
- ³²¹ ბახკი და კაპანი – ციხე-სიმაგრეები სიუნიქში.
- ³²² იგულისხმება მანუჩიზრ იბნ შაფურ I (1072-1118), ანისის შადადიანი ამირა (პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93-94).
- ³²³ ბარსელ I – სომეხთა კათალიკოსი (1105-1113). კირაკოს განძაკეცის მიხედვით ის კათალიკოსი იყო 1081 წლიდან. იხ. შენ. 336.
- ³²⁴ ალამუთი – ციხე-სიმაგრე ელბრუსის მთებში (ჩრდ. ირანი). იყო ასასინების რეზიდენცია 171 წლის განმავლობაში.
- ³²⁵ იგულისხმება ჰრომ-კლა ანუ ბერძნული ციხე, მდებარეობდა კილიკიაში, იყო სომეხი მთავრის გოღვასილის საკუთრება. 1147 წ. კათალიკოსმა გრიგოლ III-მ (1113-1166) აქ საკათალიკოსო ტახტი გადაიტანა.
- ³²⁶ ანდრიონი – ციხე-სიმაგრე ანტიოქიის მახლობლად.
- ³²⁷ თეოდორა და ზოია – ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე VIII-ის (1025-1028) ქალიშვილები.
- ³²⁸ სისი, ადანა – კილიკიის ქალაქები.
პაპარონი, ლამბრონი – ციხეები კილიკიაში.
- ³²⁹ შირაკის სამეფოს გაუქმებაზე იხ. შენ. 299.

- ³³⁰ გიორგი II – საქართველოს მეფე (1072-1089). XI ს-ის 80-იან წწ-ში დაიწყო ე. წ. „დიდი თურქობა“. გიორგი II მალიქ შაჰს ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა. საქართველო თურქ-სელჯუკთა მოხარკე გახდა (რ. მეტრეველი, ჯ. სამუშია. მეფეთ მეფე გიორგი II, თბ., 2003). ამ ფაქტს სწორად აღნიშნავს ვარდანი.
- ³³¹ ვარდანი ტაშირ-ძორაგეტის მეფის კვირიკე I-ის (1048-1089) ზუსტ გენეალოგიას გვთავაზობს: ის იყო დავით ანჰოლინის (989-1048) შვილი, ტაშირ-ძორაგეტის პირველი მეფის გურგენის (966-989) შვილიშვილი და ანისის მეფე აშოტ III-ის (953-977) შვილთაშვილი.
- ³³² ლორე – ციხე-ქალაქი ტაშირში, X ს-ის II ნახევარში ჩამოყალიბებული ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს დედაქალაქი. 1118 წ. დავით აღმაშენებელმა ლორე საქართველოს შემოუერთა, 1186 წლიდან მხარგძელთა სამფლობელოა. 1236 წ. ლორე მონღოლებმა დაარბიეს, XVI-XVIII სს-ში ირანელთა და ოსმალთა ლაშქრობების შედეგად განადგურდა. ვარდანის ცნობას დავით ანჰოლინის (989-1048) მიერ ლორეს აშენების შესახებ ადასტურებს მხითარ აირივანეციც (მ. აირივანეცი, გვ. 77).
- ³³³ აბასი და დავითი – ტაშირ-ძორაგეტის უკანასკნელი მეფეები, კვირიკე I-ის (1048-1089) ვაჟები.
- ³³⁴ შუა საუკუნეების სომეხი ავტორები ხმელთაშუა ზღვას უწოდებდნენ ოკეანეს.
- ³³⁵ ვარდანთან დასახელებულ პენენიკთა მეფეს მხითარ აირივანეცი პინენკის მეფეს უწოდებს. ის უნდა იყოს პაჭანიკების ხანი ჩელგუ, რომელიც 1087 წ. 80 ათასი მეომრით თავს დაესხა ბიზანტიის იმპერატორს ალექსი I კომნენოსს (1081-1118) (მ. აირივანეცი, გვ. 78).
- ³³⁶ კირაკოს განძაკეცის ცნობით, მას შემდეგ რაც კათალიკოსი გრიგორისი რომში გაემგზავრა და დატოვა ტახტი, მეფე

კვირიკე II-მ 1081 წ. საკათალიკოსო ტახტზე დასვა ბარსელ I (კ. განძაკეცი, გვ. 86).

³³⁷ ვარდანი არასწორად ასახელებს მალიქ-შაჰის საფლავის ადგილს მარანდში. ეს შესაძლებელია გადამწერთა შეცდომაც იყოს, რომლებმაც ხორასანის ქალაქი მერვი, სადაც სინამდვილეში დასაფლავებულია მალიქ-შაჰი მამამისის ალფ-არსლანის გვერდით, შეცვალეს ვასპურაკანის ქალაქ მარანდით (Всеобщая история Вардана Великого, გვ. 150, შენ. 523).

³³⁸ მალიქ-შაჰს ჰყავდა არა ორი ვაჟი, როგორც ვარდანი წერს, არამედ ოთხი, შემდეგში სულთნები: მაჰმუდი (1092-1094), ბაქიარუხი (1094-1105), მუჰამედი (1105-1118) და სანჯარი (1118-1157).

³³⁹ ვარდანთან დასახელებულ ჰალაპს არისტაკეს ლასტივერტიცი მოიხსენიებს ფორმით ჰალპ (თანამედროვე ალეპო).

³⁴⁰ სარგისი – სომეხთა კათალიკოსი (1073-1077); თოროსი კათალიკოსი გახდა 1077 წ.

³⁴¹ იგულისხმებიან ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი და სუქმანი – ართუკიანთა საგვარეულოს ფუძემდებლის, 1091-1092 წწ. იერუსალიმისა და პალესტინის გამგებლის, ართუკის ვაჟები. ისინი მამის სიკვდილის შემდეგ მართავდნენ იერუსალიმს, 1098 წ. კი იძულებულნი გახდნენ დაეტოვებინათ პალესტინა. სუქმანი წავიდა დიარბექირში, შემდეგ მონაწილეობდა ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლებში, გარდაიცვალა 1105 წ. ილლაზი 1108 წლიდან გახდა ართუკიანთა საგვარეულოს მეთაური, განაგებდა ჰალაპის (ალეპოს) ოლქს ჩრდილოეთ სირიაში და დიარბექირის დიდ ნაწილს. მან 1121 წ. აგვისტოში ილაშქრა საქართველოზე, დიდგორის ბრძოლაში დამარცხდა, თავში დაიჭრა და ამის შედეგად 1122 წ. ნოემბერში გარდაიცვალა (გ. ჯაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი, – კრ. დავით აღმაშენებელი, თბ., 1990, გვ. 207-226).

- ³⁴² ეს ცნობა ეხება ჯვაროსანთა პირველ ლაშქრობას (1097-1099). ვარდანი ჩამოთვლის ამ ლაშქრობის მონაწილეებს: კონდოფრი-ლოტარინგიელი რაინდების მეთაური გოტფრიდ ბულონელი, 1099 წ. შექმნილი იერუსალიმის სამეფოს პირველი მეფე; ბალდუინი – გოტფრიდ ბულონელის ძმა, შემდეგში ედესის საგრაფოს მმართველი; პაიმუნდი – სამხრეთ იტალიის ჯვაროსნების ხელმძღვანელი ბოჰემუნდ ტარენტელი, შემდეგში ანტიოქიის საგრაფოს მმართველი; ტანკრი – მარკიზ ვილჰელმის შვილი; ზნჯილი – სამხრეთ საფრანგეთის ჯვაროსნების ხელმძღვანელი რაიმონდ ტულუზელი, შემდეგში ტრაპოლის საგრაფოს მმართველი; რობერტი-ნორმანდიელი ჯვაროსნების ხელმძღვანელი ჰერცოგი რობერტი.
- ალექსი – ბიზანტიის იმპერატორი ალექსი I კომნენოსი (1081-1118).
- ³⁴³ ნუნე – ქართველთა განმანათლებელი ნმინდა ნინო ამ ფორმით იხსენიება სომხურ წყაროებში.
- ³⁴⁴ კონსტანტინე – კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველი (1092-1110), კილიკიის მმართველი რუბენიდების დინასტიის (1080-1226) დამაარსებლის რუბენის ვაჟი.
- ³⁴⁵ კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველები: თოროსი (1110-1129) და ლევონი (1129-1137), კონსტანტინეს ვაჟები.
- ³⁴⁶ XI ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან XII ს-ის 80-იან წლებამდე კაპადოკიაში დანიშნენდიანთა დინასტია იყო გაბატონებული. ამ დინასტიის დამაარსებელი იყო ემირი აჰმედ დანიშმენდი, რომელსაც ახსენებს ვარდანი. ის თავდაპირველად სელჯუკი სულთნების სამსახურში იყო, შემდეგ ხილიჭ არსლან I-თან ბრძოლაში გამარჯვებით დამოუკიდებლობა მოიპოვა, განსაკუთრებით სახელი გაითქვა ჯვაროსნებთან ომებში. (გ. ალასანია. ქართველების და დანიშმენდიანე-

- ბის ურთიერთობის წარსულიდან, – პროფ. ნ. შოშიაშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კრებული).
- ³⁴⁷ პეტევანი – იგულისხმება გრაფი ვილჰელმ პუატიე, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთი სარდალი.
- ³⁴⁸ გოლვასილი – სომეხი მთავარი, რომელმაც XI ს-ის 80-იან წწ-ში ჩრდილო-დასავლეთ მესოპოტამიაში ჩამოაყალიბა ფეოდალური სამთავრო ცენტრით კესუნი. მის შემადგენლობაში შედიოდა აგრეთვე რაბანი, ჰრომ-კლა, მარაში. გოლვასილს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ჯვაროსნებთან. ამას ადასტურებს ვარდანის ცნობაც დანიშმენდისაგან ანტიოქიის მთავრის ბოჰემუნდის გამოსყიდვის შესახებ. ასეთივე ცნობა აქვს დაცული მათეოს ურჰაეცის (Ματθαῖου Νικηταῖς, ἑπιστολὰς καὶ κηρυγμάτων, αὐτ. 3. Πρωτοκλήτου, σ., 1973, էვ 294).
- ³⁴⁹ მარდინი – ქალაქი დიარბექირის პროვინციაში.
- ³⁵⁰ სომხური წყაროების მიხედვით, ემირ დანიშმენდს 12 შვილი დარჩა. მათი სახელებია: ისმაილი, გუმუშ თეგინი, იალიბასანი, იბრაჰიმი და სხვა. ვარდანის, ისევე როგორც სხვა სომეხი ავტორების მიხედვით, ემირ დანიშმენდის მემკვიდრე იყო მელიქ ლაზი (გ. ალასანია, დასახ. ნაშრომი).
- ³⁵¹ იხ. შენ. 338; 370.
- ³⁵² ბარსელ I-ის შესახებ იხ. შენ. 323; ვაჰრამის შესახებ იხ. შენ. 317.
- ³⁵³ იგულისხმება სომეხთა კათალიკოსები გრიგოლ III მეღრიკი (1113-1166) და მისი ძმა ნერსეს IV შნორჰალი (1166-1173).
- ³⁵⁴ სომხური წელიწადის თერის თვე შეესაბამება ნოემბერს.
- ³⁵⁵ ასეთივე ცნობა აქვს დაცული მხითარ აირივანეცის (მ. აირივანეცი, გვ. 79).
- ³⁵⁶ კასტალონი – მონასტერი კილიკიაში.
- ³⁵⁷ ტრიპოლის აღებას იერუსალიმის მეფის ბალდუინისა (1100-1118) და გრაფ რაიმონდ ტულუზელის შვილის ბერდრანის

(ტრაპოლის საგრაფოს მმართველი) მიერ მათეოს ურჰაეცი ათარილებს 1109 წლით (მ. ურჰაეცი, გვ. 122).

³⁵⁸ იგულისხმება თოროსი, კილიკიის სამთავროს მმართველი (1110-1129).

³⁵⁹ გაგიკ II – ანისის უკანასკნელი მეფე, იხ. შენ. 299.

³⁶⁰ შულრი – მონასტერი შავ მთაზე.

³⁶¹ ალთამარის მონასტრის მოძღვარი, არქიეპისკოპოსი დავითი განუდგა კათალიკოს გრიგოლს, მოიწვია კრება და 1113 წ. არჩეულ იქნა ალთამარის კათალიკოსად იმის საფუძველზე, რაზეც მოგვითხრობს ვარდანი. 1114 წ. კათალიკოსმა გრიგოლმა მოიწვია საკათალიკოსო კრება, რომელზეც დაგმობილ იქნა დავითის საქციელი, მაგრამ ის, ზურგგამაგრებული სამღვდელოების ნაწილის მხრიდან, კვლავ რჩებოდა კათალიკოსად. აქედან ჩაეყარა საფუძველი დამოუკიდებელ საკათალიკოსო ტახტს ალთამარში.

³⁶² 1112 წ. გოლვასილის გარდაცვალების შემდეგ, მისი სამფლობელო გადავიდა ვასილ კამსარაკანის ხელში, რომელიც იშვილა და გაზარდა გოლვასილმა.

³⁶³ გეორგ ვარდაპეტი მელრიკი – ცნობილი სომეხი მწიგნობარი, საღვთისმეტყველო შრომების და ლოცვების ავტორი. მან დიდი პოპულარობა მოიპოვა 50 წლიანი განდევილობითა და კილიკიაში დრაზარკის მონასტრის დაარსებით. სამუელ ანეცი, სტეფანოს ორბელიანი და კირაკოს განძაკეცი მისი გარდაცვალების თარიღად 1113 წ. ასახელებენ, ვარდანი და მათეოს ურჰაეცი კი 1114 წ. (კ. განძაკეცი, გვ. 91; მ. ურჰაეცი, გვ. 198; Պատմութիւն Տախասփն Սիսական, արարեսլ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. Թիֆլիս, 1910, էջ 43. Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմութի ի գրոց պատմագրաց, աշխ. Ա. Տեր-Սիբեւեանի, Վարդապետ, 1893, էջ 123).

- ³⁶⁴ ამიდი – ძვ. ქალაქი მდ. ტიგროსზე, ახლანდელი დიარბექირი (თურქეთში).
- ³⁶⁵ იგულისხმება ურჰას გრაფი ბოლდუინ ბურჟელი, რომელმაც დაატყვევა ვასილ კამსარაკანი და უარი ათქმევინა თავის სამფლობელოზე. ასე გაანადგურეს ჯვაროსნებმა ერთ-ერთი ძლიერი სამთავრო კილიკიაში, რასაც აღნიშნავს ვარდანიც.
- ³⁶⁶ აბელხარიბი და ლიკოსი – ანტიოქიის მმართველის ვასაკ ფაჰლავუნის ვაჟები, რომელიც 1078 წ. მოკლეს ბერძნებმა. აბელხარიბის რეზიდენცია იყო ციხე-სიმაგრე ბირი 1117/1118 წლამდე.
- ³⁶⁷ ბაგრატი – გოლვასილის ძმა, ახლო ურთიერთობაში იყო ჯვაროსნებთან. ის დაეხმარა ბოლდუინ ბურჟელს ურჰასაკენ მიმავალი ბევრი სტრატეგიული პუნქტის დაკავებაში. ბაგრატი იყო ქ. რავენდანის მფლობელი, რომელიც მას დამსახურებისათვის ბოლდუინმა უბოძა. ის ფლობდა აგრეთვე ქ. გურისს, გამაგრებულ ქალაქს ალექოს ჩრდილოეთით. ბოლდუინ ბურჟელმა ბოლოს მას მთელი სამფლობელოები წაართვა.
- ³⁶⁸ კონსტანტინე – სომეხი მთავარი, ქ. კარკარის (კილიკია) მფლობელი. ბოლდუინის მიერ მის დატყვევებას და სამუსათის ციხეში ჩაკეტვას ადასტურებს მათეოს ურჰაეცი (მ. ურჰაეცი, გვ. 338).
- ³⁶⁹ იერუსალიმის მეფის ბოლდუინ I-ის შემდეგ გვირგვინი მიიღო მისმა ძმისშვილმა ბოლდუინ II-მ (1118-1131).
- ³⁷⁰ ტაფარი – იგულისხმება სელჯუკიანი სულთანი მოჰამედი (1105-1118), რომელიც წყაროებში ზოგჯერ ტაფარად იხსენიება.
მელიქი – იგულისხმება მელიქ თოღრული, ყაზვინის, ზენქარის, გილანის მმართველი, 1121-1122 წწ-ში არანისა და განძის გამგებელი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის

ცნობით, ეს მელიქი იყო სულთან მაჰმუდის ძე. შ. მესხიას ვარაუდით, ის იყო სულთნის არა ძე, არამედ ძმა. ამ საკითხის გასარკვევად მნიშვნელოვანია ვარდანის ეს ცნობა, რომლის მიხედვით, მაჰმუდი და მელიქი ძმები არიან, სულთან ტაფარის (მოჰამედის) ვაჟები (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, – ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 340; შ. მესხია. ძლევაი საკვირველი, თბ., 1972, გვ. 97-98).

³⁷¹ ალექსი I კომნენოსის შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორი გახდა იოანე II (1118-1143).

³⁷² დავით IV აღმაშენებელი – საქართველოს მეფე (1089-1125). დავითმა სელჯუკთაგან გაათავისუფლა თბილისი 1122 წელს.

³⁷³ დინარი – არაბული ოქროს მონეტა.

³⁷⁴ ხლათი – ქალაქი ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით, XII ს-ის დამდეგს წარმოქმნილი ხლათის სასულთნოს, იგივე შაჰარმენთა სახელმწიფოს დედაქალაქი (A. Steinhilber. Die Geschichte der Armenien, B. 1, 1965, S. 36).

³⁷⁵ გაგი – ციხე-სიმაგრე ქვემო ქართლში, მდ. დებედას ქვემო წელში. წყაროებში პირველად XI ს-ში იხსენიება. ციხე მდებარეობდა სავაჭრო მაგისტრალზე. ის საქართველოს სახელმწიფოს ფორპოსტს წარმოადგენდა სამხრეთ-აღმოსავლეთში.

ტერუნაკანი – ციხე-სიმაგრე ქ. შამქორის მიდამოებში.

კაიანი, კაიონი, მაჰკანაბერდი – ციხეები გუგარქის მხარეში.

ტაშირი – მხარე ისტორიულ ქვემო ქართლში.

ლორეს შესახებ იხ. შენ. 332.

უხტიქის შესახებ იხ. შენ. 278.

³⁷⁶ შესაძლებელია ვარდანს ეშლება სახელი და უნდა იგულისხმებოდნენ ტაშირ-ძორაგეტის მეფის კვირიკე I-ის

შვილები დავითი და აბასი. იხ. შენ. 333. წინ ვარდანი წერს, რომ ისინი შეავინროვეს ქართველებმა. აქ კი აკონკრეტებს თუ ვინ დაიმორჩილა ისინი.

³⁷⁷ არსებობდა ორი გავარი ჰაბანდის სახელწოდებით სიუნიქში და არცახში.

³⁷⁸ ვარდანის ეს ცნობა დავით აღმაშენებლის კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობაზე ერთგვარად უნიკალურია, რადგან ცნობა დავითის მიერ ახალგაზრდების საბერძნეთში სასწავლებლად გაგზავნის შესახებ არ არის დაცული ქართულ, სხვა სომხურ თუ უცხოენოვან წყაროებში.

³⁷⁹ ვარდანი უზუსტობას უშვებს. დავითმა იმეფა არა 33, არამედ 36 წელი. დავითი რომ გარდაიცვალა, დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, „იყო მაშინ თუე იანვარი ოცდაოთხი და დღე შაბათი, ოდეს ქრონიკონი იყო სამას ორმოცდახუთი, ხოლო წელიწადნი მისნი შობითგანნი ორმოცდა ცამეტნი. ხოლო მეფობდა ოცდათექუსმეტ წელ“. (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 362-363; რ. მეტრეველი. დავით IV აღმაშენებელი, თბ., 1990, გვ. 28).

³⁸⁰ დემეტრე I – საქართველოს მეფე (1125-1156).

³⁸¹ დმანისი – ქალაქი ქვემო ქართლში, წყაროებში იხსენიება IX ს-დან. მას სხვადასხვა დროს ფლობდნენ არაბები, სელჯუკები. 1123 წ. დავით აღმაშენებელმა გაათავისუფლა სელჯუკთაგან. მისი სიკვდილის შემდეგ, როგორც ჩანს, ქართველებს დაუკარგავთ დმანისი და 1125 წ. დემეტრე I-ს კვლავ აუღია. სწორედ ამას აღნიშნავს ვარდანი. XII-XIII სს-ში დმანისი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრი იყო. დმანისი 1386/87 წ. თემურ-ლენგმა, ხოლო 1486 წ. იალუბყაენმა დაარბია. XVIII ს-ში ლეკების, ირანელებისა და ოსმალების შემოსევების შედეგად დმანისი განადგურდა.

ხუნანი – ისტორიული ციხე-სიმაგრე ქვემო ქართლში. ლეონტი მროველის მიხედვით, მეფე ფარნავაზის მიერ დაარ-

სებული ხუნანის საერისთავოს ცენტრი, აუშენებია ქართლოსს, ადრე ეწოდებოდა მტვერის ციხე. ხუნანი განადგურდა მონღოლთა შემოსევების შედეგად.

³⁸² ხორასანი – ისტორიული ოლქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში.

³⁸³ იგულისხმება ხორ-ვირაპი – ცნობილი მონასტერი სომხეთში, ქ. არტაშატში, დააარსა სომეხთა კათალიკოსმა ნერსეს III აღმშენებელმა (641-661) იმ ორმოს ადგილას, რომელშიც გადმოცემის მიხედვით, გრიგოლ განმანათლებელი ჩააგდო მეფე თრდატ III-მ (298-330).

³⁸⁴ იოანე ვანაკანი, ვარდაპეტი – XIII ს-ის ცნობილი სომეხი პედაგოგი, ისტორიკოსი, ხორანაშატის სკოლის დამაარსებელი, მან აღზარდა სომხური კულტურის მოღვაწეთა მთელი თაობა, მათ შორის კირაკოს განძაკეცი, გრიგოლ აკნეცი, ვარდანი. იოანე ვანაკანის თხზულებას მონღოლთა შემოსევების შესახებ ჩვენამდე არ მოუღწევია, როგორც ჩანს, ამ თხზულებას წყაროდ იყენებენ ვარდანი და განძაკეცი (რ. ისკას, დასახ. ნაშრომი).

³⁸⁵ სამუელ ანეცი – XII ს-ის სომეხი ქრონოგრაფი, ანისელი მღვდელი, მისი ნაშრომი „ამონაკრეფი ისტორიკოსთა ნაწერებიდან“ იწყება ადამიდან და გრძელდება 1180 წ-მდე. აქვს გაგრძელებები, რომლებიც რამდენიმე ავტორს ეკუთვნის, გრძელდება XVII ს-მდე. რაკი ქრონიკის I ნაწილი 1180 წ-მდე გრძელდებოდა, ითვლებოდა, რომ ავტორმა 1180 წ. ამბებით დაასრულა, მაგრამ შემორჩენილ ხელნაწერთაგან უძველესის (მატენადარანის № 5619) ანდერძ-მინაწერის მიხედვით, ის გადაუწერიათ 1176 წ. ამიტომ გაჩნდა ახალი მოსაზრება, რომ სამუელ ანეციმ თხზულება 1165-1166 წწ. ამბებით დაასრულა, მომდევნო ნაწილი კი სხვა ავტორს უნდა ეკუთვნოდეს (რ. შარფარყას. ჰიუსიუსიუსის ჰუსიუსიუსის დ. ჰუსიუსიუსის დ. ჰუსიუსიუსის დ. ჰუსიუსიუსის დ.,

1980, № 11; 4. Աբգայրյան. Մատենագրական სიւიւթსեր. - «Տեղեկագիր» ՀԱՍՈ ԳԱ, 1964, I, № 84).

³⁸⁶ ქობაირი – მონასტერი ტაშირის მხარეში.

³⁸⁷ ხურთი – ბითლისისა და არზანის მმართველის ტულან-არს-ლან ალ-აჰმადის ძე. ის 1121 წ. ფლობდა დვინს, სანამ ქალაქი შადადიანთა ხელში გადავიდოდა (პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი გვ. 97, 100).

³⁸⁸ აქ ვარდანი ხმარობს ქართულ სიტყვას „მამა“.

³⁸⁹ საყურადღებოა ვარდანის ეს ცნობა ივანე აბულეთის ძის შეთქმულების შესახებ. ქართულ წყაროებში არ მოიპოვება ცნობები ივანეს გამოსვლის შესახებ დემეტრე I-ის წინააღმდეგ 30-იან წწ-ში. მხოლოდ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე გვანდის მოკლე ცნობას დემეტრეს მიერ ივანეს მოკვლის შესახებ (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე – ქართლის ცხოვრება, I გვ. 367). რაში ედებოდა ბრალი ივანეს, აღარ გვიხსნის ქართული წყარო. ივანეს დანაშაულის დადგენა შესაძლებელი ხდება ვარდანის მონაცემების საშუალებით. ჩანს ივანე იბრძვის დემეტრეს წინააღმდეგ არა პირადი განზრახვით, არამედ დემეტრეს ძმისათვის, რომელიც ეძიებდა მეფობას. ქვემოთ ვარდანი აღნიშნავს, რომ დემეტრემ მოაკვლევინა ივანე, როგორც მოღალატე, მეზობელი მეფის წინააღმდეგ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული იმის შესახებ, თუ ვინ უნდა იყოს ვარდანთან დასახელებული დემეტრეს ძმა. (ი. ჯავახიშვილი, რ. მეტრეველი, ჯ. სტეფანაძე). ჩვენი აზრით, მისაღები ჩანს შეხედულება, რომ ვარდანთან დასახელებული უფლისწული არის დავით აღმაშენებლის ვაჟი, დემეტრეს ძმა, რომელსაც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და ვახუშტი ბაგრატიონი უწოდებენ ვახტანგს, ხოლო დავითის 1125 წ. ანდერძში და დავითის სვინაქსარულ ცხოვრებაში ცვატა ეწოდება. აზრ-

თა სხვადასხვაობა ივანე აბულეთის ძის შეთქმულების თარიღის საკითხშიც (ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსი – ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973, გვ. 159; ანდერძი წმინდისა მეფისა დავით აღმაშენებლისა, – თ. ჟორდანიას. ქრონიკები, II, თბ., 1897, გვ. 51; ი. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 224; რ. მეტრეველი. შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 116; ჯ. სტიფნაძე. საქართველო XII ს და XIII ს-ის I მეოთხედში, თბ. 1985, გვ. 69; ე. კვაჭანტირაძე. ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, – „მაცნე“. ისტორიის სერია, 1989, № 2 გვ. 104-106).

³⁹⁰ იგულისხმება სურბ-ხაჩის ანუ წმ. ჯვრის მონასტერი გაგის მიდამოებში, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას მდ. დებედიდან ქ. შამქორამდე.

³⁹¹ გარნისის ციხე მდებარეობდა ერევნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, აიგო ძვ. წ. აღ-ით II ს-ში, იყო სომეხ მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია. IV ს-ში აქ საეპისკოპოსო კათედრა დაარსდა. XII ს-ში ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთის საქართველოს ფარგლებში მოქცევის შემდეგ გარნისის ციხემ დაკარგა მნიშვნელობა.

³⁹² შაჰ-არმენი – ნასირ ად-ადინ სუქმან II (1128-1183), ხლათის მფლობელი.

³⁹³ ელტკუზი – ათაბაგი შამს ად-დინ ელდიგუზი (1137-1175), აზერბაიჯანის ელდიგუზიანთა სახელმწიფოს ფუძემდებელი, ირანისა და აზერბაიჯანის დიდი ნაწილის მფლობელი, ერაყის სელჩუკთა სახელმწიფოს ფაქტობრივი მმართველი.

³⁹⁴ პერფერუჟანი – იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი იოანე II კომნენოსი (1118-1143).

კირ-მანუილი – იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი მანუელ I (1143-1180).

- ³⁹⁵ ჟოსლინი – ჟოსელინ დე კურტენე, I ჯვაროსნული ლაშქრობის აქტიური მონაწილე.
- ³⁹⁶ მასუდი – იკონიის სულთანი (1116-1156).
- ³⁹⁷ ხილიჭ არსლანი, მასუდის ძე – იკონიის სულთანი (1156-1192).
- ³⁹⁸ ასკალონი – ქალაქი სირიაში, XI-XII სს-ში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო ნავსადგური.
- ³⁹⁹ ვარდანისაგან განსხვავებით, ქართული წყაროს მიხედვით დავით V-ის გამეფებისას (1155) მამამისი დემეტრე I ცოცხალი ყოფილა. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის ცნობით დემეტრე ბერად შედგა, საქართველოს სამეფო ტახტს კი დავითი დაეუფლა. მის შესახებ საუბრისას ქართველი მემატიანე მხოლოდ ერთი წინადადებით კმაყოფილდება „დასუა ძე მისი დავით მეფედ, იმეფა ექუს თუე და მოკუდა“. ვარდანის ცნობით კი დავითმა ორი თვე იმეფა. ქართული წყარო არ ასახელებს დავითის სიკვდილის მიზეზს. ეს საკითხი ნათელი ხდება მხოლოდ ვარდანის ამ ცნობის წყალობით. ის ასახელებს მკვლელობის მიზეზს და მკვლელებსაც სუმბატ და ივანე ორბელიანებს, რომელთაც ეს აქტი გიორგი უფლისწულთან შეთანხმებით განახორციელეს. ვარდანის ამ მონაცემებს კიდევ უფრო მეტ სანდოობას ანიჭებს მხითარ გოშის ცნობა იმის შესახებ, რომ დავითი ორბელებმა მოწამლეს. ამრიგად, ვარდანის ეს ცნობები ავსებენ ქართული წყაროს მონაცემებს და გვთავაზობენ საინტერესო ვერსიას (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 366; ლ. დავლიანიძე, მხითარ გოშის „აღბანეთის ქრონიკა“, – ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბ., 1968, გვ. 47; ე. კვაჭანტირაძე. ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, გვ. 106-107).
- ⁴⁰⁰ გიორგი III – საქართველოს მეფე (1156-1184).

- ⁴⁰¹ შაჰაპივანი – მონასტერი და დასახლებული ადგილი ვანის ტბის ჩრდილოეთით. მოვსეს ხორენაცის ცნობით, აქ მეფე არშაკ II-ის (350-368) ბრძანებით ვარდანმა და ტირითმა მოკლეს გნელ არშაკუნი, შაჰაპივანის მფლობელი, რის გამოც დაწყველილ იქნენ კათალიკოს ნერსეს დიდისაგან (მ. ხორენაცი, გვ. 196). სწორედ მათ გამოჩენაზე საუბრობს აქ ვარდანი.
- ⁴⁰² ვარდანი დემეტრე I-ის მეფობის პერიოდზე საუბრისას მოგვითხრობს, რომ დვინზე ლაშქრობისას ქართველთა ჯარმა დამარცხება განიცადა. სულთანმა ბრძანა ქართველი ტყვეებისათვის თავები მოეკვეთათ და თავის ქალები მინარეთზე დაეწყოთ. ალბათ მათი ჩამოღება ბრძანა ამჯერად გამარჯვებულმა გიორგი III-მ.
- ⁴⁰³ მრენი – ციხე-სიმაგრე და მონასტერი შირაკის გავარში, მდ. ახურიანის მარჯვენა ნაპირზე.
- ⁴⁰⁴ პოლიტიკური სიტუაციის ცვალებადობასთან ერთად სომხეთის საკათალიკოსო ტახტი რამდენჯერმე გადაიტანეს. პირველად გრიგოლ განმანათლებლის მიერ დაარსდა სომხეთის დედაქალაქ ვალარშაპატში. 924 წ. იოანე V-ის პატრიარქობის დროს გადაიტანეს ვასპურაკანში, 993 წ. სარგის I-ის დროს ანისში, 1066 წ. გრიგოლ II-ის დროს ნამნდავში, 1083 წ. ბარსელ I-ის დროს ანისში, 1125 წ. გრიგოლ III-ის დროს წოვში, 1147 წ. მის დროსვე ჰრომკლაში, 1294 წ. გრიგოლ VII-ის დროს სისიში, 1441 წ. გრიგოლ IX-ის დროს ეჩმიაწინში, სადაც დღემდე იმყოფება (ს. ლიფსანს. Русь ехеленсис, 1961).
- ⁴⁰⁵ იგულისხმება ჟოსლინის ცოლი, რომელმაც ჰრომ-კლა მიჰყიდა სომეხთა კათალიკოს გრიგოლ III-ს.
- ⁴⁰⁶ გრიგოლისა და ნერსესის შესახებ იხ. შენ. 353.
- ⁴⁰⁷ ერიზა, ერზინკა, ქალაქი მდ. ევფრატზე, ეკელეაჯის გავარში.

კაპანი – 970 წ. სომხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში შექმნილი სიუნიქის სამთავროს ცენტრი. თავდაპირველად ამ სამთავროს ცენტრი იყო სისიანი.

⁴⁰⁸ ჰავუთარი – მონასტერი სიუნიქში.

⁴⁰⁹ სომეხთა კათალიკოსები: გრიგოლ IV (ტლა) (1173-1193) და გრიგოლ VI აპირატი (1194-1203). მათ შორის კათალიკოსი ერთი წლით იყო გრიგოლ V (1193-1194).

⁴¹⁰ იგულისხმება ელტკუზ ათაბაგი.

⁴¹¹ ვარდანის ეს ცნობა ეხება საქართველოს მეფე დავით V-ის ძის დემნა უფლისწულისა და მისი სიმამრის ამირსპასალარ ივანე ორბელიანის 1177 წ. აჯანყებას გიორგი III-ის წინააღმდეგ. აჯანყებულები მოითხოვდნენ დემნას კანონიერი უფლებების აღდგენას საქართველოს ტახტზე. ვარდანი სწორად ასახელებს აჯანყების სხვა მონაწილეებსაც: ქართლის ერისთავს ლიპარიტ სუმბატის ძეს, მეჯინიბეთუხუცეს ქავთარ ივანეს ძეს, ინე ლიპარიტის ძეს. ვარდანის თხოულება სტეფანოს ორბელიანის ნაშრომთან ერთად მნიშვნელოვნად ავსებს ქართულ წყაროებს ამ საკითხის შესწავლისას.

⁴¹² წარაქარი – მონასტერი და ქალაქი ანისთან ახლოს. მონასტერი აშენდა სომეხთა კათალიკოს პეტროს I-ის დროს (1019-1058), სომეხთა დიდი მთავრის სარგის სივნიელის მიერ.

⁴¹³ სალაჰადინი, იგივე სალაღინი – წარმოშობით სირიელი ქურთი, ფატიმიდების მხედართმთავარი, რომელმაც 1171 წ. მოაწყო სამხედრო გადატრიალება ფატიმიდების დინასტიის უკანასკნელი ხალიფა ადიდის წინააღმდეგ და თავი ეგვიპტის სულთნად გამოაცხადა (1171-1193). ამით დაიწყო აიუბიანთა დინასტიის მმართველობა (1171-1250).

⁴¹⁴ საყურადღებოა ვარდანის ეს ცნობა გიორგი III-ის მიერ პარვა-ავაზაკობის წინააღმდეგ მოწვეული კრებისა და მისი შედეგების შესახებ. ვარდანის ამ ცნობის სისწორეს ეჭვქვეშ

აყენებს ი. ჯავახიშვილი, იმის გამო, რომ X-XII სს-ში ქართული იურიდიული აზროვნება დანინაურებული იყო და პირუტყვთა დასჯა იურიდიული შეგნების იმ დონესთან ძნელად შესათანხმებელია. მისი აზრით, ეს ნაწყვეტი ვარდანიუსული ჩანართი უნდა იყოს (ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, II, გვ. 226-227).

⁴¹⁵ იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი მანუილ I კომნენოსი (1143-1180). ვარდანი სწორად აღნიშნავს მისი გარდაცვალების თარიღს.

ანდრონიკე I კომნენოსი – ბიზანტიის იმპერატორი (1182-1185), კომნენოსების გვერდითი შტოს წარმომადგენელი. ხელისუფლებაში მოვიდა ხალხთა ფართო მასებზე დაყრდნობით. ამან ფეოდალთა უკმაყოფილება გამოიწვია და 1185 წ. ის ფეოდალთა შეთქმულების მსხვერპლი გახდა. ბიზანტიის ტახტი დაიკავა ისააკ II-მ (1185-1195), რომელსაც ვარდანი ფისიკს უწოდებს.

⁴¹⁶ თამარი – საქართველოს მეფე (1184-1207).

⁴¹⁷ იგულისხმება დავით სოსლანი, თამარის მეორე ქმარი. ვარდანი არასწორად აღნიშნავს მის რუსულ წარმომავლობას, ჩანს, ემლება თამარის პირველ ქმარში, რომელიც იყო სუზდალის დიდი მთავრის ანდრია ბოგოლიუბსკის ვაჟი იური. დავითი კი ოსეთის სამეფო სახლის წარმომადგენელი და ქართველ ბაგრატიონთა ჩამომავალი იყო, იზრდებოდა თამარის მამიდა რუსუდანთან. ვარდანი შემდეგში კიდევ ერთხელ ახსენებს დავით სოსლანს, სადაც აღნიშნავს მის ოსურ წარმომავლობას.

⁴¹⁸ ტარძიანი – ციხე-სიმაგრე ტარონში.

⁴¹⁹ ისააკ II-ის შესახებ იხ. შენ. 415.

⁴²⁰ სომეხთა კათალიკოსი გრიგორ IV (1173-1193).

⁴²¹ იგულისხმება რომის პაპი კლიმენტი III (1187-1191).

- ⁴²² ტრიპოლის გრაფი – იგულისხმება რაინოლდ შატილიონელი.
- ⁴²³ იერუსალიმის მეფე – იგულისხმება გვიდო ლუზინიანი. 1190 წელს მან ალყა შემოარტყა აკრას და აიღო.
- ⁴²⁴ იგულისხმება ფრიდრიხ I ბარბაროსა – გერმანიის იმპერატორი (1155-1190).
- ⁴²⁵ კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველი ლევონ II (1187-1219). საომარი ოპერაციების წარმოებისას ხშირად უკავშირდებოდა ჯვაროსნებს და ახლო ურთიერთობა ჰქონდა მათთან. III ჯვაროსნული ლაშქრობის (1189-1192) დროს ლევონ II ცდილობდა შეენარჩუნებინა ნეიტრალიტეტი, ხელი შეეშალა ფრიდრიხ ბარბაროსას გეგმებისათვის. ლევონმა ისარგებლა ხილიჭ არსლანის ვაჟებს შორის უთანხმოებით და დაიკავა ისავრია და კაპადოკია. საინტერესოა ვარდანის თხზულების ეს ნაწყვეტი, რადგან მიმოწერა მიდის გერმანიის იმპერატორსა და კილიკიის სომეხთა კათალიკოსს შორის.
- ⁴²⁶ ფრიდრიხ I ბარბაროსა დაიხრჩო III ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს გერმანელი ჯვაროსნების მცირე აზიის მდ. სალფზე (კილიკია) გადასვლისას 1190 წელს.
- ⁴²⁷ იგულისხმებიან რიჩარდ I ლომგული – ინგლისის მეფე (1189-1199) და ფილიპე II ოგიუსტი – საფრანგეთის მეფე (1180-1223). 1191 წ. ჯვაროსნებმა აიღეს კვიპროსი, რასაც აღნიშნავს ვარდანი. 1192 წ. შეიქმნა კვიპროსის სამეფო, რომელსაც სათავეში ლუზინიანების ფეოდალური გვარი ჩაუდგა. ვარდანის თხზულების მთელი ეს ნაწილი ეხება III ჯვაროსნულ ლაშქრობას (1189-1192).
- ⁴²⁸ იგულისხმება მხითარ ანეცი. იხ. შენ. 272.
- ⁴²⁹ ზაქარია და ივანე მხარგრძელები – XIII ს-ის დასაწყისის გამოჩენილი სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწეები. მათ მაღალი თანამდებობები ეკავათ საქართველოს სამეფო

კარზე (ზაქარია-ამირსპასალარი, ივანე-ათაბაგი). ზაქარია და ივანე მხარგრძელების ქურთულ წარმომავლობაზე საუბრობს კირაკოს განძაკეციც (გვ. 162). ვარდანისა და განძაკეცის ცნობებზე დაყრდნობით მხარგრძელთა ქურთულ წარმომავლობას ემხრობა საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის ზოგიერთი მკვლევარი (ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, მ. ჩამჩიანი, ა. ერიცოვი, ე. ლალაიანი, ჰ. აჭარიანი, ი. მანანდიანი, ი. ორბელი, მ. ბროსე, ვ. ალენი). ამის შესახებ არსებობს განსხვავებული მოსაზრებანიც (ს. კაკაბაძე, ა. ბაქრაძე, მ. ორმანიანი, კ. თუმანოვი, ა. შაჰნაზარიანი). ვრცელი გამოკვლევა მიუძღვნა ამ საკითხს შ. მესხიამ (შ. მესხია. საშინაო-პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XIII ს. საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 209-228).

⁴³⁰ ანბერდისა და ბიჯნისის ალებას ახსენებენ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე და კირაკოს განძაკეცი, მაგრამ თარიღს არცერთი არ ასახელებს. ამდენად, ვარდანისეულ თარიღებს უნიკალური მნიშვნელობა ენიჭება და გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 368; კ. განძაკეცი, გვ. 163; ე. კვაჭანტირაძე. საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობა ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ ცნობათა შუქზე – ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991, გვ. 70-94).

გეტაბაქსი – ქალაქი უტიქის ნაჰანგის გარდმანის გავარში. ჩარეკი – ქალაქი გარდმანის გავარში, ხაჩენის მახლობლად.

⁴³¹ მელიქ აშრაფი (ალ-მალიქ ალ-აშრაფ I მუზაფარ ად-დინი) – ხლათის სულთანი (1210-1220), რომელსაც მიათხოვეს ცოლად ივანე მხარგრძელის ასული თამთა (ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 83).

⁴³² ვარდანის ამ ცნობას ადასტურებენ თამარის პირველი ისტორიკოსი და კირაკოს განძაკეცი. თამარის ისტორიკოსის

ცნობით, კონფლიქტი აღსარების საკითხზე დაიწყო ზაქარია მხარგრძელსა და ქართლის კათალიკოს იოანეს შორის. ზაქარიას ინიციატივით მოიწვიეს საეკლესიო კრება, რომელსაც სომეხთა კათალიკოსსა და ვარდაპეტებთან ერთად ესწრებოდნენ თამარი და დავით სოსლანი. იოანე კათალიკოსმა დაასაბუთა სომეხთა მწვალებლობა. ამ კრების შემდეგ ივანე მხარგრძელმა მართლმადიდებლობა აღიარა, ზაქარია კი დარჩა ძველ აღმსარებლობაზე, მაგრამ მოისურვა სომხურ ღვთისმსახურებაში ზოგი რამ შეცვლილიყო ქართულის მსგავსებით. ამის შესახებ მოგვითხრობს ვარდანი (ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, – ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 33; კ. განძაკეცი, გვ. 166).

⁴³³ კირაკოს განძაკეცის ცნობით ასე გარდაიცვალა არა კათალიკოსი გრიგოლ IV ტლა (1173-1193), არამედ გრიგოლ V (1193-1194), შემდეგ კათალიკოსი იყო გრიგოლ VI აპირატი (1194-1203). ამის შემდეგ საკათალიკოსო ტახტი სამად გაიყო: ჰრომ-კლაში ტახტი მიიღო იოვანესმა (1203-1221), სებასტიაში ანანიამ, ალთამარში დავითმა (კ. განძაკეცი, გვ. 112).

⁴³⁴ ზაქარია მხარგრძელის თხოვნის გამო კილიკიის სომხური ეკლესიისადმი 1204 წ. სისიში მოიწვიეს საეკლესიო კრება, რომელმაც თანხმობა მისცა ზაქარიას შეცვლილიყო წირვალოცვის წესები სომხურ ღვთისმსახურებაში. XII ს-ის ბოლოს ქართულმა ეკლესიამ ჩანს ენერგიულად შეუტია სომხურ ეკლესიას დაახლოვება-გაერთიანებისათვის. ამის გამო სომეხ მოღვაწეთა ინიციატივით მოიწვიეს საგანგებო საეკლესიო კრებები 1205 წ. ლორეში და 1207 წ. ანისში. ეს კრებები ქართული და სომხური ეკლესიების ერთობისა და ღვთისმსახურებაში საერთო წესების შემუშავებისათვის იყო გამიზნული. ამ კრებებმა უარყვეს ზაქარია მხარგრძელის თხოვნა, რაზეც წერს ვარდანი (მ. ლორთქიფანიძე.

საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის წარსულიდან,
– თსუ შრომები, 1968, ტ. 125, გვ. 134).

⁴³⁵ ვარდანი ეხება ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთ სა-
დავო საკითხს – თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღს. ძი-
რითადი მოსაზრებანი ასეთია: 1207 წ. – ს. კაკაბაძე, ბ. სი-
ლაგაძე, რ. კიკნაძე, ჯ. ოდიშელი, გ. ოთხმეზური, გ. ალასა-
ნია; 1210 წ. – თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე, შ. დარჩიაშვი-
ლი, მ. ბახტაძე; 1212 წ. – მ. ბროსე, პ. ინგოროყვა; 1213 წ.
– თ. ჟორდანიას, ი. ჯავახიშვილი, ი. ლოლაშვილი; 1216 წ.
– კ. კეკელიძე. ვარდანის ცნობით, თამარი გამეფდა 1184 წ.
ეპყრა ტახტი 23 წელიწადი, ე. ი. გარდაიცვალა 1207 წ. ამ
თარიღს ადასტურებს ორი თანადროული ქართული წყარო
(ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატთანე, თამარის მეორე ის-
ტორიკოსი), არაბი ისტორიკოსი იბნ ალ-ასირი, სამეულ ანე-
ცის თხზულების გაგრძელების ავტორი. ვარდანის ეს ცნობა
კარგადაა ცნობილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ
ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსი იყენებს „მსოფლიო ის-
ტორიის“ რუსულ თარგმანს და ასკვნის, რომ აქ საუბარია
არა თამარის, არამედ დავით სოსლანის გარდაცვალებაზე.
მ. ემინის მიერ 1861 წ. შესრულებულ თარგმანში შეცდო-
მაა. ის, რომ ამ ნაწყვეტში თამარის შესახებ არის საუბა-
რი თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ ცნობას მეფის (თამარის თუ
დავითის) გარდაცვალების შესახებ მოსდევს წინადადება:
ტახტზე ავიდა ლაშა, ე. ი. გარდაიცვალა სახელმწიფოს
მმართველი, ტახტი დაიკავა მისმა მემკვიდრემ. აქ რომ და-
ვითის სიკვდილი იგულისხმებოდეს, ლაშას ტახტზე ასვლაზე
არ იქნებოდა საუბარი, რადგან დავით სოსლანის სიკვდი-
ლის შემთხვევაში საქართველოს ეყოლებოდა მეფე თამარი
და ტახტის მემკვიდრის გამეფებაც საჭირო არ იქნებოდა.
ზოგიერთი ისტორიკოსი (თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე)
ვარდანისეულ თარიღს ხსნის იმით, რომ ვარდანი ერთმა-

ნეთში ურევს თამარისა და დავითის გარდაცვალებას. მათი მსჯელობით, დავითის სიკვდილის შემდეგ უცხოეთში ხმა გავრცელდა საქართველოს მეფის გარდაცვალებაზე და შესაძლოა ნაკლებად ცნობილი დავითის გარდაცვალება მიეჩნიათ თამარის გარდაცვალებად (თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე. ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, – „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1, გვ. 154). ვარდანი ამ პერიოდის მოღვაწეა, აღწერს ამბებს, რომელთა თვითმხილველი და თანადამხდური იყო, ცხოვრობს და მოღვაწეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში, რომელიც საქართველოს საზღვრებშია მოქცეული. ამიტომ ვფიქრობთ, სარწმუნო არ უნდა იყოს, რომ ვარდანს ამგვარი მცდარი ინფორმაცია ჰქონოდა, ერთმანეთში არეოდა დავითისა და თამარის სიკვდილი. ამგვარად, შესაძლებელია თამარის გარდაცვალების თარიღად მიღებულ იქნას ვარდანისეული თარიღი (1207) (ე. კვაჭანტირაძე. ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, გვ. 110-112).

⁴³⁶ ლაშა-გიორგი – საქართველოს მეფე (1207-1222).

⁴³⁷ არტავილი (ქართ. არდაველი) – ქალაქი ჩრდილო-დასავლეთ ირანში. XIII ს-ის დასასრულიდან იყო დერვიშულ-სეფიური ორდენის – სეფევიეს შეიხების, შემდეგ სეფიანთა დინასტიის შაჰების რეზიდენცია.

⁴³⁸ ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალების ვარდანისეულ თარიღს (1212) ადასტურებენ სტეფანოზ ორბელიანი და სომხური ეპიგრაფიკის მონაცემები: 1210 წ. ჰაღბატის, ანისის, 1210-11 წწ. ბაგავანის და 1213 წ. მორო ძოროს სომხური წარწერები (სტ. ორბელიანი, გვ. 398; ყჩმასკანს სარეხი. ყაყმანე ყ. ყიყმანსანს, ს. რესურსილი, 1913, ხვ 50-51. რეყმანს ხყ ყჩმანყილყმანს, I, 1966, ხვ 58; შ. დარჩიაშვილი. XIII ს. დასაწყისის საქართველოს ქრონოლოგიის საკითხისათვის, – „მნათობი“, 1975, № 2, გვ. 153-154).

- ⁴³⁹ მხარგრძელები განსაკუთრებით დაწინაურდნენ თამარის მეფობაში. თამარმა მათ სამმართველოდ უბოძა ანისი და დვინი, იმის გამო, რომ მათი შემოერთება მხარგრძელთა უშუალო მონაწილეობითა და ინიციატივით მოხდა. XIII ს-ის დამდეგს თამარმა ანისის მფლობელთა „შაჰან-შაჰის“ ტიტული ზაქარია მხარგრძელს უბოძა. ამიტომ იხსენიებს ვარდანი ზაქარიას ვაჟს „შაჰან-შაჰად“. ანისი ზაქარიასა და მისი სახლის სამემკვიდრეო ქონება იყო და არა მხარგრძელთა მთელი საგვარეულოს სამფლობელო (შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 298-300).
- ⁴⁴⁰ მხითარ გოში – XII-XIII სს. ცნობილი სომეხი ღვთისმეტყველი და საზოგადო მოღვაწე. მას ეკუთვნის ნაშრომები: ტრაქტატი „ქართველთათვის“, „სამართლის წიგნი“, „ალბანეთის ქრონიკა“, „იგავები“, „ეპისტოლე“ (ნ. ჩანტლაძე. მხითარ გოშის ტრაქტატი „ქართველთათვის“, – სდა, თბ., 1994; ლ. დავლიანიძე. მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა“, – ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, 1968, გვ. 27-49).
- ⁴⁴¹ კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველ ლევონ II-ის (1187-1219) მემკვიდრე იყო მისი მცირეწლოვანი ქალიშვილი იზაბელა. მისი დედა სივილა ლუზინიანების და პლანტაგენეტების დინასტიის შთამომავალი იყო, რომლებიც ფლობდნენ კვიპროსს.
- ⁴⁴² ფილიპე – ანტიოქიის მფლობელის ბოჰემუნდის ვაჟი, იზაბელას პირველი ქმარი. ვარდანი სწორად აღნიშნავს მისი ჩამოგდების მიზეზს. 1226 წ. კონსტანტინემ ლამბრონთა ფეოდალური გვარიდან, რომელიც რეგენტად იყო დანიშნული, გადატრიალება მოახდინა. მან მმართველად გამოაცხადა თავისი ვაჟი ჰეთუმი (1226-1270), რომელიც იზაბელას სურვილის საწინააღმდეგოდ მასზე დააქორწინეს.
- ⁴⁴³ კონსტანტინე I ბარძრბერდელი – კილიკიის სომეხთა კათალიკოსი (1221-1267).

- ⁴⁴⁴ ჩინი ცენტრალურ ჩინეთს აღნიშნავდა, მაჩინი კი სამხრეთ ჩინეთს. ჩინმაჩინში უშუალოდ მონღოლეთის ტერიტორია უნდა იგულისხმებოდეს (ყამთააღმწერელი. ასნლოვანი მატიანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1987, გვ. 221).
- ⁴⁴⁵ მულალი და თათარი – მონღოლთა სახელები ქართულ და სომხურ წყაროებში, ყამთააღმწერელთან: მოლოლ, მანგოლ, თურქული ფორმაა მოლულ, სპარსული მულალ, რუსული მუნგალ. ყამთააღმწერლის ცნობით, მონღოლებს ქართველები უწოდებენ თათარს, ხოლო თვითონ ისინი თავიანთ თავს მონლოლს (ყამთააღმწერელი, გვ. 46).
- ⁴⁴⁶ მონღოლთა პირველ გამოჩენას სამხრეთ კავკასიაში ეხებიან აგრეთვე ყამთააღმწერელი, კირაკოს განძაკეცი, გრიგოლ აკნეცი, რაშიდ ად-დინი, იბნ ალ-ასირი, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები. ისინი ბრძოლის სხვადასხვა ადგილს ასახელებენ: ვარდანი – მდ. კოტმანს, გრიგოლ აკნეცი – კოტმანის ველს, კირაკოს განძაკეცი – ხუნანის ველს, ყამთააღმწერელი – მდ. ბურდუჯის ველს. შეტაკების თარიღად იბნ ალ-ასირი, რაშიდ ად-დინი და განძაკეცი ასახელებენ 1220 წ., ვარდანი 1221 წ. (ყამთააღმწერელი, გვ. 50; კ. განძაკეცი გვ. 138, გ. აკნეცი, გვ. 9).
- ⁴⁴⁷ ვაჰრამი – ქართული წყაროების ვარამი, ზაქარიას ძე, მხარგრძელ-გაგელი, XIII ს-ის I ნახევრის ქართველი დიდებული. ვაჰრამის მამას თამარ მეფემ მემკვიდრეობით უბოძა გაგი ქურდ-ვაჭრით განძამდე, რის შემდეგაც მხარგრძელთა ეს შტო გაგელებად იწოდა. ვაჰრამი იყო მსახურთუხუცესი (1212 წლიდან), მონღოლთა ბატონობის პერიოდში განაგებდა საქართველოს ერთ-ერთ დუმანს სომხითს, მონაწილეობდა კოხტასთავის შეთქმულებაში.

- ⁴⁴⁸ ყივჩაღთა სამხრეთ კავკასიაში ლაშქრობის შესახებ ცნობებს გვანდვიან იბნ ალ-ასირი და კირაკოს განძაკეცი. განსაკუთრებით ვრცელია იბნ ალ-ასირის მონაცემები განძის ლაშქრობაზე, რასაც ახსენებს ვარდანიც. იბნ ალ-ასირთან ყივჩაღთა მოსვლა სამხრეთ კავკასიაში ჰიჯრით 619 წ. ამბებთანაა მოთხრობილი და შეესატყვისება ქრისტიანული კალენდრის 1222 წელს. ვარდანიც ამ თარიღს ასახელებს. რაც შეეხება ცნობას ყივჩაღთა ჰუნებიდან მოსვლის შესახებ, ჩანს, ვარდანს განძაკეცის თხზულებიდან ამოუღია. განძაკეცისა და ვარდანის ეს ცნობა სხვა წყაროებით არ დასტურდება. ამიტომ ზოგიერთი ისტორიკოსი აკრიტიკებს მას და მემათიანის შეცდომად მიიჩნევს (ბ. სილაგაძე, არაბი მწერალი ყივჩაღთა შემოსევის შესახებ ამიერკავკასიაში XIII ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისში, – ქართული წყაროთმცოდნეობა, VII, თბ., 1987).
- ⁴⁴⁹ გრიგორ ხალბაკის ძისა და პაპაქის შესახებ ცნობებს გვანდვის კირაკოს განძაკეცი. გრიგორი იყო მხარგრძელთა პერიოდის ქართულ-სომხური ლაშქრის ერთ-ერთი სარდლის ვასაკ ჰალბაკიანის ძმა. ვასაკს ჰყავდა სამი ვაჟი: პაპაქი, რომელსაც ახსენებს ვარდანი, მეკდემი და ჰასანი (კ. განძაკეცი, გვ. 139).
- ⁴⁵⁰ გარნისთან ბრძოლის ვარდანიეულ თარიღს (1125) ადასტურებენ იბნ ალ-ასირი და კირაკოს განძაკეცი. ვარდანი, ჩანს, უარყოფითადაა განწყობილი ივანე მხარგრძელის მიმართ მისი დიოფიზიტად გახდომის გამო და მას აბრალებს გარნისთან დამარცხებას (იბნ ალ-ასირი, გვ. 156; კ. განძაკეცი, გვ. 114).
- ⁴⁵¹ იგულისხმება ჯალალ ად-დინი – უკანასკნელი ხორეზმ შაჰი (1221-1231). მამის, მუჰამედის სიკვდილის შემდეგ აქტიურად იბრძვის მონღოლთა წინააღმდეგ. 1221 წ. ჩინგის ყაე-

ნისგან დამარცხებული გაიქცა ინდოეთში. 1224 წ. დაფუძნდა აზერბაიჯანში, 1228 წ. დაამარცხა მონღოლები ისფაჰანთან. 1231 წ. მონღოლებმა გაიმარჯვეს მასთან ბრძოლაში, ჯალალ ად-დინი გაიქცა მესოპოტამიაში, სადაც მოკლეს ქურთებმა.

⁴⁵² თავრიზი – ირანის აზერბაიჯანის დედაქალაქი. XIII ს-ში ის ილხანთა სახელმწიფოს სატახტო ქალაქი იყო. 1386 წ. აიღო თემურ-ლენგმა.

⁴⁵³ იგულისხმება მცირე აზიაში თურქ-სელჯუკთა სახელმწიფო რუმის სასულთნო, სადაც სელჯუკთა დინასტიის უმცროსი შტო ბატონობდა. რუმის სასულთნომ თავისი ძლიერების მწვერვალს მიაღწია სულთან ალ-ადინ ქეიყუბადის (1219-1236) დროს, რომელსაც ახსენებს ვარდანი.

⁴⁵⁴ ჟამთააღმწერლის მიხედვით, მულანის ველი იყო მონღოლთა საზამთრო სადგომი ყარაბაღში, არაქსისა და მტკვრის შესართავთან (ჟამთააღმწერელი, გვ. 122).

⁴⁵⁵ ჩარმადანი – მონღოლთა მხედართმთავარი, ნოინებს შორის უფროსი მონღოლთა მიერ ირანისა და სამხრეთ კავკასიის დაპყრობის დროს.

⁴⁵⁶ მონღოლთა მიერ განძის აღებას და დანგრევას ეხებიან სხვა წყაროებიც: გრიგოლ აკნეცი, კირაკოს განძაკეცი, ჟამთააღმწერელი და რაშიდ ად-დინი. მაგრამ, როგორც ირკვევა, ეს მომხდარა არა მონღოლთა პირველი შემოჭრის დროს სამხრეთ კავკასიაში, როგორც ამას გრიგოლ აკნეცი და რაშიდ ად-დინი გვამცნობენ, არამედ მონღოლთა მიერ სამხრეთ კავკასიის დაპყრობის პირველ პერიოდში – 1235 წ. (ვარდანი, კ. განძაკეცი, ჟამთააღმწერელი). (გ. აკნეცი, გვ. 10; კ. განძაკეცი, გვ. 235; რაშიდ ად-დინი, გვ. 192; ჟამთააღმწერელი, გვ. 68).

⁴⁵⁷ ნოინი – მონღოლთა დიდებული, დუმანის (10.000 მხედარი) მეთაური.

- ⁴⁵⁸ იგულისხმება ვაჰრამ მხარგრძელ-გაგელი და მისი ძე ალბულა. იხ. შენ. 447.
- ⁴⁵⁹ იოანე ვანაკანის მონღოლებთან ტყვედ წაყვანას მთელ თავს უძღვნის კირაკოს განძაკეცი (კ. განძაკეცი, თ. 24. გვ. 158-162).
- ⁴⁶⁰ სომხური წყაროები მონღოლებს უწოდებენ მოისართა ტომს (გ. აკნეცი, კ. განძაკეცი, ვარდანი).
- ⁴⁶¹ იგულისხმებიან იოანე ვანაკანი (იხ. შენ. 384) და კირაკოს განძაკეცი – XIII ს-ის ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი, ვარდანის თანამონაფე იოანე ვანაკანთან. ამ უკანასკნელთან ერთად 1236 წ. ტყვედ ჩაუვარდა მონღოლებს.
- ⁴⁶² ბათუ – ჩინგიზ ყაენის უფროსი ვაჟის ჯუჩის ძე, ოქროს ურდოს გამგებელი (1227-1255).
- ⁴⁶³ 692 წლის გამომხატველი სომხური ასოები „ოლბ“ ამავე დროს აღნიშნავს გლოვას.
- ⁴⁶⁴ XIII ს-ის 40-იან წწ-ში ქართველმა ფეოდალებმა მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება გადაწყვიტეს. ვარდანის გარდა ამ აჯანყების შესახებ ცნობებს გვანდვიან კირაკოს განძაკეცი, გრიგოლ აკნეცი, ანონიმი სებასტიელი და ჟამთააღმწერელი. კ. განძაკეცი, ვარდანი და ანონიმი სებასტიელი შეთქმულების თარიღად ასახელებენ 1249 წელს, გ. აკნეცი თარიღს არ ასახელებს. სომხური წყაროების მიერ აღწერილი ეს შეთქმულება რამდენადმე ჰგავს ჟამთააღმწერლის ცნობას კოხტასთავის შეთქმულების შესახებ. ჟამთააღმწერლის, ისევე როგორც სომხური წყაროების მიხედვით, მონღოლებმა შეთქმულები ერთად შეყრილები შეიპყრეს გამცემლობის შედეგად. ორივე შემთხვევაში მონღოლები ერწმუნენ ერთ-ერთი შეთქმული დიდებულის სიტყვას, რომელიც თავის ნებით გამოცხადდა მონღოლებთან (სომხურ წყაროებში ეს დიდებული ავაგ მხარგრძელია, ჟამთააღმწერელთან კი ცოტნე დადიანი). დროითაც ეს ორი ცნობა შეთქმულების

შესახებ ახლოს დგას ერთმანეთთან. ამიტომ ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ აქ ერთი და იგივე შეთქმულება იგულისხმება, რამდენადმე სხვადასხვანაირად გადმოცემული ქართულ და სომხურ წყაროებში (კ. განძაკეცი, გვ. 237-241; გ. აკნეცი გვ. 30; *Մասի ժամանակագրություններ*, Բ, Էջ 140; *ჟამთააღმწერელი*, გვ. 97-99).

⁴⁶⁵ იგულისხმება რომის პაპი ინოკენტი IV (1243-1254).

⁴⁶⁶ მანგუ – მონღოლთა დიდი ყაენი (1251-1259), ჩინგიზ ყაენის უმცროსი ვაჟის თულის ძე.

⁴⁶⁷ არღუნ ოირადი – მონღოლთა მოხელე, რომელმაც მანგუ ყაენის განკარგულებით ჩაატარა ხალხის აღწერა მონღოლთა სახელმწიფოში. აღწერა ჩატარდა არა 1253 წელს, როგორც ვარდანი წერს, არამედ 1254 წელს (ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, რ. კიკნაძის გამოცემა, თბ., 1974, გვ. 46-51; რაშიდ ად-დინი, გვ. 140-141).

⁴⁶⁸ *ჰეთუმ I* – კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველი (1226-1270).

⁴⁶⁹ *ჰულაგუ* – სომხურ წყაროებში *ჰულაგუ*, *ჟამთააღმწერელ*-თან ულო, ირანის პირველი ილხანი (1256-1265), *ჰულაგუ*-იდების სახელმწიფოს დამაარსებელი, რომელიც მოიცავდა ირანს, არაბეთის ერაცს, სამხრეთ კავკასიის დიდ ნაწილს (სომხეთი, აზერბაიჯანი), მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილს (რუმი). საქართველო, ისევე როგორც ტრაპიზონის იმპერია, იკონიის სასულთნო, კილიკიის სომხური სამთავრო და კვიპროსის სამეფო მისი მოხარკე და ვასალი იყო.

⁴⁷⁰ ტოლუზ ხათუნს ვარდანის მსგავსად სხვა წყაროებიც მოიხსენიებენ, როგორც ქრისტიანს და ქრისტიანების მფარველს (გ. აკნეცი, კ. განძაკეცი, რაშიდ ად-დინი).

⁴⁷¹ მონღოლთა მიერ ბაღდადის აღების შესახებ ცნობებს გვანდვიან კირაკოს განძაკეცი, სტეფანოზ ორბელიანი, გრიგოლ აკნეცი, რაშიდ ად-დინი, მარკო პოლო, *ჟამთააღმწერელი*.

- ვარდანის მსგავსად, 1258 წ. ასახელებს სტეფანოზ ორბელიანიც (სტ. ორბელიანი, გვ. 71).
- ⁴⁷² მუსთასიმი – ბაღდადის უკანასკნელი ხალიფა (1242-1258).
- ⁴⁷³ ქ. მუფარლინის აღებას 1259 წლით ათარიღებენ სტეფანოზ ორბელიანი და რაშიდ ად-დინი, კირაკოს განძაკეცი ვარდანის მსგავსად 1260 წლით. ჰულაგუს ვაჟს განძაკეცი ჯიასმუდს უწოდებს (სტ. ორბელიანი, გვ. 71; კ. განძაკეცი, გვ. 231-232; რაშიდ ად-დინი, გვ. 229).
- ⁴⁷⁴ იგულისხმება კათალიკოსი კონსტანტინე I ბარძრბერდელი, იხ. შენ. 443).
- ⁴⁷⁵ შამის ქვეყანა – სირია. ილხანი ჰულაგუ და მისი მემკვიდრეები აქტიურად იბრძოდნენ სირიისა და პალესტინის დასამორჩილებლად, სადაც ეგვიპტის მამლუქი სულთნები ბატონობდნენ. 1253 წ. ჰეთუმ I-მა მანგუ ყაენთან ყარაყორუმში ვიზიტის დროს აღუთქვა მას სამხედრო დახმარება. ამ მოლაპარაკების შედეგად იღებს მონაწილეობას ჰეთუმ I თავისი ლაშქრით სირიაზე მონღოლთა 1259 წ. ლაშქრობაში.
- ⁴⁷⁶ იგულისხმება ჰასან-ჯალალი – ხაჩენის მთავარი, ივანე და ზაქარია მხარგრძელების დის, ხორიშაჰის ვაჟი. ის ეწეოდა ფართო საეკლესიო-აღმშენებლობით მოღვაწეობას. მისი სახელი შემორჩენილია ბევრ სომხურ ლაპიდარულ წარწერაში. კირაკოს განძაკეცი მთელ თავს უძღვნის ჰასან-ჯალალის მოღვაწეობას (კ. განძაკეცი, თ. 30, გვ. 170-171).
- ⁴⁷⁷ განძასარი – მონასტერი ხაჩენში. ის ააგო ჰასან ჯალალმა 1216-1238 წწ-ში.
- ⁴⁷⁸ ზაქარე – ამირსპასალარ ზაქარია მხარგრძელის შვილიშვილი, შანშეს ძე, გამოჩენილი მხედართმთავარი, მონაწილეობდა მონღოლთა მიერ ბაღდადის აღებაში. ზაქარეს დაბრალდა ულუ დავითის 1260-61 წწ. ანტიმონღოლურ აჯანყებაში მონაწილეობა. თუმცა ის აჯანყებულთა მხარეზე არ იბრძოდა, შეუტყვევს საიდუმლო ურთიერთობა სიმამრთან,

- აჯანყებულ სარგის ჯაყელთან. 1261 წ. ზაქარე მოკლეს არ-
ლუნის ბრძანებით. ვარდანის ამ ცნობას ადასტურებს ჟამ-
თაალმწერელიც (ჟამთაალმწერელი, გვ. 135).
- ⁴⁷⁹ ნერსესი – ალვანთა კათალიკოსი (1235-1262).
- ⁴⁸⁰ ყურულთაი – მონღოლთა მომთაბარე არისტოკრატიის ნარ-
მომადგენელთა კრება, რომელიც ტარდებოდა პერიოდულად
(ვარდანის ცნობით გრძელდებოდა ერთი თვე) სახელმწიფო
საქმეების გადასაწყვეტად. ყურულთაიზე ირჩევდნენ მონ-
ღოლთა დიდ ყაენებს.
- ⁴⁸¹ იგულისხმება დავით VII ულუ (1247-1270), რომელიც 1264 წ.
სარგის ჯაყელთან ერთად ჰულაგუ ყაენის მიერ გამოძახე-
ბული, მის კარზე იმყოფებოდა, 1260-61 წწ. ანტიმონღო-
ლური აჯანყების გამო დასაკითხად (ჟამთაალმწერელი, გვ.
131-133).
- ⁴⁸² არქაუნი – ქრისტიანების მონღოლური სახელწოდება. სტე-
ფანოზ ორბელიანის ცნობითაც მონღოლები ქრისტიანებს
არქაუნებს უწოდებენ (სტ. ორბელიანი, გვ. 221).
- ⁴⁸³ შაკმონია – იგულისხმება ბუდა და ბუდისტები. ბუდიზმის
შემქმნელად ითვლება ძვ. წ. აღ-ით VI ს-ში ჩრდილოეთ ინ-
დოეთში მცხოვრები შაკიების ტომის ბელადის ძე სიდჰართ-
ხა გაუტამა, რომელმაც შემდეგში მიიღო ბუდას სახელი.
- ⁴⁸⁴ აბალა ყაენი ჰულაგუს ძე (1265-1282).
- ⁴⁸⁵ იგულისხმება თეგუდარი, რომელიც ჟამთაალმწერლის ცნო-
ბით, იყო „ყაენისა ბარახას ძმა უმრწამესი... ჩინგიზ ყაენის
შვილისა ჩალატა ყაენის ნათესავი, რომელსა ეპყრა ქუეყანა
თურანისა და დიდი თურქეთი“ (ჟამთაალმწერელი, გვ. 144).
შემდგომში თუგადარმა შეთქმულება მოაწყო აბალა ყაენის
წინააღმდეგ, რასაც დიდი ბრძოლები მოჰყვა. ამ ბრძოლებმა
თითქმის მთელი სამხრეთ საქართველო მოიცვა და გაგრ-
ძელდა 1270 წლამდე (ბ. ლომინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ.
579).

- ⁴⁸⁶ ბერქა – ოქროს ურდოს ყაენი (1255-1266), ბათუ ყაენის უმცროსი ძმა.
- ⁴⁸⁷ შიბარი – იგულისხმება სიბა, მონღოლთა მიერ საქართველო-შარვანის საზღვართან, მდ. თეთრი წყლის ნაპირებზე აშენებული სანგრები, სადაც შემოდგომიდან გაზაფხულამდე იდგა ქართველ-მონღოლთა ჯარი ჩრდილოეთიდან მოსული მონღოლების შესაკავებლად.
- ⁴⁸⁸ ვარდანის ეს ცნობა ეხება ჩრდილოეთის ოქროს ურდოსა და სამხრეთ საილხანოს შორის გამართულ ერთ-ერთ ბრძოლას მდ. მტკვრის მიდამოებში. ამ ბრძოლის შესახებ დანვრილებით მოგვითხრობს ჟამთააღმწერელი (ჟამთააღმწერელი, გვ. 140-141).
- ⁴⁸⁹ იგულისხმება ეგვიპტის სულთანი აზ-ზაჰირ რუქნ ად-დინ-ბაი ბარს I ალ-ბუნდუქდარი (1260-1277). ვარდანი სწორად აღნიშნავს მისი კილიკიის სომხურ სამთავროზე თავდასხმის თარიღს (1266).

WORLD HISTORY

by Vardan Areveltsi

In historical science, great importance is attached to elaboration of principles for the publication of written historical sources and matters of their exploration from the point of source study. At the current stage of development of source studies, not only identification of new sources, but also a more multifaceted, profound analysis and publication of already known historical sources is of utmost importance. At the same time, special attention is paid to the comprehensive study of specific sources, some data from which was previously used by researchers. One of such sources is “World History” by an Armenian author of the 13th century, Vardan Areveltsi.

Ancient and Medieval Armenian historiography of different periods is characterized by uneven development. It achieved significant success in the 5th, 9th-13th centuries and partly in the 18th century. However, it experienced decline in the 7th, 8th and especially in the 14th and 17th centuries. In the 13th century, Armenian historical literature reached a high level of development. The historiography of this period, along with the peculiarity of individual authors, reflected features common to the entire era. In the works of historians, there is an attempt to comprehend the past and present of Armenia in the context of universal history: on one hand, there are works of the universal type, and on the other, Armenian histories considering events in close connection with world processes. The Armenian historiography of the 13th century achieved special success due to the schools of the Khoranashat, Hayravank and Tatev monasteries. The historians Kirakos Gandzaketsi, Grigor Aknetsi

and Vardan Araveltsi were the pupils of Vardapet Vanakan who is considered the founder of the Khoranashat school.

In the 9th -10th centuries, Armenia included several regions that were very different from each other in historical and cultural terms. Although the Ani kingdom of the Bagratids partially united these regions, this formation turned out to be short-lived, and it was not possible to create a single Armenian state. Armenia tended to be fragmented forming small kingdoms, of which most noteworthy were the kingdoms of Ani, Vaspurakan, Tashir-Dzoraget, Syuni and Kars.

At the beginning of the 11th century, the Byzantine Empire began to carry out the expansionist policies in Armenia. In 1022, Byzantium destroyed the Vaspurakan kingdom, and in 1045, the Ani kingdom. In 1048, the Seljuks invaded Armenia. The small Armenian kingdoms were defeated and there were formed Seljuk emirates in the country. Among them, more or less significant were the emirates of Ani, Dvin and Shah-Armens.

The struggle between the Seljuk Emirates and the Georgian state began in the 20s of the 12th century, and lasted almost throughout the entire century. It was crowned with the success of Georgia which, at that time, was the strongest state in the Middle East. The armed forces of Georgia started to fight for the liberation of neighboring Armenia from Seljuks. By the end of the 12th and beginning of the 13th centuries, the entire North-Eastern Armenia became part of the Georgian state. It was granted as a patrimonial possession (“mamuli”) to the dignitaries of the Georgian king from the feudal family of Mkhargrdzeli.

In the 13th century, Armenia was subject to Mongol invasions. In 1236, Northern Armenia was completely annexed by the Mongols. In 1242-1245, the enemy captured the western and southern provinces of the country. Despite the complexity of the situation, the Armenian people tried to restore the economy, rebuild destroyed cities and villages, develop trade, and create cultural values. This was partially successful

in the North-Eastern part and in Cilician Armenia. Vardan Areveltsi lived and worked mainly in these two regions of Armenia.

There are different opinions among scholars regarding the date and place of birth of Vardan Areveltsi (1200-1210; 1197-1200). We tend to think that he was born between 1197-1200, in the city of Gandzak or its outskirts. He was educated by then quite famous Vardaped Vanakan at the Khoranashat Monastery in the Tavush region. His fellow students were Kirakos Gandzeketsi and Grigor Aknetsi, who preserved some facts of Vardan's life in their works. In the spring of 1236, the Mongol hordes led by the Mongol Governor Molar captured Vanakan and his students. At that time, Vardan was in Kayenaberd where he had founded a school of a higher type and started teaching.

In 1248-1251 Vardan Areveltsi lived and worked in Cilicia. There his activity developed in two directions: cultural-literary and social-ecclesiastical. In 1264, Vardan Areveltsi was summoned to Tabriz by Hulagu Khan and was received with great honours. Vardan received a special label from Hulagu Khan, according to which the Mongols were ordered to treat the Armenian population more gently, especially regarding tax policy. Vardan Areveltsi died in 1271.

Vardan Araveltsi's diverse scientific and literary heritage includes works of various genres: panegyrics, speeches, hymns, commentaries, sharakans (Armenian chants), tales, grammatical and canonical works, translations, and "Geography". The most significant among them is "World History" which describes events that took place starting from the creation of the world up to 1267.

The introduction of "World History" provides the biblical scheme for the creation of the world.

The Armenian historiography of this period is characterized by the division of works into parts and chapters. Although Vardan Areveltsi does not divide his work into chapters, he composes it according to a pre-planned scheme. The author begins narration by outlining the bib-

lical origins of the peoples of the world. This method is not original, since it is characteristic of Christian literature in general. Vardan Areveltsi constructs his opus by presenting the history of different countries of the world, including the historical past of each nation, into a single narrative in chronological order, and skillfully harmonizes the history of Armenia with the general chronicle. He provides not only its particular instances but offers the history of his country along with events taking place in other states. The only exception is the author's contemporary period when he allocates a main place to the events of Mongol rule, in particular, to the detailed description of his visit to Hulagu Khan.

Vardan Areveltsi's understanding of the concept of "world" is also noteworthy. For medieval authors, this concept embraced the countries known at that time. In his opus Vardan Areveltsi tells the history of Rome, Egypt, Byzantium, Palestine, India, Persia, Arabia, Georgia, and Albania. The author interprets the concept of Europe and Asia in his own way as well - he refers to Europe as the West, and to Asia as the East.

The author uses three methods of dating: 1) comparative chronology, 2) From the birth of Christ, i.e. Anno Domini, and 3) Armenian chronology. He pays great attention to the definition of phenomena in time, which is given in a more or less precise chronological framework. "World History" is characterized by strict adherence to chronological sequence. Under the same date, the chronicler conveys facts and phenomena taking place in several countries.

According to the medieval principles of historiography, the historians rarely refer to the sources they utilize. Vardan Areveltsi names his sources in two cases: when quoting or abbreviating the material used. In the latter case, two reasons for citing sources can be distinguished: a) the author explains the reason for the brief presentation of the source; b) he names sources containing additional information on any specific issue.

In his opus, Vardan Areveltsi names the following authors whose works he refers to: Asohik (XI century), Mkhitar Anetsi (XII century), Vardapet Vanakan (XIII century), Vakhram (XIII century) and Kirakos Gandzaketsi (XIII century). But based on a comparative and contrastive hermeneutical analysis of his work and the ancient Armenian recordings, it becomes obvious that in addition to the sources indicated, the author of “World History” used other Armenian written evidence, namely the works by Movses Khorenatsi, Favstos Buzand, Ghazar Parpetsi, Sebeos, Ghevont, Hovhannes Draskhanakertsi and Ukhtanes.

Vardan Areveltsi used Georgian sources too, namely the chronicles “Kartlis Tskhovreba”. Talking about the origin of the Georgians, he mentions the book of the Georgians - the book of the Georgian kings, which he based upon while narrating. According to the author, “Their books say that the reign of the Georgian kings began with the arrival of Tarmagos and his eight sons in the Ararat region after the great flood”. Then he conveys the history of their settlement, and at the end states: “This is according to what Mkhitar Anetsi says.”

When studying the principles of citing sources, it turned out that in the above quotation two independent sources are named – “Kartlis Tskhovreba” and the work by Mkhitar Anetsi. Reference to two sources when presenting the same issue is not uncommon to Vardan Avereltsi. Naming Vakhram and Mkhitar Anetsi as sources when speaking about the Seljuk emir Togrul-Bek is a good example.

The 12th century and the beginning of the 13th century are the periods of high political and economic potency in Georgia. The country was freed from the rule of Seljuk Turks. Moreover, the Georgian armed forces began to fight for the liberation of neighbouring Armenia. As was mentioned above, significant steps in this direction were taken during the time of Queen Tamar (1184-1207), when the Georgian state reached the pinnacle of its power. As a result of the fight against

the Seljuks, North-Eastern Armenia, where Vardan Areveltsi lived and worked, became part of Georgia. It should also be noted that by the second half of the 12th century, “Kartlis Tskhovreba” had already been translated into Armenian. Consequently, it is quite possible that Vardan Areveltsi, an enlightened and widely educated man of his time, whose activities at a certain period took place in the Georgian kingdom, was familiar with Georgian sources, in particular, with “Kartlis Tskhovreba”, and used them in compiling his work.

Vardan Areveltsi treats materials drawn from the works of other sources with great care and attention, guided by completely diverse principles: sometimes he presents a summary of an event or phenomenon that interests him, some other times he interprets the material in his way, and only occasionally borrows it without changes. Therefore, establishing the sources used by the author creates certain difficulties.

“World History” by Vardan Areveltsi is published in Georgian for the first time. Although it has not yet become the object of special research by Georgian scientists, we must admit that the rich factual material presented in his work was more than once used to consider many issues in the history of Georgia.

The Armenian text of “World History” was published twice: in Moscow, in 1861, by M. Emin, and in Venice, in 1862, by G. Alishan.

In addition to the complete edition of this work, there were published some of its excerpts with parallel French translations, edited by E. Dulaurains and J. Mildermans.

The complete Russian translation of “World History” belongs to M. Emin and was published in Moscow, in 1861. The second attempt at Russian translation belongs to K. Patkanov. The translated excerpts published in St. Petersburg, in 1873, concern the history, as well as the invasions and life of the Mongols in Armenia.

“World History” was translated into French in excerpts. E. Dulaurains first translated information about the Mongols and published it

in Paris in 1860, and only later he translated passages with important documentary material about the Crusades and published them in Paris in 1869. One part of Vardan Areveltsi's work was translated into French by J. Mildermans who published it in Paris in 1927.

J. Marquart translated the information from "World History" about the Bagratids into German and published it in Leipzig, in 1903. The same information was translated into French and published in Paris, in 1921, by A. Maries.

პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა საძიებელი*

- აბას II ბაგრატიონი 141, 142, 259
აბასი (სხვადასხვა) 141, 143, 145, 261
აბასი, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 158, 171, 272, 279
აბალა ყაენი 213-215, 299
აბგარი (ავაგ აირი) 80-83, 229
აბდალ აზიზი 248
აბდალა 113, 122, 147
აბდალაქი 126
აბდალაძე ა. 224, 229, 258
აბდალაძი (სხვადასხვა) 122, 128, 129, 248
აბდიშო 107
აბდონი 68
აბდულმელიქი (აბდ ალ-მალიქი) 122, 123, 130, 250, 308
აბელი 50, 51, 109, 157
აბელუჰი 50
აბელხარიზ ვასაკის ძე 169, 277
აბელხარიზ ხაჩიკის ძე 158
აბელიანი მ. 27
აბია 70
აბიათარი 69
აბიმელექი 62, 67
აბლჰერთი 131
აბოცი 253
აბრაამ I, სომეხთა კათალიკოსი 244
აბრაამი (სხვადასხვა) 59, 62, 63, 65, 76, 81, 99, 102, 109, 110, 113-116, 243
აბუბექრი 119
აბუდალიქი 148
აბუთურაბი 124
აბულაძე ი. 234, 259
აბულეთი 34-36, 170, 171, 173
აბულსუარი 34, 170, 171
აბუსააკი 131
აბუსალისი 148
აბუსაჰლი (სხვადასხვა) 145, 147
აბუსეთი 132, 255
აგათანგელოსი 78, 231, 232
აგათონი 136
აგამემნონი 224
აგარა 115
აგარიანები 119
ადამი 50-55, 67, 72, 80, 211, 280

* საძიებლის დახრილი გვერდები ეკუთვნის წყაროს ტექსტს.

- ადანა 158, 215, 271
ადარბადაგანი 96, 194, 237, 258, 259
ადარნასე ბრმა 33
ადარნასე კურაპალატი 31-33
ადიდი 285
ადრიანე 86
ადრიანოპოლი 93, 186
ავაგ მხარგრძელი 296
ავაგი 196, 200
ავანი 110
ავარაირი 256
ავგუსტუსი 80, 81, 85
ავრელიანე 86
ავრელიუსი 86
აზარია 70, 71
აზარმიდუხტი 245
აზერბაიჯანი 255, 264, 268, 282, 295, 297
აზია 54, 55, 76, 86, 221, 223, 295
ათანაგენი 87
ათანაგინესი 94
ათანასე 200
ათენელები 67
ათენი 67, 92
აირ გალადელი 68
აირარატი 19, 93, 144, 252, 253
აირარატის ველი 145, 228
აირარატის ნაჰანგი 234, 243, 252, 255, 258, 259, 265
აირარატის სამეფო 223
აირივანქი 8
აიუბიანები 285
აკეელები 78
აკილასი 86
აკილისენე 230
აკორი 120, 121
აკრა 287
ალადინი (ალ-ადინ ქეიყუბადი) 195
ალავიკი 172
ალაზიზი 152
ალამუთი 156, 201, 265, 271
ალანები 235
ალბანეთი 16, 37, 99, 111, 123, 138, 140, 142, 193, 198, 201, 227, 244, 247, 250, 268, 283, 292
ალბანელები 118, 119, 124, 142, 240, 243, 250, 255
ალეპო 144, 160, 177, 179, 273, 277
ალექსანდრე (სხვადასხვა) 68, 74-76, 86, 90, 134, 141
ალექსანდრე მაკედონელი 61, 226
ალექსანდრია 95, 134-136, 236
ალექსი (სხვადასხვა) 144, 157, 159, 162-164, 170, 182
ალექსი I კომნენოსი 272, 274, 278
ალი ვაჰეის ძე 134
ალინე 92
ალიოვიტი 79, 229
ალიონი 59
ალისი 89, 141
ალიშანი ლ. 26, 39
ალიშერი 184

პარლან არქივები

- ალოროსი 52
აღფ-არსლანი (აღფუდ ად-დაუ-
ლა აღფ-არსლანი) 149, 153,
155, 156, 160, 180, 181, 264,
270, 273
აღფიარაკი 160
ამალიკი 66
ამარასი 90, 234
ამასია 60, 71, 154
ამიდი 168, 277
ამიერკავკასია 9, 257, 267, 294
ამითი 195
ამოვსი 72
ამონი 89
ამოსი 72
ამრამი 64
ამრი 70-72
ამუდარია 222, 226, 241, 264
ამუკი 175
ამურა 131
ანავარზი 176
ანაკი 83, 84, 139
ანალიური 168
ანანე 81
ანანია (სხვადასხვა) 70, 73, 289
ანანია I მოკაცი 142, 143, 260
ანანია სანაინელი 172
ანანია შირაკუნი 121, 247
ანაპატი 207
ანასტას აკორელი 120, 121, 247
ანასტასი 136
ანატოლი (სხვადასხვა) 96, 97,
135, 236, 237
ანატოლია 89, 222
ანაჰიტი 230
ანბერდი 37, 145, 189, 288
ანდრეასი 162
ანდრია ბოგოლიუბსკი 286
ანდრიონი 157, 271
ანდრონიკე 182, 183, 286
ანდრონიკოსი 176
ანეზისი 61
ანთაბიანი პ. 22, 23, 27
ანისი 9, 34, 35, 37, 120, 139, 142,
143, 145, 151, 153, 155-158,
160, 161, 164, 168, 170, 171,
173, 177-180, 189, 191, 196,
205, 253, 264, 271, 291, 292
ანისის სამეფო 9, 263, 270, 271,
272, 276
ანისის ციხე 86, 139, 231
ანონიმი სეზასტიელი 296
ანტეოსი 68
ანტიოქია 80, 91, 92, 94, 111, 134,
135, 155, 156, 159, 162-164,
166, 168, 176, 182, 192, 208,
236, 261, 271, 275, 277, 292
ანტიოქიის საგრაფო 274
ანტიოქოს ევპატორი 75
ანტიოქოს ეპიფანე 75
ანტიოქოსი 26, 90, 91
ანტონი (სხვადასხვა) 104, 266
ანტონიუსი (სხვადასხვა) 79, 81,
85, 86
ანუშავანი 60, 225
ანუშის ციხე 96
ანძვევლები 78
ანძტაელები 78

- აოდი 67
 აპარი 103
 აპაჰუნები 81
 აპაჰუნები 96, 145, 262, 263
 აპიკურა 130
 აპირატი (სხვადასხვა) 149, 150
 აპისი 64
 აპოლიმოსი 66
 აჟდაჰაკი 61, 73, 77
 არა მშვენიერი 60, 223
 არაბები 234, 244, 245, 247, 249, 251, 263, 268, 279
 არაბისონი 82
 არაგანი 108, 223, 243
 არაგანის მთა (ალაგიოზი) 60
 არაგან-ოტენი 128
 არავანი 61
 არაველენები 61
 არამ ჰითელი 62
 არამანეაკი 60
 არამენაკი 89
 არამი 60
 არანელები 77
 არანი 63, 77, 158, 277
 არაქსი 223, 230, 234, 249, 295
 არანანი 252
 არბაკი 60
 არბელი 61
 არბერანი 79, 229
 არბოკი 144
 არბუნი 60
 არგიელები 67
 არდაშირი 226
 არესტი 108, 243
 არზანი 281
 ართუკი 273
 არიდესი 84
 არიოზი 233
 არისტაბულოსი 75
 არისტაკეს ლასტივერტეცი 262, 267, 270, 271, 273
 არისტაკესი (სხვადასხვა) 88, 134, 234
 არისტოტელე 48
 არიჭი 262
 არკადი 97, 100
 არმავირი 60, 82, 223, 228
 არმაისი 60
 არმანეაკი 60
 არმენია 108
 არმენები 60
 არმოგი 61
 არმორიკი 125
 არნაკი 60
 არსენი 103, 251
 არტანნი 33
 არტავაზდ მამიკონიანი 235
 არტავაზდ II, სომხეთის მეფე 229, 230
 არტავაზდი 79, 82, 84
 არტავანი (არტაბან V) 83
 არტავილი (არდაველი) 191
 არტაზი 81, 230
 არტამი 74
 არტანუჯი 254
 არტაქსია 253
 არტაშატი 82, 93, 106, 228, 230, 280

პარლან არქივები

- არტაშეს I, სომხეთის მეფე 32, 228-230, 239, 253
არტაშეს მხარგრძელი 74
არტაშესი (სხვადასხვა) 74, 78, 79, 81, 82, 84, 230
არტაშესიანები 228
არტაშირი (სხვადასხვა) 83, 84, 97, 100, 112, 147, 239
არტემი 136
არუჭი 121, 247
არფაქსადი 55, 226
არფიაზატი 61
არქაკალნი 190
არქელაიოსი 90
არლუნი 200, 204, 297, 299
არშავირი 76, 79, 81
არშაკ დიდი 78, 228
არშაკ II, სომხეთის მეფე 236, 284
არშაკ პართელი 90
არშაკანი 79
არშაკი, პართიის მეფე 76, 226, 96
არშაკი (ვალარშაკის ძე), სომხეთის მეფე 76, 78
არშაკი (პაპის ძე), სომხეთის მეფე 94, 97
არშაკუნები 79, 82, 90, 97, 137, 139, 227-229, 231, 234, 239, 284
არშამი 79, 80
არშანი 76
არშარუნიქი 128, 174, 252, 259
არშუშა პიტიახში 104, 240, 241
არჩილი 33
არცახი 234, 269, 279
არძან არწრუნი 99
არძანი 101
არწრუნები 77
ასა 70
ასაფი 69
ასკალონი 177, 283
ასლანი 149, 190
ასლან მაჰმუდის ძე 178
ასოლიკი 16, 18, 20, 23, 103, 240, 242, 257, 258
ასპადანა 225
ასპურაკესი 97
ასტლიკი 54, 55, 221
ასურეთი 55, 60, 66, 76, 80, 85, 109, 117, 121, 201, 223, 226, 254
ასურელები 68, 73, 80, 124, 164, 198, 200, 208, 226
ასქანასი 59
ასხალონი 188
ატალე I 222
ატიკა 64
ატიკი 100
ატომი 132, 145
ატრნერსეჰი 129, 132-134
აფალუ 148
აფგამანოსი 70
აფრიკა 92
აფრიკანოსი 67, 68
აფშინი 131, 255
აფხაზეთი 150
აქა 186, 187

- აქაბი 71, 72
 აქაველები 224
 აქაზი 72
 აქემენიდები 226, 244
 აქია 70
 აღბათანი 244
 აღბულა 196, 296
 აღთამარი 120, 145, 167, 247,
 260, 276, 289
 აღსართანი 196
 აღუანელები 77
 აღცქი 110
 აღძნეველები 81, 90
 აღძნიქი 60, 127, 223
 აშოტ ბაგრატიუნი 31, 33, 126,
 128-131, 251
 აშოტ I ბაგრატიუნი 254, 256, 258
 აშოტ II ერკათი 258, 259
 აშოტ III ბაგრატიუნი 260, 261,
 272
 აშოტ IV 262
 აშოტ მისაკერ ბაგრატიუნი 32,
 33, 38, 121, 253
 აშოტ ხორციჭამია 134, 256
 აშოტი (სხვადასხვა) 19, 31, 33,
 110, 122, 132, 133, 134, 137,
 138, 140, 142, 145, 149, 151,
 158, 249, 152, 261, 266
 აშოცი 128, 139, 253
 აშოცის ველი 145
 აშტიშატი 87, 94, 101
 აშუნქი 137
 ახალქალაქი 153, 269, 270
 ახურიანი 252, 265, 284
 აჰერმონის მთა 52
 აჰმად იბნ-ისა 258
 აჰმადანი 110
 აჰმედ დანიშმენდი 274
 ბაასი 70, 72
 ბაბაიანი ლ. 27
 ბაბანა (ბაბექი) 131, 255
 ბაბგენი 131
 ბაბგენი, სომეხთა კათალიკოსი
 106
 ბაბი 61, 131
 ბაბილონი 62, 72, 76, 202, 222,
 224, 226
 ბაბილონის გოდოლი 222
 ბაგაგანი 291
 ბაგარანი 140
 ბაგრატ III 261, 262, 268, 270
 ბაგრატ IV 256, 265, 266, 270
 ბაგრატი (სხვადასხვა) 77, 132-
 134, 145, 152, 153, 158, 169,
 170, 256, 277
 ბაგრატიონები 29, 31, 174, 224,
 225, 253, 256, 281, 286
 ბაგრატიუნები 9, 32, 33, 38, 41,
 61, 77, 96, 138, 139, 189, 205,
 232, 252, 258, 259
 ბაგრევანდი 96, 101, 127, 133,
 252, 255
 ბაგუანი 105, 191
 ბაზუნქი (ბაზკერტი) 143
 ბათუ ყაენი 199, 200, 202, 208,
 214, 296, 300
 ბაკური 91, 123, 250

პარღან არქიველცი

- ბალდუინ I, იერუსალიმის მეფე
162
- ბალდუინ II, იერუსალიმის მეფე
162
- ბალდუინი, ედესის საგრაფოს
მმართველი 163, 164, 169,
274, 275, 277
- ბალდუხი 161
- ბალკანეთის ნახევარკუნძული
222
- ბალტასარი 73
- ბალუს მთა 98, 238
- ბარაბა 121
- ბარაკი 67
- ბარახა 299
- ბარდა სკლიაროსი 262
- ბარდა ფოკა 262, 263
- ბარდავი 152, 268
- ბარდიშო ასური 136
- ბარზაფრანი 79
- ბართლომე მოციქული 81, 94
- ბართლომე, ქართლის კათალი-
კოსი 242
- ბარსელ I, სომეხთა კათალიკოსი
155, 156, 159, 161, 163, 164,
165, 167, 168, 181, 184, 247,
271, 273, 275, 284
- ბარსელ ჭონი 120
- ბარძრ-ბერდის ციხესიმაგრე 13
- ბასიანი 77, 83, 103, 109, 225, 262
- ბასილი (სხვადასხვა) 136, 137,
144, 146, 262, 263
- ბასილები 230
- ბაქიარუხი (რუქნ ად-დინ ბერკია-
რუკი) 149, 160, 163, 164, 273
- ბაქრი 126
- ბაქტრა 222, 226, 227
- ბალდადი 131, 153, 202, 256, 259,
264, 297, 298
- ბალდასარ არაბი 73, 80
- ბალდასარი 73, 80
- ბახკის ციხე 142, 155
- ბაჰლ შაჰასტანი 76
- ბაჰლი 147, 226
- ბეზორი 245
- ბეთლემი 55, 27
- ბეკთამური 184, 188
- ბელი 58, 59, 61
- ბენიამინი 70, 99
- ბერდრანი 166, 275
- ბერდუჯის ველი 293
- ბერქა ყაენი 214, 215, 300
- ბერძნები 60, 67, 100, 123, 124,
137, 138, 146, 151, 154, 156,
158, 184, 185, 188, 190, 198,
200, 248, 257, 271, 277
- ბელიდი 157
- ბეხი 161
- ბივრატი 130
- ბივრიტანია 55
- ბიზანტია 9, 16, 31, 162, 222,
223, 229, 232, 237, 240, 243-
245, 248, 251, 253-255, 257,
258, 260-263, 265-267, 269,
270-272, 274, 278, 282, 286
- ბიზანტიელები 251, 267
- ბიზანტიის იმპერია 9, 223, 260

- ბიზანტიონი 231
 ბითონია 125
 ბითლისი 281
 ბირი 277
 ბიურაკანი 140
 ბიჯნისი 37, 150, 152, 189, 195,
 266, 267, 288
 ბლური 101
 ბოლნისის ხეობა 260
 ბორი 245
 ბოჭუმუნდი 274, 275, 292
 ბრგიშო ასური 100, 101
 ბრიტანეთის კუნძულები 222
 ბროსე მ. 22, 26, 31, 40, 288, 290
 ბუდა 299
 ბუდისტები 299
 ბუინაკანი 251
 ბულგარები 186, 263
 ბუნარი 165
 ბუნდარ სპარსი 83, 84
 ბუნდუქდარი (აზ-ზაჰირ რუქნ
 ად-დინ ბაი ბარს I ალ-ბუნ-
 დუქდარი) 215, 300
 ბულა 132, 158, 159, 204
 ბულა თურქი 255, 256
- გაბელეანები 77
 გაბელიანქი 133, 255
 გაგი 170, 173, 178, 195-197, 278,
 282, 293
 გაგიკ აბასის ძე, ყარსის მეფე
 154, 271
 გაგიკ არწრუნი 259, 140
 გაგიკ I, ანისის მეფე 143, 145,
 196, 261, 268
- გაგიკ II, ანისის მეფე 151, 157,
 158, 166, 266, 267
 გადი 69
 გაილი 107
 გაიუსი 85
 გალატია 222
 გალატიელები 59, 222
 გალიენე 86
 გალოსი 91, 92
 გამირები 59, 222
 გამირი 58, 59
 განძა 13, 268, 277, 293, 294
 განძაკი 152, 153, 158, 170, 171,
 174
 განძასარი 205, 298
 განძენქი 107
 გარგარელები 77, 227
 გარგარელთა გავანი 88
 გარდმანელები 77
 გარდმანი 132, 153, 194, 206,
 244, 250
 გარდმანის გავარი 111, 257, 288
 გარნისი 127, 174, 194, 282, 294
 გასპარ ჰინდი 80
 გედეონი 67
 გელათი 171
 გელამი 60
 გელარქუნი 60, 131, 223
 გეორგ აჩიკა 180
 გეორგ ლორელი 154
 გეორგ მელრიკი 168, 275, 276
 გეორგ სკევრაცი II 12
 გეორგი, სომეხთა კათალიკოსი
 (სხვადასხვა) 128, 131, 155,
 156, 159, 168, 176

პარლან არქივები

- გერჰარდი 179
გეტაბაქსი 189, 196, 288
გეტიკი 191
გელი 179
გვიდო ლუზინიანი 287, 292
გილანი 277
გიორგი (წმ.) 118
გიორგი I 256, 262, 263
გიორგი II 272
გიორგი III 283-285
გიორგი მერჩულე 31
გისანი 87
გიუტი 102-104, 108, 239
გლაკი 60
გლხოვანი 119
გნელი 96, 177, 284
გნუნები 77
გნუნები 77, 254
გოდონიელი 67
გოთოლია 71
გოლგოთა 55
გორდიანე 86
გორისი 269
გოროზი 153, 183, 269
გოლვასილი 164, 271, 275-277
გოლთნი 123, 250
გოჰარ-ხათუნი 169
გრიგოლ აკნეცი 9, 12, 13, 15, 280, 293, 295-297
გრიგოლ ბალუეცი II 12
გრიგორ II, სომეხთა კათალიკოსი 271, 284
გრიგორ III მელრიკი, სომეხთა კათალიკოსი 271, 275
გრიგორ IV ტლა, სომეხთა კათალიკოსი 285, 286, 289
გრიგორ V, სომეხთა კათალიკოსი 289
გრიგორ VI აპირატი, სომეხთა კათალიკოსი 285, 289
გრიგორ VII, სომეხთა კათალიკოსი 284
გრიგორ IX, სომეხთა კათალიკოსი 284
გრიგორ განმანათლებელი 119, 138, 200
გრიგორ მაგისტროსი 155
გრიგორ მამიკონიანი 118, 119, 121, 126, 133, 163, 246
გრიგორ ნოსელი 200
გრიგორ ფაჰლავუნი 165
გრიგორ ღვთისმეტყველი 200
გრიგორ ხალბაკის ძე 194, 294
გრიგორი (სხვადასხვა) 83-90, 93, 94, 101, 109, 111, 118, 120, 121, 130, 139, 140, 142, 152, 154, 155, 161, 165, 167, 171, 172, 174, 179, 180, 184, 185, 187, 190, 204, 208, 234, 246, 272
გრიგორისი (სხვადასხვა) 89, 90, 154, 180, 234, 272
გუარამი 133, 134
გუგარეთი 242
გუგარები 77, 235
გუგარქი 193, 253
გუთები 84
გუმუშ თეგინი 275

- გურგენი (სხვადასხვა) 134, 140, 143, 145, 158, 260, 272
- გურისი 277
- გუმარელები 77
- დადალანი 148, 264
- დავით ანჰოლინი 272
- დავით IV აღმაშენებელი 34-37, 272, 273, 277, 278, 279, 281, 282
- დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 34, 277, 281
- დავით III კურაპალატი 262, 263
- დავით საჰარუნი 112
- დავით სოსლანი 183, 190, 286, 289, 290
- დავით V 283, 285
- დავით VII ულუ 299
- დავით წინასწარმეტყველი 31
- დავითი (სხვადასხვა) 15, 31, 35
- დავლიანიძე ლ. 37, 221, 235, 283, 292
- დავუთი 148, 149
- დაზიმონი 89
- დათანი 65
- დალარისი 235
- დალმატიოსი 91, 92
- დამასკო 62, 72, 114, 122, 126, 247, 249, 250
- დამასკოსი 134
- დანიელი (სხვადასხვა) 75, 93, 133
- დანიშმენდი (ემირ დანიშმენდი) 163, 164, 274, 275
- დანიშმენდიანთა დინასტია 274
- დარანლის გავარი 231, 233
- დარიალის ხეობა 269
- დარინის გავარი 203
- დარეჰი (სხვადასხვა) 73, 74, 82, 90
- დარუბანდი 84, 231
- დარჩიაშვილი შ. 290, 291
- დებედა 261, 278, 282
- დებორა 67
- დედალოსი 67
- დეეკალიონი 65
- დელმისი 147
- დემეტრე 35, 36, 87, 120, 171, 173, 174, 177, 281
- დემეტრე I 34, 35, 37, 279, 281, 283, 284
- დემნა 181, 183, 285
- დენშაჰუჰი 110
- დერბენდი 231
- დერენიკი 145
- დესპინა 214
- დეციუსი 87, 88
- დვალეთი 171
- დვინი 9, 93, 101, 102, 106-110, 117, 119, 125, 129, 130, 136, 140, 150, 153, 165, 171-173, 178, 180, 182-184, 189, 233, 234, 241, 242, 244-247, 257, 258, 281, 284, 292
- დვინის საამირო 9
- დიარბექირი 238, 273, 275, 277
- დიდგორი 273
- დიდი სომხეთი 60, 109, 223, 228

პარლან არქივები

- დიოგენი (რომან IV დიოგენი) 154, 270
დიოკლეთიანე 85, 86, 233
დიოსკოროსი (სხვადასხვა) 135, 150
დიულორიე ე. 40
დმანისი 35, 36, 171, 173, 279
დოლიძე ი. 36
დომიციანე 86
დომნას ანტიოქელი 135
დოღლა-ბეგი 147
დპრავანქი 120, 141, 247
დრაზარკი 168, 174, 276
დუდუში 149, 160, 162
დუკინი 154
დუნინი 77
დურიანი ე. 28
დულადა ნოინი 196
- ებერი 55, 58, 226
ებრაელები 54, 66, 68, 69, 75, 87, 122, 155, 163, 226
ეგვიპტე 16, 55, 63-66, 74, 79, 80, 81, 83, 85, 113, 117, 247, 251, 271, 285, 298, 300
ეგვიპტელები 64, 113, 124
ეგიპტოსი 66
ეგლომი 67
ეგრის-აფხაზეთი 261
ეგრისი 123
ედესის საგრაფო 274
ედილთა ტომი 202
ედომი 72
ევა 50, 51
- ევთალეა 84
ევილი 59
ევილია 55, 113
ევროპა 54, 76, 87, 221, 222
ევსებია 66
ევსევი კესარიელი 228
ევსტათე 134
ევტიქე 135, 240
ევფრათი 119, 155, 223, 230, 231, 233, 284
ეზნაკი 99
ეზრა 74, 98, 111, 112, 117, 124
ეზრა I, სომეხთა კათალიკოსი 244, 257
ეზრას ანგელაცი 106
ეთიოპელები 60, 64, 114, 124, 224
ეთიოპია 55, 65
ეიუბი 182
ეკელეცის გავარი 96, 139, 179, 230, 284
ეკელეცადორი 89
ელბრუსის მთები 271
ელდიგუზიანთა სახელმწიფო 282
ელევთრაპოლისი 81, 229
ელევსია 64
ელია 71, 96, 123
ელია, სომეხთა კათალიკოსი 250
ელიაზარი 70
ელიაკიმი 72
ელივარდი 106, 121, 259
ელინები 57
ელისაბედი (იზაბელა) 192, 193

- ელისე 71
 ელონი 68
 ელტყუბი (შამს ად-დინ ელდ-
 იგუზი) 174, 175, 177, 178,
 181, 282, 285
 ელლაზი (ნაჯმ ად-დინ ილ-ლა-
 ზი) 161
 ემაგორი 68
 ემაგონის მთა 55
 ემინი მ. 26, 39, 240, 290
 ემრანი 76
 ენანოსი 80
 ენოსი 51, 54
 ენოქი 188
 ენნაკი 60, 108, 243
 ენნაკი სარი 108, 243
 ეპიფანე 70, 75
 ერაზგავგორი 139, 253, 258
 ერანა 108
 ერასხადორი 252
 ერასხი 183, 230, 252
 ერაცი 282, 297, 264
 ერგევანქი 196
 ერევანი 282, 246, 247, 266
 ერზინკა 179, 284
 ერმა 115
 ერუაზი 82
 ერუანდაქარი 82
 ერუანდი 61, 82
 ესავი 61
 ესთერი 74
 ესაია 71, 72, 116, 127, 252
 ესებონი 68
 ესპანეთი 79, 222, 227
 ესპანელები 222
 ეფესო 87, 94, 101, 135, 239, 256
 ეფრემი 39, 52, 70
 ექბატანი 244
 ელაპატრუმი 127
 ელიშე 58, 99, 142, 238, 257
 ელიშე I რშტუნი, სომეხთა კათა-
 ლიკოსი 260
 ენშიანინი 230, 235, 246, 284

 ვაიოც ძორი 101, 239
 ვალარშ I 230
 ვალარშავანი 83
 ვალარშაკი 76, 77, 78, 83, 87, 97,
 227
 ვალარშაპატი 84, 101, 230, 284
 ვალარში 105, 106, 241
 ვალენტი 92, 95, 236
 ვალენტინე 118
 ვალენტინიანე I 92, 95, 236
 ვალერიანე 86
 ვალიდი 123, 126, 248-250
 ვანაკან ვარდაპეტი (იოანე ვა-
 ნაკანი) 8, 13, 18, 21, 197, 198,
 200, 280, 296
 ვანანდი ვანი 9, 163, 260
 ვანის ტბა 223, 229, 230, 232,
 244, 247, 255, 278, 284
 ვარაზ გორდატი 119, 247
 ვარაზ ვალიანი 102, 105
 ვარაზ თრდატი 247, 250
 ვარაზ ტიროცი 118, 246
 ვარაზ ფეროზის ძე 247
 ვარაზ შაპუჰი 235

პარლან არქივები

- ვარაზდატი 97, 110, 237
ვარაჩანი 126, 251
ვარბაკეს მარი 60
ვარდან აიგეკცი 11
ვარდან არეველცი 7, 9-38, 40, 41, 242-249, 251-266, 268-270, 272-28, 283-300
ვარდან ალბატეცი 11
ვარდან ბარძრბერდეცი 11, 12
ვარდან მამიკონიანი 240, 241, 256, 257
ვარდანაკერტი 122, 249
ვარდანაშატი 194, 196
ვარდანი (სხვადასხვა) 99-102, 109, 110, 133, 137, 221-225, 227-230, 232, 233, 235-239
ვარდანიანები 20, 102, 135, 256
ვარდგესი 83, 230
ვარდი 106, 136, 249
ვაროსი 104,
ვარსქენ პიტიანში 105, 162, 241
ვარძია 120
ვასაკი (სხვადასხვა) 33, 102, 104, 105, 110, 129, 132, 133, 150, 152, 155, 156, 161, 169, 196, 207, 277, 294
ვასილი 125
ვასილ კამსარაკანი 276, 277
ვასპურაკანი 9, 128, 134, 145, 150, 158, 166, 230, 244, 259, 266, 273, 284
ვასპურაკანის ზღვა 166
ვასპურაკანის ნაჰანგი 168, 229, 243, 247, 267
ვასპურაკანის სამეფო 255
ვატანი 214
ვატნიანის ველი 90, 234
ვაჩე, ალბანეთის მეფე 268
ვაჩე, სომეხთა მხედართმთავარი 93, 235
ვახტანგ გორგასალი 33, 36, 105, 241
ვახტანგ საკრიანელი 191
ვახტანგი 144, 281
ვახუშტი ბაგრატიონი 36, 281, 282
ვაჰაგნი 61
ვაჰანი (სხვადასხვა) 93, 104-106, 123, 137, 142, 225, 241, 250, 260
ვაჰე 61, 134, 225
ვაჰკი 163, 167
ვაჰრამი (სხვადასხვა) 18, 19, 20, 24, 108, 147, 150, 154, 156, 165, 189, 192, 194, 196, 243, 263, 265, 266, 271, 275, 293, 296
ვენდო 101
ვენეცია 38, 39, 41, 42, 55, 181, 193, 205, 249, 258
ვერია 77
ვესპასიანე 85, 162
ვეშნასპ ვაჰრამი 242
ვეშტასპ დარეჰი 74
ვიგენი 174, 175, 183
ვილოსი 61, 63
ვილჰელმი 274, 275
ვირაპი (ხორ-ვირაპი) 280

- ვლახები 186
 ვნასეპ სურჰაპი 83
 ვოლოგეს II 230
 ვოსკიანი ჰ. 28
 ვოტანიოტი 157
 ვრამ II (ბაჰრამ V გური) 100, 101, 238
 ვრამშაპუჰი 97, 99, 100, 237
 ვრთანესი 84, 90, 93, 234, 257
 ვრკანი 109, 161, 244
 ვსტაკი 60

 ზაბელ ხათუნი 192
 ზავანი 60
 ზავენი 97
 ზამბრი 70, 72
 ზამინიანი ა. 28
 ზამრიკი 112, 245
 ზანაბი 188
 ზანგი 176
 ზანგიმარი 230
 ზარბჰანალიანი გ. 28
 ზარეჰი 61
 ზარიადრი 253
 ზარმაირი 60, 224
 ზარნაფუხტი 106
 ზაქარე 190, 205, 298, 299
 ზაქარია (სხვდასხვა) 70-72, 110, 132, 134, 138, 190-192, 250, 256
 ზაქარია მხარგრძელი 37, 189, 287-289, 291-293, 298
 ზევსი (დია) 68
 ზენონი 88, 135

 ზენქარი 277
 ზვართნოცი 246
 ზმრუთა 62
 ზნჯილი (რაიმონდ ტულუზელი) 162, 274
 ზოია 92, 151, 157, 271
 ზორაბაბელი 73-75
 ზრესკი 127
 ზუტარიმი 107

 თაბორაკანის მთა 204
 თადეოს მოციქული 81, 86, 88, 94, 165
 თავრიზი 14, 195, 295
 თათარი 193, 194, 197, 203, 204, 215, 293
 თათიკი 103
 თათული 164, 240
 თალინი 149, 247
 თამარ მეფე 24, 38, 183, 189-191, 268, 286, 290-293
 თამარი 70
 თამარის პირველი ისტორიკოსი 288
 თამარის მეორე ისტორიკოსი 290
 თამთა 288
 თარა 61-63
 თარგამოსი 19, 58-61, 144, 223
 თარში 60
 თაყაიშვილი ე. 31
 თბილისი 193, 194, 197, 203, 204, 215, 293
 თბილისის საამირო 270
 თევლახუნი 89

პარღან არქიველცი

- თევტასი 144
თეთრი წყალი 300
თეთრი ჰუნები 241
თეირანი 226
თელბაშარი 163, 169
თემანი 113
თემურ-ლენგი 279, 295
თეოდორა 154, 157, 270, 271
თეოდოროს I რმტუნი, სომეხთა კათალიკოსი 158, 260
თეოდოროს რმტუნი, სომეხთა სპარაპეტი 117-120, 137, 142, 245, 249, 257
თეოდოროსი (სხვადასხვა) 119, 120, 157
თეოდოს I, რომის იმპერატორი 236
თეოდოს II, ბიზანტიის იმპერატორი 236, 239
თეოდოსიოპოლი 96, 109, 236
თეოფილოსი 136, 144
თერმოთეა 64
თერმოთისი 65
თერმუპოლისი 64
თეტალები 59, 78, 222
თეტალია (ბაქტრია) 65, 76, 228
თეტალქთა ქვეყანა 146
თილი 96
თირასი 58, 59
თიროსი 61, 70
თირქაში 37, 174, 177
თობელი 51, 59
თოლა 67
თორდანი 89, 90, 93, 119
თორნიკე 167
თოროსი, სომეხთა კათალიკოსი 160, 273
თოროსი, კურაპალატი 160, 163, 175-177, 215
თოროსი, კილიკიის მმართველი 274, 276
თოქაკერი 172
თოდრულ-ბეგი 19, 20, 24, 264, 265, 267
თრდატ II, სომეხთა კათალიკოსი 252
თრდატ III, სომხეთის მეფე 89, 125, 127, 231, 232, 234, 280
თრდატ ოთმუსეცი 252
თული 297
თულისი 97
თურანის ქვეყანა 299
თურქები 37, 166, 169, 176, 177, 179, 180, 186, 188, 189
თურქეთი 223, 253, 254, 260, 261, 277, 299
თურქესტანი 109
თურქმანები 198
თურქ-სელჩუკები 9, 222, 255, 260, 267, 295
თუხარისი 122, 249, 254
თუხთანი 214
იაზდი 105
იაზკერტი (იეზდიგერდ I) 99, 238
იაზკერტი (იეზდიგერდ II) 20, 101-103, 241, 256
იაზკერტი (იეზდიგერდ III) 112, 119, 247

- იაკობი (სხვადასხვა) 58, 63-65,
84, 91, 142, 172, 173, 185
- იამბაკი 60
- იამრესი 64, 65
- იანესი 64, 65
- იანუსი 75
- იარედი 52, 54
- იაფეტი 54, 55, 58, 59, 221
- იალიბასანი 275
- იალუბ-ყაენი 279
- იალუბი 176
- იბერია 138, 140, 158
- იბნ ალ-ასირი 290, 293, 294
- იბრაჰიმი (სხვადასხვა) 152, 160,
267, 275
- იგნაციოსი 86
- იღუმა 113
- იეზეკია 72
- იეზეკიელი 73
- იერემია (სხვადასხვა) 73, 166,
172
- იერობოვამი 70, 72
- იერუსალიმი 61, 63, 70-74, 79,
81, 86, 87, 94, 110, 112, 117,
135, 154, 161, 162, 164, 166,
167, 169, 176, 182, 185, 186,
188, 192, 198, 206, 207, 245,
273-275, 277, 287
- იესბოკი 76
- იესე (ისა ბენ აშ-შეის აშ-შაიბა-
ნი) 138, 257
- იესუ (სხვადასხვა) 60, 66-69
- იეტური 113
- იეუ 71, 72
- იეფთა 68
- იექონია 72, 73
- იექტანი 59, 65, 76
- ივანე აბულეთის ძე 34-36, 170,
171, 173, 174, 281, 282
- ივანე მხარგრძელი 37, 180, 181,
189, 287-289, 294, 298
- ივანე ორბელიანი 37, 177, 283,
285
- ივერიელები 20, 261
- იზაბელი 71, 72
- იზიდი 126
- იზიტბუზიტი 106, 118, 241, 246
- იკონია 187
- იკონიის სასულთნო 297
- ილა 70, 72
- ილიადა 224
- ილიონი 60, 67, 68, 224
- ილმაროდაქი 73
- იმიერტაო 262
- ინგლისელები 185, 187, 222
- ინგოროყვა პ. 290
- ინდოეთი 16, 48, 55, 59, 83, 87,
124, 147, 148, 295, 299
- ინე ლიპარიტის ძე 285
- ინოკენტი 297
- იოა 70-72
- იოაბი 89
- იოათამი 71, 72
- იოანე (სხვადასხვა) 19, 68, 75,
86, 87, 90, 94, 95, 99, 106,
110-112, 123-125, 132, 134,
135, 137, 140, 142, 145, 146,

პარლან არქივი

- 172, 190, 193, 199, 207, 254, 278, 280, 282, 284, 289
- იოვანე, სომეხთა მეფე (სხვადასხვა) 149, 150, 151, 154, 158, 289
- იოანე დრასხანაკერტი 23, 31, 234, 257, 259, 269
- იოანე კათალიკოსი (სხვადასხვა) 289
- იოანე I, ბიზანტიის იმპერატორი 240, 242, 261
- იოანე კარაპეტი 87
- იოანე მაირივანელი 257
- იოანე მანდაკუნი 103, 104, 135
- იოანე მოციქული 94, 95, 99, 104, 207, 254
- იოანე ოძუნეცი 251
- იოანე პლუზ ეზრნკაცი 12
- იოანე-სმბატი 261, 266
- იოანე ტუეცი 206
- იოასი 71, 72
- იოაქაზი 71, 72
- იოზი (სხვადასხვა) 61, 64, 127, 138
- იოველი (სხვადასხვა) 70, 250
- იოვიანე 92
- იოვიდა 71
- იოინი 67
- იონათანი 69, 75
- იონაკი 60
- იონანი 72
- იონელები 67
- იორამი 71, 72
- იორდანი (მდ.) 113
- იორდანი 183
- იორდანის მხარე 59
- იორი 227
- იოსაფათი 70, 71
- იოსები (სხვადასხვა) 64, 99, 101, 102, 131, 132, 144, 179, 183
- იოსები, ალვანთა კათალიკოსი 150
- იოსები, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადასხვა) 103, 239, 240
- იოსია 72, 73
- ირანელები 179
- ირანი 225-227, 229, 231, 232, 237, 238, 241, 243, 244, 246, 247, 255, 264, 280, 282, 291, 295, 297
- ირინე 143
- ირიონი 164
- ირლანდია 222
- ისააკი 63, 64, 76
- ისავრია 92, 287
- ისავურ ნოინი 201
- ისაია 132
- ისმაილი (სხვადასხვა) 113-115, 117, 127, 160, 275
- ისმაიტელები 114, 117, 121, 129-131
- ისმუდი 202, 215
- ისრაელ ოთმუსეცი 248, 252
- ისრაელელები 66-68
- ისრაელი 65, 66, 72, 98, 112-114, 119, 121
- ისრაევი 147, 148
- ისფაჰანი 61, 148, 160, 169, 225, 226, 264, 295

- იტალია 87, 92, 222
 იუბალი 51
 იუბენალი (სხვადასხვა) 103, 135, 240
 იუდა 70, 77
 იუდა მაკაბეი 75
 იუდეა 70-72
 იუვანი 60
 იულიანე 91-93, 234
 იულიანე გალიკარნელი 137
 იულიუს კეისარი 80, 85
 იუსაკი 60
 იუსიკი 93, 94
 იუსტინე 136
 იუსტინიანე 136-138, 257
 იუსტინიანოპოლი 109, 223
 იუსტინიანოსი 136
 იუსუფი 140, 258, 259
- კადმოს მილეთელი 226
 კაენი 50-52, 58
 კავადი (სხვადასხვა) 106, 111, 112, 241
 კავკასი 60
 კავკასია 27, 137, 144, 224, 231, 241, 251, 255, 257, 265, 293-295
 კავკასიელები 138
 კავკასიის მთა 55, 83, 153, 171
 კავკასიონი 77
 კავკასოსი 144
 კაიანი 143, 145, 152, 170, 196, 278
 კაიენაბერდი 13, 14
 კაინაკი 61
 კაინანი 52, 55, 62
 კაინონი 143, 145, 152, 170, 278
 კაკაბაძე ს. 288, 290
 კალან-პალატი 151
 კალაფატი (მიხეილ V კალაფატი) 151, 266
 კამახი 93, 128, 129, 139, 231
 კამბიზი 74
 კამრჯადორი 141, 159, 259
 კამსა 123
 კამსარაკანები 168, 232, 252, 276, 277
 კანგარის მთა 77
 კაპადოკია 108, 222, 255, 266, 274, 287
 კაპადოკიელები 60
 კაპაკი 60
 კაპანი 155, 179, 271, 285
 კაპუეტის ციხე 163
 კაპუტაკის გავარი 89
 კარახპოლა 236
 კარგრაკი 60
 კარენი 81, 229
 კარინი 109, 236, 262
 კარინის გავარი 271
 კარინის ველი 145
 კარის ციხე 180
 კარკარი 169, 277
 კარმირ-ვანქი 165
 კარნუ ქალაქი 110, 111, 183, 199, 237
 კარუსი 86
 კასპიის ზღვა 144, 158, 171, 227, 231, 234, 244

პარლან არქივები

- კასტალონის მონასტერი 166, 275
- კატი 174
- კატანი 270
- კატრამიტე 143
- კაქავაბერდი 179
- კალზუანი 161
- კანარეთი 196, 227
- კახეთის სამთავრო 269
- კაჰადი 64
- კედმა 113
- კეკელიძე კ. 290
- კელესტინოსი 135
- კელტები 59, 222
- კენდროსკავისი 166
- კესარია 83, 84, 87, 88, 94, 108, 159, 199, 222
- კესუნი 275
- კეწარუსის მონასტერი 150, 161
- კეწრორი 181, 183
- კვაჭანტირაძე ე. 18, 21, 23, 29, 31, 42, 225, 253, 256, 282, 283, 288, 291
- ვიპროსი 187, 287, 292
- კვიპროსის სამეფო 287, 297
- კვირიკე, ალბანთა მეფე 153, 156, 158, 171
- კვირიკე I, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 272, 278
- კვირიკე II, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 270, 273
- კვირიკიანთა სამეფო 196, 260
- კილარი 113
- კიზიკონი 135
- კიკნაძე რ. 290, 293, 297
- კიკროპსი 66, 67
- კილიკია 11, 13, 15, 92, 98, 119, 162, 169, 175-177, 215, 228, 271, 275-277, 289
- კილიკიის სომხური სამთავრო 10, 274, 287, 292, 297, 300
- კირ მანუილი (მანუელ I) 176, 282
- კირ საჰაკი 186
- კირაკოს განძაკეცი 9, 11, 13, 14, 18, 21, 23, 37, 240, 242, 249, 254, 257, 262, 265, 271, 272, 276, 280, 288, 289, 293-298
- კირაკოსი 140, 198
- კირილე (სხვადასხვა) 135, 198
- კირიონ I 242
- კიროს სპარსელი 73, 74
- კიროსი 90
- კისი 107
- კიტმი 60
- კიურჯანი 144, 261
- კლავდიუსი 85, 86
- კლარჯეთი 33, 129, 171, 249, 254
- კლდეკარი 265
- კლეოპატრა 79
- კლიმენტი III 286
- კლიმი 60
- კოკქის გავარი 166
- კოლონია 107, 141
- კომანა 154
- კომიტას I 244
- კომნენოსები 286
- კომოდუსი 86

- კონდოფრი (გოტფრიდ ბულო-
ნელი) 162, 274
- კონკრატის მთა 166
- კონსტანტი 92, 118, 144, 234, 246
- კონსტანტინე I ბარძრთბერდე-
ცი 14, 16, 292, 298
- კონსტანტინე, ბიზანტიის იმ-
პერატორი (სხვადასხვა) 93,
118, 119, 136, 140, 141, 143,
146, 266, 271
- კონსტანტინე დიდი 91, 95, 231-
234
- კონსტანტინე, კილიკიის მმართველი 274
- კონსტანტინე პორფიროგენეტი
31, 32, 256
- კონსტანტინე (სხვადასხვა) 87-91,
145, 163, 165, 169, 176, 184, 193,
216, 234, 246, 277, 292
- კონსტანტინოპოლი 81, 91, 92,
95, 110, 117, 118, 134-136,
146, 151, 154, 157-159, 164,
169, 176, 186, 231, 236, 239,
240, 245, 256, 257, 266
- კონსტანციუსი 92, 93, 234
- კორდუელები 78
- კორეში 113
- კორინთელები 104
- კორინთო 103, 240
- კორიუნი 99, 101, 237, 238
- კოტმანი 193, 293
- კოტმანის ველი 293
- კოშმი 81
- კოხტასთავი 293, 296
- კრესასი 61
- კრესოსი 79
- კრეტა 68
- კრონიდე 88
- კტრიჭი 132
- კუზი 137, 173
- კუიუმჭიანი გ. 22
- კუკრაქისი 72
- ლაბანი 64
- ლაზარ ფარპეცი 23, 237, 238,
241
- ლაზარე 99, 216, 217
- ლათინები 60
- ლამბრონთა გვარი 292
- ლამბრონი 158, 180, 271
- ლამექი 51, 52, 54
- ლარისა 145, 154, 255, 261
- ლაშა-გიორგი 191, 193, 291
- ლაშა-გიორგის დროინდელი მე-
მატიანე 35, 37, 281, 283, 288,
290
- ლევი 64
- ლევიტელები 69
- ლევონი, კილიკიის მმართველი
(სხვადასხვა) 98, 163, 169,
175, 216, 274
- ლევონ II, კილიკიის მმართველი
184, 187, 190, 192, 287, 292
- ლექები 279
- ლელქარი (ალ-ლაშქარი იბნ მუ-
ჰამედი) 152, 267
- ლეონი (სხვადასხვა) 124, 128,
129, 135, 136, 139-141, 143,
144, 176, 252, 254, 287, 292

პარლან არქივები

- ლეონტი მროველი 222, 270, 279
ლია 64
ლიბია 54, 55
ლიდია 79, 228
ლიკიანე 84
ლიკოსი 169
ლიმბოსი 66
ლიპავონ აბდალაჰი 128
ლიპარიტ ბაღვაში 150, 152, 181,
265-267
ლიპარიტ სუმბატის ძე 285
ლირიკია 59, 78, 222
ლირიკიელები 78
ლიცინიუსი 89, 231, 233
ლოლაშვილი ი. 290
ლორე 158, 165, 170, 181, 189,
190, 196, 260, 272, 278, 289
ლორთქიფანიძე მ. 34, 269, 289
ლუზინიანები 287, 292
ლუკა 94
ლუკიანოსი 80
ლულუა 131
- მაგნენციუსი 92
მაგოგი 59
მადანი 76
მადიამი 65
მადიანი 76
მავრიკე 108, 110, 136, 137, 243,
257
მათანის კერპები 147
მათე 94
მათეოს ურჰაეცი 35, 39, 265,
275-277
- მათუსალა 51-54
მაიაფარიკინი 223
მაკედონი 96, 236
მაკედონია 103, 240
მაკედონელები 67, 76, 90, 236
მაღელეილი 51, 52
მაღქათუ 62
მამბრე 99, 103, 240
მამგუნი 88
მამდუდი 166
მამი 152
მამიკონიანები 33, 88, 97, 99,
110, 118, 119, 121, 126, 129,
133, 138, 163, 232
მამრუანი 145, 262
მამუნი (ალ-მამუნი) 129, 131
მამქანი 143
მანაზკერტი 124, 137, 145, 154,
251, 263
მანაიმი 71, 72
მანანდიანი ჰ. 28, 288
მანასე 71
მანაჭიჰრ რშტუნი 91
მანგუ ყაენი 200-202, 264, 297,
298
მანთალიონი 166
მანიტონი 54, 55, 221
მანუელ მამიკონიანი 129, 131
მანუილ I კომნენოსი 286
მანუჩე (მანუჩიჰრ იბნ შაჟურ I)
155, 156, 158, 161, 165, 170,
271
მანნკერტი 175, 183, 188
მანხუტის ხეობა 261

- მაჟაქი 79
 მარ დარევი 74
 მარ იჰაბი 81
 მარანდი 160, 273
 მარაში 141, 159, 164, 166, 275
 მარგარიანი ა. 22, 28
 მარდინი 164, 275
 მარელები 73
 მარიამი (სხვადასხვა) 84, 87, 173, 256
 მარიესი ლ. 41
 მარინოსი 81
 მარისი 65
 მარკვარტი ჟ. 31, 41, 224
 მარკიანე 103, 135, 240
 მარკო პოლო 297
 მარკოზი 95
 მარმაშენი 150, 265
 მარმინი 264
 მარსამი 113
 მარსი 59
 მარსმა 113
 მარტინა 118, 246
 მარტინოსი 136
 მარტიროპოლი 223
 მასე 113
 მასისის მთა 60, 223
 მასუდი 176, 283
 მასქუთები 235
 მასხუთი 148, 149
 მაქენაცის მონასტერი 127
 მაქსენციუსი 89
 მაქსიმოიანე 86, 89, 233
 მაქსიმინე 86
 მაშტოც ელივარდელი 259
 მაშტოც სევანელი 142
 მაჩინი 193, 293
 მანნაბერდი 196
 მაჯადავლა როსტომი 147
 მაჰკანაბერდი 170, 278
 მაჰმუდ უსტაფა 147
 მაჰმუდი (სხვადასხვა) 146-149, 170, 173, 178, 273, 278
 მედა 59
 მედინა 113
 მეკდემი 294
 მელერი 214
 მელესიტის ციხე 89
 მელიტენე 60, 95, 108, 141, 162, 163, 223
 მელიტოსი 103, 104, 240
 მელიქ აშრაფი (ალ-მალიქ ალ-აშრაფ I მუზაფარ ად-დინი) 189, 195, 288
 მელიქ შაჰი 149, 156, 158-160, 192
 მელიქი (მელიქ თოღრული) 277
 მელიქიშვილი გ. 225
 მელიქსეთ-ბეგი ლ. 8, 23, 24
 მელქისედეკი 63
 მელქომი 89
 მელქონ სპარსი 80
 მელჰედები (მუჰლიდები) 189, 201
 მემფისი 64
 მენანდროს მოგვი 61
 მენაფთისი 64
 მეჟეჟი 107, 110, 112

პარღან არქივები

- მერვანი (მერვან II იბნ მუჰამედი) 126, 251
მერვანიდების დინასტია 263
მერმნი 148, 264
მესელიანოსი 157
მესელმოთი 215
მესლიმი 125
მესოპოტამია 152, 156, 184, 227, 229, 257, 243, 267, 275, 295
მესროპი 97-102, 120, 197
მესრობ მაშტოცი 237, 238, 240
მესტრიმი 61
მესხია შ. 9, 278, 288, 292
მეტრეველი რ. 36, 272, 279, 281, 282
მექა 113, 115, 116
მეშკავანი 193
მეშკანი 101
მენამორი 82
მენირანცის მონასტერი 250
მენკერტის ციხე 165
მეჰრუჟან არწრუნი 96, 128
მითრიდატე I, პართიის მეფე 227
მითრიდატე VI ევპატორელი, პონტოს მეფე 229
მიკენი 224
მილანი 185, 231
მილდერმანსი ჟ. 22, 26, 41
მირდატი 79, 229
მისრი 154, 204, 215, 271
მიქაელ ასური 23
მიქაელი (მიხეილი), ბიზანტიის იმპერატორი (სხვადასხვა) 129, 136, 146, 151, 154, 157
მიჰრანი 105, 144
მოავია I 246, 247
მოვსეს II ელივარდელი 242
მოვსეს კალანკატუაცი 247-250, 268
მოვსეს ხორენაცი 23, 31, 224, 225, 227-230, 232, 234, 235, 237-240, 253-255, 284
მოვსესი (სხვადასხვა) 45, 54, 64-66, 69, 71, 76, 88, 98-100, 103-109, 140
მოისართა ტომი 9, 12, 198, 296
მოლარ ნოინი 13, 196, 268
მონომახი (კონსტანტინე IX მონამახი) 151, 152, 154, 266, 267
მონღოლები 10, 14, 234, 244, 260, 270, 272, 293, 295, 296, 299, 300
მორო ძორორ 291
მორფილიკენი 77
მოსე ცურტაველი 107, 242
მოსკოვი 38, 40-42, 52, 181, 193, 249, 258
მოსოქი 59
მრაჭული 171
მრენი 112, 178, 284
მრუანი 121, 122, 249
მტვერის ციხე 280
მტკვარი 83, 141, 234
მუთავაქილი 255, 258

- მუთასიმი 255
 მურადიანი პ. 28
 მურაცანები 77
 მურვან ყრუ 251
 მუსეფალუ სარჩუქის ძე 148
 მუსთასიმი 202, 298
 მუფარლინი 109, 130, 202, 223, 254, 298
 მულალი 193, 293
 მულანის ველი 195, 203, 295
 მულრი 178, 191
 მუშე (სხვადასხვა) 99, 103, 106
 მუშელ ბაგრატიუნი 127, 128, 130, 137, 140
 მუშელ მამიკონიანი 126, 232, 252
 მუჰამედი (სხვადასხვა) 119, 121-123, 128, 129, 133, 147, 202, 251, 268, 273, 294
 მუჰამედი, ისლამის მქადაგებელი 113, 114, 116, 117, 245
 მცირე აზია 223, 233, 287, 295, 297
 მცხეთა 242
 მნზინი (ნიზიბინი) 78, 81, 82, 91, 228
 მწურქი 230
 მხარგრძელ-გაგელები 268, 293, 296
 მხარგრძელები 37, 74, 267, 268, 287-289, 291-294, 298
 მხითარ აირივანეცი 221, 232, 242, 244, 248-250, 254, 255, 257, 272, 275
 მხითარ ანეცი 18-20, 22-24, 30, 147, 261, 287
 მხითარ გომი 37, 283, 292
 ნაბაიუთი 113
 ნაბატი 70, 72
 ნაბოჰალასარი 72
 ნაბუნი 137
 ნაბუქოდონოსორი 61, 72-74, 77, 224, 225
 ნათანი 69
 ნამი ამონელი 69
 ნანა ასური 41, 130, 134, 254
 ნაპესი 113
 ნატროშვილი თ. 290, 291
 ნაქოვრი 59, 61
 ნახიჭევანი 123, 150, 191
 ნახიჭევანის გავარი 243
 ნებროთი (ბელი) 57, 61, 222
 ნერვა 86
 ნერონი 85
 ნერსე, ქართველთა მთავარი 121
 ნერსე, ქართველთა მეფე 140
 ნერსეს III აღმშენებელი, სომეხთა კათალიკოსი 245, 247, 257, 280
 ნერსეს აშტარაკეცი 39
 ნერსეს ბაკური 123
 ნერსეს დიდი, სომეხთა კათალიკოსი 119, 120
 ნერსეს მშეცი 15
 ნერსეს IV შნორჰალი, სომეხთა კათალიკოსი 275

პარლან არქივები

- ნერსესი, ალვანთა კათალიკოსი 299
- ნერსესი, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადასხვა) 94-97, 106, 117, 120, 134, 162, 165, 177, 180, 184, 205, 206, 250, 284
- ნერსეჰი 61, 102
- ნერშაპუჰი 107
- ნესტორი 101
- ნეფრკერტი 109, 130
- ნექტარიოსი 134
- ნზები 169
- ნიგა III
- ნიკეა 159, 162, 233
- ნიკიტა 137, 138
- ნიკიფორე, ბიზანტიის იმპერატორი 81, 136, 144
- ნიკიფორე ფოკა, ბიზანტიის იმპერატორი 229, 261
- ნიკომაქი 84
- ნიკოპოლისი 107
- ნინევი (ათური) 60, 62, 63, 226
- ნინოსი 61, 63
- ნიშაბური 148, 264
- ნოე 52-56, 58, 221, 222
- ნოემი 51, 55
- ნოემია 74
- ნორაირი 60
- ნორაშენი 180
- ნორბერდი 196, 207
- ნუნე (ნმ. ნინო) 162, 274
- ოგეგისი 64
- ოგუჰი 84
- ოდისეა 224
- ოდიშელი ჯ. 290
- ოვსე 72
- ოზია 71
- ოთმუხი 125, 239
- ოკბა 122
- ოლაკანი 232
- ოლთისი 262
- ომაიანთა დინასტია 247, 249, 251
- ომარი (სხვადასხვა) 123-125
- ორბელიანები 181
- ორბის ციხე 270
- ორენდი 197
- ორესტე 63
- ორმიზდი (სხვადასხვა) 90, 93, 101, 108, 112, 243
- ოსე 72
- ოსეთი 286
- ოსკევანი 135
- ოსმალეები 279
- ოსმანი 245
- ოტა 139
- ოტნ-მასიაცი 112
- ოქოზია 71, 72
- ოქროს ურდო 296, 300
- ოშაკანი 101, 235
- ოძ-ბერდი 131, 254
- ოჭიე 188
- პავლე მოციქული 170
- პაიგამი 61
- პაიმუნდი (ბოჰემუნდ ტარენტელი) 162-164, 274

- პალესტინა 16, 55, 59, 63, 76, 80, 81, 185, 229, 273, 298
- პაპარონი 158, 271
- პაპაქი 194, 294
- პაპი (სხვადასხვა) 94-97, 236, 237, 257
- პარეტი 60
- პარზუანი (მარზუბან იბნ მუჰამედი) 152, 267
- პართელები 76, 78, 226
- პართია 55, 144, 226-231, 244
- პარკეშტი 194
- პარუირი 61
- პარხალის მთები 162
- პატკანოვი კ. 40
- პატმოსი 86, 87
- პაფლაგონია 135
- პაჭანიკები 272
- პაჭოიჭი 61
- პელაპოსი 67
- პერგეა 79
- პერმაგონი 222
- პეროზაპატი (პარტავი) 268
- პეროზი (სხვადასხვა) 105, 241, 268
- პერტინაქსი 86
- პერფერუჟანი (იოანე II კომნენოსი) 175, 282
- პერჭი 60
- პეტევანი (ვილჰელმ პუატიე) 164, 275
- პეტერბურგი 22, 26, 40
- პეტრე ანტიოქელი 135
- პეტრე, ეპისკოპოსი 107, 109
- პეტრე I გეტადარძი, სომეხთა კათალიკოსი 145, 150, 151, 156, 159, 172, 263
- პეტრე მოციქული 94
- პეტრე, წინამძღვარი 180
- პეტრეს ტაძარი 155, 163, 187
- პიზა 151, 157
- პლანტაგენეტები 292
- პლატონი 65
- პონტო 60, 77, 83, 108, 229
- პონტოელები 79
- პონტოს ზღვა 76-78, 144, 159
- პორფირე 71
- პოლოსი 159
- პრობუსი 86
- პროკოფი 117
- პროტი 60
- პტოლემეაიოს ევერგეტი 75
- პტოლემეაიოს ეპიფანე 75
- პტოლემეაიოს ფილადელფოსი 74, 75
- პტოლემეაიოს ფილუპატორი 75
- პტოლემეაიოსი (ლაგოსი) 74
- პულქერია 103
- პლნძავანქი 200
- ჟამთააღმწერელი 293, 295-297, 299, 300
- ჟორდანია თ. 282, 290
- ჟოსლინი (ჟოსელინ დე კურტენე) 162, 176, 179, 283, 284
- რაბანი 275
- რაბოით მოიაბი 113

პარღან არქივები

- რაგა 264
რაგავი 56, 59
რაგუელი 61
რადუანი 160, 162
რაიმონდ ტულუზელი 274, 275
რაინოლდ შატილიონელი 287
რანი 260
რასტი 188
რაქუელი 65
რამიდ ად-დინი 193, 195, 297, 298
რაჯარდი 163
რებეკა 63
რეი 147, 148, 264
რეინი 222
რემანი 114
რესტაკესი (არისტაკესი) 90
რიფსიმე III, 167, 231, 244
რიფსიმეანები 99, III
რიფსიმეანთა ეკლესია 143
რიჩარდ I ლომგული 287
რობერტი 162, 274
რობოამი 69-72
რომაელები 60, 79, 124, 208
რომანოსი (სხვადასხვა) 141, 144, 146
რომი 16, 68, 72, 85, 87, 91, 125, 134, 135, 141, 185, 200, 222, 229-231, 233, 234, 236, 297
რომულუსი 72
როჭერი 168
რუბენი 113, 163, 165, 184
რუბენი, კილიკიის მმართველი 274
რუბენიდების დინასტია 274
რუზუქანი 143
რუთი 68
რუმიანცევი 39
რუმის სასულთნო 10, 295
რუსუდანი 286
რშტუნი 91, 109, 117, 118, 120, 137, 244, 245, 249, 257, 260
საბა 59, 115
საბაელი დედოფალი 55
საბელი III
საბერძნეთი 34, 84, 96, 107, 110, 117, 122, 125, 131, 133, 157, 171, 186, 214, 235, 246, 279
საგასტანი 109, 244
სადოკი 70
სადუნი 177, 178
საკდენი 84
სალა 55
სალარი 152, 164
სალაჰადინი (სალადინი) 182, 185-188, 285
სალდუხი 174
სალეფი 287
სალმანასარი 72, 73
სამა 70
სამარა 256
სამარია 70, 72
სამეგარი 67
სამიროსი 52, 61
სამოსა 237
სამსონი 68
სამუელ ანეცი 15, 172, 276, 280

- სამუელი (სხვადასხვა) 68, 69, 102, 106, 128
- სამუსატი (სამოსატი) 161, 169, 277
- სამშვილდე 153, 270
- სანაინი 141, 142, 150, 158, 191, 259
- სანარია 269
- სანატრუკ არშაკუნი 81, 82, 90, 91, 234, 235
- სანესანი 235
- სანქტ-პეტერბურგი 40
- სანჯარი 149, 273
- სარა 62, 115
- სარგის ვესტი 266
- სარგის I სევანეცი, სომეხთა კათალიკოსი 261, 284
- სარგის სივნიელი 285
- სარგის ჭონელი 120
- სარგის ჯაყელი 299
- სარგისი, სომეხთა კათალიკოსი 143, 146, 156, 160, 273
- სარგისი (სხვადასხვა) 111-113, 118, 137, 156, 173, 178, 183, 189, 208
- სარდანაპალი 60
- სარდახი 202, 214
- სარდი 148
- სარკინოზები 124
- სასანაკანი 78
- სასანიანები 147, 227, 231, 246, 247
- სასუნელები 255
- სასუნი 107, 136, 175, 184, 225
- საული 68, 69
- საფანი 160
- საფრანგეთი 274, 287
- საქართველო 9, 10, 16, 23-26, 29-32, 34-36, 38, 99, 152, 170, 190, 198, 201, 205, 230, 238, 241, 249, 251, 253, 254, 256, 258, 259, 261-263, 265, 268-270, 272, 273, 278, 279, 282, 283, 285-288, 290, 291, 293, 297, 299, 300
- სახალთი 211
- სახატე 181
- საჰაკ I, სომეხთა კათალიკოსი 238
- საჰაკ მერუტენი 137
- საჰაკ ძოროფორეცი 248
- საჰაკდუხტი 144
- საჰაკი, სივნიეთის მეფე 143
- საჰაკი, სივნიეთის კათალიკოსი 132
- საჰაკი, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადასხვა) 99, 122, 123, 135, 140
- საჰაკი (სხვადასხვა) 64, 96-103, 105, 106, 111, 121, 130, 137, 144, 162, 183, 184, 240
- საჰირონი 62
- საჰლი (საჰლ სმბატიანი) 255
- სეზასტია 70, 89, 95, 145, 151, 163, 255, 261, 289
- სებეოსი 23, 31, 32, 224, 228, 232, 244-246, 248
- სებქთანნი 147

პარლან არქივები

- სედეკია 72
სევადა 130
სევადა ხაჩენელი 204
სევანი 121, 248
სევანის მონასტერი 259
სევანის ტბა 223, 234, 239, 265, 267
სევასტი 199
სევასტია 108
სევერუსი 86
სეგოროდელები 153
სეგორდი (სეგორდიქი) 269
სეგუკი 262
სეთი 51, 52, 54, 58
სელეკ I 271
სელეკია 187
სელეკიდეები 223, 228, 229, 244, 271
სელვესტროსი 88, 134, 232
სელუმი 71, 72
სელჩუკები 20, 265
სელჩუკთა სახელმწიფო 282
სემი 54, 59, 61, 221
სენაარი 56
სენექერიმ არნრუნი 255, 256, 266
სენექერიმი (სხვადასხვა) 60, 134, 145, 151, 155, 254, 261
სერკვეელი 150
სერმი 92
სერუქი 59, 61
სეფიანები 244
სეფორა 65
სვანეთი 171
სიბილა 67
სიდონი 71
სიდოსი 70
სიდჰართხა გაუტამა 299
სივასი 261
სივილა 292
სივნიეთი 77, 105, 131, 132, 146, 223
სილაგაძე ბ. 290, 294
სიმეონი (სხვადასხვა) 75, 250
სიმის მთა 127
სინას მთა 66, 98
სიონ I ბავონეცი 252
სირია 261, 273, 283, 298
სისაკანები 77
სისაკი 60
სისი 14, 187, 215, 271, 284, 289
სისიანი 285
სიუნიქი (სივნიეთი) 9, 60, 142, 223, 234, 239, 244, 267, 271, 279, 285
სკვიტები 162
სკუტრი 107
სლკუნები 232
სმბატ აღმსარებელი 134
სმბატ I ბაგრატიუნი 258, 259
სმბატ II ბაგრატიუნი 260
სმბატ ბაგრატიუნი (სხვადასხვა) 96, 109, 121, 122, 123, 133, 249, 256
სმბატ ბივრიტის ძე 253
სმბატ მამიკონიანი 252
სმბატი (სხვადასხვა) 77, 82, 118, 122, 126-128, 130-134, 139, 140, 143, 155, 256

- სმბატოვანი 253
 სოიე 76
 სოკრათი 92
 სოლომონ გარნეცი 252
 სოლომონი 69, 70, 127, 238
 სომეხები 20, 76, 78, 91, 95, 97, 109, 119, 122, 124, 126, 130, 136, 137, 139, 153, 154, 155, 160, 163, 164, 169, 170, 176, 185, 187, 192-194, 198, 200, 223, 242, 243, 261
 სომხეთი 7-11, 15-17, 24, 29, 30, 32-34, 38, 41, 60, 61, 80, 82, 85-87, 90, 93, 95-98, 100, 102, 104, 105, 107-112, 117-126, 128, 129, 131, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 160, 170, 174, 178, 179, 181, 187, 198, 200, 201, 205, 215, 223-225, 227-232, 234-239, 241, 242, 244-246, 248, 250-252, 255, 256-260, 264, 265, 267, 280, 282, 284, 285, 288, 290, 291, 297
 სომხითი 143, 260, 261, 293
 სონები 177
 სოსაკიმი 70
 სოფი 84
 სოფის ტაძარი 107, 138, 183
 სპანდიატესი 31
 სპარამი 250
 სპარსეთი 16, 20, 79, 81-84, 91, 96, 97, 100, 119, 147, 152, 159-161, 165, 169, 181, 191, 198, 201, 208, 225, 236, 241, 244, 268
 სპარსელები 73, 76, 79, 101, 102, 106, 110, 124, 145, 155, 165, 170, 171, 184, 239, 245, 271
 სპერი 32, 34, 128, 253
 სრუჭი 59
 სტეფანე 176, 184
 სტეფანოს I დვინელი, სომეხთა კათალიკოსი 252
 სტეფანოს ორბელიანი 276, 285
 სტეფანოს II რშტუნი, სომეხთა კათალიკოსი 260
 სტეფანოს III სევანეცი, სომეხთა კათალიკოსი 260
 სტეფნაძე ფ. 10, 35, 36, 281, 282
 სუმბატ ბივრიტიანი 32
 სუმბატ ორბელიანი 37, 177, 283
 სტეფანოს კონი 132, 133
 სტეფანოს ტარონეცი (ასოლიკი) 16, 250
 სტეფანოსი (სხვადასხვა) 127, 133, 142, 156, 199
 სტრაბონი 230
 სტრაკოსი 136
 სუზდალი 286
 სულეიმან სპარსი 124
 სულეიმანი 126
 სუმბატ დავითის ძე 31, 263
 სურბ-გრიგორი 145
 სურბ-ხაჩი 173, 282

პარლან არეველცი

- სურენი (სხვადასხვა) 81, 84, 110, 137
სური 60
სურმაკი 100, 101
სურჰან სპარსი (დავითი) 121
სუქმან ართუხის ძე 161, 163, 174, 273
- ტავროსი 132, 155, 255
ტავუში 13, 145, 170, 196
ტათევი 8
ტაკუთარი (თეგუდარი) 214
ტალავრის ხეობა 261
ტანთა 106
ტანკერი 162, 166, 168, 274
ტაო 33, 109, 117, 120-122, 128, 129, 137, 232, 249, 253, 262, 263
ტაპარასტანი 148, 264
ტარაბი 148
ტარონი 87, 88, 107, 118, 122, 130, 132, 137, 228, 232, 256, 286
ტარონის გავარი 254, 266
ტაროსი 154
ტარსონის ეპარქია 180
ტარძიანი 184, 286
ტაფარი (მოჰამედი) 164, 169, 277, 278
ტაფნასი 76
ტაშირი 143, 170, 259, 278, 281
ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო 260, 270, 272
ტაციტუსი 86
- ტაჭატი 139
ტაჭიკები 76, 98, 114, 121, 125, 129, 140, 141, 144, 178, 179, 183, 198, 204, 207, 210, 214, 215, 245
ტაჭკასტანი 112, 204, 245
ტახალასონის მთა 89
ტერენტიანოსი 237
ტერუნაკანი 170, 196, 278
ტიბერიუსი (სხვადასხვა) 85, 136
ტიგლატფალასარი 71, 72
ტიგრანაკერტი 81, 223, 229
ტიგრანი (სხვადასხვა) 19, 79, 147
ტიგროსი 78, 202, 226, 277
ტიმოთე (სხვადასხვა) 120, 134-137
ტირანი (სხვადასხვა) 61, 82, 84, 93, 94, 229, 235
ტირიითი 96, 284
ტიროსი 70
ტიტე 82, 230
ტიტე ანტონიუსი 86
ტიურენელები 60, 70
ტორქი 77
ტოლუხ ხათუნი 201, 202, 213, 214, 297
ტრაიანე 86
ტრაპატუნები 78
ტრაპიზონი 108, 248
ტრაპიზონის იმპერია 297
ტრაპოლის საგრაფო 274, 276
ტრაპოლისი 166
ტურუბერანის ნაჰანგი 263

- ტუსიკი 248
 ტულან-არსლან ალ-აჰმადის ძე 281
 ტულრილი (თოღრულ-ბეგი) 148-150, 152, 153, 181
- ული სალარი 164
 ულუბაბიანი ბ. 28
 უმეკი 199
 უნგარის გავარი 180
 ურარტუ 223
 ურიები 54, 73, 74
 ურჰა (ედესა) 81, 112, 159-161, 163, 164, 166, 169, 176, 229, 277
 უსუფი 140, 182
 უტიელები 77, 227
 უტიქი 132
 უტიქის ნაჰანგი 227, 259, 269, 288
 უფირი 59
 უღკანის ციხე 88, 232
 უნნი 180
 უხტანესი 23, 89, 238, 243, 244, 269
 უხტიქი (ოლთისი) 145, 170, 183, 262, 278
- ფადლონი 34, 35, 152, 153, 155, 171-174, 177, 268
 ფადლონი (ფადლ I იბნ მუჰამედი) 268
 ფადლონიანები (შადადიანები) 158
 ფაეთონი 65
- ფავესტოს ბუზანდი 23, 31, 32, 235, 237, 253
 ფაიტაკარანი 90, 234
 ფაკე 71, 72
 ფალეკი 55, 56
 ფალჰავანი 181
 ფარანი 60
 ფარანის უდაბნო 113
 ფარანძემი 96
 ფარისოსი (მიაფორი) 152, 172, 267
 ფარნავაზი 32, 61, 224, 225, 270, 279
 ფარნავაზიანები 34, 225
 ფარნერსეჰი 93
 ფარსი 226
 ფატიმიდები 285
 ფაფაზიანი ვ. 28
 ფაჰლავუნები 99, 165, 265, 266, 277
 ფეროჟე (იოანე II) 170
 ფერუშინოსი 87
 ფილადოსი 67
 ფილარტოსი 156, 159
 ფილარქსიოსი 137
 ფილიპე, რომის იმპერატორი 83, 231
 ფილიპე (სხვადასხვა) 86, 152, 192, 269, 292
 ფილიპე II ავგუსტოსი, საფრანგეთის მეფე 287
 ფილიპე ვარდი, ბიზანტიის იმპერატორი 136
 ფილიპოპოლი 186

პარლან არქივები

- ფილისტიმელები 67, 68
ფინიკი 66
ფინიკია 66
ფინიკიელები 70
ფისიკი (ისააკ II) 183, 184, 286
ფლაზიანოსი 135
ფოვა 61
ფოთი 123, 250
ფოკა 136, 145, 262, 263
ფოკა, ბიზანტიის იმპერატორი 110, 229, 244, 261
ფოტი 134, 136, 137
ფრანგები 185, 222
ფრანკები 161, 163, 177, 178, 182, 190-193, 206
ფრიდრიხ I ბარბაროსა 287
ფუა 71
- ქავაზინი 196
ქავთარ ივანეს ძე 285
ქაიალი 61
ქალანის ველი 56
ქალდეველები 52, 61
ქალდეველთა სამეფო 73
ქალკედონი 103, 107, 108, 119, 121, 123, 136, 141, 191, 240, 242, 246-248, 257
ქამი 54, 55, 59, 61, 221
ქანანელები 77
ქანთარა 64
ქართველები 60, 124, 142, 143, 194, 200, 208, 225, 242, 243, 261, 274, 279, 293
ქართლი 32, 33, 144, 224, 225, 240-243, 253, 258, 260, 263, 265, 268, 270, 278-282, 285, 289
ქართლოსი 60, 144, 270, 280
ქასალი 83
ქალერთი 117
ქაჯაჯი 103
ქებრონი 64
ქერსონი 135
ქერჰასტანი 148
ქეტურა 63, 65, 76
ქვემო ქართლი 241, 258, 260, 270, 278, 279
ქთილი 71
ქითბულა 204
ქირამი 70
ქობაირი 173, 281
ქოდადი 113
ქრისტიფორე (სხვადასხვა) 106, 111, 112
ქსანთისი 65
ქსაროსი 62
ქსერქსე 74
ქტესიფონი 245
ქურთები 295
ქუსა 67
ქუშანთა ქვეყანა 76, 147
ქუშელები 76
ქუში 61
- ლაზი (მელიქ ღაზი) 164, 275
ლაიდადი 51
ლატალა ნოინი 196
ლევონდი (სხვადასხვა) 23, 86, 87, 99, 101-103, 136, 249, 250, 252

- ყაზვინი 148, 204, 264, 277
 ყარაბალი 295
 ყარაყორუმი 298
 ყარსი 9, 141, 154, 170, 189, 196,
 259, 260, 271
 ყარსის (ვანანდის) სამეფო 189
 ყაუხჩიშვილი ს. 33, 35, 36, 224,
 268
 ყივჩაღები 35, 194, 294

 შადადი 177
 შადადიანთა სახელმწიფო 267-
 269
 შავარშაკანი 230
 შავასპ არწრუნი 101
 შავი ზღვა 227
 შავი მთა 144, 163, 168, 261
 შაკიების ტომი 299
 შამბატი 61
 შამირამი 60, 61, 223, 224,
 შამირამის ციხე 152, 267
 შამის ქვეყანა 203, 204, 298
 შამქორი 152, 192, 196, 268, 278,
 282
 შამქორის ხეობა 244
 შამშაგრამი 81
 შანშე 298
 შაპურანი 171
 შაპუჰი (შაბურ I) 88, 89, 232, 264
 შაპუჰი (შაბურ II) 96, 236
 შაპუჰი (შაბურ III) 97, 99
 შაპუჰი, მამიკონიანი 128-130
 შაპუჰი, სომხეთის მეფე 88-90, 96,
 97, 99, 100, 128, 130, 131, 239

 შარა 77
 შარაშანი 78
 შარვანი 300
 შაქი 177
 შაშუაში 153
 შაჰაბატიანი 211
 შაჰაკი 96
 შაჰან-შაჰი (სხვადასხვა) 166, 180,
 184, 191, 205, 243, 292
 შაჰაპივანი 177, 284
 შაჰ-არმენთა სახელმწიფო 9
 შაჰი არმენი (ნასირ ად-დინ სუქ-
 მან II) 282
 შაჰრვარაზი 248
 შერო 101
 შირაკავანი (ერაზგავორი) 41, 134,
 139, 253, 258
 შირაკი 9, 37, 145, 180, 189, 252,
 258, 259, 261, 266
 შირაკის გავარი 127, 128, 247,
 265, 284
 შირაკის სამეფო 254, 258, 267,
 271
 შირაკუნი 157
 შმუელი 100, 101
 შოთსი 153, 267
 შოში 61
 შუა აზია 241
 შუა ხმელეთი 76, 227
 შუამდინარეთი 79, 82, 87, 108,
 111, 130, 131, 160, 161, 175,
 203
 შულავერი 33
 შულავერის ხეობა 261

პარლან არქივები

- შუღრის მონასტერი 167, 178, 276
შუშანიკი 241
- ჩამჩიანი 25, 288
ჩარალა 149
ჩარექი 189, 192, 196, 288
ჩარმალანი 195, 196, 199, 295
ჩალატა 196, 299
ჩინგიზ ყაენი 200, 208, 213, 294, 296, 297, 299
ჩინეთი 232, 293
ჩინი 193, 293
ჩორის კარი 83, 231
ჩორმაირი 262
- ცაგარეიშვილი ე. 259, 262
ცვატა 36, 281
ცოტნე დადიანი 296
- ძაგი 121, 132
ძიუნაკანები 77
ძოროგეტი 143, 153, 189
ძორო-ვანქი 167, 259
ძოროფორი 121
- წავდელები 227
წამნდავი 154, 284
წანარეთი 153, 269
წარაქარი 181, 183, 184, 285
წითელი ზღვა 55, 66, 226
წოვი 178
წოფელები 77, 227
წოფი 60, 90, 93
- ჭანეთი 263
ჭენთა ქვეყანა 84, 232
ჭომლინი 164
- ხადი 96
ხავამანესი 145
ხავრილი 162
ხაზამახის ველი 106
ხაზართა სახაკანო 248, 251
ხაზარები 121, 230, 248
ხაზი 161
ხალაფი 130
ხალღია 263
ხარანი 63, 64, 122
ხარასნეკი 89
ხარაჩა 181, 183
ხალტიქის ქვეყანა 146
ხაჩენი 132, 153, 191, 269, 288, 298
ხაჩიკ I არშარუნი, სომეხთა კათალიკოსი 261
ხაჩიკი, სომეხთა კათალიკოსი 143, 151
ხახი 96
ხეტერ-ხან ბოღერ-ხანი 148
ხვარაზმი 264
ხზილი 165
ხიზილ-ასლანი 181
ხიზნი 169
ხილიჭ-არსლანი 162, 164, 176, 184, 187, 274, 283, 287
ხლათ-მანაზკერტის საამირო 10
ხლათი 170, 174, 189, 195, 282, 288

- ხლათის სასულთნო 278
 ხმელთაშუა ზღვა 80, 87, 227, 272
 ხონთაკი 173
 ხორ ვირაპი
 ხორ-ხორუნიქი 14, 15, 280
 ხორაკერტი 143
 ხორანაშატი 8, 13, 280
 ხორასანი 146-148, 158, 171, 264, 273, 280
 ხორასუ 173
 ხორეზმი 244
 ხორემი 112, 244
 ხორიშაპი 192, 298
 ხორხოორუნები 77
 ხოსრო, სომეხთა მეფე (სხვა-დასხვა) 83, 84, 86, 91, 93, 97, 99, 100, 109-112, 119, 137, 139, 239
 ხოსრო, გოლთნის მფლობელი 250
 ხოსრო I ანუშირვანი, ირანის შაჰი 108, 231, 241
 ხოსრო II კოტაკი, სომხეთის მეფე 234, 243, 248
 ხოსრო II ფარეზი, ირანის შაჰი 234, 243, 248
 ხოსროვაკერტი 240
 ხოსროვიდუხტი 86
 ხოსროვუჰე 84
 ხოშაქი 191
 ხოშორნი 143, 189
 ხრამის ეკლესია 123
 ხუნანი 171, 279, 280
 ხუნანის ველი 293
 ხუნანის საერისთავო 280
 ხუჟასტანი 100, 103
 ხურთი 173, 174, 281
 ხუსი 222
 ხუშერი 173
 ჯავახეთი 77, 107, 270
 ჯავახიშვილი ი. 35, 257, 281, 282, 286, 288, 290
 ჯალალ ად-დინი 13, 294, 295
 ჯალალ-დავლე 192
 ჯალალი (ჰასან ჯალალი) 13, 204, 298
 ჯანაშია ს. 31, 251
 ჯაფარი (სხვადასხვა) 134, 202, 255, 273, 290, 291
 ჯაფარიძე 273, 290, 291
 ჯალელი 99, 238
 ჯაჰანი 146, 148
 ჯაჰასპი 128-131
 ჯეხუნი 264
 ჯიასმუდი 298
 ჯუანშერი (სხვადასხვა) 33, 34, 84, 118, 142
 ჯუჩი 296
 ჰაბანდა 171, 279
 ჰავანი 60
 ჰავუთარი 180, 285
 ჰავუნები 77
 ჰაიკაკი 61, 77
 ჰაიკების ტომი 215
 ჰაიკი 58, 60, 61, 77, 78, 83, 225
 ჰაკობიანი ვ. 28
 ჰალაპი (ალეპო) 273

პარლან არქივები

- ჰამადანი 244
ჰამაზასპ მამიკონიანი 99
ჰამაზასპიანი 102
ჰამამი 138, 153
ჰამდუნი 141
ჰაოსი 144
ჰარირი 124
ჰარმა 60
ჰარქი 262, 263
ჰასან საბახი 265
ჰასანი (სხვადასხვა) 126, 191, 192, 255, 294
ჰალბატი 14, 142, 156, 291
ჰაშტენი (ჰაშტიანი) 78, 79, 228
ჰაციუნი 108, 243
ჰაჭნი 215
ჰაჯაჯი 124
ჰეთუმ I, კილიკიის მმართველი 13, 264, 297, 298
ჰეთუმი 193, 200, 203, 204, 215, 292
ჰერაკლე 67, 68, 110, 119, 136, 153
ჰერაკლე კეისარი 111-113, 137, 244-246, 248
ჰერაკლეა 135
ჰერაკლეონი 118, 246
ჰერეთი 171
ჰერმონის ველი 186
ჰეროდე 75, 79-81
ჰეტენიკი 175
ჰეფესტოსი 114
ჰეფთალები 84, 105, 241
ჰეშმი 125, 126
ჰინდოები 57
ჰირკანია 55
ჰირკანოსი 75
ჰმაიაკი 102, 104, 163
ჰნძუცის მონასტერი 271
ჰოინი 60
ჰოლი 132
ჰომეროსი 70, 224
ჰორომაირი 125, 180
ჰორომი 195
ჰორომოსი (ჰორომოც-ვანი) 141
ჰოლოციმი 101
ჰრასონი 72
ჰრაჩე (სხვადასხვა) 61, 84, 85, 225
ჰრომ-კლა 271, 275, 284, 289
ჰულაგუ 11, 14, 201-205, 207, 208, 210-214, 297-299
ჰულაგუიდების სახელმწიფო 297
ჰუნები (ჰონები) 126, 235, 241, 294
Albania 304
Alishan G. 306
Ani 302
Arabia 304
Ararat 305
Armenia 301, 302, 304-306
Asia 304
Asohik 305
Bagratids 302
Byzantine Empire 302
Byzantium 304

- Christ 304
 Cilician Armenia 303

 Dulaurains E. 306
 Dvin 302

 Egypt 304
 Emin M. 306
 Europe 304

 Favstos Buzand 305

 Ghazar Parpetsi 305
 Gandzak 303
 Georgia 302, 304-306
 Ghevont 305
 Grigor Aknetsi 301, 303

 Hayravank 301
 Hovhannes Draskhanakertsi 305
 Hulagu Khan 303, 304

 India 304

 Kars 302
 Kayenaberd 303
 Khoranashat 301-303
 Kirakos Gandzaketsi 301, 303, 305

 Leipzig 307

 Maries A. 307
 Marquart J. 307
 Mildermans J. 306
 Mkhargrdzeli 302

 Mkhitar Anetsi 305
 Molar 303
 Mongols 302-304, 306
 Moscow 306
 Movses Khorenatsi 305

 Palestine 304
 Paris 307
 Patkanov K. 306
 Persia 304

 Rome 304

 Sebeos 305
 Seljuks 302, 305, 306
 Shah-Armens 302
 St. Petersburg 306
 Syuni 302

 Tabriz 303
 Tamar 305
 Tarmagos 305
 Tashir-Dzoraget 302
 Tatev 301
 Tavush 303
 Togrul-Bek 305

 Ukhtanes 305

 Vakhram 305
 Vardan Areveltsi 301-306
 Vardapet Vanakan 302, 303, 305
 Vaspurakan 302
 Venice 306

„არტანუჯის წყაროების“ გამოცემები:

1. თედო შორღანიძე. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. I. თბ. 2004 [ფოტოტიპირი გამოცემა].
2. ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ (XIX საუკუნის პირველი მესამედი). გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებ-ლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბ. 2005.
3. ალექსანდრე აბდლაძე. სომხურ ხელნაწერთა X-XIII საუკუნეების ანდერძ-მინაწერების ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 2005.
4. ზაქარია ბურული. მოგონება. რედაქტორი – გურამ ყორანაშვილი. თბ. 2005.
5. ქართლ-კახეთის თავადთა და აზნაურთა ოჯახები. ფოტოტიპირი გამოცემა ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით. თბ. 2005.
6. აბუშაძე ბინ აბდულაჰი. გამარჯვებათა წიგნი. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა მარინე ილურიძემ. თბ. 2006.
7. ალექსანდრე სულხანიშვილი. მოგონებები შეფიცულთა რაზმზე. თბ. 2009.
8. აუგუსტ ჰაესტჰაუზენი საქართველოს შესახებ (XIX საუკუნის პირველი ნახევარი). გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბ. 2011.
9. ბარონი დე ბაი საქართველოში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლეილა მალრაძემ. თბ. 2011.
10. ისიდორე რამიშვილი. მოგონებები. გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა, ბიოგრაფიული ცნობები და საძიებლები დაურთეს გორა საითიძემ და ქეთევან რამიშვილმა. თბ. 2012.
11. ელენე ცაბარაიშვილი. საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში. თბ. 2012.
12. რაჰიმოზაძე ივრახიმ ჩავუში. განჯის დაპყრობის წიგნი. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა მარინა ილურიძემ. თბ. 2012.
13. მსითარ ბოში. ტრაქტატი ქართველთათვის. სომხურიდან თარგმნა და გამოკვლევები დაურთო ნათია ჩანტლაძემ. თბ. 2012.
14. ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს თავადთა და აზნაურთა ოჯახები (სამეგრელოს თავადთა და აზნაურთა ღირსებების მქონედ აღიარე-

- ბულ პირთა სახელდებითი საოჯახო სიები). ტექსტები შეკრიბეს და დასაბეჭდად მოამზადეს ზურაბ ჭუმბურიძემ, იური ჩიქოვანმა და ან-ზორ სიჭინავამ. ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით. თბ. 2013.
15. საქართველო ყაჯართა პერიოდის სპარსულ წყაროებში. სა-მოგზაურო და მემუარული ლიტერატურა. კრებული შეადგინა, ტე-ქსტები სპარსულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო მარინა ალექსიძემ. თბ. 2016.
 16. თიქლო ჟორდანი. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ის-ტორიისა და მწერლობისა. II. თბ. 2018 [ფოტოტიპიური გამოცემა].
 17. დღიური შარდენის მოგზაურობისა სპარსეთსა და აღმოსავლეთ ინ-დოეთში, შავი ზღვისა და კოლხეთის გზით. თარგმანი ალ. მანველიშ-ვილისა (მოგზაურობის სამასი წლისთავზე). თბ. 2018.
 18. ჟიულ მური. სამეგრელო (ძველი კოლხეთი). ფრანგულიდან თარგ-მნა ვლადიმერ ანთელავამ, ორიგინალს შეადარა, შეასწორა და გამო-ტოვებული ადგილები თარგმნა ანა ჭეიშვილმა, შენიშვნები და საძიე-ბლები დაურთო ბეჟან ხორავამ. თბ. 2018.
 19. პოლკ. სტეფან ბურნაშევის სამი ნაშრომი კავკასიის შესახებ. რუ-სულიდან თარგმნა, გამოკვლევა, განმარტებები და საძიებლები დაურთო დავით მერკვილაძემ. თბ. 2020.
 20. არკანჯელო ლამბერტი. წმინდა კოლხეთი. იტალიურიდან თარგ-მნა გიორგი ციტიშვილმა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვ-ლევა, განმარტებები და საძიებლები დაურთო დავით მერკვილაძემ. თბ. 2020.
 21. ალექსანდრა ძიშვიშვი, სტიფანი ძიშვიშვი. გაცოცხლებული ძველი ტფილისი (ორი წყარო დედაქალაქის ისტორიისთვის). თარგმ-ნა და განმარტებები დაურთო მიხეილ შალვაშვილმა. თბ. 2021.
 22. ნიკო ღაღინი. დღიურები. გამოსაცემად მოამზადა, წინასი-ტყვაობა და შენიშვნები დაურთო აბესალომ ტულუშმა. თბ. 2022.
 23. ელისაბედ ერისთავი. მემუარები. გამოსაცემად მოამზადა, რუსული ტექსტები თარგმნა და სამეცნიერო აპარატი დაურთო მიაი ცერცვაძემ. თბ. 2022.
 24. არჩილ კოსრაძე. ექვთიმე თაყაიშვილი. საფრანგეთიდან საქარ-თ-ველოში განძის დაბრუნების ინიციატორი. XX საუკუნის 30-იანი წლე-ბი. თბ. 2024.
 25. ვარდან არევილი. მსოფლიო ისტორია. თბ. 2024.

ARTANUJI SOURCES
[Historical Sources about Georgia]

25

VARDAN AREVELTSI
WORLD HISTORY

ARTANUJI Publishing
Tbilisi 2024

საგამომცემლო ჯგუფი

ეთერ ბაიდოშვილი
ირმა ბერიძე
სოფო კობიაშვილი
ნინო ხვინგია

გამომცემლობა **არტანუჯი**

✉ თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 5.

☎ 2-25-05-22, 2-91-22-83, 5(93) 25-05-22.

www.artanuji.ge info@artanuji.ge